आरंभसिद्धिनामकोऽस्य ग्रन्थस्य सुधीशृङ्गारापराभिधं वार्तिकं श्रीहेमहंसगणिभिर्वाचनाचार्यैः प्रणीतं । ते च तपागच्छसंस्थापकानां निजतीव्रतपोभिस्तपाचार्येत्याविभासमानानां श्रीमन्नृपतिविक्रमार्कस्य त्रयोदश्यां शताब्द्यां भारते विहरतां श्रीजगच्चन्द्रसूरीणां शिष्याम्नाये समभूवन्निति ग्रन्थान्ते उल्लिखितं प्रतीयते । वार्तिकमिदं ग्रन्थकर्त्राशयसमुद्घाटकं मुहूर्तेषु तत्कर्मसु च विविधग्रन्थोक्तिभिर्विविधशास्त्रीय गुणदोषपरिज्ञापकं बहुबहुवैकल्पिकाभिप्रायप्रमाणप्रतिपादकं यथार्थावबोधकं ज्योतिःशास्त्रसम्प्रदायानुसारि विरचितं तदभ्यासासक्तजनोपकृतये तैः श्रीहेमहंसगणिभिः ।

सर्वारंभविधेः सिद्धिकरत्वात् 'आरंभसिद्धि' इति सार्थकाभिधानस्यास्य ग्रन्थस्य चरमभागे स्वाभिप्रायनिबद्धकानि पद्यानि प्रणीय ग्रन्थकर्तृभिर्ग्रन्थस्यास्य प्रयोजनं फलमुपयोगिता च सर्वं प्रतिपादितं । तत्र तद्धृदयरूपमिदं पद्यं यथा—

किंचित् केचिदपि क्वचित् क्वचिदपि ग्रन्थ विशेषा मया,
दृष्टा ज्योतिषगोचराः किल समुच्चेतुं च ते चिन्तिताः ।
प्रक्रान्तस्तु समुच्चयो रचयितुं संवर्धमानः पुनः,
सोऽर्थैरेव शनैः शनैः समभवद् ग्रन्थानुरूपाकृतिः ॥ १ ॥"

कस्यापि सा यस्य सिद्धिर्विना विमर्शं न भवतीत्यालोचनादारंभसिद्धिग्रन्थे विविधविषयसूचकाः संगृहीताः पञ्च विमर्शाः प्रकरणस्थाने नियोजिताः ।

प्रथमे तिथिवारभयोगपरीक्षात्मके विमर्शे ग्रन्थस्याभिधेयसम्बन्धप्रयोजनान्युक्त्वा चत्वारि तिथ्यादिद्वाराणि प्रतिपादितानि । तिथिद्वारे शुभाशुभतिथिस्वरूपं, दग्धतिथिनिषिद्धकर्मप्रादिस्व रूपं तत्तत्स्थापनान्याससहितं विवेचितं । वारद्वारे वारप्रवेशकालहोरावारगतकुलिककालकुलिकयमकण्टकार्धप्रहरादिस्वरूपं विविधस्थापनान्यासयुतं प्रदर्शितं । भद्वारे नक्षत्रनामानि तद्गुणरूपेण नामकरणा स्वरूपं, नक्षत्रेशाः, नक्षत्रतारकसंख्या नक्षत्रविशेषा नक्षत्राणां चन्द्रेण योगे मुहूर्तसंख्या इत्यादि निरूपितं । योगद्वारे वारनक्षत्रानुसारेण विविधाः शुभाशुभयोगास्तत्स्थापनान्यासश्च, क्रमगत्य-न्यविधिगतग्रन्थनक्षत्रवर्गसंख्याया स्थापना, तेषां आपवादापवादविवेचनं, शुभाशुभफलनिर्देशः वियोगोऽपि योगानां स्वरूपं, उपयोगक्रमस्थापना, शुभाशुभयोगगर्तं, दिनयोगाः ध्रुवयोगानां स्वरूपं तत्स्थापना सप्तशलाकाचक्रेण पञ्चशलाकाचक्रेण च वेधयोगाः, कर्तरीयोगपातयोगस्वरूपं इत्यादि सविस्तरं प्ररूपितं ।

द्वितीये राशिगोचरपरीक्षात्मके विमर्शे द्वारद्वयं निरूपितं । तत्र राशिद्वारे राशिवर्णाः, राशिशीलानि राशीनामुच्चनीचपरमोच्चपरमनीचस्वरूपं तत्स्थापना राशीसंज्ञाः द्वादशभावाः भावानां नामान्तराणि राशीनां चतुर्गाः षड्वर्गस्वामिनः वर्गस्वामिनः राशिभोक्तृप्रमाणानां प्रभेदः ग्रहाणां च दीप्तं बलं ग्रहदृष्टिनिरूपणं ग्रहाणां शत्रुमित्रमध्यस्थत्वस्वरूपं, राशिस्थग्रहाणां मिथोवेधस्वरूपं, इत्यादि सम्पूर्णं स्थापनान्याससहितं निरूपितं । गोचरद्वारे—गोचरफलानि, चन्द्रस्य बलाबलं, तारास्वरूपं, चन्द्रावस्थाः शनेः पृथग् नक्षत्रगमनं, ग्रहयुद्धस्वरूपं ग्रहास्तमनानि ग्रहोदयावेधः ग्रहशान्ति-प्रयोगः इत्यादि सविस्तरं सस्थापनं प्रतिपादितं ।

तृतीये कार्यपरीक्षात्मके विमर्शे कार्यद्वारमेकमेव निरूपितं । तत्र कार्यद्वारे कार्यभेदाम् नक्षत्राणां भेदाः, तत्र कर्तव्याः कार्यविशेषाः, मूलपुरुषा, जन्मादीनक्षत्रभेदाः, ताराणां कुलगतिसंज्ञा, रविनरस्वरूपं, नक्षत्रविधाविनाशप्रयोजनं, योनिवैरं, नक्षत्रगणाः, राशीनां मिथो वैरमैत्र्यादि, नाडीवेधः, तारामैत्री, वर्गमैत्री, पूर्वोक्तकन्यावरसंबन्धे मिथो सम्बन्धेयत्नार्थं, नक्षत्रयोनिविशेषफलकार्यान्तराणि, घोरमाभिश्च वर्जनीयानि विभागाभिसर्गादिकम्, कृषिपुरुषस्वरूपं, हलचक्रं, विविधकार्यविचारः इत्यादि सम्यक्पूर्वं, तत्तत्स्थापनमनुपम निरूपितं ।

चतुर्थे गमवास्तुप्रवेशपरीक्षात्मके विमर्शे गमवास्तुप्रवेशाभिधं द्वारद्वयं, तत्र गमद्वारे प्रस्थानविधिः, प्रस्थानसमयशुद्धिः, नक्षत्रविशेषाधाराये दिशोद्धारनियमः, परिघस्वरूपं, दिग्विशेषशूलस्वरूपं, योगिनीचारः, पाशकालस्वरूपं, राहुचारस्वरूपं, वत्सचारस्वरूपं, समयशुद्धिविशुद्धिस्वरूपं, दुर्भिक्षलक्षणं, तत्परिहारः, यात्राकालस्वरूपं, यात्रायां होरादिवर्गचक्रं, तत्फलं, यात्रायां शकुनमालाः, यात्रायां ग्रहविचारः, यात्रोचितग्रहयोगाः, राजयोगस्वरूपं, दिक्शुद्धिचक्रं, दिग्विभागचक्रं इत्यादि निरूपितं । वास्तुद्वारे भावादीनि, भावाधानयने करणस्वरूपं, भेदज्ञापनं, प्रस्तारप्रकारः, षोडशमहीपतिविनायोत्पत्तिः, वास्तुनि चन्द्रचक्रं, वास्तुप्रारंभ मासाः, क्रमनारम्भप्रकारः, गृहनिवेशे छायचक्रं, छायादोषस्वरूपं, नव्यगृहे प्रवेशविधिः, वारादिकथनं, इत्यादि सर्वं ग्रन्थान्तरप्रमाणैः सविस्तरं निरूपितं ।

पञ्चमे विलग्नमिश्रद्वारपरीक्षात्मके विमर्शे विलग्नमिश्राभिधं द्वारद्वयं । तत्र विलग्नद्वारे सौरचान्द्रमासस्वरूपं, लग्नगुणदोषविवेचनं इत्यादि निरूपितं । मिश्रद्वारे ग्रहगोचरशुद्धिस्वरूपं, दिनशुद्धिस्वरूपं, विवाहनक्षत्रेषु विशेषः, नक्षत्राणां दोषप्रकारः, अशुभग्रहाणां शुभत्वोपायः, वेधशुद्धिः, वर्गांशनियमः, दीक्षायां वर्गांशाः, विवाहे लग्नांशादिस्वरूपं, सर्वकार्यसाधारणविचारः, व्यतिपातादिदोषस्य भङ्गः, दीक्षायां चन्द्रस्य पुष्टेः फलं, दीक्षाकर्मण्यसाधारणी शुभमुहूर्तसंख्या, विवाहकर्मण्यसाधारणी मुहूर्तसंख्या, विवाहकर्मणि विशेषाः, सर्वकार्यसाधारणा शुभाशुभयोगाः, दुर्योगस्वरूपं, प्रतिष्ठाकर्मणि रेखा शुभमुहूर्तसंख्या, प्रतिष्ठाकर्मणि विशेषाः, सर्वकाले शुभग्रहाणां बलविचारः, शुभग्रहाणां दोषैः शक्तिः, चर स्थिरद्वयी, लग्नस्य मानं, राशिषु संज्ञाविशेषाः, तत्प्रमाणानि, द्वादशसंक्रान्तीनामन्तरसम्पदाः, लग्नात् कालानयनं, कालात् लग्नानयनं, विवाहे गोधूलिलग्नस्वरूपं, छायालग्नमुखलग्नस्वरूपं, राज्याभिषेके गुणदोषकथनं, इत्यादि स्थापनापूर्वं निरूपितं । तदा पञ्चमविमर्शान्ते सकलग्रन्थार्थसमर्थमाय पद्यैकं कथयित्वा ज्योतिषार्णवनिर्मथनरूपोऽयं ग्रन्थः समाप्तिं गमितो ग्रन्थकारैः ।

तदा प्रशस्तौ वार्त्तिककाराः प्रस्तावितग्रन्थ परम्परां स्वीयां 'श्रीमच्चन्द्रकुले' इति वाक्येन विचक्षणचन्द्रकुलीनत्वमात्मनो ग्रन्थप्रणेतुणां पाण्डित्यप्रकर्षं एतद्ग्रन्थोपयोगित्वं ग्रन्थकृदभिप्रायं च ।

ग्रन्थोऽयं विविधैरनेकैर्लिखितपुस्तकैः सम्यक् संशोधितोऽपि यत्र कुत्रापि मानुषमेधुषीसुलभानि स्खलितानि दृष्टिगोचराणि भवेयुस्तानि क्षाम्यन्तु विद्वांस इति प्रार्थयते विदुषान्, आशास्ते च ज्योतिषाब्धिरत्नकार्यविचारिभिर्ग्रन्थमस्यादरपोषयोस्य ग्रन्थे निर्मत्सरा विषयित इति ।

भाद्रपदे विक्रमसंवत् १९७१ }
मार्गशीर्षशुक्लपूर्णिमायां }

श्रीजैनसङ्घोपासकः
गोपालमारवाडज्ञ पुरुषोत्तमदासः

નિ વે દ ન

[illegible] પ્રભાવક શ્રી [illegible] ની કૃપાથી [illegible] આરાધિત [illegible] પૂજ્ય [illegible] મારા મન [illegible] વિચાર સ્ફુર્યો [illegible] એટલે કે [illegible] છે તેથી [illegible] ભક્તિ અને પ્રચાર અર્થે [illegible] (૧) શ્રી [illegible] (૨) શ્રી [illegible] અને (૩) [illegible] પુસ્તકો મારા [illegible] પૂજ્ય પિતાશ્રી [illegible] પુષ્પો તરીકે પ્રકાશિત કરી [illegible] છું.

[illegible] અને [illegible] એટલે આ [illegible] પુષ્પો પ્રકાશિત [illegible] છે [illegible] શ્રી [illegible] શ્રી [illegible] મેં [illegible] છું.

અને એ [illegible] છે કે [illegible] ના [illegible] છે તે [illegible] છે તે ખરેખર [illegible] છે.

આ [illegible] પ્રથમ પુષ્પ શ્રી [illegible] બીજું પુષ્પ શ્રી [illegible] અને ત્રીજું પુષ્પ [illegible] મારા [illegible] પિતાશ્રી [illegible] છું.

[illegible]

[illegible]

૧૩ [illegible]

भूमिका ।

विद्याव्रजेषु विदितनिरवद्यविद्या विविधसाहित्यामृतसागरमग्नमनः निःशेषसमन्यावसर श्रीमन्त एतद्युगेऽस्मिन् भारते विबुधविटपिनमिवाभीष्टफलपूरकं भाग्यविजगमे समाराधित सम्यक्त्वसुगन्ध-सुमर्गं स्फुरत्सत्कुसुमनोहरैः शोभितं सदाशिविविश्वस्य चतुर्विधधर्मस्कन्धमूलं सदाचारित्रास्तृतं श्रीजि-नशासनं सर्वोत्कृष्टं चरीकर्ति । तस्य परमशान्तिसुखकारिणीं भवार्तिहारिणीं छायां समाश्रिता महेन्द्र वन्दितजिनेन्द्रपदकमलचञ्चरीकाः स्वसमविज्ञानत्वरसैकस्थानाः कारितपुण्यसर्गाः विध्वस्तनिसर्ग्य सूरि वर्गाः स्वकीयेसाधारणविद्वत्त्वेन प्रतिभावैभवेन जनतोपकृतिविधित्सयाऽनेकान् ग्रन्थान् प्रणीतवन्तः । श्रीना गेन्द्रगच्छगारिष्ठा विद्वन्मण्डलमण्डनीभूताः महागणकवंशदीप सग्रामगण्या विपक्षवादिमृगकण्ठीरवा क्षमासमधिगमनामाप्तनानाः श्रीमन्तः उदयप्रभदेवसूरयो लौकिकलोकोत्तरकर्मगोचरज्योतिर्वदूर्ध्वव्यवहारदर्शनविधिविधावन्ययथापापरापरमन्वेषणविधिप्रकीर्णवारदन्वमावास्यमानं गणकगणमालोक्य तदुपकाराय विविधानवपद्यरचनाविभूषितं सुकुमारज्योतिःपात्रममन्यनोद्भूतवैयग्यीनमूर्तं ज्योतिषा-मारम्भसिद्धिनामानं ग्रन्थमिममग्रथयन् ।

ग्रन्थस्यास्य प्रणेतारः सूरिसार्वभौमाः श्रीमन्त उदयप्रभदेवसूरयः श्रीकलिकालगौतमबिरुदधारिणां सपूर्वापूर्ववस्तुप्रादुर्भावविकसनविभाकरकरप्रभसूत्रधारणाधारिणां हरिभद्रसूरिपादानां शिष्यपदमधिरू ढानां श्रीविजयसेनसूरीणां शिष्याः श्रीमन्नपविक्रमार्कसमयाद्वीवायां त्रयोदशशां शताब्द्यामिमां भारत भुवमलङ्कुर्वन् स्वविहरणैः । भारतीयमनजीनाधुनातनविवरणैस्तैरादृतधर्मापायकरैरनकैराचरणैः सूरिवरैः सद्धर्मपरिभिर्वं स्वमाधुरूपयोभिविधिवत् जैनेतिहासधुरैरनुमीयते ।

श्रीमतामुदयप्रभदेवसूरीणां समये श्रीगौर्जरजनपदमहीमास्ता श्रीवीरधवलनरेन्द्र आसीत् । तस्य स्त्रिपद माद्यकुलकमलकमलिनीपतिः श्रीसनुजयोऽस्तपर्यन्तभुवादितीर्थेषु परिमिताधिवासिनीनिर्योगतः प-ञ्चमारेऽपि चतुर्थारस्य प्रवर्तयिता स्वकीयमाहितमुपरसन्निव सकलमतिरमंडलाग्रणीः सङ्घपतिः श्री वस्तुपालमन्त्रीश्वरोऽभवत् । येन मन्त्रीश्वरेण श्रीमतामुदयप्रभदेवसूरीणां वाणीमाद्भुतमितिमण्डनविधौ मार्तण्डबिम्बायमानं ज्योतिःशास्त्रविज्ञानपाटवं निर्मलधर्माचरणं परिपूर्णं च विलोक्य सन्तुष्टेन संसार-तापापहर्तौ छायावदभ्यो विपणागुरुत्वनत्वेऽभवो गुरुभ्यः समर्पितासीदाचार्यपदप्रतिष्ठा गुरुतस्त गरिष्ठा । श्रीमद्भिरुदयप्रभदेवसूरिभिः सुखपारदर्शिभिर्विश्वमननमात्मकृतिजनका विविधनिपयोल्लासि नोऽनेके ग्रन्था स्तुतिसमुदायमसोभेऽस्य व्याख्याताप्रणीता सूयन्ते । तत्र तत्रचित धर्माभ्युदय महाकाव्यं तत्सविभागमाप्रतिमूर्त्यं सम्प्रति समुत्पन्नगृध्रीतकविवचनानां विदुषां मनःशोभाई मन्दिरमिव सुवर्णविभागसमाविमाति ।

आरंभसिद्धिनाम्नोऽस्य ग्रन्थस्य सुधीशृङ्गाराभिधं वार्तिकं श्रीहेमहंसगणिभिर्वाचनाचार्यैः प्रणीतं । ते च तपागच्छसंस्थापकानां विश्वविश्रुततपोभिस्तपाचार्येत्याख्यातिमवाप्तानां श्रीमन्नृपविक्रमार्कस्य त्रयोदश्यां शताब्द्यां भारते विहरतां श्रीजगच्चन्द्रसूरीणां शिष्यान्वये समभूवन्निति ग्रन्थान्ते तत्प्रशस्तित प्रतीयते । वार्तिकमिदं ग्रन्थकर्त्राशयप्रस्फुटप्रकाशकं मुहूर्तेषु तत्क्रमेषु च विविधग्रन्थोक्तिभिर्विहितालाप प्रत्युत्तरनिर्णायक बहुबहुश्रुताभिप्रायप्रमाणप्रतिपादकं यथार्थबोधकं ज्योतिःशास्त्रसम्प्रदायानुसारि विरचितं तदभ्यासोत्सुकजनोपकृतये तैः श्रीहेमहंसगणिभिः ।

सर्वारंभविधेः सिद्धिकरणाद् 'आरंभसिद्धि' इति सार्थकाभिधानस्यास्य ग्रन्थस्य चरमभागे स्वाभिप्रायनिदर्शकानि पद्यानि प्रणीय ग्रन्थकर्तृभिर्ग्रन्थस्यास्य प्रयोजनं फलमुपवर्णितं च सर्वं प्रतिपादितं । तत्र सङ्ग्रहरूपमिदं पद्यं यथा—

"केचित् केचिदपि क्वचित् क्वचिदपि ग्रन्थे विशेषा मया,
दृष्टा ज्योतिषगोचराः किल समुच्चेतुं न ते चिन्तिता ।
प्रक्रान्तश्च समुच्चयो रचयितु संवर्द्धमानः पुनः
सोऽभूदिव शनैः शनैः समभवद् ग्रन्थानुरूपाकृतिः ॥ १ ॥"

कस्यापि शास्त्रस्य सिद्धिर्विना विमर्शं न भवतीत्याशयेनात्रारंभसिद्धिग्रन्थे विविधविषयसूचकाः सङ्गृहीताः पञ्च विमर्शाः प्रकरणस्थाने नियोजिताः ।

प्रथमे तिथिवारनक्षत्रयोगपरीक्षात्मके विमर्शे ग्रन्थस्याभिधेयसम्बन्धप्रयोजनान्युक्त्वा चत्वारि तिथ्यादिद्वाराणि प्रतिपादितानि । तिथिद्वारे शुभाशुभतिथिस्वरूपं दग्धतिथिनिषिद्धकरणभद्रादिस्वरूपं तत्तत्स्थापनाय यन्त्रसहितं विवेचितं । वारद्वारे वारप्रवेशकालहोरावारगतकुलिकोपकुलिकयमघण्टकार्धयामप्रहरादिस्वरूपं विविधस्थापनायन्त्रयुतं प्रदर्शितं । भद्वारे नक्षत्रनामानि तदनुसारेण नामकरणाक्षरचक्रं, नक्षत्रेशाः, नक्षत्रतारकसंख्या नक्षत्रविशेषाः नक्षत्राणां चन्द्रेण योगः मुहूर्तसञ्ज्ञा इत्यादि निरूपितं । योगद्वारे वारनक्षत्रानुसारेण विविधाः शुभाशुभयोगास्तत्स्थापनायन्त्रं, आनन्दाद्यष्टाविंशतियोगान्तर्गतरवियोगानां स्थापना तेषां साम्यासाम्यविवेचनं, शुभाशुभफलनिर्देशः निषेधोपयोगानां स्वरूपं, उपयोगक्रमस्थापना, शुभाशुभयोगनक्षत्रदिनयोगाः कुयोगानां त्याज्यत्वम् पञ्चर्क्षकयोगस्वरूपं तत्स्थापना सप्तशलाकाचक्रेण पञ्चशलाकाचक्रेण च वेधप्ररूपणा, क्रान्तिसाम्ययोगस्वरूपं इत्यादि सविस्तरं प्ररूपितं ।

द्वितीये राशिगोचरपरीक्षात्मके विमर्शे द्वारद्वयं निरूपितं । तत्र राशिद्वारे राशिधर्माः, राशिसञ्ज्ञानि राशीनामुच्चनीचपरमोच्चपरमनीचस्वरूपं तत्स्थापना राशीसञ्ज्ञाः द्वादशभावाः भावानां नामान्यपि राशीनां षड्वर्गाः षड्वर्गस्वामिनः तदुपस्वामिनः राशिभोक्तृग्रहाणां प्रभेदः ग्रहाणां च दृष्टिः वक्रं ग्रहराशिनिरूपणं ग्रहाणां शत्रुमित्रमध्यस्थत्वस्वरूपं, राशिस्थग्रहाणां मिथोवेधस्वरूपं, इत्यादि समग्रं स्थापनायन्त्रसहितं निरूपितं । गोचरद्वारे—गोचरफलानि, चन्द्रस्य बलाबलं, ताराबलस्वरूपं, चन्द्रावस्था शनेः पृथग् नक्षत्रप्रचारं, ग्रहयुद्धस्वरूपं ग्रहवक्रमार्गौ ग्रहफलभेदाः ग्रहशान्तिप्रयोगः इत्यादि सविस्तरं तत्स्थापनं प्रतिपादितं ।

तृतीये कार्यपरीक्षात्मके विमर्शे कार्यद्वारमेकमेव निरूपितं । तत्र कार्यद्वारे कार्यभेदात् नक्षत्राणां भेदाः, तत्र वर्ज्याः कार्यविशेषाः, मूलपुरुषाः, नक्षत्रादौ नक्षत्रभेदाः, ताराणां शुभाशुभत्वं, रविनरस्वरूपं, भद्रादिवृष्टिविनाशकयोगाः, योनिवैरं, नक्षत्रगणाः, राशीनां मिथो वैरमैत्र्यादि, नाडीवेधः, तारामैत्री, वर्गमैत्री, वर्णवश्यकन्यावासंवद् मिथो कन्योद्वहनं, ज्ञातकर्मादिसंबद्धकार्याण्यपि, सीमन्तादि वर्जनीयानि, विभागाभिषकर्माधिकारः, कृषिपुरुषस्वरूपं, हलचक्रं, विविधकार्यविचारः इत्यादि सम्यक्तया, यथास्थानमप्युक्त निरूपितं ।

चतुर्थे गमवास्तुप्रवेशपरीक्षात्मके विमर्शे गमवास्तुप्रवेशाभिधं द्वारत्रयं, तत्र गमद्वारे प्रस्थानविधिः, प्रस्थानसमयशुद्धिः, नक्षत्रविशेषायाताभावे दिशानियमाः, परिघस्वरूपं, दिग्विदिक्शूलस्वरूपं, योगिनीचारः, पाशकालस्वरूपं, चन्द्रचारस्वरूपं, राहुचारस्वरूपं, समयशुद्धिविधिशुद्धिस्वरूपं, दुर्निमित्तकथनं, तत्परिहारः, यात्राक्रमस्वरूपं, यात्रायां दोषविवर्जनकथनं, तत्फलं, यात्रायां ग्रहसमागमा, यात्रायां मङ्गविचारः, यात्रोचितमन्त्रयोगाः, राजयोगस्वरूपं, विदिक्शुद्धिकथनं, दिग्विभागकथनं इत्यादि प्ररूपितं । वास्तुद्वारे आयादीनि, आयाद्यानयने करणस्वरूपं, अंशानयनं, प्रस्तारप्रकारः, षोडशभङ्गे ध्रुवादिनाम्नोत्पत्तिः, वास्तुनि चन्द्रचक्रं, वास्तुप्रारम्भ मासाः, खननारम्भप्रकारः, गृहनिवेशे कलशचक्रं, कलशोत्सवस्वरूपं, नवगृहे प्रवेशविधिः, वायादिकथनं, इत्यादि सर्वं ग्रन्थान्तरप्रमाणैः सविस्तरं निरूपितं ।

पञ्चमे विवाहमिश्रद्वारपरीक्षात्मके विमर्शे विवाहमिश्राभिधं द्वारद्वयं । तत्र विवाहद्वारे सौरचान्द्रमासस्वरूपं, कन्यागुणदोषविवेचनं इत्यादि निरूपितं । मिश्रद्वारे ग्रहगोचरशुद्धिस्वरूपं, दिनशुद्धिस्वरूपं, विवाहनक्षत्रेषु विशेषाः, नक्षत्राणां वेधप्रकाराः, अशुभग्रहाणां शुभत्वोपायः, वेधाशुद्धिः, लग्नांशनियमः, दीक्षायां लग्नांशाः, विवाहे लग्नांशादिस्वरूपं, सर्वलग्नसाधारणविचारः, आभिमात्यपञ्चोपस्य ग्रहाः, दीक्षायां चन्द्रस्य षष्ठे फलं, दीक्षालग्नेऽष्टमादिभावे शुभग्रहसंस्था, विवाहलग्नेऽष्टमादौ ग्रहसंस्था, विवाहलग्ने विशेषाः, सर्वकार्यसाधारणाः शुभाशुभयोगाः, दर्पयोगस्वरूपं, प्रतिष्ठालग्ने रेखा ग्रहसंस्था, प्रतिष्ठालग्न विशेषाः, सर्वलग्ने शुभग्रहाणां शक्तिफलं, शुभग्रहाणां दृष्टेः शुद्धिः, तद मास्यशुद्धी, लग्नानां मानं, राशिषु संज्ञाविशेषाः, तत्प्रमाणानि, शुक्लपक्षकृष्णकाम्यादीनामन्तरालस्वरूपः, लग्नात् कालानयनं, कालात् लग्नानयनं, विवाहे गोधूलिलग्नस्वरूपं, छायालग्नमुखलग्नस्वरूपं, राजाभिषेके शुभयोगकथनं, इत्यादि स्थापनापूर्वं निरूपितं । तत पञ्चमविमर्शान्ते सकललग्नकार्यसमर्थं नाम यथाभेदं कथयित्वा स्थानादिकार्यविनिर्गमनरूपोऽयं ग्रन्थः समाप्तिं गमितो ग्रन्थकारैः ।

ततः प्रशस्तौ वार्त्तिककाराः प्रशस्तिवाक्य' परम्परां स्वीयां 'श्रीमच्चन्द्रकुले' इति वाक्येन विस्तृतचन्द्रकुलीनत्वमात्मनो ग्रन्थप्रणेतृणां पाण्डित्यप्रकर्षं एतद्ग्रन्थोपयोगित्वं ग्रन्थकृत्नामाभिमार्गं च ।

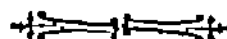
ग्रन्थोऽयं विविधैरनेकैर्लिखितपुस्तकैः संशोध्य संशोधितोऽपि यत्र कुत्रापि मानुषसहजसुलभानि स्खलितानि दृष्टिगोचराणि भवेयुस्तानि क्षाम्यन्तु विशोध्य इति प्रार्थयते विद्वान्, आशास्ते च ज्योतिर्विदामयं सर्वकार्यविचारविधिं ग्रन्थमत्यादरणीयोपयोग्यन्ते निभरतरां विधास्यन्ति इति ।

भावनगरे विक्रमसंवत् १९६९ मार्गशीर्षशुक्लपूर्णिमायां	श्रीजैनसङ्घोपासकः पीपाभाइसुत पुरुषोत्तमदासः

आरंभसिद्धेर्ग्रन्थस्य विषयानुक्रमणिका

समाप्तेयं विषयानुक्रमणिका।

॥ श्रीउदयप्रभदेवसूरिविरचिता ॥

॥ अथ प्रथमो विमर्शः ॥

ॐ नमः श्रीसर्वज्ञाय ।

श्रीधर्मस्यादसम्यक्प्रकटितपुरुषार्थैकबीजेन भर्त्रा श्रेष्ठे लग्नमुहूर्ते परिचयमिहार्थक्रियया युगादौ ।
लोकानां दर्शिता सततमभिमुखी सम्यक्काल्या स दृष्टो यस्तु च सिद्धिशीघ्रे सुसमयनृपमस्वामिदिग्भराज ॥ १ ॥
आचार्येषु पुरापि सन्ति कतिचिद्व्याख्यातका केऽपि च प्राप्ता श्रीवरसोमसुन्दरगुरोः पादप्रसादाग्रणाः ।
तस्यायुक्तस्तु रत्नमर्भमय ह्यारम्भसिद्धेरहं व्याख्यां स्वपरोपकारविषये सद्वार्त्तिकं प्रस्तुवे ॥ २ ॥

इह किल सकलविषयव्यापारागमनगर्भश्रृङ्गीगौरवमनपमश्रीमद्ग्रन्थश्रीभीमवस्तुरैग्रमहत्तसर्व-व्यापाराधिकारेण श्रीमद्वस्तुपालजयन्तपालसुतादिमहत्तीर्थेष्वनुशासनमुदर्शादिसकृतशतवित्तविनियोगतः सर्वीकृतकलियुगाहङ्कारेण नानादेशीयकविजननिवहस्तुतिभारसरिद्गम्भीरावासकलितगुणपर्वत-योपार्जितजगत्प्रतापरूपस्य शरीरस्यपराजयविनश्वरस्य सत्पवित्रीभवद्गुणाकर्मश्रीम्भरेण निर्मापितावासपदस्थिताः श्रीनागेन्द्रगच्छमाणिक्याः सज्ज्ञानक्रियागुणमूर्तयः श्रीमदुदयप्रभदेवसूरयोऽप्यपरान्येष्वपि विमर्शनीया सांसिद्धिकाचारकर्मगणपरमोविवेकसम्मतया दृश्यमानमार्गमनाने गणकानामाकाङ्क्ष्य बहु-पकाराय सकलोपयोगिसदर्थेकुशिक्षापकर्षनिमित्तं ग्रन्थनमभ्यधुः । तेषु भवसागरे तारकस्य पाण्डित्य-भूषितिं सकलमान्यकर्मणां स्वरूपैकदानु कानिचित्सामान्यान्यपि कर्माण्यल्पनिश्चयानि अस्माभिरपि च धर्म्येषु कर्मसु एकान्तान्युदयमेव केवलमिष्टाभिस्तन्मुहूर्तेषु लग्नेषु च बहुशोऽपि विविधावलम्बनगुणदो-षनिर्णयं स्फुटीकृत्य बहुबहुशोऽपि ध्यानाभ्यासादानपूर्वमवधार्यैव कुर्वाद्भिः सद्भिः पूर्वोक्तहेतोरेव तान्यपि व्याख्यायन्ते, परं सदसद्विवेकव्यक्त्यैकसत्वानि निरूपणीयान्येव न पुनः सावद्यप्रवृत्तेभ्यः प्ररूपणीयानि । यदुक्तम्—

"यदेव पापकं कर्मं तद्व्रतं यत्नसिद्धा ।
न त्वीदृग्पि वाचातुरैव हि यत्नसिद्धा" ॥ १ ॥

ननु किं तर्हि तेषां ग्रन्थे प्रवचनस्य फलं ? इति यदुच्यते—शक्तिरेव । ननु शक्तिः क्रिययैव फलवती, तदन्यथा तु सा वन्ध्यार्जुनीव नालमीया । सत्यं, पर न केवलं क्रिययैव शक्तिः फलवती

क्रियमाणमपि कियपाऽपि, अन्यथा धर्मपरमार्थादिपातकभेदिनुर्विवेकिनः स्वप्रसिद्धफलीकरणार्थं तत्कि-
यास्वपि प्रवृत्तिः प्रसज्येत, ततोऽत्रापि सावद्यप्रवर्तनापरिहारेणैव तत्प्रवृत्तेः फलवत्त्वमुपकल्पनीयं ।
अत एवाभ्यधे—

> न मुनिभिरिदं वक्तव्यः प्रोक्ता सावद्यवचसा विरता ।
> तेषामेव मध्ये सदाऽनमुपयोगिन्यो कथ्यतात् ॥ १ ॥ इति

अपि च श्रीजिनशासनप्रभावनादिविषयप्रकारामापेक्षया क्वचित्प्रमादपदेन सावद्यकर्मप्रक्लृ-
प्तायां अप्यागमश्रुतमावत्वात्समयविषये सावद्यकर्ममुहूर्तादिकथनमप्युपयोग इत्यलं विस्तरेण । अथ
महत्त्वं प्रस्तूयते–

> तत्कार्येषु वक्ष्य स्वयमविशेषं च सौम्यतोभादि ।
> तदनुमानतोऽत्रावरया सूत्रे स्वयं कार्या ॥ १ ॥

तत्र मालारम्भादौ मङ्गलाभिधेयसम्बन्धप्रयोजनानि वक्तव्यानीतिसुधियामाम्नायादौ मङ्गलार्थं
समुचितेष्टदेवतानमस्कारमाह–

ॐ नमः सकलारम्भसिद्धिनिर्विघ्नवेधसे ।
अर्हणामर्हते साक्षादुपलम्भाय शम्भवे ॥ १ ॥

व्याख्या–शं सुखाय भवतीत्येवंशील "भ्रू स्वयंविभाव्भुवा डुः" इत्यनेन डुप्रत्यये शम्भवस्तस्मै
शम्भव जिनाय नमोऽस्तु । अन्यस्य सर्वपापहरणार्थं श्लिष्टशब्दप्रयोगोऽयं । शम्भवे किंभूताय ? ॐ
भगवतीस्थौपाधिके भमस्यैव ऊर्ध्वं गुणे स्वरादिनाऽन्वयत्वे च सिद्धिः तस्मै परमब्रह्मरूपाय स्वयं ।
अत्र धुरि मातृकायामिव "ॐ नमः" इति पठितसिद्धमंत्रापन्यासः । प्रयोजनं चास्य निर्विघ्नमि
ष्टार्थसिद्धिः । तथा सकलानां अशेषाणामारम्भाणां सिद्धा निर्विघ्नस्य विघ्नाभावस्य वेधसे स्रष्टे,
व्याप्तुमिति शब्द । अत्र युक्त्या 'आरम्भसिद्धिः' इति ग्रन्थनामसूचा । तथाऽर्हणां पूजामर्हते ।
'अर्हामर्हते' इति पाठे तु पूज्यानां पूज्याय । साक्षादुपलम्भो ज्ञानं यस्य यस्माद्वा तस्मै ॥१॥

अथाभिधेयसम्बन्धप्रयोजनान्याह–

देवज्ञदीपकलिकां व्यवहारचर्या-
मारम्भसिद्धिमुदयप्रभदेव एताम् ।
शास्ति क्रमेण तिथि१वार२भ३योग४राशि५
गोचर्य६कार्य७गम८वास्तु९विलग्न१०मिश्रै११ ॥२॥

व्याख्या–दैवज्ञानां गणकानां दीपकलिकामिव स्पष्टार्थप्रकाशित्वात् । व्यवहारः शिष्टजनस-
माचारः शुभतिथिवारादिषु शुभकार्यकरणादिरूपस्तन्मयीं यथा इतिकर्तव्यतारूपाऽभिधेयतया यस्यां
सा तां । एवं च व्यवहारचर्या इत्यनेनाभिधेयोक्तिः, तदुक्त्या चैनत्सम्बन्धस्य व्यवहारचर्यायाश्च
वाच्यवाचकभावसम्बन्धोऽपि सूचितो ज्ञेयः, व्यवहारचर्येति चास्य ग्रन्थस्य नामान्तरं । प्रयोजनं च
द्विधा अनन्तरं परं च । तत्रानन्तरमारम्भसिद्धिग्रन्थस्य प्रयोजनं भावुकानां व्यवहारकौशलसिद्धिः
परं तु यथाऽऽरम्भव्यवहारप्रवृत्त्या धर्मार्थकाममोक्षाणां पुरुषार्थानां सिद्धिः, व्याख्यातृश्रोतृणामपीति ।
अथ पूर्वोक्तमेवाभिधेयं प्रविभजति– 'तिथिवारभराशि' तिथिः प्रतिपदादि १ । वारो रव्यादिः

२ । ममभिम्यादिः ३ । योगः सिद्धियोगादिः ४ । राशिर्मेषादिः ५ । गोरिव चरणं 'चरे राजस्व-गुरौ' इति प्रमाणवे गोचर्यं, पूर्वपूर्वराशित उत्तरोत्तरराशिसंचरणं महाणामित्यर्थः ६ । कर्म विवा-रम्भादि ७ । गमो यात्रा ८ । वास्तु गृहादिप्रासादादि, तत्सम्बन्धात्तद्वेशोऽप्यत्र ९ । इह च गमवा-स्तुरूपं द्वारद्वयं बहुवक्तव्यतया कार्यप्राधान्यात् पृथगुपन्यस्तं । विलग्नं लग्नादिकालाकोरकादिः १० । निमुहूर्तमनुकूलमुहूर्ताविकाव्यसम्पद्वरूपं ११ । एतैर्द्वारैः शास्तीति सम्बन्धः ॥

तत्रादौ तिथिमाह—

नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा चेति त्रिरन्विता ।
हीना मध्योत्तमा शुक्ला कृष्णा तु व्यत्ययात्तिथिः ॥३॥

व्याख्या—" त्रिरिति ' नन्दा भद्रेत्याद्यास्तिथयः पञ्चदशतिथिषु त्रीन् वारान् कार्याः । एवं च प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यो नन्दा । द्वितीयासप्तमीद्वादश्यो भद्रा । तृतीयाष्टमीत्रयोदश्यो जयाः । चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यो रिक्ता । पञ्चमीदशमीपञ्चदश्यः पूर्णा इति सिद्धं । एषां नाम्ना किं प्रयोजनमित्याशङ्कायामाह—" अन्वितेति ' सान्वया नामानुरूपं फलमासा-मित्यर्थः । अत्र एवाह श्रीपतिः—' चित्रोत्सवावास्तुमैत्रमुत्यादि आनन्दकरं कर्म नन्दासु ? । विवाहभूषाशकटाध्ययानशान्तिकपौष्टिकादि भद्रस्य कर्म भद्रासु २ । समानसैन्याभियोगाय जय-कर्म जयासु ३ । बधबन्धघातविषाग्निशस्त्रादि रिक्तकर्मैव रिक्तासु नान्यत् किमपि ४ । विवाह-दीक्षायात्रादि मङ्गलस्य कर्म पूर्णासु ५ कुर्वं सिध्यति । सामान्येन तु दर्शरिक्ताष्टवर्जं प्रायः सर्वासु शुभं कर्म कुर्यात् । दर्शे च तत्तिथिनिषिद्धादवस्त्रकल्पव्यापारकर्म न कार्यं " । अतएवाह—' सुर्ये-न्त्रमन्त्ररक्षादीक्षासुत्रेषु कर्मसु स्नाने रिक्तादर्शाष्टम्यः शस्ता इति " । " हीना मध्योत्तमा शुक्ले-त्यादि " शुक्लपक्षे आद्या पञ्चदशी हीना द्वितीया मध्या, तृतीया उत्तमा । कृष्णपक्षे तु व्य-त्यय, कथं ? आद्या पञ्चदशी उत्तमा द्वितीया मध्या तृतीया हीनेति । ति चेरिति सर्वत्र विशेष्यं योज्य । तिथीशाश्चैव रत्नमालोक्ताः—

तिथिनाथानुर्गुरुत्त १ विधाता २ विष्णवो ३, यम ४ शीतदीधितिः ५ विशाख ६ वासवः ७ ।
वसु ८ नाग ९ धर्मं १ शिव ११ तिग्मरश्मयो १२ मदन १३ कलि १४ स्तद्वत् विश्व १५ तृप्सरिताः १६
तिथी ति दर्शसंज्ञके पितृगुरुसम्बन्धीवराद् अधीशपतिमूर्तयो स्यतस्तु चित्रयोऽदरैः ॥ २ ॥
वह्नि १ विरञ्चो २ गिरिजा ३ गणेशः ४ फणी ५ विशाखो ६ दिवाक ७ महेशः ८ ।
दुर्गा ९ न्तको १ विश्व ११ हरि १२ स्मरस्य १३ सर्व १४ शशी १५ चेति पुराणदृष्टाः ॥ ३ ॥

एषां देवानां प्रतिष्ठादौ च तत्तत्तिथीनामुपयोग । एवमेव वक्ष्यमाणनक्षत्रकरणग्रहेशानामपीति रत्नमालामाष्ये । जिनस्य तु प्रतिष्ठायां सर्वेऽपि तिथिनक्षत्रकरणगणाः शुभत्वे सत्युपयोगिन एव तस्य सर्वदेवाधिदेवत्वात् ॥

अथ कुतिथीराह—

रिक्ता ४-९-१४ षष्ठ्यष्टमीद्वादश्यमावास्या शुभे त्यजेत् ।
स्वीकुर्याश्चरमां क्वापि न प्रवेशप्रवासयो ॥ ४ ॥

व्याख्या— 'शुभे इति" सौम्ये कार्ये । अमावास्यां तत्सुमतिम्यादिषु विशिष्य त्यजति । "प्रवासेति" आसां सर्वासामपि प्रवेशप्रवासयोस्त्याज्यत्वात् ।

यदाहुः—"चतुर्दश्यौ चतुर्थी चतुर्दशी द्वादशी पूर्णिमा ।
षष्ठ्यष्टम्यादिकं शुभे कर्मणि वर्जयेत् ॥ १ ॥

षष्ठीद्वादश्यौ यात्रायां विशिष्यशुभे, "शुभे तु कर्मणि शुभे" इति वचः । "स्त्रीकुर्यादित्यादि" रिक्तापि नवमी गुणान्तरयोगे सति कार्यस्मर्ये मासा, गमागमयोस्तु न मार्गेत । " चतुर्दश्यपि गमागमयोर्न मार्गेत " इति श्रीपति ॥

त्रीन् वारान् स्पृशती त्याज्या त्रिदिनस्पर्शिनी तिथिः ।
वारे तिथित्रयस्पर्शिन्यवमं मध्यमा च या ॥ ५ ॥

व्याख्या—यत्र तिथेर्दिनैस्त्रिभिस्तथैका तिथिर्वारत्रयं स्पृशतीति सा त्रिदिनस्पर्शिनी । यस्याः फल्गु-रिति नाम दुर्भप्रकाशमध्ये । यत्र तु तिथिपातस्तथैको वारस्तिथित्रितयीः स्पृशति । तासु या मध्यमा तिथिः साऽवममित्युच्यते । एते द्वे अपि त्याज्ये । यदुक्तम्—

" दिनक्षयं भवेत् कर्मकृतस्तेन शुभं न तत् ।
अहःक्षयतमुन्नतत्वात् त्र्यहः तदपि अशुभम् ॥ १ ॥

दग्धातिथिमाह—

धन्वामर्केण संक्रान्तौ राश्योरोजयुजोस्त्यजेत् ॥
मूल५द्यूर युक्तयो शेषा शोधिते भगणे १२ तिथिम् ॥६॥

व्याख्या—संक्रान्तौ सत्यामोजयुजां राश्यामूलद्वयुक्तया सवाभगम शोधित सति शेषां तिथिमर्केण दग्धां स्यजेदित्यर्थः । भावना चैत्र—विषमराशौ मेष १ मिथुन ३ सिंह ५ तुला ७ धनुः ९ कुंभ ११ रूप यदार्कसंक्रान्तिरस्ति तदा तद्राशयन्म मे मूलति" पञ्च शिष्य भगण राशि द्वादशमध्यापितिति कृत्वा द्वादश मध्यमन्तं शुध्यन्ते । ततः शेषाङ्कनामसमतिथिर्दग्धा । यदि तु द्वादश न शुध्यन्ति, तर्हि वा न तिष्ठन्ति पञ्चमङ्के न नाथ तरसङ्ख्यैव तिथिरकदग्धा । तथा युग्मे समराशौ वृष २ कर्क ४ कन्या ६ वृश्चिक ८ मकर १० मीन १२ रूप यदार्कसंक्रान्तिरस्ति, तदा संक्रान्तिराशयङ्कमध्ये दत्तेति " इष १८, तर्हि भावना । उदाहरण यथा—मेषराशिः प्रथम इत्येव द्वादशमध्यस्थे १ प्रथममपि ततस्तत्र पञ्चमक्षेपे जाताः षट् ६, एकतो द्वादश न शुध्यन्तीति स्थिता वचन, ततो मेषस्थेऽर्के सति षष्ठयेव दग्धा । तुलाराशिः सप्तमः ७, पञ्चयोगे द्वादश १२ अत्र द्वादश शुध्यन्ति परं तर्हि न तिष्ठति शून्यमागमोऽर्के द्वादश्येव दग्धा । धनुरा-शिर्नवमः ९ पञ्चयोगे चतुर्दश १४ एभ्यो द्वादशापगमे स्थितौ द्वाविति धनुःस्थे द्वितीया दग्धा । तथा वृषराशिर्द्वितीयः २ द्विगुण चत्वारः ४ एभ्यो द्वादश न शुध्यन्तीति वृषस्थेऽर्के चतुर्थ्येव दग्धा । मकरराशिर्दशमः १० द्विगुण द्वादश १२ एतत्र द्वादश शुध्यन्ति परं तत्रभावान्मक-रस्थेऽर्के द्वादश्येव दग्धा । मीनराशिर्द्वादशः १२, द्विगुणे चतुर्दश एतत्र द्वादशमपने स्थितौ द्वाविति मीनस्थेऽर्के द्वितीया दग्धा । एवं शेषेष्वपि भाव्यं । सा च तिथिर्रं सङ्क्रान्तिमास यावत्स्यात्त्या ।

इदमेव सुगमार्थं व्यक्त्याह—

दग्धाऽर्केण धनुर्मीने २ वृषकुंभे ४ ऽजकर्किणि ६ ।
द्वन्द्वकन्ये ८ मृगेन्द्राली १० तुलैणे १२ द्व्यादियुक्तिथिः॥७॥

व्याख्या—हर्म्यं मिथुनं । कार्मुकमिषः । एणो मकरः । तुलादीत्यादि द्वितीयात प्रभृति द्वादशीं यावत्समा तिथिः । विशेषस्तु—

" कुंभझषे २ अजमिथुने ४ तुलनीले ६ मकरमीन ८ विशकर्के १० ।
धनिककन्यासु १२ चन्द्रे चोक्ता समतिथी च सशिद्धा " ॥ २ ॥

" अत्र सशिद्धा इति " यथा कुंभे धनुषि वा चन्द्रमसा द्वितीया चन्द्रदग्धेत्यर्थः । इति दग्धप्रकारो । स्थापना—

सूर्यदग्धा	तिथिः	चन्द्रदग्धा	तिथिः
धनुर्मीने	२	कुंभधनुषि	२
वृषकुंभे	४	मेषमिथुने	४
मेषकर्के	६	तुलासिंहे	६
मिथुनकन्ये	८	मकरमीने	८
सिंहवृश्चिके	१०	वृषकर्के	१०
तुलामकरे	१२	वृश्चिककन्ये	१२

दग्धतिथिजोऽस्य प्रायः स्वल्पतरायुः स्यात् ।

" कुर्वं हीतेऽन्तरे पौरुषं गुरवेऽपि तु दृश्यता ।
आयुषे मरणं पाकाकृष्णुहरा विवर्जिताः ॥ १ ॥ "

इति दग्धतिथिफलं मतिपक्रमे ।

क्रूरतिथिमाह—

त्रिशश्चतुर्णामपि मेषसिंहधन्वादिकाना क्रमशश्चतस्र ।
पूर्णाश्चतुष्कत्रितयस्य तिस्रस्त्याज्या तिथि क्रूरयुतस्य राशेः ॥८॥

व्याख्या—अत्र पूर्वपादस्यादौ एकमिति पदाध्याहारेऽप्यर्थः । तथाहि—मेषादिचतुष्कस्य क्रमात् प्रतिपदादितिथिचतुष्कं संबन्धि स्यात् । एवं सिंहादिचतुष्कस्य षष्ठ्यादिचतुष्कं, धनुरादिचतुष्कस्यैकादश्यादिचतुष्कं च । यास्तु पूर्णास्तिस्रस्तिथयः सन्ति तासामेकैका त्रिष्वपि चतुष्केषु प्रत्येकं संबन्धिनी स्यात् । कोऽर्थः ? मेषादिचतुष्के प्रत्येकं पञ्चमी संबन्धिनी सिंहादिचतुष्के प्रत्येकं दशमी संबन्धिनी धनुरादिचतुष्के प्रत्येकं पञ्चदशी संबन्धिनी । स्थापना—

मेष	१—५	सिंह	६—१०	धन	११—१५
वृष	२—५	कन्या	७—१	मकर	१२—१५
मिथुन	३—५	तुला	८—१०	कुंभ	१३—१५
कर्क	४—५	वृश्चिक	९—१	मीन	१४—१५

एवं क्रूरयुतस्य राशेस्तिथिः त्याज्येति । यथोऽत्र मेषे प्रतिपत्पञ्चमी चापि । को भावः ? मेषे रविभौमशन्यन्यतर(म)क्रूराक्रान्ते सति प्रतिपत्पञ्चमी च क्रूरतिथिरित्याख्याता । एवं वृषे द्वितीया पञ्चमी च, मिथुने तृतीया पञ्चमी च, कर्के चतुर्थी पञ्चमी च सिंहे षष्ठी दशमी च, कन्यायां सप्तमी दशमी च, तुलायामष्टमी दशमी च, वृश्चिके नवमी दशमी च धनुष्येकादशी

पञ्चदशी च, मकरे द्वादशी पञ्चदशी च, कुम्भे त्रयोदशी पञ्चदशी च, मीने चतुर्दशी पञ्चदशी च त्याज्या। क्रूरयुक्तस्येत्यत्र सारम्भार्थं व्याख्येयं, तथा केनचित् क्रूरेणाक्रान्ता मेषाद्या राशयस्तेन तत्रैव तेषु यथोक्तास्तिथयः क्रूराः, सौम्ययुतेन तु क्रूरेण शुभा एवेत्यर्थः। यस्य नामराशिः क्रूरेणाक्रान्तोऽस्ति तस्य पुंसः शुभकार्ये तद्राशिसंबन्धिनी सा सा तिथिस्त्याज्येत्येके। अन्ये त्वाहुः—मेषे १—५ इति कोऽर्थः? मेषे क्रूराक्रान्ते सति प्रतिपत्पञ्चम्योराद्याः पञ्चदश घट्यस्त्याज्याः। वृषे २—५ द्वितीयापञ्चम्योर्द्वितीयाः पञ्चदश घट्यः। मिथुने ३—५ तृतीयापञ्चम्योस्तृतीयाः पञ्चदश घट्यः। कर्के ४—५ चतुर्थीपञ्चम्योस्तुर्याः पञ्चदश घट्य। एवं सिंहादिचतुष्कपञ्चमादिचतुष्कयोरपि॥

तिथिनियतानि करणान्याह—

करणान्यथ शकुनि १ चतुष्पद २ नागानि ३ क्रमाच्च किंस्तुघ्नम् १४।
असितचतुर्दश्यथासितपर्वसु ध्रुवाणि चत्वारि॥९॥

व्याख्या—यथा यावत्प्रमाणा तिथिस्तथा तदर्धमानानि सर्वकरणानि, तिथ्यर्धमिति वचनात्। असितेत्यादि कृष्णचतुर्दशीरात्रौ शकुनि अमावास्यायां दिवा चतुष्पदं, रात्रौ नागं, शुक्लप्रतिपदि दिवा किंस्तुघ्नं। ध्रुवाणीति नियतस्थानत्वात्।

अथ बव १ बालव २ कौलव ३ तैतिल ४ गर ५ वणिज ६ विष्टय ७ सप्त।
मासेऽष्टशश्चराणि स्युरुज्ज्वलप्रतिपदन्त्यार्धात्॥१०॥

व्याख्या—चराणीति प्रतिमासमष्टकृत्व आवृत्तेः। तथाहि—शुक्लप्रतिपद्रात्रौ बवं, द्वितीयायां दिवा बालवं रात्रौ कौलवं, तृतीयायां दिवा तैतिलं स्त्रीविलोचनापराख्यं, रात्रौ गरं, चतुर्थ्यां दिवा वणिजं, तद्रात्रौ विष्टिर्भद्रा इति भद्रापरनाम। एवं द्वितीयाद्यावृत्तयो निष्पन्ना ज्ञेयाः। यथा—पञ्चम्यां दिवा बव रात्रौ बालवं, यावत् शुक्लाष्टम्यां दिवा विष्टिः २। पुनस्तद्रात्रौ बवं, नवम्यां दिवा बालवं, यावच्छुक्लैकादश्यां रात्रौ विष्टिः ३। पुनर्द्वादश्यां दिवा बव, यावत्पूर्णिमायां दिवा विष्टिः ४। पुनस्तद्रात्रौ बवं, कृष्णप्रतिपदि दिवा बालवं यावत्कृष्णतृतीयायां रात्रौ विष्टिः ५। पुनश्चतुर्थ्यां दिवा बव यावत्सप्तम्यां दिवा विष्टिः ६। पुनस्तद्रात्रौ बवं, यावत्कृष्णदशम्यां रात्रौ विष्टिः ७। पुनरेकादश्यां दिवा बवं, यावच्चतुर्दश्यां दिवा विष्टि ८ रित्यष्टमावृत्तौ शुभेष्वमुभिः करणैः सह मासपूर्तिः। इह च तारादिरूपतिथिमानस्य पूर्वोत्तरार्धे एव दिनरात्री ज्ञेये। एतत्स्वामिनो यथा—

"इन्द्रो १ विधि २ मित्रा ३ र्यम ४ भू ५ श्री ६ यमका बवादेषु करणेषु।
कलि १ वृष २ फणि ३ मरुत ४ पुनरीशा क्रमशः स्थिरेषु स्युः॥१॥"

अत्र यमको यमः स भद्रायाः स्वामी॥

चरामूनि विविष्टीनि दिष्टान्यखिलकर्मसु।
रात्र्यहर्व्यत्ययाद्भद्राऽप्यदुष्टेति तद्विदः॥११॥

व्याख्या— विविष्टीनीति कोऽर्थः? एकादशसु करणेषु भद्रा दुष्टा। यतः—

"यदि भद्राकृतं कार्यं प्रमादादपि सिध्यति।
प्राप्ते तु षोडशे मासे समूलं तद्विनश्यति॥१॥"

कश्चित्साऽप्यधिकृता, यदुक्तं नारचन्द्रटिप्पनके—

> दिने भद्रा यदा न स्यान्मासपक्षादिकर्मणि ।
> रात्रावपि तदा भद्रा महाऽनर्थाय जायते ॥ १ ॥

रात्र्यर्द्धभद्रेत्यादि ये रात्र्यर्धस्य ऊर्ध्वं दिने भागता दिनांशस्थस्य वा निशीथे भद्रेत्या शुभैवेति ।

अयुक्तम्—

> रात्रिभद्रा यदाऽह्नि स्यात्दिवाभद्रा यदा निशि ।
> न तत्र भद्रादोषः स्यात् सर्वकार्याणि साधयेत् ॥ १ ॥"

तथा या विष्टिरस्तमयात्परतः स्यात् कोऽर्थः ? अन्यदिनसत्काऽन्यदिने आगता, अन्यनिशासत्का वाऽन्यनिशीति साऽप्यशुभैवेत्यपि केऽप्याहुः, स्थानभ्रष्टत्वेन निर्बलत्वादिति च तेषामभिप्रायः । परमेतद्व्याख्यानद्वयं न बहुसम्मतं, स्थानान्तरप्राप्तस्यापि विपाकोर्द्वयमस्यानपगमादिति त्रिविक्रमः । विशेषस्तु—

> सुरभे कन्यका भद्रा सौम्ये पौरुषे सिते गुरौ ।
> कल्याणी नाम सा भद्रा सर्वकार्याणि साधयेत् ॥ १ ॥

अत्र सुरभे इति वेदगणनाख्ये । तथा—

> स्वर्गेऽजोक्षकर्कटेष्वभः पातालेऽपि मकरवृश्चिके ।
> कुम्भमीनालिसिंहेषु विष्टिर्मर्त्येषु शोभना ॥ १ ॥

अत्र अजोक्षेति चन्द्रे मेषादिराशिस्थे सतीति भावः । अध इति पाताले । मर्त्येष्विति मनुष्यलोके । इति नारचन्द्रटिप्पण्यां ॥

अत्राधस्तु व्यवस्था माह—

रात्रौ चतुर्थ्येकादश्योरष्टमीराकयोर्दिवा ।
भद्रा शुक्ले तिथौ कृष्णे त्र्येकैकोने यथाक्रमात् ॥१२॥

व्याख्या-शुक्ले इति शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे त्र्येकैकोन तिथौ । तथाहि—तृतीयादशम्यो रात्रौ, सप्तमीचतुर्दश्योर्दिवा भद्रेत्यर्थः । ननु दुष्टत्वात्प्रमनाख्य विष्टिरुक्ता, शेषकरणानां वर्जना किमर्थं नोपयुज्यते ? उच्यते-संक्रान्त्यादिषु । यदाहुः—

> चतुष्पदनागवाय किंस्तुघ्ने कौलवे वणिजे च ।
> कर्म सद्यत्नान् गरतैतिलविष्टिषु शुभं सुखम् ॥ १ ॥
> बवबालवे भिक्षं सुभिक्षं कौलवेऽप्ययम् ।
> तैतिले राजभयं गरे सुखं दुर्भिक्षमाख्यातम् ॥ २ ॥

तथा शीतोष्णवर्षेषु सूर्यसङ्क्रमा क्रमेण सुखोर्मिनिदर्शिनः शुभाः । तथा पूर्वोत्तरतश्चैकदशाम्बिनो संक्रान्तिषु शुभैरित्येताश्च सर्वदा शुभमेति पूर्वमत्रः ॥

विष्टेरुपायमाह—

बाण५ द्वि२ दिग्१० जलधि४ षट्६ त्रिक३ नाडिकासु,
मुख१ गलो२ हृदय३ नाभि४ कटी५ पुच्छभू६ ।
विष्टेर्विपत्तिरिह कार्य १ वपु ५ स्व ३ बुद्धि ४-

प्रेम५ द्विपां६ क्षयमिमेऽवयवा क्रमेण ॥१३॥

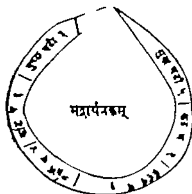
व्याख्या-त्रिकेति अत्र भद्रादिर्गुणस्त्रिंशद्घटीप्रमाणा इत्यं पूरणा ततः स्वार्थिके के सति कप्रत्यय सह कर्मधारयः । त्रिपिवि पाठस्तपुरुषः विशारेसमासः । पट इति षष्ठी । कार्येत्यादि वक्त्रे कार्यहानि , गल मृत्युः, हृदये द्रव्यनाश , नाभौ बुद्धिनाशः कट्यां प्रतिमाशः, विहिपुच्छे तु ध्रुव जय' । अत एवाह लल्लः—

" मुखमुखादि कार्याणि वात्यसाध्यानि मुखक ।
कटीत्रयमिते पुच्छे भद्रायामपि कारयेत् " ॥१॥

पुच्छं चैवं—

" एकन्नामध्ये प्रथमघटिकापञ्चकमरं हरिवी ११ सप्तम्यां त्रिपुर १२ चतिकमध्ये त्रिचतिके ।
तृतीयायां राकायां च गतसीपीषीकर१ चरिमे, तुर्ये त्रिते पुच्छे त्रिघटि च १४ चतुर्थ्यामि विमलम् "॥१॥

अस्य भावार्थ विशेषेषिभिन्नमुखपुच्छमुखभकारसर्पवस्थापन यथा—

तत्रार्यं भाव'—सप्तम्यष्टम्योर्मिथः घटीस त्रिंशतीयघटीतः प्रारम्भस्तयो घटीपञ्चकमत्र पुच्छं समेति, पश्चात् मुखादिविशेषाङ्गानि यावत्स्याः प्रथमघटी । एवमग्रेऽपि भाव्यं । एकादशीसप्तम्यो द्वयपाञ्चमघटीत्रयात्प्रारंभ', तृतीयादशम्योः कंठद्वितीयघटीतः प्रारंभः, चतुर्दशीचतुर्थ्योस्तु मुखे प्रारंभः । विगतत्रिषि पाश्वे च पुच्छमिति ।

"सर्पिणी वृश्चिकी भद्रा दिवारात्र्यो स्मृता क्रमात् ।
सर्पिण्या वदनं त्याज्यं वृश्चिक्या पुच्छमेव च ॥१॥"

इत्येके । शुक्ले पक्षे सर्पिणी, कृष्णे वृश्चिकी

त्यन्ये । इद च विशेषेषुणपक्षेषु पञ्चादिघटया विरुद्धा एव बहुकालव्यवहारतः यदि ६ घटिके तिथौ त्रिंश ३० घटीमेव निम्यष स्यादिति तदपेक्षयैव अन्यथा तु न्यूनाधिकतिथिवशात्पूर्णा-दिष्व तिथ्यर्धे पञ्चादिघटयो न्यूनाधिका अपि स्यु । तथाहि—अष्टम्यां चतुःपञ्चाशत् ५४ घटिके तिथौ तदर्धमानसप्तविंशतिः २७ घटीका भद्रा । एतदर्धे पद् ६ ६१ घटिके तिथौ तु अर्धाविंशत् ३१ घटीका भद्रा । एवं भद्रामे तिथिमाने भद्रामानमपि न्यूनं । घटी च यदि ६ पञ्चमान यदि त्रिंशत ६ भवेद तदा पञ्चदश भवेत्, ततो यथाक त्रिंशद्घटीके भद्रामाने यावत्यो यावत्यो घटयो भवन्ति, अधिकाः सन्ति यावन्ति तावन्ति पलद्वयानि घटी घटीं प्रति तदिर्भेस्यामित्यर्थे दीयन्ते वर्धन्ते वा । यदा ? यदा त्रिंशन्मध्यादेका घटी न्यूना एकानत्रिंशद्घटीका भद्रैत्यर्थः तदा पञ्चघटीविशेषावयवे पञ्चपलद्वयानि भवति ? दश पलानि न्यूनानि, दशपलैर्न्यूनाः पञ्च घटयो विशेषवत्र स्थिति भावः । एवं द्विघटीमाने भद्रायां द्वे पलद्वये न्यूने भाव पलचतुष्टयं उभे घटीद्वयं विहर्गतमिति भाव । एवं हृदये दश घटनी दशभि पलद्वयैर्विंशति २० पलस्त्यैर्न्यूना । एवं नाभौ चतुर्भि पलद्वयैः पलाष्टकैर्न्यूनं घटीचतुष्टं । एवं कट्यां षट् घटया षड्भि पलद्वयैर्द्वादशपलकैर्न्यूनम् । एव पुच्छे घटीत्रयं त्रिभि पलद्वयैः षट्पलकैर्न्यूनमिति । एवं त्रिंशन्मध्यात् एकघटया न्यूनत्वे ज्ञेयं । यदा तु त्रिंशन्न-

न्याय्ये पट्यो न्यूने भद्रार्धिंशद्घटीका भद्रा स्यादित्यर्थः । तथा चरेव हानिमान द्विगुणीकार्ये, कथं ? यथा एकघटया न्यूनया चक्रे पञ्च पलानि ३० पलरूपाणि न्यूनीभूतानि तथा घटीद्वयम् अवधा भद्रावक्रे अत्र पलरूपाणि विंशतिपलरूपाणि न्यूनीभूतानीत्यादि । यदा तु त्रिंशन्मानात्षष्टी-घटं न्यूनं सार्धत्रिंशद्घटीका भद्रेत्यर्थः तदा तदेव हानिमानं त्रिगुणीकार्ये । यथा एकघटया न्यू-नया चक्रे पञ्च पलानि न्यूनानि तथा घटीत्रये न्यूने पञ्चदश १५ पलानि त्रिंशत् ३० पलरूपाणि न्यूनानीत्यादि । एवं त्रिंशदुपरि एकद्वित्रिघटीवृद्धावपि वाच्यं, भवरं यथा प्राग् न्यूनी-भूतानीत्युक्तं तथाऽधिभूतानीति वाच्यं । इत्यसज्ञादर्शितम् ॥

भद्राया मुखमेकान्तवस्याम्यमितो यात्रादौ यथा सा सम्मुखी स्यात् तथाह—

भद्रेन्द्रा१४ग्न्य८म्ब७निरृत्य१५म्बु४देशे१०शा११ग्नि३मिते तिथौ ।
दिगष्टयामाष्टकयोर्नेष्टा सम्मुखी पृष्ठतः शुभा ॥ १ ॥

व्याख्या—इन्द्राश्चतुर्दशा चतुर्दश्यादितिथ्यष्टके पूर्वादिषष्ठदिक्षु यात्रौ प्रथमादियामाष्टके यथा संख्यं भद्रा संमुखी स्यात् । स्थापना—

तिथि	दिक्	भद्रा
१४	पूर्व	१
८	आग्नि	२
७	दक्षिण	३
१५	नैर्ऋत्य	४
४	पश्चिम	५
१	वायव्य	६
११	उत्तर	७
३	ईशान	८

एवमर्थमत्रोऽप्य—

चु चा इ चौ सिते मचे गृ जि मू च सितेतरे ।
प्रत्यर्थमित्वमथा द्वेषा स्वतीव भद्रा दिशा ॥ १ ॥"

भत्र चु इति कोऽर्थः ? चतुर्दश्याश्चकारे उ॰ पञ्चमस्वरः, तत्र चतुर्दश्यां तिथौ पञ्चमयामे पञ्चमदिशि प्रतीच्यां यात्रौ भद्रा संमुखी स्यात् । एवं चा इति अस्याष्टम्याश्चानन्तराकारस्य च द्वितीयस्वर त्वादष्टम्यां तिथौ द्वितीययामे द्वितीयदिशि आग्नेय्यां यात्रौ भद्रा संमुखीत्यादि तदिने तदन्ये तद्दिशि प्रयाणादिसर्वकार्येष्वपकर्म स्यात्। पृष्ठतः शुभेति यदा च यद्दिशि सम्मुखी तदा तद्दिशः पञ्चम्यां पृष्ठस्थायां दिशि यात्रौ भद्रा पृष्ठगा स्यात्, सा दिक् शुभा ॥

इति तिथिद्वारम्

॥ अथ वार ॥ २

मथमं वारः कदा लगतीत्याह—

धारादिस्थपादूर्ध्वं पलैर्मेषादिगे रवौ ।
तुलादिगे स्वषण्णिशत्सद्युमानान्तरार्धजे ॥ १५ ॥

व्याख्या—मेषादिषट्केऽर्के सत्यर्कोदयादूर्ध्वमनन्तरम् । वारादिरिति वारो लगति । तुलादि-षट्स्थे तुलादयोऽर्थाम् राशिषट्के सर्वतस्यथः । किंवत्कालमनन्तरमाह—त्रिंशदित्यादि स चासौ घौर्दिन तस्य मानं तद्द्युमानं, त्रिंशच तद्द्युमानं च तयोरन्तरं विशेषस्तस्यार्धे जातैः पलैः । कोऽर्थः ?

द्वादशदिनस्य मानं त्रिंशतं च संस्थाप्य पश्चात्समागच्छति तदस्मात्कोणपदे ततः शेषेऽर्धीकृते यस्या तावद्भिः पलैः। तथाहि—श्रीगौर्जरपत्तने उत्कृष्टं कर्कादिदिनमानं घटी ३३ पल ४८, अत्र घटयं कान् त्रिंशद्रूपस्य घटीपलस्य शोधने स्थितं घटी ३ पल ४८, असिपलीर्मिते घटी १ पल ५४, पलीकरणार्थं घटयकस्य षष्टि ६० गुणन ५४ क्षेपे च जातं पल ११४ मिते कर्कादिदिने सूर्योदय अयनान्तरं वारो लगति। तथा तत्रैव पत्तने जघन्य मकरादिदिनमानं घटी २६ पल १२, त्रिंशन्मध्यात् घटीपलस्य शोधने स्थितं घटी ३ पल ४८, मागधार्धितं पलीकृते च ११४ पलैर्मकरादिदिने सूर्योदयमवकाशार्वाग् वारो लगति। एवं मध्यमदिनमानेष्वप्यानेयं। प्रयोजनं चात्र वार प्रवृत्ति एवारम्भ प्रस्थमानानां शास्त्रहाराणामर्थमागधीनां च गणना कार्येति। दिनमानानयने च स्थूलोपायोऽयं—

" रवीन्दु २६ मानोऽर्क १२ मकरे कुंभे तु सप्तवृष्णिभ्यऽष्टभूतैः ४८ क्रमेण २६—४८।
मीने च मीनेऽष्टमा तदाद्य २८—१४ मेषे तुलायामपि त्रिंशदेव ३ ॥ १ ॥
कन्यावृषे वृश्चिकगोऽष्टयौ १३ ११ सार्धत्रिंशा मिथुने च सिंहे ३३—१२।
कर्के त्रिंशा वसुवेदयुक्ता ३३ ४८ एवं क्रमात् संक्रमवासरादौ ॥ १ ॥

तद्वृद्धिश्च—

एकार्क १ १२ पञ्चद्विशता २ ५२ त्रिशता १ ३१ त्रिंशच्च १ ३१ पञ्चद्विशता १—५१ इतश्च १—१२ मृगादिषु क्रमेण वृद्धिरेवं कर्कादिषु हानिः प्रकाशा ॥ २ ॥"

अत्रायं विधिर्हानि। पश्चादपि अमीषामेतार्कत्यादौ भावः पञ्चाद्य द्वितीयस्त्वपराह्न इति भावः। व्यवहारेण्या च निशो हानिरत्यन्तान्यास्य प्रेतपादिः स्वयमूह्या। एवं च वृद्धिहानिपक्षसर्वाम्यमिदम्—

मकरु कुंभ मकराइसु पक्खन्न छत्तीस ३६ छक्कसि ८६ अहिअन्नवं १ ६।
कक्कडमाई हाणइ एवेष कक्कडराईसु ॥ १ ॥

स्थापना—

द्वादशसंक्रान्त्यादिवासरे मानमिदम्			मासादावपि प्रतिदिनम्		मासेन वृद्धिहानिरस्य सर्वांशमिदम्
	घटी	पल	प —अ		
मकर.	२६	१२	१—१२	दिनवृद्धि	३६
कुंभ	२६	४८	१—५१	दिनवृद्धि	८६
मीन	२	१४	१—३१	दिनवृद्धि	१ ६
मेष	३		१—३१	दिनवृद्धि	१ ६
वृष	३१	८६	१—५१	दिनवृद्धि	६
मिथुन	३३	१२	१—१२	दिनवृद्धि	३६
कर्क	३३	४८	१—१२	दिनहानि	३६
सिंह	३३	१२	१—५१	दिनहानि	६
कन्या	३१	४६	१—३१	दिनहानि	१ ६
तुला	३		१—३१	दिनहानि	१ ६
वृश्चिक	२८	१४	१—५१	दिनहानि	६
धन	२६	४८	१—१२	दिनहानि	३६

विशेषश्च—

मिथुनकुंभाइसु दिणु मिथुणसि मिथुनतुलकनुनिसासे।
मिथुनमिथुनकताइसे मिथिगति संकमइ वारो" ॥ १ ॥

इति दिनशुद्धिग्रन्थे ।

“ रस १ रस ६ नन्द ९ बाणा ५ वेदा ४ मही ८ सप्त ७ इत्यर्धा कार्या ।
मन्दादीनां दिनेषु क्रमेण भोगस्य याम्याः स्युः ” ॥ १ ॥

अत एव च शनि शुक्रा मध्याः, त्रिंशद्घटीरूपस्य शनिभोगस्य शनिदिने दिवैव समाप्तत्वेन शुक्रे रात्रौ रविभोगस्यैव समागमनात् इत्यन्ये ॥

वाराणां नामाद्याह—

“ रविचन्द्रमङ्गलबुधा गुरुशुक्रशनैश्चराश्च दिनवारा ।
रविकुजशनय क्रूरा सौम्याश्चान्ये पदोनफला ॥ १६ ॥

व्याख्या—क्रूर इति

रविमन्दारवारेषु यस्मिन् सङ्क्रमते रविः ।
तस्मिन्मासि भयं विद्याद्दुर्भिक्षादुरितज्वरैः ” ॥ १ ॥

इत्याद्युक्तेः, क्रूरत्वं चैषां यादृशं दिवा गण्यते न तादृशं रात्रौ ‘न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ ” इत्युक्तेः । पदोनेति पदः पादस्तुर्यांश इति यावत्, तत एषां सौम्यक्रूरवाराणां शुभाशुभफलं विंशतिविशोपकापेक्षया पादोनमेव स्यात् पञ्चदशैव विशोपका इत्यर्थः । वारेषूचितकर्माण्येव—नृपाभिषेकसेवामन्त्रमखौषधविद्यासमागमयानसुवर्णताम्रौर्णिकाऽश्वकरणशिल्पपुण्यकर्मोत्सवादि रवौ सिध्यति १ । रजतगेयभोग्यकृषिवाणिज्यादि सोमे २ । सर्वं क्रूरकर्मरणसाहसप्रवासाकरधातुसेनानिवेशादि कुजे ३ । अध्ययनशिल्पकर्मविवादाध्ययनवर्णसंस्कारपठनादि बुधे ४ । सर्वं शुभमाङ्गल्यकर्मदीक्षाविद्यायात्रौषधादि च गुरौ ५ । सर्वं पुण्यगुरुक वीवाहकर्म शुक्रे ६ । दीक्षागृहप्रवेशानि वेशादि स्थिरं क्रूरं च कर्म शनौ ७ । सामान्येन तु—

सर्वार्थसाधका वारा गुरुशुक्रबुधेन्दवः ।
सौम्यमेव कृतं कर्म भौमार्कार्किषु सिध्यति ” ॥ १ ॥

इति दैवज्ञवल्लभे । तथा—

“ कलाद्युक्तममविशारासे काञ्चनभूषणे ।
वास्तौ भौमरवी शोधननखक्षुरविधौ शनिः ॥ १ ॥
धन्यादिदानमहत्ते विधाने वणिग्गसेवागुरुराजयोग ।
कन्याकुमारीषु कर्मविस्तारसौख्यारम्भी न भवती ” ॥ २ ॥

इति यतिवल्लभे । विशेषस्तु ।

“ उपचयकरस्य ग्रहस्य वारे स्वकार्यविहितं यत् ।
अपचयकरग्रहदिने कृतमपि सिद्धिं न याति शुभः ” ॥ १ ॥

इति लल्लः । अस्यार्थः—वक्ष्यमाणगोचरादिविधिना यो ग्रहो यदा यस्यानुकूलः स तदा तस्योपचयकर इत्युच्यते, तस्य ग्रहस्य वारे यथोक्तं कार्यं कार्यं । यस्तु यदानीं गोचरादिना प्रतिकूलः सोऽपचयकरः तस्य ग्रहस्य वारे कृतं कथमपि न सिध्यतीति । एवमग्रेऽप्युपचयकरापचयकरताऽत्र भावनीया ॥

वारेषु कालहोरा आह—

होराः पुनरर्कसितज्ञचन्द्रशनिजीवभूमिपुत्राणाम् ।
सार्धघटीद्वयमानाः स्ववारतस्तासु पूर्णफलाः ॥ १७ ॥

व्याख्या—स्ववारत इति यस्मिन् यो वारस्तस्याद्या होरा, द्वितीया ततः षष्ठस्य, तृतीया ततोऽपि षष्ठस्येत्यादि । अत एवाह—"अर्कसितज्ञचन्द्रशनिजीवभूमिपुत्राणां" इति । अर्कात् षष्ठः सितः षष्ठ: सिताच्च ज्ञः षष्ठ, ज्ञाच्च चन्द्रः षष्ठ इत्यादि । एवं चाऽर्कवारेऽर्कसितज्ञचन्द्राणां होराः पुनः पुनरावृत्त्या पूर्वोक्तहोराक्रमे षष्टिघटीभिश्चतुर्विंशतिहोराः स्युः । सोमवारे आद्या चन्द्रहोराऽस्मिन्नेति पुनस्तथैव चतुर्विंशतितमी भौमवारे आद्या भौमहोराऽस्मिन्नित्यादि । स्थापना—

अमे च पाश्चात्त्यस्य होरासंज्ञा बहुत्वे इत्यत आसां कालहोराऽपि नाम ज्ञेयं । स्ववारत इत्यस्य च घटीद्वयमानेनापि सौम्यवतोऽभिहितमभ्यन्तरम् स्ववारतस्तासु पूर्णफला इति शुभाशुभस्य यदि वारस्य संबन्धिन्यां होरायां कार्यकर्तुः पूर्णं निश्चितविशेषकं शुभाशुभं फलं स्यात् पञ्चदशविंशोपके वारफले पञ्चविंशोपकस्य होराफलस्य मिश्रणेन विमर्शः । अत एवाह लल्लः—"वारफलं होराफलमिति" । होराप्रयोजनं त्विदं—

यस्य ग्रहस्य वारे यत्किंचित्कर्म प्रकीर्तितम् ।
तत्तस्य कालहोरायां पूर्णं स्यात्पूर्णमेव हि" ॥ १ ॥

इति वसिष्ठवचने । तथा—

होराफलवारफले भिन्ने हि यदि च वा गृह्णीत ।
एकस्मिन् शुभफलके योग्यं कार्यं शुभं कुर्यात्" ॥ १ ॥

इति व्यवहारप्रकाशे

वारेषु कुवेलाः प्राह—

त्याज्योऽर्धयामो वेदा४ त्रि७ द्वि२ पञ्चा५ष्ट८ त्रि३ षण्मित ६ ।
सूर्यादौ कालवेलार्धयामा ह्यस्तैकपञ्चमी ॥ १८ ॥

व्याख्या—यद्यपि प्रमाणेनार्धयाममानं सप्तमांशकन्यैकादिरप्यस्ति तथाऽप्यत्रार्धयाम इति स्वार्थकेन ज्ञेया । तथा चार्धयाम इतिवत्स्यादपरथा व्याख्या सिद्धा । कथं ? सूर्यादिवारेषु वेदादित्रिपञ्चादिमितोऽर्धयामः सामान्येन सर्वेषामुत्कृष्टो याम्याऽर्धयामस्त्याज्यः । विशेषस्तु—

लोक११ च दश११ गुरु इप१ चतु चन्द्राही१ अत्रपरमभागवा ।
प्रथमास्तु अन्ततमा कुर्यात् कर्म न च दिवि" ॥ १ ॥

इति चिन्तामणौ । अत्र भौमस्य नि" पूर्वोक्तिः पश्चादेवि सा वारादौ क्रियमाणे कम्पस्वेते घटेऽर्धयाममध्यस्था अत्यन्तं त्याज्या इत्यर्थः । अस्य व्यवस्थायै स्थापना यथा—

वाराः	अर्धयामाः	मध्यघटिकाः	आशु दिक्
रवि	४	१६	पूर्व
चन्द्र	७	८	वायव्य
भौम	२	१२	दक्षिण
बुध	५	१	ईशान
गुरु	८	२	पश्चिम
शुक्र	३	४	आग्नेय
शनि	६	१४	उत्तर

सूर्याद्यादिस्पर्शेऽपि योज्यं। सैकपञ्चमीति भावप्रधानतानिर्देशात् सैकत्वे सति पञ्चमी सैकपञ्चमी। अथ भावः—अर्धयामाङ्कान् सर्वान् पङ्क्त्या न्यस्य तत्र पञ्चकः स्थाप्यते, तथाहि–४–७–२–५–८–३–६–१ इति ततः क्रमेणार्धयामाङ्कगणने पञ्चम पञ्चमोऽङ्कः कालवेलाऽर्कादिवारेषु, यथाऽर्कवारे चतुष्कोऽर्धयामाङ्कः, चतुष्कात् क्रमेणाग्रतो गणने पञ्चमोऽष्टकः समागतः ततो वाऽस्मदर्कवारेऽष्टमे चतुर्घटिके कालवेला। एवं सोमवारे सप्तकोऽर्धयामाङ्कः सप्तकात् पञ्चमस्थाने च त्रिकः, ततः सोमवारे तृतीये चतुर्घटिके कालवेला इत्यादि स्वयं भाव्यं, नवरं गुरुवारेऽष्टकोऽर्धयामाङ्कः अष्टकाद्गणने च पञ्चम पञ्चमाङ्कस्थाने चतुष्क एव। एव शुक्रशनिवारयो त्रिकषट्करूपाभ्यां पञ्चमौ सप्तकद्विकौ क्रमात्स्यातां। एतदेव पाठान्तरे व्यक्तमाह—

"सूर्यादौ कालवेलाऽष्ट ८ त्रि ३ षट् ६ द्वा २ सप्त ७ च ४ एक् मिता १"

अत्राप्यमाम्नायः—कालवेलाङ्का एव चतुर्गुणा अर्धप्रहराङ्काः स्युः, यत्र चाष्टभ्योऽधिकोऽङ्कः स्यात्तत्राष्टमिर्भागो देयो दिवा चतुर्घटिकानामष्टानामेव सद्भावात्॥

कंटकोऽपि दिनार्धांशे स्ववारान्मङ्गलावधौ।
गृहस्तस्त्यवधौ चोपकुलिकस्स्यउ्यते परैः॥ १९॥

व्याख्या—तद्दिनवारात् यत्संख्यो मङ्गलस्तत्संख्यो दिनार्धांशः कण्टकसंज्ञ। तथा चार्कादिवारेषु क्रमाद्विकषट्कसप्तकद्वयचतुर्थदिनांशाः कंटकसंज्ञाः गृहस्तस्त्यवधाविति प्रागुक्तवदेव तथा चार्कादिवारेषु पञ्चचतुस्त्रिद्व्येकसप्तषष्ठदिनांशा उपकुलिकसंज्ञाः। परैरिति अन्यविपश्चिद्भिरनुमतमिति" व्याख्यातृमन्यकृतोऽपि सम्मतमिव। एवमग्रेऽपि परमतोक्तौ भाव्यं। दिनार्धांशशब्दप्रयोगाच्च दिनार्धांशसमाना एव सर्वेऽपि, स च चतुर्घटिकान्यूनाधिकोऽपि स्यात् तथाहि—जघन्ये दिनमानेऽष्टांशे घटी ३ पल १६ अक्षर १०। उत्कृष्टे तु घटी ४ पल ११ अक्षर २ एवं मध्यमानेऽपि भाव्यम्॥

कुलिकमाह—

कुलिको द्विघ्नशन्यन्तमिते स्यादेव स्ववारत।
मुहूर्तेऽह्नि निशि त्वेके भाग पञ्चदशस्तु सः।

व्याख्या—द्विघ्नशन्यन्तेति तद्दिनवाराङ्कनिर्वर्त्यसंख्यत्वरङ्कः द्विगुणिते यत् स्यात् तत्संख्ये मुहूर्ते दिवा कुलिकः, निशि तु स एवाङ्क एकोनः कार्यः। यथाऽर्काङ्कानिः सप्तमः द्विगुणने चतुर्दश रविवारे चतुर्दशे मुहूर्ते दिवा कुलिकः रात्रौ तु त्रयोदशे। तथा चन्द्राङ्कानि षष्ठः, द्विगुणने द्वादशे मुहूर्ते दिवा कुलिकः रात्रौ त्वेकादशे इत्यादि। भाग इति यद्यपि मुहूर्तशब्दो द्विघटिकावाची तथाप्यत्र दिवाविभक्तदिनरात्रिमानतो पञ्चदशोऽंशो द्विघटिकान्यूनाधिकोऽपि कुलिकस्य मानं ज्ञेयः। तथाहि—जघन्ययोर्दिनरात्रिमानयो पञ्चदशोऽंशो घटी १ पल ४५ अक्षर ४८।

कुलिकयोस्तु घटी २ पल १५ अक्षर १२। एवं सर्वमासेऽप्यूह्यं। विशेषस्तु—कुलिकसमये किमपि कर्म न कार्यं यदुक्तं—

"छिन्नं भिन्नं वर्द्धं प्रदग्धं पन्नगादिभिर्दष्टम्।
नाशमुपयाति विषवत् सर्वं कर्मोत्थवदपि तत्र" ॥ १ ॥

इति व्यवहारप्रकाश। तथेदमपि—

"सोमे भानौ कुजे चैव गुरावपि च राक्षसा।
शुक्रे भानौ शनौ रौद्रो मुहूर्त्ताः कुलिकोपमाः" ॥ २ ॥

अत्र भानौ इति प्रसंगेनैव, एवं चैत्रादिष्वपि च वर्ज्यं। मासरन्ध्रादिविभागस्तु मुहूर्त्तनामभे चौरा मिश्रके वक्ष्यते। अथ च मुहूर्त्तकुलिकोऽहोरात्रे द्विः स्यात् दिवा रात्रौ च। अर्धयामादयस्तु दिनपतिसम्बन्धादिवैव स्यु न तु रात्रौ। नारचन्द्रे तु—स्वस्थानात् सम्यग्वर्धिर्दिनार्द्धांशः कुलिकाख्ये नार्थादिवारेषु सप्तपद्षष्ठचतुर्थित्रपञ्चसंख्या दिनार्द्धांशाः कुलिकसंज्ञा इत्युक्तं। सर्वेषां चैषां क्रमात् स्थापना—

वारा	रवि	चन्द्र	मंगल	बुध	गुरु	शुक्र	शनि	
दिवा	४	७	२			३	६	अर्धयाम
दिवा		३	६	१	४	७	२	कालवेला
दिवा	३	२	१	७	६	५	४	कण्टक
दिवा	५	४	३	२	१	७	६	उपकुलिक
दिवा		६	५	४	३	२	१	कुलिक
दिवा	१४	१२	१		६	४	२	मुहूर्त
रात्री	१३	११	९		५	३	१	कुलिक

अथ दिवा दिनार्द्धांशसमानमेव कुलिकं नारचन्द्रोक्तं प्रमाणयन् वारेषु शुभेष्टा आह—

भानोर्भू१ नयन२ तत्त्व ६ सितरुचे शीतांशु१ पञ्चा५ष्टमा८,
भौमस्याब्धि४ नगा७ ष्टमा ८ शशितनूजस्य त्रि३ तर्का६ ष्टमाः८।
जीवस्य द्वि२ शरा५ द्रयो७ भृगुभुवश्चन्द्रा१ ब्धि४ पश्चा६ ष्टमा ८,
शौरेस्त्री३ षु५ नगा७ ष्टमाश्च८ दिवसेष्वेतेऽष्टमांशाः शुभा ॥५१॥

व्याख्या—भूरेका नयने द्वे, तत्त्वानि पट् शीतांशुरेकः पञ्च अष्टमस्वास्ते, नगा सप्त तर्काः पट्, इपवः पञ्च शेषं स्पष्टं। भानोरिति रविवारे आद्यद्वितीयषष्ठचतुर्थस्थानि शुभानि, शेषाणां १–४–५–७–८ अर्धयामादिभिर्मलत्वात्। एवममेऽपि सोमे आद्यपञ्चमाष्टमानि शुभानि। भौमे चतुर्थसप्तमाष्टमानि। बुधे तृतीयषष्ठाष्टमानि। गुरौ द्वितीयपञ्चमसप्तमानि। शुक्रे आद्यचतुर्थषष्ठाष्टमानि। शनौ तृतीयपञ्चमसप्तमाष्टमानीति। दिवसे इति पदे रात्रिषु न व्यवस्थितमत्र इति भावः। अष्टमांशाः प्रागुक्तेऽभिसन्धिः प्राग्वत्॥

वारेषु च्छायाबलमाह—

सिद्धच्छाया क्रमादर्कादिषु सिद्धिप्रदा पदे ।

रुद्र११ सार्धाष्ट८॥ नन्दा९ ष्ट८ सप्तभि७ श्चन्द्रवद्गुयो ॥२२॥

व्याख्या–रवावेकादश पलानि, चन्द्रे सार्धान्यष्टौ भौमे नव, बुधेऽष्टौ, गुरौ सप्त७, शुक्रे शुक्रमन्योश्चन्द्रवत् सार्धान्यष्टौ पलानि। इयमवश्य सिद्धिरत्राम्भिद्रच्छाया। यदुक्तम्—

सुदण्डच्छायाभावे विरहदिवसेऽपि दुरितच्छायामि।
मममपवेसपद्मादिष्णार्हे बुधस्य इत्व यमो॥ १॥
पूर्व गुरोहि कथितं च्छायाच्छा पूर्व सुरे वक्ते।
सुदमन्यमितिमितत्वर्क बोद्धुं परं शुक्रेऽपि॥ २॥

इति हर्षप्रकाशे। तथा तिथिवारर्क्षयोगाशुभिप्रपापस्तां न चिन्तयेदिति भारयन्त्रे।

नक्षत्राणि तिथिर्वारास्तारास्चन्द्रबलक ग्रहाः।
दुष्टान्यपि शुभं यान्ति भक्त्या सिद्धच्छायया॥ १॥

इति नरपतिजयचर्यायां परं तथापि वर्षमासदिनशुद्धिसद्भावे विष्ट्यादिदुष्टदोषाभावे तथा भाव, वक्ते च–"नक्षत्रमपवाप्यनिवारितमिति" पतितवक्रमपचनादुक्ते निषिद्धे वा वस्यमात्रवेधक-तादिदोषरहिते नक्षत्रे चन्द्रबले सति सिद्धच्छायाक्रमे प्रतिष्ठादिकं कार्यमिति समंजस। तदेषा च त्रिंशद्गुरुस्वर्णमात्रेति वृद्धा। तद्गेत्रामाधनोपायमाह–यथा सिद्धच्छायापदवेला पञ्च दशभिर्भिन्ना स्यात्तथा कार्यं कर्तुमारभ्यते यावदष्टच्छायापदमवनात्तु पञ्चदशवर्णोच्चारवेलाऽपि क्रमशि तावता कालेन कार्यं सपूर्णीकार्यं, एवं करणे सिद्धच्छाया साधिता स्यात्। यद्रु कालसमाप्ते तु कार्ये त्रिंशद्वर्णमध्ये तत्कार्यं प्रारम्भणीयमिति भाव। इयं च च्छाया पैरेरिति भवनात् पुंसः पदरूपा। सप्तारगुरुवर्णकोऽस्त्वरगुरुरूपा क्षपा। तदन्यादृगुच्छायाइत्येवम्–

बीसे१ सोलस२ पनरस३ चउदस४ तेरसम५ बारह बारेम।
रविमाइसु वारेसु सिद्धच्छायंगुला सिद्धा" ॥ १॥

॥ इति वारद्वारम् ॥ २

॥ अथ भम् ॥ ३

तत्राश्विन्यादिसप्तविंशतेर्भानां प्रत्येकं पादचतुष्कस्य वर्णानाह–

चुचेचोलाऽश्विनी ज्ञेया लीलूलेलो भरण्यथ।
आईऊए कृत्तिका तु ओवावीवू च रोहिणी॥ २३॥
वेवोकाकी मृगशिर आर्द्रा कुघङछाः पुन।
केकोहाहि पुनर्वस्वोहूहेहोडा तु पुष्यभे॥ २४॥
डीडूडेडोभिरश्लेषा ममिमूमे मघा मता।
मोटाटीटू फल्गुनी प्राक् टेटोपापीभिरुत्तरा॥ २५॥
हस्त 'पुषणठैर्वर्णैश्चित्रा पेपोरारि पुन।

रुरेरोताः स्मृता स्वातौ तीतूततो विशाखिका ॥ २६ ॥
अनुराधा ननीनूने स्याज्ज्येष्ठा नोययीयुभि ।
स्याद्येयोभाभिभिर्मूलं पूर्वाषाढा भुधाफढैः ॥ २७ ॥
भेभोजाज्युत्तराषाढा जुजेजोखाऽभिजिन्मता ।
श्रवणे स्तु खिखूखेखो धनिष्ठायां गगीगुगे ॥ २८ ॥
गोससीसू शतभिषक् प्राक् सेसोदंदि भद्रपात् ।
दुशझथोत्तराभद्रा देदोचची तु रेवती ॥ २९ ॥

व्याख्या—एषां मात्रया-सामान्येन घटिकाष्टीमाने चन्द्रस्य नक्षत्रभोगे पञ्चदशपञ्चदशघटी-मिरेकैकः पादः, तत्र यस्य जन्मनि भाद्यो चुः तस्य जन्माभिख्या चापपादे, एवं सर्वत्र । द्वितीय पादे चे तृतीये चो, तुर्ये ला । इह चुमध्येन भूरपि ग्राह्यः सवर्णीयस्वरत्वात्, एवं चेचोमध्येन चैचौ, लामध्येन ल, एवमन्येऽपि । यथा भरण्या आद्ये पादे लिली, द्वितीये लुलू, तृतीये लेलै, तुर्ये लोलौ इत्यादि, एवं सर्वेषु । नवरमार्द्राहस्तपूर्वाषाढोत्तरभद्रपदासु ये क्रमेण पञ्चमः षष्ठाः सप्तमा; पञ्चपाद्येवि ज्ञापकं वर्णा यकारस्तत्रैवैकोऽसौ वर्णो ह्रस्वस्वरयुतो ग्राह्यः यथा ? घ षा पि पी पु पू पे पै पा पौ इति । एवं कवर्गीयपञ्चमाक्षरङकारादिष्वपि । पञ्चम इत्यत्र च षकारे मूर्धन्यो ह्रस्वस्वरयुतो ग्राह्यः, न तु कवर्गीयककारः, तस्याभिजिन्नक्षत्रगतो ज्ञानात् । ङ ञ ण ण इत्येते तु आद्यो नाम्न्यादौ न स्युः, तथापि तत्तत्पादाभिधासु यत् स्युस्तदा स्वरप्रकरणाभिप्रायेण केवल-रितीपिष्वपीयत् व्यञ्जनगतास्तु यकारान्तवर्णयञ्जनपञ्चम्यन्ते मकारसमीपयुक्तयाभिधासु च—ञी—णु रूपमेवाक्षरं गण्यं । यतः—

" यदि नाम्नि भवेद्वर्णो ङञणा द्याक्षरस्तथा ।
प्राक्तत्स्वरादिमो वर्णो ह्युक्तं नक्षत्रमाकृते " ॥ १ ॥

विसर्गबिन्द्वादिकं तु मात्रिकस्य विकारकम् । बकारस्तु वकारवज्ज्ञेयो बवयोरैक्यात् । यस्तु चवर्गीयपञ्चमवर्णः कवर्गीयपञ्चमाक्षरवद्ग्राह्यः । ननु ञकारणकारङकाराः क्वापि नाम्न्यादौ न स्युरित्यतः किमथमुक्ताः ? उच्यते पूर्वाचार्योपदेशात् । न च व्यस्तेयेवोक्तमिति चिन्त्यं, एका-शीतिपदे सर्वतोभद्रचक्रे एतद्वर्णानां मध्यस्थत्वे सति तत्तत्पदानां वेधोऽपि साफल्यसद्भावात् । उक्तं च तत्र[illegible]—

चिप्पन्ते [illegible] रौद्रे [illegible] ।
[illegible] भागताश्चेनाद्यादिषुजे तु तत्सदा " ॥ १ ॥

भागिति पूर्वाषाढा ॥

अभिजितः स्वरूपमाह—

उत्तराषाढमन्त्यांह्रि पादस्तश्च श्रुतेर्घटी ।
वदन्त्यभिजितो भोगं वेधएतावेक्षणे ॥ ३० ॥

व्याख्या—यदा टिप्पनके पाताद् योग सत्यपादाया लिखितः स्यात्तदा तस्यान्त्यः पादस्तु स्तुमानेन मान्यः, सामान्येन तु पञ्चदश पल्यः, योगमिति, यत्र सर्वा पक्षेमविधाविवर्जितेय । व्यतीपात विमारिषु तुल्यावाविचतुष्टयोपयोगैः मार्गलादिपञ्चमिभिर्दूष्यते, परं तयोत्तराय श्रामवणयोः पञ्चदश चतस्रश्च घटीर्वर्जयित्वैव पादचतुष्कं कल्पनीय । वचनत्वापवेक्षणादन्यत्राभिजिन्मतेप्युच्यते इति च सामर्थ्योदन्यते ॥

नक्षत्रदेवताः अहाभिधानाह—

नेशास्त्वश्वि१ यमा२ ग्नि ३ कमलभू४ श्चन्द्रो५ऽथ रुद्रो६ऽदिति७-
र्जीवो८ऽहि ९ पितरो१०भगो११ऽर्यम१२रवी१३ त्वष्टा१४ समीर१५स्तथा ।
शक्राग्नी१६ अथ मित्र१७इन्द्र१८निर्ऋती१९वारीणि२० विश्वे२१ विधि२२
र्वैकुण्ठो२३वसवो२४ऽम्बुपो२५ऽजचरणो२६ऽहिर्बुध्न्य२७पूषाभिधौ२८॥३१॥

व्याख्या—अश्विनौ दस्रावश्विदेवौ । कमलभूर्ब्रह्मा । अदितिर्देवमाता । जीवो गुरुः । अहिः सर्पः । भगो योनिः । अर्यमा सूर्यभेदः । त्वष्टा विश्वकर्मा । समीरो वायुः । शक्राग्नी इति विशाखाया आद्येऽर्धे इन्द्रोऽपरार्धेऽग्निर्देवता, अत एवास्या द्विदैवतसंज्ञा मिश्रसंज्ञा च । अत एवोक्तं दैवज्ञवल्लभे—"पूर्वार्धे मृदुकर्म चास्य सकलं तीक्ष्णं द्वितीये दले" इति । मित्रः सूर्यभेदः । निर्ऋतिः राक्षसो माता, तत्सम्बन्धात्तस्या अप्यत्र कल्पना, तेन मूलो रक्षोनक्षत्रमित्युच्यते । वारीणि जलं । विश्वे इति विश्वाख्याः समयोदश देवाः, सर्वादित्वाच्छस इः । नन्वत्र संज्ञावाचिनो विश्वशब्दस्य कथं सर्वादित्वं सर्वनाम्नां सर्वादित्वविधानात् ? उच्यते—छान्दसोऽयं प्रयोगस्तेन संज्ञायामपि सर्वादित्वं । विधिर्ब्रह्मा । वैकुण्ठो विष्णुः । वसवोऽष्टौ, यदुक्तं—

'धरो ध्रुवश्च सोमश्च आपश्चैव अनलोऽनिलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥'

अम्बुपो वरुणः अजचरणः अजपादपि अभिहितो एकपादस्यो देवः । रुद्राणामन्यतमोऽजपादः । अहिर्बुध्न्यो रुद्रभेदः । यदाहुः—

'अजपादोऽहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः ।
शम्भुः कपर्दी मृगव्याधः कपाली त्र्यम्बको भवः ॥' १ ॥

इत्येकादश रुद्रनामानि । पूषा रविभेदः । यदाहुः—"धातृ १ अर्यमन् २ मित्र३ वरुणः ४ अंशु५ भग ६ इन्द्र७ विवस्वन्८ पूषन्९ पर्जन्य१० त्वष्ट११ विष्णु१२ संज्ञा द्वादश सूर्याः" इति । शेषा यथोपलक्ष्या देवभेदाः । प्रयोजनं चैषां तद्देवतानाम्ना नक्षत्रव्यवहारादि ॥

नक्षत्रदेवताभोनां तारकसंख्यामाह—

त्रि३ त्र्य२ ङ्क६ भूत५ अगवि३ न्दु१ कृत४ त्रि३ तर्के६-
ष्व५ क्षि२ द्वि२ पंच५ कु१ कु१ वेद४ युगा४ ग्नि३ रुद्रैः ११ ।
वेदा४ ब्धि४ राम३ गुण३ वेद४ शत१०० द्विक२ द्वि२-
दन्तैश्च३२ सत्समतिथिर्न शुभा भतारैः ॥ ३२ ॥

व्याख्या-अश्विन्यां त्रयस्तारकाः, भरण्यां त्रय इत्यादि । मङ्गानि क्रिया १ कस्य १ व्याकरण ३ अस्त्वा ४ ज्योति ५ निरुक्त ६ स्थानि षट् । जगन्ति त्रीणि । कृत्येति चत्वारः, कृतयुगस्य तुर्येरनाम् । अश्विनी नेत्रे द्वे । कुर्मूरेख । युगानि चत्वारि । वज्र पञ्चदश । रामात्रयः । गुणाः सत्त्वादयस्त्रय । दन्ता द्वात्रिंशत् । शेषं स्पष्टं । स्थापना-

भेषु	तारा	भेषु	तारा	भेषु	तारा	भेषु	तारा
अश्विनी – ३		पुष्य	३	स्वाति	१	अभिजित्	३
भरणी – ३		अश्लेषा	६	विशाखा	४	श्रवण	३
कृत्तिका – ६		मघा	५	अनुराधा	४	धनिष्ठा	४
रोहिणी – ५		पूर्वाफल्गुनी	२	ज्येष्ठा	३	शतभिषा १	
मृगशिर – ३		उत्तराफल्गुनी	२	मूल	११	पूर्वाभाद्रपद	२
आर्द्रा – १		हस्त	५	पूर्वाषाढा	४	उत्तराभाद्रपद	२
पुनर्वसु – ४		चित्रा	१	उत्तराषाढा	४	रेवती	३२

तारकसङ्ख्योक्तेः प्रयोजनमाह– तारसमेत्यादि धिष्ण्यैर्धिष्ण्योक्तैर्मतारैर्भस्य समा तिथिर्न शुभेति ज्ञेयं । कोऽर्थः ! सर्वेषु भेषु तत्तारासङ्ख्यया तिथिस्त्याज्या, यथा तृतीयाऽश्विनीयुक्ता त्याज्येत्यादि । नवरं शतभिषाभि सर्व तारा' शतम्य तिथिभि पञ्चदशभिर्भाग हृत्वा दशेति दशमी शतभिषग्युता त्याज्या । एवं रेवत्यां द्वात्रिंशत्ताराः पञ्चदशभक्ता शेषं द्वे द्वितीया रेवतीयुता त्याज्या । यदुक्तः–"दग्धा धिष्ण्यभत्रतारातुल्या तिथिर्भनेत् " इति । विशेषस्तु–' तारासमैरुडोभिर्मासैरब्दैश्च धिष्ण्यफलपाकः इति " श्लक्ष्णः ॥

भानां संज्ञाविशेषानाह–

चरमाद्युमलं स्वातिरादित्यं श्रवणत्रयम् ।
लघु क्षिप्रं च हस्तोऽश्विन्यभिजित् पुष्य एव च ॥२३॥
मृदु मैत्रं मृगश्चित्राऽनुराधा चैव रेवती ।
ध्रुवं स्थिरं च वैरञ्चमुत्तरात्रितयान्वितम् ॥२४॥
दारुणं तीक्ष्णमश्लेषा मूलमार्द्रामहेन्द्रभम् ।
क्रूरमुग्रं च भरणी तिस्रः पूर्वा मघान्विताः ॥२५॥
मिश्रं साधारणं च द्वे विशाखाकृत्तिकाभिधे ।
ईदृग्भाग्भोचिते धिष्ण्ये निर्मितं कर्म शर्मणे ॥२६॥

व्याख्या—चरं चलमिति नामद्वयं एवमग्रेऽपि सर्वाण्यपि च चरचलचरलघुक्षिप्रसाधारणनामान्यत्र अवदर्शनानि, चरं सप्तम । आदित्यं पुनर्वसु । श्रवणत्रयं श्रवणधनिष्ठाशतभिषजः । वैरञ्चं रोहिणी उत्तरात्रयमुत्तराफल्गुन्युत्तराषाढोत्तरभाद्रपदाः । महेन्द्रभं ज्येष्ठा । तिस्रः पूर्वाः पूर्वाफल्गुनीपूर्वाषाढापूर्वभाद्रपदाः । साधारणमिति न स्थिरं न चरं न तीक्ष्णं न मृदु इत्यर्थः । भानां प्रयोजनमाह–ईदृगित्यादि ईदृशेन धिष्ण्यनाम्ना कर्मणाऽनुरूपे भ । कोऽर्थः ! यादृशं भस्य नाम तादृशं कर्म तत्र मे शर्मम ॥

पतदेवाह—

कुर्यात्प्रयाणं लघुभिश्चरैश्च, मृदुध्रुवे शान्तिकमाजिमुग्रैः ।
व्याधिप्रतीकारमुशन्ति तीक्ष्णैर्मिश्रैश्च मिश्रं विधिमामनन्ति ॥३७॥

व्याख्या—प्रयाणमिति पण्यभूषणकलारतौषधज्ञानविज्ञानवाहनोपानिकादुपाकर्म, एवमन्येऽपि, शान्तिकमिति बीजगृहनगरग्रामप्राकारभूषणगीतमङ्गलमित्रकार्याणि स्थिरकर्म च । आजिमिति वधननाविषपातबन्धनोच्छेदनसर्वाभिचारकर्माण्यपि । व्याधीति मूलपद्ममन्त्रभिषिसाधनमेदकर्माण्यपि । उशन्ति वाञ्छन्ति । मिश्रमिति साधारण । एतं रजतताम्रलोहाद्यभिकर्म सर्वं तथा वृषोत्सर्गाग्निपरि ग्रहादि च विशेषास्तु—

"एद् चरेषु नारंभी ग्रमारिएषे सर्व चरे ।
धुवे पुरप्रवेशादि मिसरससधिविर्व करे" ॥१॥

इति दिनशुद्धिग्रन्थे । तथा—

तीक्ष्णोग्रमोक्ष विदधीत मिश्रे क्रूरोदितं दारुणमेषु कुर्यात् ।
तीक्ष्णोग्रमिश्रैर्यदिहोदितं तन्मृदुध्रुवैः क्षिप्रचरैर्न कुर्यात् ॥१॥
मापः शान्ते कार्ये न योजयेत्क्षुप्रिकादिपूर्वाम ।
दारुणरौद्रे च तथा द्विदैवतं दाम्यसर्पेशाम् ॥२॥

तथा— स्थिर१ चर२ लघुग्रम३ मिश्रौ४ लघु५ उग्रौ मृदु६ ।
तीक्ष्णम७ ऋक्षिता वाराः प्रार्कै सूर्यादयः क्रमात् ॥१॥

अत्र प्रयोजन तु चराविसेन सहस्रानां वाराणां नानां च योगः प्रयाणादौ विधित्वप्रयोजक इति ॥

सप्तविंशतेर्भानां चन्द्रेण भोग मुहूर्तसङ्ख्यामाह—

भेषु क्षणान् पञ्चदशेन्द्ररौद्रनायव्यसार्पान्तकवारुणेषु ।
त्रिघ्नान् विशाखादितिभध्रुवेषु शेषेषु तु त्रिंशतमामनन्ति ॥३८॥

व्याख्या—क्षणा मुहूर्ताः । ऐन्द्रं ज्येष्ठा । रौद्रमार्द्रा । वायव्यं स्वातिः । सार्पमश्लेषा । अन्तकं भरणी । वारुणं शतभिषक् । एतानि षड्भानि पञ्चदशमुहूर्तान्यर्धदिनभोगानीत्यर्थः । त्रिघ्नानिति एव पञ्चदश त्रिगुणाः पञ्चचत्वारिंशत् अदितिर्भं पुनर्वसु षड्भानि पञ्चचत्वारिंशन्मुहूर्तानि सार्धदिनभोगानि । शेषाण्यश्विनी१ कृत्तिका२ मृगशिरः३ पुष्य४ मघा५ पूर्वफाल्गुनी६ हस्त७ चित्रा८ अनुराधा९ मूल१० पूर्वाषाढा११ श्रवण१२ धनिष्ठा१३ पूर्वभाद्रपदा१४ रेवत्या१५ ख्यानि पञ्चदश भानि त्रिंशन्मुहूर्तानि एकदिनभोगानि । एषां चिह्न चिरंतनमहर्षि-प्रणीतेष्वेव मुहूर्तग्रन्थेषु न तु यथाऽधुना सर्वाण्यप्येकदिनभोगानीति श्रीमद्भावनन्दकृतादशोपपत्तिटिप्पनके, एषां नक्षत्रचन्द्र-वर्णनादावुपयोगः । तथाहि—

"गुरुमु३५ बालं कुरुते समर्थं प्रवृत्त१५ विष्णवऽभ्युदिते महार्घम् ।
समेषु३ त्रिष्वेषु समं दिनेषु शुक्लद्वितीयाम्युदयो विलोक्य" ॥१॥

इति रत्नमालायां । अत्राभ्युदित इति चमत्कारस्यमन्त्रो दृष्टोचतिंशत्यमधन्त्रं इत्यादि विचा र्यमिति तट्टीकायां । विशेषास्तु—

युञ्जन्ते षट् द्वादश नव चेति विभागेन चिष्ण्यानि ।
प्राग्मध्यापरमार्गैः पौष्णैन्द्राद्र्याजादीनि ॥१॥

अत्र पौष्णेति रेवत्यादिषड्भानि पूर्वभागयोगीनि चन्द्र एतान्यप्राप्तो युङ्क्त इत्यर्थः। ऐन्द्रेति आर्द्रादिद्वादशभानि मध्यभागयोगीनि यथा समेनैनेन्दुना योगः स्यात्। आद्याजकेति ज्येष्ठादिनव भानि पश्चिमार्धयोगीनि चन्द्रस्य पृष्ठतो योगीनि चन्द्र एतान्यतिक्रम्य युङ्क्ते पृष्ठं दत्वा युङ्क्ते इत्यर्थः। प्रयोजनं तु—

" पूर्वार्धयोगिपूर्वांशाप्रविष्टमो भवेच्छशी ।
पश्चार्धयोगिषु श्रीमेव मिश्रो मध्ययोगिषु " ॥२॥

अन्यत्रापि सेवासैन्यारादिदं ज्ञात्व्यं यथा। पूर्वभागयोगिषु सेवासैन्याद्यारम्भे यो मुख्यः स पौष्णस्य पूर्वं प्रियः स्यात्, पश्चार्धयोगिषु तु मुख्यस्य गौणः, मध्ययोगिषु मिश्रः प्रीति रिति। तथा—

इलवदस्म१ भग२ पुर३ मघव४ मृगशिरो५ नमि६ गुरे७ तु८ चन्द्रानाम्९ ।
मक्कर१० भवन११ वर्षह१२ हस्त१३ सुवा१४ प्रथाकाथाद्१५ ॥ १ ॥
शोत्थ१६ नमि१७ कुंडक१८ सिरविक्रम१९ स्थपन२० गजविक.साधावद्२१ ।
सीपमकर२२ विचिकम२३ पुरह२४ वृषर२५ हिममकायाद् २६ ॥ २ ॥
पर्वहर२७ कुरम२८ उरयानि भानि कथितानि चन्द्रिमारीनि ’ ।

तथा चित्रास्वात्योरन्तरान्तरे निष्ठ प्राची, तयोरन्तरान्तर च प्रतीची, प्रतीची तु ध्रुवेण सिद्धा, दक्षिणाऽपि तत्संमुखस्तेन तयो यानि यानि भानि दक्षिणोत्तरमध्यमार्गचारीणि सन्ति तान्युच्यन्ते, यथाहि—

" दक्षिणमार्गेऽश्लेषा१ न्यायधनुः२ कपुमे३ दिगविपुरु४ ।
प्रवाहा पुनरमिविक्षवह मविक्रय५ मौलपुन्नकणि६ ॥ १ ॥
आजराद्र्यो१ स्वाता११ चित्रा१२ चेति चरन्ति ये ।
मध्यमार्गे कृतमिवद्१ पुष्य२ पौष्ण३ मघा इति " ॥ २ ॥

सर्वमिदं व्यवहारप्रकाशे । तथा—

वे चन्दुमिर नइरपाउ सयवन्न अभिइ२ न रेवई मत्ती४ ।
असिणिर पसणिय१ साई११ अभिइ१२ नर बोइनो पीई " ॥ १ ॥

एतानि द्वादश भानि चन्द्रस्योत्तरेण विशन्ति एष्येन चन्द्रा दक्षिणतो गच्छन्तीत्यर्थः। ।

" पुष्वघु१ रोहिणिर चित्ता३ महा४ जिट्ठ५ अणुराहा६ कत्तिय विसाहा ।
चंदस्स उभयजोगा वह दक्खिणजोइणो पीई ॥ २ ॥

पुनर्वस्वादिष्टभानि उभयचारीणि चन्द्रो दक्षिणेनोत्तरेण च युनक्ति, कश्चित्वन्येन भेदमपु वन्ति, तेषाण्णांममीमन्योर्दक्षिणेन युनक्ति, तानि पाषाढाद्वय२ हस्त३ मूल४ ज्येष्ठा५ मृगा६ ई७ पुष्या८ ॥ इति पा(सो)क्मीप्रन्थ । तथा—

" शिशिरदिवस च पूर्वार्धे चक्रवत्युर्विकं तन ।
मकर्क चक्रचारी दिने चक्रवती सिद्धिः " ॥ १ ॥

इति व्यवहारसारे।

॥ इति मद्दारम् ॥ ३ ॥

॥ अथ योगः ॥ ४

तत्रादौ रव्यादिसप्तवारेषु प्रत्येकं शुभाशुभयोगज्ञापकाश्चतुर्दश श्लोका इमे—

भानौ मूले कराश्विष्यपौष्णब्राह्ममृगोत्तराः ।
पुष्यमूलाश्विवासव्यश्चैकाष्टनवमी तिथिः ॥ ३९ ॥

व्याख्या—मूले शुभयोगा इत्यर्थः। करो हस्तः, पौष्णं रेवती, ब्राह्मं रोहिणी, उत्तरास्तिस्रः, वासवी धनिष्ठा। नवमीति एकाष्टनवमसङ्ख्याको द्वन्द्वं कृत्वा ततः पूरणे मट्प्रत्ययः, एवमन्यत्रापि यथायोगं अनुसार्यं। इह वारनक्षत्रयोर्वारतिथ्योर्वा द्विकशुभयोगः, वारतिथीनां तु त्रिकशुभयोगः। एवं कुयोगेऽपि वाच्यम् ॥

न चार्के वारुणं याम्यं विशाखात्रितयं मघा ।
तिथिः षट्सप्तरुद्रा११ र्क१२ मनु१४ सख्या तथेष्यते ॥४०॥

व्याख्या—याम्यं भरणी। विशाखात्रितयमिति विशाखादित्रयेण चार्कादुत्पातमृत्युकाणाः कुयोगाः स्युः। एवमग्रेऽपि कुयोगत्रयं नक्षत्रत्रयसम्बन्धेऽपूर्वं। मनवश्चतुर्दश नेष्यते इति कुयोगत्वे तिथि ज्ञेया ॥

सोमे सिद्ध्यै मृगब्राह्ममैत्राण्यार्यमणं करः ।
श्रुतिः शतभिषक् पुष्यस्तिथिस्तु द्विनवाभिधा ॥४१॥

व्याख्या—मैत्रमनुराधा भं तु मृदुनक्षत्राणि, मृगमार्गशीर्षोक्तेः, एवमग्रेऽपि यथासम्भवं विचार्यं। आर्यमणं उत्तरफल्गुनी। श्रुतिः श्रवणः (ण) ॥

न चन्द्रे वासवाषाढात्रयार्द्राश्विद्विदैवतम् ।
सिद्ध्यै चित्रा च सप्तम्येकादश्यादित्रयं तथा ॥४२॥

व्याख्या—आषाढात्रयं पूर्वाषाढोत्तराषाढाभिजित्, द्विदैवतं विशाखा ॥

भौमेऽश्विपौष्णाहिर्बुध्न्यमूलराधार्यमाग्निभम् ।
मृगः पुष्यस्तथाऽश्लेषा जया षष्ठी च सिद्धये ॥४३॥

व्याख्या—आहिर्बुध्न्यमुत्तरभाद्रपदा, राधा विशाखा, अर्यमणमुत्तरफल्गुनी, अग्निभं कृत्तिका। जया तिथिः ३-८-१३ रूपा, एवमग्रेऽपि तिथिसंज्ञायाम् ॥

न भौमे धोत्तराषाढामघार्द्रावासवत्रयम् ।
प्रतिपद्दशमीरुद्रप्रमिता च मता तिथिः ॥ ४४ ॥
बुधे मैत्रं श्रुतिज्येष्ठा पुष्यहस्ताग्निभत्रयम् ।
पूर्वाषाढार्यमर्क्षे च तिथिर्भद्रा च भूतये ॥ ४५ ॥

व्याख्या—अत्रापि मैत्रमनुराधैव प्रयत्नेन पृथग्भगं उक्तः ॥

न बुधे वासवाश्लेषारेवतीत्रयवारुणम् ।
चित्रा मूलं तिथिर्नेष्टा जया३—८—१३के११न्द्र१४नवा९न्विता ॥४६॥

व्याख्या—इन्द्राङ्किता तिथिश्चतुर्दशी ॥

गुरौ पुष्याश्विनादित्यपूर्वा३श्लेषाश्च वासवम् ।
पौष्णं स्वातित्रयं सिद्ध्यै पूर्णा ५—१०—१५ ऽथैकादशी तथा ॥४७॥

व्याख्या—पूर्वास्तिस्रोऽपि । पञ्चमेऽपि ॥

न गुरौ वारुणाग्नेयचतुष्कार्यमणद्वयम् ।
ज्येष्ठा भूत्यै तथा भद्रा २—७—१२ तुर्या षष्ठ्यष्टमी तिथिः ॥४८॥

व्याख्या—आग्नेयं कृत्तिकाचतुष्कं तत्र रोहिण्यादित्रयमेवोत्पातादिवर्ज्यं कृत्तिका तु वर्ज्यैव, “ गुरौ शतभिषजा वर्ज्यः ” इति तु हर्षप्रकाशे ॥

शुक्रे पौष्णाश्विनाषाढा मैत्रं मार्गं श्रुतिद्वयम् ।
पौनादित्ये करो नन्दा १—६—११ त्रयोदश्यौ च सिद्धये ॥४९॥

व्याख्या—अषाढाद्वयेन पूर्वोत्तराषाढे, मार्गं मृगशिरः पौर्वं पूर्वफल्गुनी ॥

न शुक्रे भूतये ब्राह्मपुष्यं सार्पं मघाऽभिजित् ।
ज्येष्ठा च द्वित्रिसप्तम्यो रिक्ताख्या ४—९—१४ स्तिथयस्तथा ॥५०॥

व्याख्या—पुष्यापेक्षिणि कर्मणोत्पातादिवर्जम् ॥

शनौ ब्राह्मश्रुतिद्वन्द्वाश्विमरुद्गुरुमित्रभम् ।
मघा शतभिषक् सिद्ध्यै रिक्ता ४ ९ १४ ऽष्टम्यौ तिथी तथा ॥५१॥

व्याख्या—मरुद्भं स्वातिः, गुरुभं पुष्यः, मित्रभमनुराधा ॥

न शनौ रेवती सिद्ध्यै वैश्वमार्यमणत्रयम् ।
पूर्वा३मृगश्च पूर्णाख्या ५—१०—१५ तिथिः षष्ठी च सप्तमी ॥५२॥

व्याख्या—वैश्वमुत्तराषाढा । अत्र विशेषः—सुयोगस्यापवादो व्यस्तैः—

‘ हस्त१ सौम्या२ श्विनी३ मैत्र४ पुष्य५ पौष्ण६ विरिञ्चिभैः७ ।
भवत्यमृतसिद्ध्याख्यो योगः सूर्यादिवारगैः ” ॥ १ ॥

अत्रामृतसिद्धनामास्य इति न मृता सिद्धिरमृतसिद्धिः। यत्तदवश्यं कार्यसिद्धिरेवेति रत्नमालाभाष्ये।

मद्यासवर्तकमपीभेत् अर्थदुष्टेऽपि वासरे।
योगोऽस्त्यमृतसिद्धयाख्यः सर्वदोषकमलतरा ॥ १ ॥"

इति हर्षप्रकाशे। "शुक्रस्य रेवत्या सह सद्योग उत्तरमन्यथायामिः सार्धं त्वमृतसिद्धियोग"
इति लोकमणिग्रन्थे। केऽप्याहुः—"सप्ततिथिभिः सप्तविभिन्नेवे सप्तापि मृत्युदा क्रमशः"। तत्स्थापना—

रवि हस्त ५	चन्द्र मृगशिर ६	मंगल अश्विनी ७	बुध अनुराधा ८	गुरु पुष्य ९	शुक्र रेवती १	शनि रोहिणी ११

एवत्तिथियोगेऽमृतसिद्धियोगा मृत्युदाः। यथा—

विशाखादिचतुष्के च रविवारादिसप्तके।
उत्पातमृत्युकाणाख्य सिद्धियोगाश्च कीर्तिताः ॥ १ ॥"

उत्पातादित्रयाणां प्रवास १ मरण २ व्याधि ३ सदोषेति पूर्वमत्र। तथा—

"मघा १ विशाखा २ र्द्रा ३ मूल ४ कृत्तिका ५ रोहिणी ६ करे।
रव्यादिवारसंयुक्तैर्यमघंटो भृशोऽशुभः ॥ १ ॥

पापभीरुन् करस्थाने आपदाद्ययमाह। तथा—

"भर १ चित्तु २ उत्तरसाढा ३ धनिश्च ४ उत्तरफग्गु ५ जिट्ठ ६ रेवइमा ७।
सूराइवारम्मि एयाइं ताउ मुसल पुणो ॥ १ ॥

अत्र भरणीस्थानेऽश्विनीति लोकभिर्या। जन्मरिक्ष त्रि पञ्चा च सप्तदशीनां समभानि, धनिष्ठर्क्ष-
विचारेषु क्रमादमृतयोगः स्यात्। आरम्भसिद्धौ—

"भर १ पुष्पु २ उत्तसाढा ३ मह ४ विसाहा ५ य रेवई ६ सभिसा ७।
सूराइवारमाई अरिष्टयोगा गुरुविदिट्ठा ॥ १ ॥
मह १ मूलु २ तारसाढा ३ भद्द ४ विसाहा ५ य रोहिणी ६ सभिसा ७।
सुराइवार कमसो वज्जेयव्वं अरिष्टं जोगो ॥ २ ॥"

इत्युक्तमस्ति। तेन प्रीतिकार्येष्वरियोगाः रिपुकार्येषु चरयोगाश्च त्याज्याः। तथा—

" अकाहसु चउत्थी बारसी य पञ्चमीय जा छट्ठी।
कमकरामा

यदुक्तम्—

यत्र संख्यायुतौ वारतिथ्योर्योगतमयोदश।
तेषा क्रकचयोगोऽयं देवम शुभकर्मसु ॥ १ ॥

तथा—

रविरवतिथिशुरेण षष्ठी सोमेन सित्तसुरेण।
सप्तमि मणिमूर्त्तु पञ्चमि वहवा आमा ॥ १ ॥
रविरवपुरेण सत्तमि रविना संवहणो हवइ जोगो।

इमेतावरेव तु हर्षप्रकाशादौ। अथैव मानो मृत्यै इत्यादि चतुरशीत्यलोकतिथिमानां रव्या-
दिवारैः सह शुभा अशुभाश्च योगा यथाविशेषनाम कथ्यन्ते तेषां प्रयोगाश्चित। येषां तु न प्रस-
ङ्गिते येषां तिथिमानां रव्यादिवारे सह ये शुभा योगास्ते सुयोगा इत्युच्यन्ते, ये त्वशुभास्ते
सामान्ययोगा इति। सर्वेषामेषां क्रमात्स्थापना—

वार	अमृत सिद्धियोग	उत्पातयोग	मृत्युयोग	काणयोग	सिद्धियोग	यमघंटयोग	वज्रमुसलयोग	[illegible]	[illegible]	क्रकचयोग	संवर्तकयोग
रवि	हस्त	विशाखा	अनुराधा	ज्येष्ठा	मूल	मघा	भरणी	भरणी	उत्तराषाढा	तिथि १२	तिथि
चन्द्र	मृगशिर	पूर्वाषाढा	उत्तराषाढा	अभिजित्	श्रवण	विशाखा	चित्रा	पुष्य	आर्द्रा	११	
मंगल	अश्विनी	धनिष्ठा	शतभिषक्	पूर्वभाद्रपद	उत्तरभाद्रपद	आर्द्रा	उत्तराषाढा	उत्तराषाढा	विशाखा	१	
बुध	अनुराधा	रेवती	अश्विनी	भरणी	कृत्तिका	मूल	धनिष्ठा	आर्द्रा	रोहिणी	९	१-१
गुरु	पुष्य	रोहिणी	मृगशिर	आर्द्रा	पुनर्वसु	कृत्तिका	उत्तराफाल्गुनी	विशाखा	शतभिषा	८	६
शुक्र	रेवती	पुष्य	आश्लेषा	मघा	पूर्वफाल्गुनी	रोहिणी	ज्येष्ठा	रेवती	मघा	७	२
शनि	रोहिणी	उत्तराफाल्गुनी	हस्त	चित्रा	स्वाति	हस्त	रेवती	शतभिषा	मूल	६	७

वारा:	वारेभ्यो शुभयोगा	वारेभ्यो सामान्ययोगा	वारयोः शुभयोगाः	वारयोः सामान्ययोगा
रवि	३—८—९	६—१३—१४	अश्विनी, रोहिणी मृगशिर पुनर्वसु, पुष्य उत्तराफाल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपद, धनिष्ठा रेवती-	शतभिषक्
चन्द्र	२—९	११—१३	रोहिणी उत्तराफाल्गुनी हस्त, अनुराधा शतभिषा	अश्विनी आर्द्रा, धनिष्ठा
मंगल	३—६—८—१३	१—११	कृत्तिका मृगशिर पुष्य आश्लेषा उत्तराफाल्गुनी, मूल रेवती	मघा
बुध	२—७—१२	—१३—१४	रोहिणी मृगशिर, पुष्य उत्तराफाल्गुनी हस्त, ज्येष्ठा पूर्वाषाढा श्रवण.	आश्लेषा
गुरु	५—१०—११—१५	२—४—७—१३	अश्विनी आश्लेषा पूर्वाफाल्गुनी पूर्वाषाढा पूर्वभाद्रपद स्वाति धनिष्ठा रेवती	शतभिषक् हस्त ज्येष्ठा
शुक्र	३—६—१३—१३	४—९—१४	अश्विनी मृगशिर, पुनर्वसु, हस्त अनुराधा पूर्वाषाढा उत्तराषाढा	अभिजित्
शनि	४—८ ९—१४	५—१ १५	अश्विनी. पुष्य मघा अनुराधा, श्रवण धनिष्ठा.	मृगशिर, पूर्वाफाल्गुनी शतभिषक् उत्तराषाढा

एवमेते विघ्ननाशाय १ सामान्ययोगा२ शुभयोगा३ मिश्रा४ शुभमिश्रा ५ इत्यमेते पञ्चविधयोगा उक्ताः नास्यान्तिकासिद्धि१ पौरस्त्यकसिद्धि२ निःशङ्कसिद्धि३ किञ्चित्सिद्धि४ किञ्चिदापिसिद्धि५ सोऽपि क्रमोऽयं पञ्चानीति विविधाः ॥

शुभयोगानाह–

योगः कुमारनामा शुभः कुजसोमबुधशुक्रवारेषु ।
सन्ध्याद्येष्वर्यन्तरितैर्नन्दाद्यशापञ्चमीतिथिषु ॥ ५१ ॥

व्याख्या– कुजाद्यन्यतर(म)वारे अश्व्याद्यैरष्टन्तरितैरिति अश्विनी१ रोहिणी२ पुनर्वसु३ मघा४ हस्त५ विशाखा६ मूल७ श्रवण८ पूर्वभद्रपदा९ न्यतर(म)ेन नन्द्याद्यन्यतर(म) तिथौ कुमारयोगः । अयं विशिष्य स्थिरकर्मणि मैत्रीदीक्षाव्रतविद्यासिस्यमदलोदौ गृहप्रवेशे च शुभ । अयं च विरुद्धयोगाभावे वजयता भाव्यः । तेन भौम दशमी पूर्वभद्रपदा च, सोमे एकादशी विशाखा च, बुधे प्रतिपन्मूलम श्विनी वा शुक्र रोहिणी, एव कुमारयोगा अपि नेष्टाः यथासम्भवं कर्कसंवर्तककालयमघटयोगोत्पत्ते रिति श्रीहरिभद्रसूरिकृते लग्नशुद्धिप्रकरणे ॥

राजयोगो भरण्याद्यैर्द्व्यन्तरैर्भै शुभावह ।
भद्रातृतीयाराकासु कुजज्ञमृगुभानुषु ॥ ५४ ॥

व्याख्या–द्व्यन्तरैरिति भरणी१ मृगशिरः२ पुष्य३ पूर्वफल्गुनी४ चित्रा५ नुराधा६ पूर्वाषाढा७ धनिष्ठा८ उत्तरभद्रपदा९ न्यतरमे भद्रान्यतरतिथौ कुजाद्यन्यतरवारे राजयोग । अथ लग्नशुद्धिप्रकरण स्वधर्मपौष्टिकभूषणक्षेत्रारभादिषु विशिष्य श्रेष्ठः तत्रयोगनामाप्ययमिति पूर्वभद्रः । अयमपि विरुद्धयोगोत्पत्तिं वर्जयता भाव्य इति संभाव्यते । तेन रवौ सप्तमी द्वादशी वा भरणी च, भौमे धनिष्ठा, बुधे भरणी धनिष्ठा वा, शुक्रे द्वितीया सप्तमी वा पुष्यश्च, एते राजयोगा अपि नेष्टा, यथासंभवं संवर्तककर्कवज्रमुसलोत्पातकाणादियोगोत्पत्ते ॥

स्थिरयोग शुभो रोगोच्छेदादौ शनिजीवयो ।
त्रयोदश्य१३ ष्ट८ रिक्तासु४–९–१४ द्व्यन्तरैः कृत्तिकादिभे ॥५५॥

व्याख्या–अष्टम्या वपक्ष्यर्ण, शनौ जीवे वा त्रयोदश्याद्यन्यतरतिथौ द्व्यन्तरैरिति कृत्तिका१ ऽऽर्द्रा२ ऽश्लेषा३ उत्तरफल्गुनी४ स्वाति५ ज्येष्ठा६ उत्तराषाढा७ शतभिषा८ रेवत्य९ न्यतरेण स्थिरयोगः रोगोच्छेदादाविति उक्तं च पाकश्रियां—

अवसान–किक–थाद्दि–रिसं ति–रस दिवे कसालाए चंप ।
कयपम्मो थिरजोगे वसम व करणं सुभी भणि ' ॥ १ ॥

अस्याय भावः–स्थिरयोगो दुष्टानामनो नोचिकत्से, स्थिरं क्षेत्रं गृहं च, व्याधिनाश्यरिपव उच्छेद्या, पुष्टिस्थायिपुरूष्णगत्याभित्रपच्छेयूच्छेदादि च कार्यमिति । अयं च रवेबिरयागनामापि । तथाऽयं योगोऽतिशुभोऽन्नार्थमितरात्, समानानिनिवर्तकप्राकार्येषेव मध्यो मान्येषु ॥

यमलाख्यो द्विपादर्क्षे त्रिपादर्क्षे त्रिपुष्कर ।
जीवारशनिवारेषु योगो भद्रातिथौ स्मृत ॥ ५६ ॥

व्याख्या–येषां द्वौ द्वौ पादौ पूर्वोत्तरराशिस्थौ तानि मृगशिर१ चित्रा२ धनिष्ठा३ इत्यानि त्रीणि भानि द्विपादानि । येषां तु त्रयः पादाः पूर्वस्मिन्नुत्तरस्मिन् वा राशौ स्थिताः तानि कृत्तिका१ पुनर्वसु२ उत्तरफल्गुनी३ विशाखा४ उत्तराषाढा५ पूर्वभद्रपदा६ इत्यानि षड् भानि त्रिपादानि । जीवाद्यन्यतरवारे भद्रातिथौ चेद्द्विपादं भं तदा यमलनामा योगः। तेष्वेव वारतिथिषु यदि त्रिपादं भं तदा त्रिपुष्करयोगः ॥

पञ्चके वासवाग्र्यार्धोत्तृणकाष्ठगृहोद्यमान् ।
याम्यदिग्गमनं शय्यां मृतकार्यं च वर्जयेत् ॥ ५७ ॥

व्याख्या–धनिष्ठायाअन्त्यभागो यदा यावान् टिप्पनके लिखितः स्यात्तदा ततःप्रार्धंतारभ्य पञ्चमानपि पञ्चकयोगः । तत्र तृणकाष्ठादि न समार्प्यं, गृह नारंभणीयं न चाच्छादनीयं दक्षिणस्यां यात्रा न कार्या, खट्वादिशय्या न कार्या न च व्यापार्या । यदुक्तं व्यवहारसारे—

धनिष्ठा पञ्चकत्याज्य मार्गशी तद्वदारका ।
पूर्वतो दक्षिणेयात्रा ज्वलनं मरणं ध्रुवम् ॥ १ ॥
नक्षिरमद्य रेवत्यामिलेत्पञ्चके च्छदम् " । इति

मृतकार्यमिति मृतक्रिया काऽपि न कार्या । यदि कश्चिदकस्मात् पञ्चके म्रियते तदा छेदनादिवं कर्मदयमन्यनं तस्य कुर्यादिति भावः । तद्दहनविधिस्त्वयं गरुडपुराणे—"दर्भमयाः पञ्चैते पुत्रकाः कृत्वा शवपार्श्वे स्थाप्याः, तेन सहैव च दहनीयाः, अन्यथा पुत्रगोत्रादीनां मरणभयं स्यात् ॥

पञ्चकं श्रवणादीनि पञ्च ऋक्षाणि निर्दिशेत् ।
केचित्पुनर्धनिष्ठादिपञ्चकं पञ्चकं विदुः ॥ ५८ ॥

व्याख्या–आरम्भे तु श्रवणरेवत्यो सर्वदिग्गमनमनुमन्यमानेन दक्षिणदिग्यात्राऽप्यनुमेने । यथाह—

" सर्वदिग्गमने हस्त श्रवणं रेवतीद्वयम् ।
याम्ये पुष्यश्च सिद्धये स्युः मकरु दिशिदिक्ष्वपि " ॥ १ ॥

यमलादीनां संज्ञाः सान्वर्था इत्याह—

द्वानिवृत्त्यादिकं सर्वं योगे स्याद्यमले द्विशः ।
त्रिशस्त्रिपुष्करास्ये तु पञ्चशः पञ्चकेऽपि च ॥ ५९ ॥

व्याख्या–यच्चिदमद कार्यं कार्यं न त्वनिष्टमित्याशयः ॥

गंडान्तं च त्यजेत्त्रेधा लग्न४ ८ १२ तिथ्यपु५-१० १५ ऋपु९ १८ २७ त्रिषु ।
प्रत्येकं त्रित्रिभागान्तरर्धे१ क२ द्विघटी३ मितम् ॥ ६० ॥

व्याख्या–त्यजेदिति जन्मयात्राविवाहव्रतगृहनिवेशप्रवेशदीक्षादिसर्वकार्येषु शुभो गंडान्त इति भावः । त्रेधेति लग्नगंडान्तः १, तिथिगंडान्तः २, नक्षत्रगंडान्त३ श्चेति । कथमित्याह–त्रित्रि भागान्तरिति तृतीयस्तृतीयो भागस्त्रित्रिभागः, मयूरव्यंसकादित्वात्तृतीयपदस्य लोपः । तत्सन्नियोगतया आदेशनिपातिर्म ततोऽयमर्थः–लग्नानि द्वादश, तेषां त्रिभागे त्रिभाग चत्वारि ततो लग्नानां चतु र्णामन्तरेऽर्धघटी कथं ? पूर्वं सर्वं कर्कसिंहस्थानानि पञ्चदश यानि, पञ्चमलग्नस्य च ऽसिंह स्याद्यानि पञ्चदश यामिनीस्तुमयमीपर्वेऽर्धघटी लग्नगंडान्तः । एवमष्टमनवमयोर्द्वादशलग्नयोरन्तरा यथोर्मीनमेषयोरन्तरालेऽपि भाव्यं । तिथयः पञ्चदश, तेषां त्रिभागे पञ्च पञ्च, ततः पञ्चम्या अन्तरा र्धघटी षष्ठ्या आद्यार्धघटी चत्वारि घटी तिथिगंडान्त , एवं दशम्येकादश्योः पञ्चदशीप्रतिपदोरन्तरा

केऽपि मतम् । उडूनि सप्तविंशतिः, तेषां त्रिभागे त्रिभागे नव नव, तत्र नवममश्लेषा तस्या अन्त्या घटी, दशमं मघा तस्या आद्या घटी चेति द्वे घट्यौ नक्षत्रगडान्तं, एवमष्टादशैकोनविंशयोर्ज्येष्ठामूलयोः सप्तविंशाद्ययो रेवत्यश्विन्योरन्तरालेऽपि । गंडान्तस्थापना—

लग्न गंडान्त	
माप १	
४ कर्क	५ सिंह
८ वृश्चिक	९ धन
१२ मीन	१ मेष
अर्ध घटी	

तिथि गंडान्त	
माप १	
५	६
१	११
१५	१
पूर्ण घटी	

नक्षत्र गंडान्त	
माप ३	
९ आश्लेषा	१ मघा
१८ ज्येष्ठा	१ मूल
२७ रेवती	१ अश्विनी
२ घटी	

श्रीपतिस्तु त्रीनप्येतान् द्विगुण त्रिगुणप्रमाणामाह । नक्षत्रगडान्तो-ऽष्टघटीमान इति सारङ्गः । नक्षत्र गडान्तरीत्या विष्कम्भादिसप्तविंश तियोगगडान्तोऽपि पञ्चपञ्चघटी मानो गण्य इति केशवार्कः । विशे षस्तु—

"नक्षत्रो मातरं हन्ति तिथिजः पितरं तथा ।
लग्नस्थो बालकं हन्ति गंडान्तो बालघातकः" ॥ १ ॥

तथा—

"जातो न जीवति नरो मातुरपथ्यो भवेत्सकुलहन्ता ।
यदि जीवति गंडान्ते बहुगजतुरगो भवेद्भूपः" ॥ १ ॥

तथा—

"गंडे न कम्मांइं हव मरिहाो न जीवई ।
जस्स वि मरई पावं परिहारो न विज्जई" ॥ १ ॥

विवाहवृन्दावने तु सन्धिनामाऽपि दोष उक्तः, तथाहि—

नक्षत्र१ योग२ तिथि३ सन्धिषु नाडिकैका
तिष्य १५ द८ विघटिर यष्ठिः सन्धिदोषमतः" ।

अस्य वृत्तार्धस्यार्थ विचार्यः—सर्वेषां तिथि१नक्षत्र२योगानां सन्धिपूर्वपार्श्वमीलनेन क्रमात्त्रि भागोनत्रिघटिका१ऽर्धत्रुटितघटी२ सपादद्विघटिक३मामा ज्ञेया सन्धिदोषनाम्नी मङ्गलकार्येषु त्याज्या । विविक्रमस्तेवमप्याह—

नक्षत्रान्त्ये रविर्भक्षे स्तुरर्था च् चरवापि रमेन्दु१६ भाज्य ।
पूर्णा घटी चरकर्कतुलैण्डा नोडिववलस्य प्रयत्ना कृतस्य ॥ १ ॥
तुवस्य तिथा मनव १४ दकानि सार्धाङ्कत्वका दकस्य जीवे ।
इत्यर्धीविभाव्य नक्षत्र नीतिः शुभस्य दशाः सततमवता" ॥ २ ॥

— एता नाड्यो नक्षत्राद्यन्तरसंगमेष्वपूर्वपार्श्वयोः प्रत्येकमन्तरमानयो मङ्गलकार्येषु त्याज्याः ॥

वज्रपाते त्यजेद्वृद्धित्रिपञ्चषट्सप्तमे तिथौ ।
मैत्रे२ऽग्न्य५गुरु३ पैत्र्ये५ ब्राह्मे६ मूलकरे७ क्रमात् ॥६१॥

व्याख्या—हिम्पादिचक्रै: इह समवाय इत्युक्ते इत्यादि दृष्टान्तं योगस्य च। तत्पातयोगयथा—

१	२	५	१	७
अनुराधा	उत्तराषाढ	मघा	रोहिणी	मूल इत्त

तत्पातस्य फलं वाक्यैः कार्य कुसुमस्पृष्टिति इयमस्य। अयोगस्य सह विज्ञानादियोगाऽपि दृष्टान्तो मारकाम्ताडनेक एतत्समावासु— एतन्नक्षत्रमासादिषु लक्षे- लक्ष्माद्गुरिपुत्रसापाधि "। यथा—

" चारवारा वंच मघा कत्तिय मघमीइ साइ अनुराहा।
अह्रमि रोहिणिकदीना च रहइंरा वामि माघ धमि हत्थु " ॥ १ ॥

काकपुच्छस्यापना—

४	५	१	२	८
पवसु	मघा	हस्तिम	अनुराधा	रोहिणी

इदं मारकम्हिम्पमके। यथा—

" पुव्व इत्तादिया कत्तिय सयभिसय कत्तिरेवइया।
वंसाए महाए महवा कन्नुभी सो सो १ ॥ १ ॥

विजयाइ मिमसुइ अभिइ पुस्ससिमि मासिविइइ रिसाए।
आसाढपुम विसाहा अनुराह दुमम्पुमहा मच ॥ १ ॥
पुराए मचसिया रोहिणि-पुव्वमपसयसचमयराया।
चेतिसइस्सवइ वोलाहरासवीहमरा " ॥ १ ॥

इति विवइयो। यथा—

" कत्तिमवभिई चारो धमि बुहि ससि सूराण इट्टकमा।
पञमि मिइ पुमस सि चार च ५८८ा हुइ च म " ॥ १ ॥

अशवयेोगस्थापना—

हस्तिम	रोहिणी	मृगशिर	आर्द्रा
शनि	बुध	चन्द्र	रवि
५	२	१	११

तथा सत्तभेदात्पुत्रमात्रमपोगा एवम्—

"कालि च मम्मसिरोऽपि च पचमि पुस्सार पुनव्वसु चेव।
पुस्सार बुधि सरण अहा सत्तमी बुधे अनुरा ॥ १ ॥

पोसे मारे हरी मिगुसराम्मु असरका।
अनुर इग्गासि गुरुम्मा पन्नुमि पुस्साव रेवइ ॥ १ ॥
फग्गुन चिरे मासे तेरसि सवणा विसाहइइवारे।
चालि मुबे माई वर्लकच्छ विपञ्चिमा ॥ १ ॥
अङ्गमाइसि सुरी चारिवण मूल च उत्तरमाइम्मू।
सुरूविचिमनुइ तेरसि भणिपार सवमवणत्ताले ॥ ४ ॥
आसाढमासचविया उत्तरगइहत चर दिन सुरह।
चारसि च गुरा च गुरो चारहम गुरुवा च अइवरा ॥ ५ ॥
मह मासो मासे सत्तमि भणिचार रेवइमी सम्मम।
फग्गासी अनुरा रवि कत्तिम पुण्णमासी च " ॥ १ ॥

इति फलविधी। आसु गाथासु च मासानां मासेषु विपर्यासोऽस्ति। यतं ? मापमासत्राणा- मिवचतिविचनिरम्पमासइवानां शास्त्रादि माम प्रसिद्ध इह तु कार्तिकमार्गशीर्षादिरूपमासस्थापा- मुक्तं। यथा [illegible] मूलताऽपि शाका:, तदपीव प्राप्तुपांपमत्पन्यवइगमासेच [illegible] पूरिक- मिति योज्यं विवधामत्ररम्यत्पमवैमनति ज्ञेयम ॥

रवियोगमाह—

योगो रवेर्भात् कृत४ तर्क६ नन्द९
दिग्१० विश्व१३ विंशो२० डुपु सर्वसिद्ध्यै ।
आद्ये१ न्द्रिया५ श्व७ द्विप८ रुद्र११ सार्क१५
राजो १६ डुपु प्राणहरस्तु हेय ॥ ६२ ॥

व्याख्या—रवेरित्युभयतोऽपि वाच्यं । कथं ? रवर्भादिति कोऽर्थः ? रविभुक्तनक्षत्रादारभ्य गण्यं चेत् चतुर्थं यदा तुर्यो रवेर्योगः, षष्ठं चेत्तदा षष्ठो रवेर्योग इत्यादि । सर्वसिद्ध्यै इति । यदुक्तं हर्षप्रकाशे—

सूरक्खा चउ छ नव दस तेरस वीसं च ।
[illegible] ॥१॥

अत्र पुत्रोत्पत्तौ न ति पुत्रोत्पत्तिः । यादृश शुद्धलग्नानां फलं तादृशमेषां रवियोगानां फलमिति पतिवल्लभे । उक्तं च—

" [illegible] ।
तह रवि[illegible] ॥१॥
रवि[illegible] कुमारजोगे [illegible] ।
[illegible] ॥२॥

आद्येन्द्रियेत्यादि यथाक्रममेव दिनर्भं यदा आद्यो रवियोग इत्यादि । द्विपा अष्टौ । सार्को [illegible] । राजानः षोडश । रवियोगेष्वमिजिन्न गण्यते सप्तविंशतेरेव तेषां ग्रन्थान्तरे [illegible] । तत्र द्वितीयतृतीय[illegible]नामनिषिद्धत्वादेव [illegible] । शेषाणां तु शुभाशुभत्वमप्राप्ति साक्षादेव यथाविधि केचित्त्यजन्ते चापमहत्त्वानि ॥

अथ सप्तविंशतौ रवियोगेषु यथाशुभमहत्संज्ञा नास्ति तानाह—

नोपग्रहास्तु भूत्ये भूपा५ द्वि७ फणी८ न्द्र१४ तिथि१५ धृति१८ युगले१९ ।
रविभात्पयैकविंशादिषु पञ्चसु २१ २२ २३ २४ २५ चरति मेऽपि वा॥६३॥

व्याख्या—धृतियुगलं धृत्यतिधृती अष्टादशैकोनविंशोऽन्त्योत्तमौ । चरतीति रविभादेव [illegible] दिनभेषु सत्सु क्रमादेते [illegible]पग्रहाः स्युरित्यर्थः । [illegible] संज्ञा [illegible] उक्तं [illegible] —

[illegible] ॥१॥
[illegible] ॥२॥

शेषास्तु चत्वार उपग्रहाः सामान्येनानिष्टफलदाः [illegible] हेयं । विशेषस्तु [illegible] गम्यत । [illegible] यथा

४ ३ २ २ २ २ २१

५ — २५

६ — २४

७ — २३

आडलोऽयं — २२

९ — २१

१ — १

११ — १९

१२ १३ १४ १५ १६ १ १८

इह च—

विशाखा ... पूर्वा१८ कर१ ... मे ।
पूर्वमत्राष्टमे स्यात् ... सदा शुभे ॥ १ ॥

सेषाङ्कास्तु स्थापनामामर्थ्यव्यक्तीकरणार्थमेव लिखिताः, आडलेऽनुपयोगित्वात् । तत्पविशष वर्गीयो त्याज्यमानवमोपाय एवमूचे—

सूर्यभात्पुण्यभ्योर्भं ... ।
पूर्वं ही ... नास्ति विचित्रम् ' ॥ १ ॥

मर्थं च योगः प्रायः सुरगिरिदिदि ... पञ्चकमये च नवमो रवियोगो मात्रायो नेह इत्यागतम् ॥

अथ प्रत्यहमाविन उपयोगानाह—

उपयोगास्त्वश्वि१ मृगा२ श्लेषा३ कर४ मैत्र५ वैश्व६ वारुणतः७ ।
रव्यादिषु तद्दिनसप्तमिता क्रमतोऽभिधानफलाः ॥ ६४ ॥

व्याख्या—रव्यादिष्विति रविवारेऽश्विनीतो गण्यं सोमवारे मृगशीर्षात् भौमवारेऽश्लेषात इत्यादि । अत्राभिविन्यस्ते । एवं च गमने इष्टदिनर्क्षं यावतिथं स्यात्तावतिथस्तद्दिने उपयोगः ॥

तन्नामान्याह—

आनन्दः१ कालदण्डश्च२ प्राजापत्यः३ सुरोत्तमः४ ।
सौम्यो५ ध्वांक्षो६ ध्वजश्चैव७ श्रीवत्सो८ वज्र९ मुद्गरौ१० ॥६५॥
छत्रं११ मित्र१२ मनोज्ञश्च१३ कम्पो१४ लुम्पक१५ एव च ।

१ इत्थे यामानु ... इति वा पाठः

प्रवासो१६ मरणं१७ व्याधिः१८ सिद्धि १९ शूल२० मृतौ२१ तथा॥६६॥
मुसलो२२ गज२३ मातङ्गौ२४ राक्षसो२५ऽथ चरः२६ स्थिर २७ ।
वर्धमान२८ श्चेति नाम्ना स्युरष्टाविंशति क्रमात् ॥ ६७ ॥

व्याख्या—उपयोगानां क्रमात्स्थापना यथा—

	रवि	सोम	मंगल	बुध	गुरु	शुक्र	शनि
१ आनंद	अश्विनी	मृगशिर	आश्लेषा	हस्त	अनुराधा	उत्तराषाढा	शतभिषा
२ कालदंड	भरणी	आर्द्रा	मघा	चित्रा	ज्येष्ठा	अभिजित्	पूर्वाभाद्रपद
३ प्राजापत्य	कृत्तिका	पुनर्वसु	पूर्वाफाल्गुनी	स्वाति	मूल	श्रवण	उत्तराभाद्रपद
४ सुरोत्तम	रोहिणी	पुष्य	उत्तराफाल्गुनी	विशाखा	पूर्वाषाढा	धनिष्ठा	रेवती
५ सौम्य	मृगशिर	आश्लेषा	हस्त	अनुराधा	उत्तराषाढा	शतभिषा	अश्विनी
६ ध्वांक्ष	आर्द्रा	मघा	चित्रा	ज्येष्ठा	अभिजित्	पूर्वाभाद्रपद	भरणी
७ ध्वज	पुनर्वसु	पूर्वाफाल्गुनी	स्वाति	मूल	श्रवण	उत्तराभाद्रपद	कृत्तिका
८ श्रीवत्स	पुष्य	उत्तराफाल्गुनी	विशाखा	पूर्वाषाढा	धनिष्ठा	रेवती	रोहिणी
९ वज्र	आश्लेषा	हस्त	अनुराधा	उत्तराषाढा	शतभिषा	अश्विनी	मृगशिर
१० मुद्गर	मघा	चित्रा	ज्येष्ठा	अभिजित्	पूर्वाभाद्रपद	भरणी	आर्द्रा
११ छत्र	पूर्वाफाल्गुनी	स्वाति	मूल	श्रवण	उत्तराभाद्रपद	कृत्तिका	पुनर्वसु
१२ मित्र	उत्तराफाल्गुनी	विशाखा	पूर्वाषाढा	धनिष्ठा	रेवती	रोहिणी	पुष्य
१३ मनोज्ञ	हस्त	अनुराधा	उत्तराषाढा	शतभिषा	अश्विनी	मृगशिर	आश्लेषा
१४ कंप	चित्रा	ज्येष्ठा	अभिजित्	पूर्वाभाद्रपद	भरणी	आर्द्रा	मघा
१५ लुंबक	स्वाति	मूल	श्रवण	उत्तराभाद्रपद	कृत्तिका	पुनर्वसु	पूर्वाफाल्गुनी
१६ प्रवास	विशाखा	पूर्वाषाढा	धनिष्ठा	रेवती	रोहिणी	पुष्य	उत्तराफाल्गुनी
१७ मरण	अनुराधा	उत्तराषाढा	शतभिषा	अश्विनी	मृगशिर	आश्लेषा	हस्त
१८ व्याधि	ज्येष्ठा	अभिजित्	पूर्वाभाद्रपद	भरणी	आर्द्रा	मघा	चित्रा
१९ सिद्धि	मूल	श्रवण	उत्तराभाद्रपद	कृत्तिका	पुनर्वसु	पूर्वाफाल्गुनी	स्वाति
२० शूल	पूर्वाषाढा	धनिष्ठा	रेवती	रोहिणी	पुष्य	उत्तराफाल्गुनी	विशाखा
२१ अमृत	उत्तराषाढा	शतभिषा	अश्विनी	मृगशिर	आश्लेषा	हस्त	अनुराधा
२२ मुसल	अभिजित्	पूर्वाभाद्रपद	भरणी	आर्द्रा	मघा	चित्रा	ज्येष्ठा
२३ गज	श्रवण	उत्तराभाद्रपद	कृत्तिका	पुनर्वसु	पूर्वाफाल्गुनी	स्वाति	मूल
२४ मातंग	धनिष्ठा	रेवती	रोहिणी	पुष्य	उत्तराफाल्गुनी	विशाखा	पूर्वाषाढा
२५ राक्षस	शतभिषक्	अश्विनी	मृगशिर	आश्लेषा	हस्त	अनुराधा	उत्तराषाढा
२६ चर	पूर्वाभाद्रपद	भरणी	आर्द्रा	मघा	चित्रा	ज्येष्ठा	अभिजित्
२७ स्थिर	उत्तराभाद्रपद	कृत्तिका	पुनर्वसु	पूर्वाफाल्गुनी	स्वाति	मूल	श्रवण
२८ वर्धमान	रेवती	रोहिणी	पुष्य	उत्तराफाल्गुनी	विशाखा	पूर्वाषाढा	धनिष्ठा

एषां फलं नामसदृशं व्यक्तमिति न पृथक् प्रदर्श्यते । केचित् प्राजापत्य१ सुरोत्तम२ मनोज्ञादिषु/ शूल९ गजानां१ क्रमेण धूम१ प्रजापति२ मानस३ पद्म४ लुम्बको५ त्पात६ मृत्यु७ काण८ शुभ९ गद१० संज्ञाः प्राहुः । उपयोगसंज्ञा नाम्ना अमीषां निर्णयस्तद्योगमर्मीप एव सत्त्वाभावात् ॥

कुयोगेष्वपवादमाह—

यत्प्रातिकूल्यं वाराणां तिथिनक्षत्रसम्भवम् ।
हूणवंगखसेष्वेव तत्त्यजेदिति केचन ॥ ६७ ॥

व्याख्या—तिथिवारमर्दं यथा संवर्तकादियोगादौ । नक्षत्रमर्दं यथा उत्पातमृत्युकाणयोगयो-गादौ । तृणाया देशविशेषाः । केचनेति सर्वं भाव एव स्थिरकार्यं विना सर्वेष्वपि कर्मस्वेते त्याज्याः ॥

शुभाशुभयोगसंकरे शुभयोगप्राबल्यमाह—

सिद्धियोगः कुयोगश्च जायेतां युगपद्यदि ।
कुयोगं तत्र निर्जित्य सिद्धियोगो विजृम्भते ॥ ६८ ॥

व्याख्या—ये विरुद्धनामानः कुयोगाः सर्वोऽपि सिद्धियोगस्तद्धनात्र मान्यः ॥

अथ विष्कम्भादियोगानाह—

विष्कंभ १ प्रीति२ रायुष्मान्३ सौभाग्यः४ शोभन५ स्तथा ।
अतिगंडः६ सुकर्मा७ च धृतिः८ शूल९ स्तथैव च ॥ ६९ ॥
गंडो१० वृद्धि११ ध्रुव१२ श्चैव व्याघातो१३ हर्षण१४ स्तथा ।
वज्र१५ सिद्धि१६ र्व्यतीपातो१७ वरीयान्१८ परिघ १९ शिवः२० ॥७०॥
सिद्ध २१ साध्य २२ शुभ २३ शुक्लो२४ ब्रह्मा२५ चेन्द्रो२६ऽथ वैधृत २७।
इति सान्वर्थनामानो योगाः स्यु सप्तविंशति ॥ ७१ ॥

व्याख्या—स्पष्टा । किंचात्र

' [illegible] ॥ १ ॥

इति आरम्भटिप्पनके ॥

अथ कुयोगानां कुफलत्वमाह—

व्यतिपातवैधृताख्यौ सकलौ परिघस्य पूर्वमर्धं च ।
प्रथम पादोऽन्येष्वपि विरुद्धसंज्ञेषु हातव्य ॥ ७२ ॥

व्याख्या—पूर्वार्धे पादम टिप्पनकलिखितवास्तवप्रमाणापेक्षया निर्णयः । विरुद्धसंज्ञेष्विति विविध कर्म आपमानं स्पर्द्धीति विष्कम्भ कुघ्नपरिधिर्वैरस्यः ताद्दशी संज्ञा येषां ते विष्कम्भगंडादि गंडमृत्युव्याघातवज्रपातेषु ॥

प्रथमः पाद इति यदुक्तं तत्र प्रकारान्तरमाह—

त्यजेद्धा पञ्च विष्कम्भे षट् तु गण्डातिगण्डयो ।
घटिका सप्त शूले तु नव व्याघातवज्रयो ॥ ७३ ॥

व्याख्या—स्पष्टः ।

विष्कम्भादिकुयोगेष्वेवं गंडवैधृतयोरपि सिद्धिमाह—

एकार्गलः कुयोगेषु चन्द्रेऽर्के च परस्परात् ।

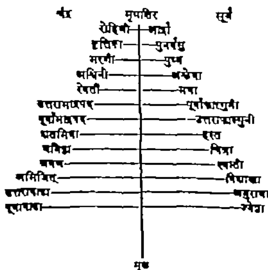
गते साभिजिबोऽनर्क्षे त्याज्यः पादान्तरो न चेत् ॥७४॥

व्याख्या—एकार्गलस्त्याज्य इति संबन्धः । कुयोगेष्विति अनेन प्रीत्यायुष्मदादिशुभयोगेष्वेकार्गलो न त्याज्य एवेति सूचितं । कुयोगेषु सत्स्वपि कदाऽस्य सम्भव इत्याह—चन्द्रेऽर्के चरणादि, साभिजिदित्यत्र सहार्थे तृतीया विषमासार्थे, तेनाभिजिदत्र गण्यत इत्यभिप्रायः । एवं वक्ष्यमाणेऽपि व्याख्येयं । ततोऽभिजिता सहाष्टाविंशतिनक्षत्रेषु वक्ष्यमाणरीत्या एकार्गलचक्रे क्रमान्न्यस्तेषु चन्द्रार्कौ ऽर्कोऽथ चन्द्रो यद्यन्योन्यस्मात् विषमे नक्षत्रे एकरेखाभर्गले स्थितौ स्यातां तदा एकार्गलः स्यात् स त्याज्यः, यस्मिन्नक्षत्रे एकार्गलः भवति तन्नक्षत्र शुभकार्येषु त्याज्यमित्यर्थः । पादान्तरो न चेदिति, चैतयोर्नक्षत्रसम्बन्धिनोश्चन्द्रार्कयोश्चरणयोरन्तरं प्रकाशाभिधा सामुख्यरूपा विशेषो यत्र स पादान्तर एकार्गलः, अयमनन्तरितपाद एकान्तेन त्याज्यः पादान्तरितस्तु त्यागे कामचार इति भावः ॥

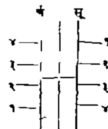
एवमेव स्थापनाविधिविधिना विशिष्याह—

तिर्यक् त्रयोदशोर्ध्वैकरेखे खर्जूरके त्यजेत् ।
कुयोगे शीर्षभादर्कचन्द्रावेकार्गलर्क्षगौ ॥ ७५ ॥

व्याख्या—तिर्यक् त्रयोदश रेखाः स्थाप्या ऊर्ध्वा चैका, खर्जूरकाख्य तदाकारत्वात् । शीर्षभादिति खर्जूरकस्य शीर्षे वक्ष्यमाणरीत्या भं स्थाप्य शेषसप्तविंशतिभानि प्रादक्षिण्येन क्रमाद्रेखा स्वेषु च, तत्रैकरेखारूपार्गलमास्थाय स्थयोर्नक्षत्रयोरर्केन्दू यदि स्यातां तदा एकार्गलः स्यात् । तत्स्थापना यथा—

तत्रापि मिथः सम्मुखयोरेव चरणयो यदि तौ स्यातां तदानन्तर एकार्गल सम्पूर्ण इत्यर्थः ।यथा (स्थापना)—

उक्तं च—

आद्येन विध्यते तुर्यो द्वितीयेन तृतीयकः ।
तृतीयेन द्वितीयस्तु तुर्येण प्रथमस्तथा ” ॥१॥

अन्यथा सर्वेष्वेकरेखस्थाने पादान्तरितोऽसौ न दोषाय । अथ भाव—यथा धानुष्कस्य सम्मुखं विध्यत, स्वल्पमपि सम्मुखागतं कार्यसिद्धिर्न स्यादेव तथा यथाऽपि पादान्तरितो नार्थ माप्नुयात् । उक्तं च मणिमालायां

" वामाङ्गपरिगतावाष्ट्रवर्णं मिनति वायुस्थः।
पवनसमपरिगतो वधो विपन्नं प्रभूतमति " ॥१॥

एवं नक्षत्रमासवेधेष्वप्यूह्यम् ॥

शीर्षभस्थानमनमाह–

खर्जूरकस्य शीर्षर्क्षमानमेकार्गले मतम्।
योगाङ्कः सैक ओजोऽन्यः साष्टाविंशतिरर्धितः ॥७६॥

व्याख्या–शीर्षर्क्षमानमिति यत्तावतिथं भं शीर्षे वेध्यमिति कथ्यमानस्वरूपमात्रमत्र प्रयुक्तम्। योगाङ्क इति इष्टदिने यो विष्कम्भादियोगस्तस्याङ्कोऽपि यत्संख्यस्तदा सैकः कार्यः, समश्चेत्तदाऽष्टाविंशति युतः कार्यः, पश्चादुभयत्राप्यर्धितो यो अङ्कः स्यात्तावतिथं भं खर्जूरकस्य शीर्षे वेध्यम्। यथा इहैव शूलयोगो नवमः, सैकत्वे दश, अर्धिते पञ्च, ततः पञ्चमं भं मृगशीर्षं तद्दिने मूर्ध्नि दीयते। तथा इहैव गण्डयोगो दशमः, अष्टाविंशतियोगेऽष्टात्रिंशत्, अर्धिते एकोनविंशतिः, तत एकोनविंशतितमं मूलं तद्दिने मूर्ध्नि वेध्यम्, एवमन्ययोगेष्वपि भाव्यम्। यथा च श्लोकः–

" शूले मूर्ध्नि मृगो मघा च परिघे चित्रा ध्रुवे गण्डके
व्याघाते च हस्तवैधृ विष्कम्भेऽपि पुष्याख्ये स्वात् ।
गण्डे मूलमथाश्विनी प्रथमके मैत्रोऽश्विनी तथा
वर्णेश व्यतिपात एवमुपयातेकार्गलश्री यथा " ॥ १ ॥

अत्र प्रथमके इति विष्कम्भे।

सप्तशलाकचक्रेण वेधयोगमाह––

वेध ऊर्ध्वतिरःसप्तरेखे पूर्वादितोऽभिभात्।
भस्य रेखाग्रगे खेटे वेध्यभेन यथान्तरम् ॥ ७७ ॥

व्याख्या–सप्त रेखाः ऊर्ध्वगाः सप्त तिरश्चीः, तत्र पूर्वस्यामादौ कृत्तिकादिभमारभ्य यथास्थानं लिखितस्योदस्य रेखाग्रगे खेटे सति तेन वेधः स्यादिति सर्वसंक्षेपः। अयं भावः–ऊर्ध्वं तिर्यक् च सप्त रेखाः कृत्वा तासामग्रेषु पूर्वादिचतुर्दिक्षु कृत्तिकादीनि साभिजिन्ति अष्टाविंशतिभानि न्यस्यन्ते। तथाहि (स्थापना)––

	कृ	रो	मृ	आ	पुन	पुष्य	श्ले	
भ								म
अ								पू
रे								उ
उ								ह
पू								चि
श								स्वा
ध								वि
	श्र	अ	उ	पू	मू	ज्ये	अनु	

ततो यो यो ग्रहो यत्र यत्र भे स्यात् स स तत्र तत्र स्थाप्यः। ततो यद्रेखायाः प्रान्ते यद्दिनभे समागतं तस्य द्वितीयप्रान्तस्थभे यदि कश्चिद्ग्रहः स्यात्तदा तेन ग्रहेणेष्टभस्य वेधः स्यात् स हेयः। यतः क्रूरवेधे मृत्युरेव, सौम्यवेधे तु सर्वथा सुखनाशः अत्रापवादमाह—वेधेऽपादि यदि स वेधः पूर्वोक्तरीत्या पादान्तरस्थः स्यात्तदा त्यागे काममचार अयं भावः—इष्टभस्य यस्मिन् पादे कार्यं चिकीर्षति तस्य सम्मुखे भपादे वेधकग्रहो नास्ति, किं तु पादान्तरेऽस्ति, तदा पादान्तरेऽसौ ग्रहवेधो न दुष्टः। यत् पूर्वमत्रः—

> विद्धं पादं परित्यज्य कुर्यात् कार्यमशङ्कितः।
> सर्वद्रव्यान्विच्छेदे विद्ध (पा) वेधोऽयमा कृतः ' ॥ १ ॥

केशवार्कस्तु क्रूरग्रहवेधं पादान्तरस्थमपि मङ्गलेषु नानुमन्यते, आह च—

> विद्धेभमापादितपादमुक्ति सौरेण सोमेऽपि सर्वेऽपि।
> गर्गादिवेधादपि तारकाणां, क्रूरस्य नरेन्द्रकसत्वसंपत् " ॥ १ ॥

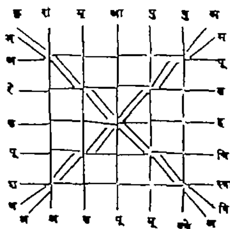
श्रीपतिरप्याह—

> त्याज्यं सौम्यग्रहैर्विद्धं पादमात्रं परित्यजेत्।
> क्रूरैस्तु सकलं त्याज्यमिति वेधविनिश्चयः " ॥ १ ॥

विवाहे विचार्यमपरं वेधयोगं पञ्चशलाकाचक्रेणाह—

> **विवाहे पूर्ववत्पञ्च रेखा द्वे द्वे तु कोणके।**
> **लिखित्वाऽभिमतो भानि वेधं तत्रापि चिन्तयेत् ॥७८॥**

व्याख्या—पूर्ववदिति तिर्यगूर्ध्वं च पञ्च पञ्च रेखाः कोणेषु द्वे द्वे च कृत्वा तासु क्रमाद्भानि, तेषु च यथार्थमेव ग्रहाः स्थाप्या इत्यर्थः। विवाहे वेधचक्रस्य पञ्चरेखात्मकस्य स्थापनेयम्—

तत्रापीति अभ्यस्यमानमनेकार्थत्वादपि सप्तशलाकावधारणे, तेन पूर्वोक्तः सप्तरेखावेधः प्रतिष्ठादिसर्वकार्येषु बोध्यः, विवाहे त्वयमेव पञ्चरेखात्मकवेधः। उक्तं च विवाहवृन्दावने—" अन्यत्र परिणयादयं वेधः सप्तरेखाचक्रे विलोक्यते "। अत्रापि पादान्तरस्थत्वादिविकल्पना प्रागवदेव। अन्त्यादिवेधे ग्रहवेधे च फलमेवम्—

" सप्तम्यामथवाष्टम्यां सहस्रं म्रियते ध्रुवम्।
उद्गमस्थरश्मिप्रभवो योगो भिन्नं प्रवर्तते ॥१॥"

एवं लग्नमानादेवेष्यपूणम् ॥

शीर्षमस्वानयनमाह–

खर्जूरकस्य शीर्षर्क्षमानमेकार्गले मतम्।
योगाङ्कः सैक ओजोऽन्ये साष्टाविंशतिरर्धितः ॥७६॥

व्याख्या–शीर्षर्क्षमानमिति यत्प्रविष्टं सं शीर्षे देयमिति कल्पनामात्रमात्रमत्रापि मतुक्तः। योगाङ्क इति इष्टदिने यो विष्कम्भादियोगस्तस्याङ्कः सेतिमसत्ता सैकः कार्यः, समश्चेत्तदाष्टाविंशति युक्तः कार्यः, यमाङ्कमानमर्धीकार्यं, ततो योऽङ्कः स्यात्तावतिथं भं खर्जूरकस्य शीर्षे देयं। यथा इष्टेऽह्नि शुक्लयोगो नवम, सैकत्वे दश, अर्धिते पञ्च, ततः पञ्चमं भं मृगशीर्षं वदिने मूर्ध्नि दीयते। तथा इष्टेऽह्नि गण्डयोगो दशम, अष्टाविंशतियोगेऽष्टात्रिंशत्, अर्धिते एकोनविंशतिः, तत एकोनविंशं मूलं तद्दिने मूर्ध्नि देयं, एवमन्यकुयोगेष्वपि ज्ञाप्य। तथा च श्लोकः–

" मूले मूर्ध्नि खगो यदा च यदि वे भिन्ना कुवर्गीयते
व्याघाते च कुवर्णस्य विपरितौ पुष्यश्च दत्ते स्मृत।
मैत्रे मूलमवाविभौ प्रथमके वैश्वोऽस्तिमध्ये तथा
सार्पेभ व्यतिपात इन्दुचरणायेकार्गलस्थो यदा" ॥१॥

अत्र प्रथमके इति विष्कम्भे।

सप्तशलाकचक्रेण वेधयोगमाह–

मेष ऊर्ध्वतिर सप्तरेखे पूर्वादितोऽभिमात्।
अस्य रेखाग्रगे खेटे वेधभेद यथान्तरम् ॥ ७७ ॥

व्याख्या–सप्त रेखाः ऊर्ध्वाः सप्त तिर्यक्, तत्र पूर्वस्यामादौ कृत्तिकादिभिमातारम्भ क्रमात्स्थाने किञ्चिद्वेधमस्य रेखाऽग्रगे खेटे सति वेध वेधः स्यादित्यर्थसंज्ञका। अयं भावः–ऊर्ध्वं तिर्यक् च सप्त रेखाः कृत्वा तासामग्रेषु पूर्वादिचतुर्दिक्षु कृत्तिकादिसप्तसप्तनामान्यभिजित्युतानि न्यसन्ते। यथाहि (स्थापना)–

	कृ	रो	मृ	आ	पुन	पुष्य	अश्ले	
भ								म
अ								पू
रे								उ
उ								ह
पू								चि
श								स्वा
ध								वि
	श्र	अ	उ	पू	मू	ज्ये	अनु	

बुधविनाशी१ मालो२ कुजमामावात् मर्दः विद्वद्वेऽपं५ ।
गुरु१ शुक्र२ शिख३ शशि४ रवि५ इत्यरिपत्रेषु मरणमेषु ॥ १ ॥

इह च वृद्धाः प्राहुः—"सौम्यकराः किल स्वस्वरोपाः, मरण हि सौम्यत्वमेव ताः कुर्युः, क्रूरकरास्तु मरणदुरितादिनाऽन्यथा" । केशवार्कोऽप्याह—

ग्रहाणि निर्दिष्टे शुभकरतया, न कर्मास्ति परस्य गतत्वया ।
अशुभेऽपि गमति बहुधोर्ध्वं शुभाशुभावकरं परम् " ॥ १ ॥

ग्रन्थान्तरे त्वमूये—

'सौम्यकरताद्युतं पातोत्पन्नद्वयेन दूषितम् ।
गपार्द्ध वर्जयेदेव भं च केन्द्रे च नेष्पशुभा' ॥ १ ॥

अस्यार्थ भाव'—यदि तात्कालिककार्ये लग्न केन्द्र शुभग्रहाः स्युस्तदा सौम्यग्रहकरा पापान्वरिता न दुष्यति केन्द्रेषु शुभग्रहाभावे तु सौम्यकरताद्युतमपि भं सपूर्णमपि त्याज्य, एवमुपग्रहपातादिदुष्टेऽपि भे वाच्यम् ॥

पातयोगमाह—

भात सूर्यर्क्षतोऽश्लेषा मघा चित्रानुराधिका ।
श्रुति पौष्ण च यत्र स्युस्त्याज्यस्तत्सख्यभेऽश्विभात् ॥८२॥

व्याख्या—इष्टदिने यत्र भेऽर्कः स्यात्तस्मादश्लेषाप्रभृतीनि यत्र सङ्ख्यामां स्युः, कोऽर्थः ? यावन्त्यानि स्यु' अश्विनीतो गणनया तावतीषेषु धिष्ण्येषु पातः स्यात् । अस्य त्रिशूकपात इति नामान्तरं । भावना यथा—यदा सूर्यः ज्येष्ठा चरा ज्येष्ठातोऽश्लेषा एकोनविंशी, मघा विंशी, चित्रा चतुर्विंशी, अनुराधा सप्तविंशी, श्रुतिः पञ्चमी, पौष्ण सप्तम वस्यतस्त्वदिनेऽश्विनीत एकोनविंश१ विंश२ चतुर्विंश३ सप्तविंश४ पञ्चम५ सप्तमीपु६ मूल१ पूर्वाषाढा२ शतभिषग् ३ रेवती४ मृगशिरो५ मघासु६ पातः स्यात् । एवमन्यत्रापि भाव्यं । पातेऽभिजिन्न गण्यते ॥

अत्र गुरुपार्श्वमाम्नायमाह—

पातं शूलस्य गंडस्य व्यतीपातयो ।
साध्यवैधृतयोश्चान्ते धिष्ण्यं यत्तत्र वर्जयेत् ॥८३॥

व्याख्या—एकाया एते षड् योगा येषु भेषु समाप्यन्ते तेषु तस्मिन् पतति पाताः स्मात् स्यु—

वज्र १ व्याघात२ मैव काल ३ शिवर ४ एव च ।
मन्युदस्य सपक्ष६ चनि पाता नामसदृशका: " ॥१॥

यतः सैषा मरणविज्ञयप्रयायाम् ॥

॥ इति योगद्वारम् ॥ ४

इति श्रीमति आरंभसिद्धिवार्तिके तिथि १ वार २ भ ३ योग ४

पञ्चांशात्मकः प्रथमो विमर्शः ॥ १

श्रीसूरीश्वरसोमसुन्दरगुरोर्शिष्येण श्रीसकलगुणधरगुरौ दीप्यन्ते सम्प्रति ।
तच्छिष्याणाम्रमारंभसिद्धिवार्तिकं सद्गुरुरीत्या विमर्शो वेदः ॥ १ ॥

" रवि चित्ता इनि शुक्रज्ज इति पंचा मिशु भगुत सनि रत्नी ।
गुरुश्रेव तथासिनि विशाखिनी राहुकेन्मीर " ॥ १ ॥

अयं वेधो दीक्षायामपि वीक्ष्यः इति पूर्णभद्रः । आह च

सुरिपयातसु पतममराणं ववमक्खलासु ५चवमाणं ।
कतिवसमव अरिरा हु पाई वो भइ ५खिम्म ता गहणं " ॥१॥

अत्र सासिओ त्ति चन्द्राभिहितमत्र स्येत्यर्थ ॥

लत्तामागमाह—

छत्ता वर्ज्येष्टमस्याकादीनां साभिजिदीयुषाम् ।
पुस्या१८क्रूस्युर२क्षुर१मसा७र्हत्२४पश्चा५क्रस्य२२क्ष१संख्यमम्॥७९॥

व्याख्या—आकादिग्रहविंशत्यन्तोऽवधिः । चतूनि सप्तविंशति । भईन्त्यमनुविंशति । अष्टा नव । अयमर्थः—इहमारभ्यापसे भे स्थित समर्क इतरं लत्तया हन्ति चन्द्रस्तु द्वाविंशे भे स्थिता हन्तित्यादि । लत्ता किल पादप्रहारः, स चाचार्यानामिव प्राग् पृष्ठतः स्यात्तत्स्वयोक्तः ॥

अथ ज्योतिर्विदां मतमगजनसौरर्थीमे यथा पुरतः स्यात्तथा पाठान्तरेणाह—

लत्तयन्ति भमर्काद्याः स्वर्क्षतः साभिजित्क्रमात् ।
अर्का१२ ऽऽ८ मि३ विक्रय२३ ऋ६ तस्त्वा२५ ऽऽ८ प्रकसि२१ प्रमम ॥८०॥

व्याख्या—स्वर्क्षत इति पयन महेन तथा आकाम्य स्यातवस्य स्वर्क्ष ततो येषु येषु येष्व थैषा राहन्त्याः स्थिता, सुखम्याऽपि क्रमाद्दाववारीमि मामि लत्तया हन्ति । विकृतिप्रकृती त्रयो-विंशतिकविंशती चन्द्रोवानी । तस्यानि लोकमते पञ्चविंशति । लत्तायें सुखायें पाठान्तरं— सूर्या१२ ऽऽ८ मि३ त्रयोविंश२१ षट्६ तस्त्वा२५ ऽऽ८ कविंश्कं२१" । अस्मिन्नेव लत्ताविकल्पेऽपि मार्थ मेषः । तथाहि—इष्टममश्विनी ततोऽग्रतसे भे स्थापायां स्थितोऽर्कोऽश्विनीं पृष्ठतो लत्तयति । तथार्कस्य स्वर्क्ष स्थित्वा तस्स्थोऽर्कः पुरतो द्वादशं भमश्विनी लत्तयति । एवं सर्वत्र भाव्यं । ननु माविद्वाविंशस्य मे सदेन्मोर्भे तत्रस्थमनुर्भेति द्वाविंशमपरम वा भं लत्तयति तदेतुमस्य किमागतं ? तदुत्तेमस्ये मुकचारिचारत्व व्यर्थमेवापद्यते । सत्यं, यस्मिन्नुः परिपूर्ण एव सन् भ लत्तयति मान्यथा, यदाह श्रीपतिः—'द्वाविंशं परिपूर्णमूर्तिरुडुपः सतापमेश्वर ' । ततो गतराज्ञा यत्र भे समाप्ता स्यात्तत्रै चैन्मोर्भ कल्पयित्वा ततो विचार्य । उक्तं च मतिवाक्ये—

" लत्तस चन्द्र मझ्ये राकमन्तं रजनीकर ।
ततथाउम्मवतर्जं म पुरो हन्ति लत्तया " ॥ १ ॥

लत्तायां परमतमप्याह—

अग्रतो नवमे राहो सप्तविंशे भृगोस्तु भे ।
केचिज्ज्योतिर्विदः प्राहुर्लत्तां तामपि वर्जयेत् ॥ ८१ ॥

व्याख्या—नवमे इति त्रिविक्रमस्तु विंश भे राहार्कतामाह, तथाहि— नवर२० सर्पर्न तमो हन्तीति" । लत्ताफलं च पौर्णमद्र्योतिषे एवमुक्तम्—

उद्यद्गोपवतीगदं नृमिथुनं नौस्थाग्निसस्यान्विता,
कन्या ना च तुलाधरो धृतधनुर्धन्व्यश्वपश्चार्धकः ।
एणास्यो मकरः कुटांकितशिराः कुम्भो विलोमाननः,
मीनो मीनयुगं च नामसदृशा प्रोक्ताः परे राशयः ॥ ८ ॥

व्याख्या—घोषवती वीणा वीणापाणिः स्त्री, गदापाणिर्नरः, ईदृक् समुदायनिविष्टं स्त्रीपुंसयुग्मं मिथुनराशिः। नौस्थाग्नीत्यादि वामे हस्तेऽग्निं दक्षिणे च धान्यं धरन्ती नौस्थिता कन्या कन्याराशिः। ना चेति तुलाहस्तः पुमांस्तुलाराशिः। धृतधनुरिति कन्यभोदेहपश्चार्धमश्वस्येव चतुष्पदं इत्यर्थः, उपरितनं तु देहपूर्वार्धं नरस्येव, तद्धस्ते च धनुः, ईदृग्धनूराशिः। एणास्य इति मृगतुल्यमुखो मकरो मकरराशिः। शिरःस्थकुम्भो नरः कुम्भराशिः, "स्कन्धासक्तरिक्तघट" इति तु बृहज्जातके। विलोमेति अन्योऽन्यं पुच्छाभिमुखमुखौ यमचरौ मीनौ मीनराशिः, अत्र पश्चात्स्थशीर्षपृष्ठोदयित्वं। परे उक्तशेषाः पञ्च राशयो मेषवृषकर्कसिंहवृश्चिकाख्याः स्वस्वनामानुरूपरूपाः। विशेषस्तु सर्वेषां किल राशीनां चेष्टास्थानान्यपि स्वस्वनामानुरूपमिति सम्प्रदायः। तथा च सारङ्गः—

"मेषो वैम्यमुपैति गर्जति वृषो ग्रामाश्रमेष्विर्मन्मथः घटा कर्कटको चलिम वनपे कन्या च मायाविनी।
सर्वे रम्यतुलाधरको मक्तिवपा चापपः पतापयो मौदधय मकर परे पनुरता मीने च चीरा मतिः" ॥१॥

तथा मेषवृषौ दिवा आरण्यौ, मिथिः ग्राम्यौ। मिथुनो ग्राम्य। कर्कमीनौ जले। सिंहोऽरण्ये। वृश्चिक मवासी। धनुर्कुंभौ ग्राम्यौ। मकरस्याधोऽत्र आरण्योऽन्यो जलचर इत्यादि। प्रयोजनं चास्य हृतमष्टावौ चौरचेष्टास्थानाभिज्ञान। ऐषु च क्रमेणूक्तिकर्माण्येवं दैवज्ञवल्लभे—"राज्याभिषेकविरोधसाहसदुष्टकर्माणि धात्वाकरार्थं च मेषे लग्ने सिध्यति१। विवाहवेश्ममवेशकन्यावरणादिशुभ कर्म क्षेत्रारंभपशुकर्मणी च वृषे२। वृषोक्तं विद्याशिल्पमूषणादि च मिथुने३। सेवामोगौ यष्टुपुमकर्म पौष्टिकं वापीकूपादिजलकर्म च कर्के४। मेषोक्तं वाणिज्यनृपसेवादिपुंमिलनादि च सिंहे५। स्त्रीसौभाग्यभूषणाविक्र्यादिचरस्थिरं कन्यायां६। कृषिसेवायात्रादि कन्योक्तं च तुलायां७। ध्रुवकर्म नृपसेवाचौर्यविदारणोमादिकर्म च वृश्चिके८। यात्रापुरमवसत्कर्माणि धनुषि९। क्षेत्राश्रयम्बुयात्रा चरकर्म नीचक्रिया च मकरे१०। अम्बुयात्रानौसञ्चीकरणबीजोप्तिरंभमेवनादि नीचकर्म च कुंभे११। विद्याभ्यासकृषिशिल्पपण्यकर्मनौयात्राभिषेकादि महत्स्वकर्म च सर्वं मीने सिध्यति१२।"

पक्षाग्नुक्तानि संसिद्धिं यान्ति ध्रुवेष्वतादिषु।
क्रूराणि क्रूरयुक्तेषु शुभानि सद्युक्तेषु तु" ॥ १ ॥

राशिशीलमाह—

पूर्वादिदिक्षु मेषाद्या पतयः स्युः पुनः पुनः।
चरस्थिरद्विस्वभावाः क्रूराक्रूरा नरस्त्रियः ॥९॥

व्याख्या—पुनः पुनरिति प्रतिविक्षेपार्थं योगः। तत्रायमर्थः—मेषाद्यास्त्रयः क्रमात् पूर्वादिचतुर्दिशामीशाः। एवं सिंहाद्यास्त्रयो धनुराद्यास्त्रयो वाच्याः। प्रयोजनं चास्य वक्ष्यमाण "वाताभ्यदिग्मुखे क्रमे" इत्यादिकं हृतद्रव्यो चौरादेर्गमनदिग्ज्ञानादि च। चरस्थिरेति मेषश्चरः। वृषः स्थिरः। मिथुनो द्विस्वभावः। कथं? आद्यार्धं स्थिरं द्वितीयार्धं चरं, तस्मात् स्थिरचरयोर्गुण-

॥ द्वितीयो विमर्शः ॥ २

॥ अथ राशिद्वारम् ॥ ५

राशिरथ तत्र मेषोऽश्विनी च भरणी च कृत्तिकापादः ।
वृषभस्तु कृत्तिकांह्रित्रयान्विता रोहिणी समार्गार्धा ॥१॥
मिथुनो मृगार्धमार्द्रा पुनर्वसोश्चांह्रित्रय प्रथमे ।
कर्की च पुनर्वस्वो पाद पुष्यस्तथाऽश्लेषा ॥२॥
सिंहस्तु मघा पूर्वाफल्गुन्य पाद उत्तराणां च ।
कन्योत्तरात्रिपादी हस्तश्चित्रार्धमार्ध च ॥ ३ ॥
तौली चित्रान्त्यार्धं स्वाति पादत्रयं विशाखायाः ।
स्याद्वृश्चिको विशाखाचतुर्थपादोऽनुराधिका ज्येष्ठा ॥४॥
धन्वी मूलं पूर्वाषाढाऽपि च पाद उत्तराषाढः ।
स्यान्मकर उत्तराषाढांह्रित्रितयं श्रुतिर्धनिष्ठार्धम् ॥५॥
कुंभोऽन्त्यधनिष्ठार्धं शततारा पूर्वभाद्रपात्रिपदी ।
मीनो भाद्रपदांह्रिस्तयोत्तरा रेवती चेति ॥६॥

व्याख्या—एषां भावना—राशिचक्रेऽभिजित् पृथक् न गण्यते, ततः सप्तविंशतौ भेषु प्रत्येकं पादचतुष्कभावादष्टोत्तरं शतं नक्षत्रपादा वर्गीभवन्ति प्राक् सुविदितेषु नवभिर्नवभिः पादै रेकैको राशिरिति प्रथम राशयः स्युः अत एव पुरुषाविभागस्य राशिचक्रस्य नानानक्षत्रपादनियमितवर्णना-ज्ञात्वा समस्तवर्णाः कार्याः । अभिजितस्तु पादत्रयस्य वर्णा उत्तराषाढाया अन्त्यपादे तदनन्त-पादस्य वर्णः श्रवणस्याद्यपादे चान्त्यवर्णाभ्याः ॥

मेषादीनां वर्णानाह—

मेषाच्छोणार्जुनहरिद्रक्तश्वेतैतसमेषकाः ।
पिंगपिंगळकल्माषकह्वारमलिना रुचः ॥ ७ ॥

व्याख्या—मेषादिति मेषप्रभृति राशीनां वर्णाः विचारणीया तु वर्णाज्ञानमपीति शेषः । अर्जुनो धवलः । हरित् पीतनीलः शुकवर्णत्वात् । रक्तः कर्बुरः चित्रवर्णत्वात् । श्वेतः कृष्णः । पिंगः पिंगलश्च पीतरक्तः । कल्माषः कर्बुरः शुककपिलत्वान्मिश्रवर्णः कृष्णः । कह्वारः कपिल-वर्णः । मलिनो मत्स्यवर्णः । मयोक्तं चास्य विशिष्य मतांतरेषु तथैवं—भानुमूलमीनरूपं कृष्णं किञ्चि वर्णाज्ञानापये । उक्तं च—' अंशकस्याद्यावदे दृश्यं ' । ततश्च तस्य भानुमूलतेर्यस्तुनी द्वन्द्व-द्वारिप्रभेऽन्येन वर्णज्ञानं स्यात् ॥

स्वोच्चत सप्तमं नीच त्रिकोणान्यथ भानुत ।
सिंहो५ क्ष२ मेष१ प्रमदा६ धनु९ घट७ घटा ११ क्रमात् ॥१२॥

व्याख्या—यस्य यस्य यदुच्चं तस्मात्तत्सप्तमं तत्तस्य नीचं दिग्दहनाष्टाविंशतीत्यादिरुच्चस्थानेऽत्रापि योज्या। तदभावमर्थं तत्तन्नीचेऽपि वाच्य। तथाहि—मेषात्सप्तमे तुलायामाद्या दश त्रिंशांशा रवेर्नीचं, वृषात्सप्तमस्य वृश्चिकस्याद्यास्त्रयस्त्रिंशांशा इन्दोर्नीचं। अत्रापि संप्रदायस्त्वयम्—तुलायां रविर्नीचस्तत्रापि दशांशान् यावत परमनीचः पश्चात्तु नीच, एवं चन्द्रादिष्वपि वाच्यं। पाश्चात्यादिमन्थैः सह सवादी नाम सम्प्रदायः। जातकनारचन्द्राद्यभिप्रायस्त्वयम्—"तुलायामर्को नीचस्तत्रापि दशमे त्रिंशांश परमनीचः, एवं चन्द्रादिष्वपि वाच्य"। ताजिके तु नास्ति परमनीच संज्ञा, किंतु तुलायामाद्यदशांशान् यावदर्को नीच इत्युक्तं, एवं चन्द्रादिष्वपि वाच्यं। विशेषस्तु—

कन्यायां तुङ्गमप्योक्तं राहूर्वं मिथुनः स्मृतः।
राहुनीचं धनुर्वर्गादिकं तामिवरस्य च॥१॥

उच्चनीचस्थापना—

उच्चानि नीचानि परमोच्चपरम नीचानि	रवि मेष तुला १	चन्द्र वृष वृश्चिक ३	मंगल मकर कर्क २८	बुध कन्या मीन १५	गुरु कर्क मकर ५	शुक्र मीन कन्या २७	शनि तुला मेष २	राहु मिथुन धनु

परमोच्चता परमनीचता च पठितत्रिंशांशप्रमाणस्य तत्तदंशस्य मध्यभागे, कोऽर्थः ? त्रिंशत्कलाभिः क्रमे स्यातामिति तत्त्वः। परमोच्चनीचत्वयोः समयज्ञानोपायमाह—

"मासं रविस्तुङ्गस्था १ सार्धं भौमश्चपमोदसार्धः ५।
त्रिसप्तमासोऽन्यत्र राहुश्चन्द्रा४ सपादविंशयुगम्"॥१॥

इदं तावद्ग्रहाणां राशिस्थितिमानं। तथा च—

त्रिंशांशे शार्कशुक्रात्यैः दिनं सार्धचतुर्वधि।
इन्दोः२ कुजेन सार्धदिनं मासमेकं शनैश्चरे६॥१॥
अष्टादशदिनी राहोश्चत्वारिंशिनी गुरो८"॥ इति

तत्र मेषसंक्रान्तौ नवदिनेभ्योऽनु दिनमेकं परमोच्चोऽर्कः१। वृषे सप्तदशीभ्योऽनु सार्धं घटी चतुर्थं चन्द्रः परमोच्च२। मकरे सार्धचत्वारिंशद्दिनेभ्योऽनु सार्धमेकं दिनं भौमः परमोच्चः३। कन्यायां चतुर्दशदिनेभ्योऽनु दिनमेकं बुधः परमोच्चः४। कर्के द्वापञ्चाशद्दिनेभ्योऽनु त्रयोदश दिनानि गुरुः परमोच्चः५। मीने षड्विंशतिदिनेभ्योऽनु दिनमेकं शुक्रः परमोच्चः६। तुलायामेकोनविंशतिमासेभ्योऽनु मासमेकं शनिः परमोच्चः७। परमनीचेऽप्येवमेव भावना। इदं च सामान्ये नोक्तं ग्रहस्यं। यतो भौमाद्याः प्रायो वक्रिता अतिचारिता वा स्युः। न च तदानीमयं परमोच्चनीचत्वसमयः संभवति; तेन वक्रातिचारवतां ग्रहाणां सद्यमानकत्वेन स्पष्टतां कृत्वा यथोक्तांशैरेव परमोच्चनीचत्वे निर्णेयं। राहुराशीनां तु सौम्यलोकसमयबुध्यस्येति। उच्चनीचप्रयोजनं त्वेवम्—

कर्कयोः सामीप्यादिति भावकगतौ । पुनःपुनरित्यस्य संबन्धनादेवमेव कर्कादित्रये तुला दित्रये मकरादित्रयेऽपि च चरादित्वं वाच्यं । प्रयोजनं तु चरादिषु जातास्तत्स्वभावाः स्युरित्यादि क्रूराक्रूरा नरस्त्रिय इति मेषः क्रूरः नरश्च, वृषः सौम्यः स्त्री च । पुनःपुनरित्यस्यात्रापि विशेषण-द्वयेऽपि प्रत्येकं संबन्धनात् मिथुनः क्रूरः नरश्च, कर्कः सौम्यः स्त्री चेत्यादयोऽप्येवमन्तरं वाच्यं एवं च मेषमिथुनाद्याः षट् ओजराशयः क्रूरा नराश्च, वृषकर्काद्याः षट् समराशयः सौम्याः स्त्रियश्च प्रयोजनं तु क्रूरेषु पुंसु च जाताः क्रूरास्तेजस्विनश्च स्युः । सौम्येषु स्त्रीषु च सौम्या इत्यादि "मेषसिंहधनुर्मकरकुंभाः पञ्च राशयः क्रूराः क्रूरस्वामिकत्वात्, शेषा सप्त सौम्येशत्वात्सौम्याः" इति तु रत्नमालायां । अपि च क्रूरोऽपि राशिः सौम्यग्रहयुतिदृष्ट्या सौम्यः स्यात्, सौम्योऽपि च क्रूरग्रहयुतिदृष्ट्या क्रूरः स्यात् । उक्तं च वैवाहपटले—

"ग्रहयोगैकराशिः स्वभावेनोपि ग्रहोद्भवं ।
राशिः स्वभावमाप्नोति ग्रहयोगैकतो भिन्नः" ॥१॥

षड् निशायलिनोऽजोक्षयुग्मकर्कधनुर्मृगाः ।
पृष्ठेनोद्यन्त्यन्त्ययुग्मास्ते शीर्षेणान्ये द्विधा झषः ॥१०॥

व्याख्या—अजः मेषः । उक्षा वृषः । युग्मं मिथुनं । निशायलिन इति शेषास्तु षट् सिंह१ कन्या२ तुला३ वृश्चिक४ कुंभ५ मीनाः६ दिवाबलिन इति सामर्थ्याल्लभ्यते । एषां प्रयोजनं तु लग्नशुद्धौ दिनरात्रिबलयुक्तत्वात् । उक्तं च— "राशिभ्यः कालविशेषेषु" इत्यादि । यथा दिन बलिनि लग्ने दिवा यात्रादि शुभं, रात्रिबलिनि तु रात्रौ, विपर्ययस्तु न श्रेष्ठ इत्यादि । पृष्ठेनोद्य न्त्ययुग्मा इति मिथुनवर्जाः पञ्च पृष्ठोदयाः पृष्ठभागेन प्रथमं तत्र प्रादुर्भवन्ती त्यर्थः । शीर्षेणोदयन्ति अन्ये मिथुन१ सिंह२ कन्या३ तुला४ वृश्चिक५ कुम्भाः६ षट् शीर्षोदया इति एषां शिरसा प्रथमं शिरःप्रादुर्भावात् । झषो मीनः उभयोदयी युगपच्छिरःपृष्ठाभ्यामुदेतीत्यर्थः । प्रयोजनं तु यात्रादौ शीर्षोदये लग्ने जयः, पृष्ठोदये वैफल्यमित्यादि ॥

राशीनां विशेषानाह—

अजादिशुभान्यजा१ वृष२ मृग३ कन्या४ कर्क५ मीन६ वणिजो७ ऽशे ।
दिगु१०दहना३ष्टाविंशति२८ तिथी१५ षु५ नक्षत्र२७ विंशतिभिः२०॥११॥

व्याख्या—अजादि अजवृषमकरादयः क्रमात्पूर्वादीनामुच्चराशयः । कस्मिन्निति उच्चस्थाने ग्रहाः । कैः इत्याह—दिगादिभिः दिग्दहनादिभिरंशैरिति अंशैः ? दिग्भिरंशैरिति दशभिरंशैः सूर्यस्य मेषराशौ परमोच्चांशाः इत्युक्तं । चन्द्रस्य वृषे त्रिभिरंशैः इत्यादि । मकरे अष्टाविंशतिः भौमस्य इत्यादि । अत्र संप्रदायस्त्वयम्—मेषेऽर्क दशांशाः दिवाकरस्य परमोच्चं, मीने पञ्चदशांशाः परमाः इत्यादि । सूर्यादिग्रहाणां स्वस्वोच्चसप्तमराशिः नीचं । तथापि संप्रदायः । यथा मेषे दशमांशे दिवाकरस्य परमोच्चः । एवं वृषे तृतीयांशे तु परमोच्चः । भौमस्य मकरे अष्टाविंशे परमोच्चः" इत्यादि । वास्तवं तु नास्ति परमोच्चसंज्ञा, किंतु मेषे आद्यदशांशपर्यन्तं पूर्णोच्चबलं, पश्चात् क्रमात् हीयते इत्युक्तं । एवं बुधादीनामपि वाच्यम् ॥

सुतभावे शिष्या अपि । स्त्रीति भार्या । अत्र गमागमावपि । अष्टमे रोगमपि । धर्मभावे क्रमागत विद्याऽनुष्ठितविद्याऽभिज्ञितवक्तृत्वमावपि । दशमे कर्मव्यापारः, अत्र पितामाष्यमातृपर्यायावपि च । लाभे नक्षत्रमत्यपि । व्यये सदसद्व्ययादि च विचार्याणि (यं) । द्वादशेति यथा लग्नादारभ्य द्वादश भावा उक्तास्तथा चन्द्रादपि ज्ञेयाः, लग्नचन्द्रयोर्मध्ये यस्तदानीं बलवान् स्यात्तस्माद्द्वादश भावा विचार्या इत्याम्नायः ॥

भावानां नामान्तराण्याह—

सुहृन्मन्दिरपातालहिबुकाम्बुसुखाभिधम् ।
चतुर्थमष्टमं छिद्रं चतुरस्रे उभे पुनः ॥१४॥

व्याख्या—सुहृन्मन्दिरेति मित्रभवनं गृहभवनं रसातलमित्यादिपर्याया अन्यत्र व्यवहर्तव्याः । एवमग्रेऽपि सर्वत्र पूर्वोक्तव्यादिद्वादशभावनामस्वपि च बोध्यं । चतुर्थमिति स्थानमिति शेषः । छिद्रमिति छिद्ररन्ध्रावपापपर्यायाः । अष्टमं मत्युस्थानमनायु सञ्ज्ञमपि ॥

त्रित्रिकोणं च नवमं त्रिकोणे नव पञ्चमे ।
सप्तमं कामजामित्रद्युनद्यूनास्तसंज्ञकम् ॥ १५ ॥

व्याख्या-कामेत्यादि कामो मदनः, जामित्रशब्दो विवाहपर्यायः जामिं भगिनीं त्रायति त्यजतीति कृत्वा । तथा सर्वोऽपि ग्रहो यस्मिन् राशावुदितस्तस्मात्सप्तमेऽदर्शनं याति ततोऽस्तसंज्ञा ॥

स्यातां तृतीये दुश्चिक्यविक्रमे पञ्चमे तु धी ।
मध्यमेपूरणव्योमान्याद्दुर्दशमधामनि ॥ १६ ॥

व्याख्या-इह किल तुर्यस्य पातालाम्बुसंज्ञे दशमस्य मध्यव्योमसंज्ञे च भूगोलकल्पनयेत्यूर्ध्व भूगोलमध्ये अर्कः प्रातः प्राच्यामुदीय प्रदक्षिण भ्रमन्मध्याह्ने दशमधामनि व्योममध्यभागस्य सायं सप्तमेऽस्तमेति, तथैव च रात्रावपि भ्रमन्मध्यरात्रे तुर्यधाम्नि पाताले भूत्वा पुनः प्रातः प्राच्यामुदे तीत्यादि । पाताले च स्वभावादम्बुस्थानमिति प्रतीतमेव ॥

उपान्त्यं११ सर्वतोभद्रमन्त्य१२ रिष्फमुदीरितम् ।
षवन्त्युपचयार्थीस्त्रिषड्दशैकादशान् पुनः ॥ १७ ॥

व्याख्या—उपान्त्यमेकादशं सर्वतोभद्रमिति तत्रस्थग्रहस्य सर्वथाऽपि शुभत्वात् । अन्त्यं द्वादशं रिष्फशब्दः पर्यायेणान्त्यः । उपचयेत्यादि लग्नाच्चन्द्राच्च त्रिषडादिस्थानान्युपचयसंज्ञानि, यत एषु स्थितः पापग्रहोऽपि शुभफलप्रदः स्यात्, शेषाणि त्वपचयाख्यानीत्यर्थादभ्यते । प्रयोजनं त्विद—

कार्यं चतुर्थं त्वष्टमिति सिद्धि वारे ग्रहे चोपचयोपगतेऽपि ।
शीतांशुकेन्द्रोपचयस्थिते च वारे शुभे चापि भवत्यवाप्यम् ॥ ११ ॥

केन्द्रचतुष्टयकण्टकनामानि वपुः१ सुखा४स्त७ दशमानि१० ।
स्युः पणफराणि परतः ५-८ ११ तेभ्योऽप्यापोक्लिमानीति३ ६ ९ १२॥१८॥

इक्को जइ स्वत्थो हवइ गहो जाइं परं कुणइ ।
किं पुण जे तिन्नि गहा कुणंति को इत्थ संदेहो ॥ १ ॥

जन्मनि तत्फलं यथा—

" भ्रुवैर्धन पञ्चभिरर्थपती नृपी गहुभिर्मुनिभिः त्वखण्डित ॥
त्रिभिर्धिनैर्वसुदेवसमिभिरखण्डितभिः ।
त्रिभि स्वस्थानगैर्मंत्री त्रिभिरस्तमितैर्जड ॥ १ ॥
कर्म त्रिपञ्चकं दूर्ष पतितोऽस्तर्गतैनिमद ।
कुर्वन्त्यामविनीचस्थी मुखं चन्द्रमानसी " ॥ २ ॥

इत्यादि । त्रिकोणमध्यमेति यथानि मूलत्रिकोणात्स्थपुरुषान्दे । ममदा चन्या । अरस्तुका । यतः कुम्भः । मलोपमं तु त्रिकोणमहा उच्चसमं किञ्चिदूनं वा फलं ददातीति पारमर्षियां । प्रमसत्वकृतौ च त्रिकोणानीति विशांशमनस्त्या एवमूचिरे, तथाहि—' सिंहे विंशतिर्विंशांशात्रिकोणं शेषा स्वं गृहं रवेः१ । वृषे प्रथमत्रयं चन्द्रो वृतीय परमोच्चः शेषाणिकाणामिन्दोः२ । मेषे द्वादशांशात्रिकोण शेषा गृहं कुजस्य३ । कन्यायां चतुर्दशांशा उच्चा पञ्चदशः परमोच्चा ततः पञ्चांशात्रिकोणं शेषा स्वं गृहं बुधस्य४ । धनुषि दशांशात्रिकोण शेषा गृहं गुरोः५ । तुलायां पञ्च दशांशात्रिकोणं शेषा गृहं शुक्रस्य६ । कुंभे विंशतिरंशात्रिकोण शेषा स्वं गृहं शनेरिति७ ॥

राशिसंबन्धान् द्वादश भावानाह—

लग्नाज्जाधास्तनु१ द्रव्य२ भ्रातृ३ बन्धु४ सुता५ रयः६ ।
स्त्री७ मृत्यु८ धर्म९ कर्मा१० य११ व्यया१२श्च द्वादश स्मृताः ॥१३॥

व्याख्या—भाव्यन्ते विचार्यन्ते इति भावाः । पृच्छायां जन्मनि यात्रायां वा यः कश्चित् लग्ने उदयन् राशिः स क्रमात्स्थो द्वादशारचक्राकृतिं न्यस्य संमुखप्रादेशिरूपे मुख्यस्थाने देयः, शेषा यथाक्रमं राशयोऽप्रदक्षिणमेकादशस्थानेषु च एवं कुंडलिका स्यात् । तत्स्थापना—

२	१ लग्न	१२
३		११
४	श्री	१०
५	७	९
६		८

अत्र लग्नस्य तनुभावसंज्ञा तत्कालोदयलग्नानुसारेण विचार्यत्वात् । ततोऽप्रदक्षिणमेकादशस्थानेषु द्वितीयादिस्थानस्थराशीनां क्रमाद्द्रव्यभाव२ भ्रातृभाव ३ बन्धुभाव४ादिसंज्ञाः इत्थं पुंसो द्रव्यभ्रात्रादिक्रमेणानुसारेण विचार्यं, यथाहि—

"यो यो भावः स्वामिदृष्टो युतो वा, सौम्यैर्वा स्यात्तस्य तस्यास्ति वृद्धिः ।
पापैरेवं तस्य भावस्य हानिर्निर्देष्टव्या पृच्छतां जन्मतो वा " ॥ १ ॥

नवरं षष्ठेऽरिभावे यथा क्रूरा अरिभावं घ्नन्ति तथा सौम्या अपि घ्नन्त्येव, न तु पुष्णन्ति । व्ययभावेऽपि यथा सौम्या व्ययमूलं पुष्णन्ति तथा क्रूरा अपि पुष्णन्त्येव, न तु घ्नन्ति । अत एवोक्तं 'सौम्याः षष्ठेऽरिघ्नाः सर्वे मेषा व्ययाश्रमगा" इति । वर्धमानमते तु—"अष्टमे सौम्या आयुर्वृद्धिकरा इति । अष्टमभावे च मतिभ्योऽपि क्रूराः । अन्यतः स्वजना बन्धुभावे यात्रायां ।

व्याख्या—राशिषु प्रत्येकं नव नव नवांशास्तदधिपक्रममाह—अजमेति अजादितो मृगतौलिकुलीरपूर्वाः क्रमशस्तुलादयान्, मेषस्य नवांशा मेषमारभ्य नव गण्याः, वृषस्य तु मकरात्, मिथुनस्य तुलात्, कर्कस्य च कर्कात् । एवमेव सिंहादिचतुष्के धन्वादिचतुष्के च बोध्यम् । एषां येशा ये मेषादीशास्त एव । प्रयोजनं स्थानबले वक्ष्यमाणमित्रस्वगृहादिनवांशगा इत्यादि । विशेषस्तु—

" ति चउ पण छट्ठ नवमा रासीण नव सया सुहा कम्मे ।
पढम तु अट्ठम नवमा छट्ठो पुण मज्झिमो नेमो " ॥ १ ॥

इति पूर्वमह् । वर्गोत्तमा इति वर्गे समूहे उत्तमा । कोऽर्थः ? चरराशिष्वाद्यो नवांशो वर्गोत्तमः, स्थिरेषु पञ्चमः, द्विस्वभावेषु नवमः । सर्वस्य राशेः स्वस्वसमाननामा नवांशो वर्गोत्तम इति भावः । प्रयोजनं तु "वर्गोत्तमनवांशगाः स्वकुले मुख्याः स्युरित्यादि" । वर्गोत्तमत्व वशात्पापयोऽपि नवांशा कल्याणप्रदा भवन्ति, अन्यथा स्वभावोऽस्यौ । वस्तुतः—"वर्गोत्तमनवांशेषु वल पूर्णमिष्यते" इति । दर्पमणेऽप्युक्तं— 'वर्गोत्तमं विना दिव्या मेष चरमं भवत्स्य । कह वि सि" । वर्गोत्तमनवांशस्थो ग्रहोऽपि वर्गोत्तम उच्यते स च पूर्णं फलदाता । उक्तं हि दैवज्ञकल्पे—

' लग्नानुदितांशस्य शुद्धं स्थानफलं भवेत् । तथाद्वर्गोत्तमस्थ च मिश्रं शेषांशसंस्थित ॥ १ ॥
यतो य एव राशिः स्यात् स एव नवांशकः । मोक्तं स्थानफलं शुद्धमतोऽस्मिन् शापपरिदम् ॥ २ ॥

स्युर्द्वादशांशाः स्वगृहादथेशास्त्रिंशांशकेष्वोजयुजोस्तु राश्योः ।
क्रमोत्क्रमादर्थ५शरा५ष्ट८शैले७न्द्रियेषु५ भौमार्किगुरुज्ञशुक्राः १२॥

व्याख्या—राशिषु प्रत्येकं द्वादश द्वादशांशाः स्वगृहादिति प्रथमार्थ—यो राशिः स एवाद्यो द्वादशांशः शेषास्तदग्रस्थाः क्रमात्प्रमताः तथाहि—मेषे आद्या मेष एव, द्वितीया वृषः, यावदन्त्यो मीन इति । वृषे आद्या वृष एव यावदन्त्यो मेषः । एवं मिथुने आद्या मिथुन एव यावदन्त्या वृष इत्यादि । तेषामीशाश्च ये मेषादीशास्त एव । त्रिंशांशकेष्विति राशौ राशौ त्रिंशत्त्रिंश त्रिंशांशाः । तदीशानाह—क्रमोत्क्रमादिति अथ विषयाः पञ्च शब्दादयः । ओजे राशौ क्रमः, समराशौ तूत्क्रमाद्गुणनम् । अयं भावः—त्रिंशांशपङ्क्तिर्यावत्तदीशपङ्क्तिश्च यदा पूर्वानुपूर्व्या गण्यते तदा क्रमः, तयोरेव पंक्त्योः पश्चानुपूर्व्या गणने तूत्क्रम समराशीनां षड्वर्गाः तत्स्वामिनां च क्रमात्स्थापना—

राशीनां गृहाणि	गृहेशाः	होराः		द्रेष्काणेशाः			नवांशेशाः								
१ मेष	मंगल	र	चं	मं	र	गु	मं	शु	बु	चं	र	बु	शु	मं	गु
२ वृष	शुक्र	चं	र	शु	बु	श	श	श	गु	मं	शु	बु	चं	र	बु
३ मिथुन	बुध	र	चं	बु	शु	श	शु	मं	गु	श	श	गु	मं	शु	बु
४ कर्क	चन्द्र	चं	र	च	मं	गु	च	र	बु	शु	मं	गु	श	श	गु
५ सिंह	रवि	र	चं	र	गु	मं	मं	शु	बु	चं	र	बु	शु	मं	गु
६ कन्या	बुध	चं	र	बु	श	शु	श	श	गु	मं	शु	बु	चं	र	बु
७ तुला	शुक्र	र	चं	शु	श	बु	शु	मं	गु	श	श	गु	मं	शु	बु
८ वृश्चिक	मंगल	चं	र	मं	गु	चं	चं	र	बु	शु	मं	गु	श	श	गु
९ धन	गुरु	र	चं	गु	मं	र	मं	शु	बु	चं	र	बु	शु	मं	गु
१० मकर	शनि	चं	र	श	शु	बु	श	श	गु	मं	शु	बु	चं	र	बु
११ कुंभ	शनि	र	चं	श	बु	शु	शु	मं	गु	श	श	गु	मं	शु	बु
१२ मीन	गुरु	चं	र	गु	चं	मं	चं	र	बु	शु	मं	गु	श	श	गु

व्याख्या–प्रथमचतुर्थसप्तमदशमानां प्रत्येकं केन्द्रादिसंज्ञात्रयं मत्येकं तेभ्योऽनन्तरानां द्वितीयपञ्चमाष्टमैकादशानां पणफरसंज्ञा, तेभ्योऽप्यनन्तरानां तृतीयषष्ठनवमद्वादशानामापोक्लिमसंज्ञा । केन्द्रेषु किल सर्वे ग्रहाः पूर्णवीर्याः स्युः, पणफरेष्वर्धवीर्याः आपोक्लिमेषु तु पादवीर्या इति त्रैलोक्यप्रकाशे । विशेषस्तु संज्ञा किल द्विधा–सामान्या शास्त्रीयकी च । तत्र तनुभिन्न१ हिबुक२ त्रिकोण३ तुन४ धू५ त्रित्रिकोण६ चतुरस्र७ मेषूरण८ रिप्फ९ केन्द्र१० चतुष्टय११ कंटक१२ पणफर१३ आपोक्लिम१४ संज्ञा वक्ष्यमाणहोरा१५ द्रेष्काण१६ सज्ञा शास्त्रीयसंज्ञाः। प्रथमाद्यापोक्लिमान्ते स्वस्वाष्टका । विक्रम१ सुख२ मेषूरण३ धी४ आमित्र५ छिद्रादि६ संज्ञास्तु सामान्याः । तेनैवमुक्तो विक्रमः सुखं गृहं बुद्धिर्विवाहो हानिमेत्यादीनि तत्तद्गृहेभ्योऽपि विचार्याणि । एवमेव क्रमाल्लग्नादि स्थितानां प्रथमादिस्थानानां लग्नादिसंज्ञा प्रतिनियता ज्ञेयाः । एतदनुसारेणैव शास्त्रेऽपि सर्वत्र प्रथमादिस्थानार्थे लग्नादिशब्दव्यवहारोऽभ्यूह्यः ॥

अथ राशीनां गृह१ होरा२ द्रेष्काण३ नवांश४ द्वादशांश५ त्रिंशांश६ रूप षड्वर्गमाह—

मेषादीशाः कुजः१ शुक्रो२ बुध३श्चन्द्रो४ रवि५र्बुध ६ ।
शुक्र ७ कुजो८ गुरु९र्मन्दो१०मन्दो११ जीव१२ इति क्रमात् ॥१९॥

व्याख्या–षड्वर्गाधिकारे राशीनां गृहमिति नाम, तेनैते गृहेशा उच्यन्ते । यदोक्तं लोके–"जो या माथ स्वामिदृष्टो युतो वेत्यादि" ॥

होराराश्यर्धमोजर्क्षेऽर्केन्द्वोरिन्द्वर्कयोः समे ।
द्रेष्काणा भे त्रयस्तु स्व१ पञ्चम५ त्रित्रिकोण९ पा ॥२०॥

व्याख्या–राशेरर्धं होरा । तेन राशिषु प्रत्येकं द्वे द्वे होरे । तत्र ओजे राशावाद्या होरा रवेः तत इन्दोः, समे राशावाद्या होरा इन्दोः ततो रवेः । यदोक्तं तु–सूर्येन्दुहोरपतयः क्रमादोजसमे मृगयम त्युक्त्वादि । एवं द्रेष्काणादिष्वपि सूक्ष्मस्यास्मिञ्छास्त्रे । भे इति राशौ राशौ राशित्रिभागरूपा द्रेष्काणास्त्रयस्त्रयः स्युः । त्रित्रिकोणपा इति पातीति ड प्रत्यये पः स्वामी । तत्कोणेषु सुखादिस्थाप्यपूर्वादिसमासे पकारस्य पञ्चमस्य लोपः । ततोऽयमर्थः–यस्य राशेरीशः स आद्यद्रेष्काणस्यापि, यस्तस्मात्पञ्चमराशेरीशः स द्वितीयस्य यो नवमराशेः स तृतीयस्य । उक्तं च हारिभद्र्यां प्रमृतौ—

' तिकोणा उ तिभागो सो पढमो निययरासिणाहस्स ।
बीओ पंचमपहुणो तइओ पुण नवमगिहनाहस्स " ॥ १ ॥

बृहज्जातकेऽप्युक्तं– द्रेष्काणाः स्युः स्वपञ्चमनवमसुतत्रित्रिकोणाधिपानां" इति । तत्र "द्रेष्काणा भ त्रयस्त्वाद्यपञ्चमनवमाधिपाः" इति पक्षेऽपि वैतुल्यविरुद्धं । विशेषस्तु केचिद्राशीनां सप्तांशकानामपि व्यवहरन्ति, तेषां च माता एवं होरामकरन्दे उक्ताः– 'स्वर्क्षादोजे युग्मभे तु सप्तमादारभ्य स्वर्क्षे सप्तमांशाः क्रमेण' ॥

नवांशा स्युरजादीनामजैणतुलकर्कतः ।
वर्गोत्तमाश्चराद्यौ ते प्रथम पञ्चमोऽन्तिमः ॥ २१ ॥

व्याख्या—षण्णामिति निर्धारणे षष्ठी । व्यादिष्विति अन्यतरेषु त्रिषु चतुष्पञ्चसु षट्सु वा स्ववर्गेषु यः स्थितः, न तु कदापि षट्सु समवति, सर्वेष्वप्येकांशस्य कुजादीनां होरायाश्चा-भावात्, स स्ववर्गस्थस्तत एव च मध्यः । पञ्चस्वेवेति यस्तु व्यादिषु परकीयेषु स्थितः सोऽन्य वर्गस्थस्तत एव विफलः । विशेषस्तु यत्र नवांशे षण्णां पञ्चानां चतुर्णां वा शुद्धानां वर्गाणां सौम्य एव ग्रहस्वामी लभ्यते स नवांशः षड्वर्गस्य पञ्चवर्गस्य चतुर्वर्गस्य वा सौम्यत्वात् प्रतिष्ठादि कर्मसु विशेषतो ग्राह्य । स चैवं निर्धारितः, तथाहि—

' सत्तमनवमा मेसे१ पंचमछट्ठा विसे२ मिहुणि छट्ठो३ ।
पढमसत्तमा य कक्के४ सिंहे छट्ठो५ कन्नी तइओ६ ॥ १ ॥
अट्ठमनवमा य तुले७ विच्छियमग्गे चउत्थ नवमो८ ।
धणुअंमि छट्ठसत्तमनवमा९ मयरम्मि पंचमओ१० ॥ २ ॥
छट्ठट्ठमा य कुंभे११ पढमो तइओ य मीणलग्गम्मि१२ ।
नवरंसवग्गछवग्गे एएसु सव्वसुद्धेसु सुहो " ॥ ३ ॥

अत्र नवांशवर्गादि एषु नवांशेषु चतुर्वर्गशुद्धिस्तावत्सर्वेषु पञ्चवर्गशुद्धिषड्वर्गशुद्धी तु केषु चिन्नवांशेषु सम्पूर्णेषु स्तः, कयाश्चित्तु किंयत्यपि भागे स्तः, तत्रापि विस्तरभयान्नास्माभिर्व्याख्याने लिखिताऽस्ति ततोऽभ्यूह्या । इह च केचित्त्रिवर्गशुद्धावप्यन्ये तु नवांशस्यैव प्रमुखत्वात्तमेवैकं सौम्य-सत्त्वमात्रात् षड्वर्गशुद्धिं विनाऽपि सम्मताश्रियन्ते, तदत्रैवं तत्त्व—लग्ने शुभग्रहनवांशशुद्धौ सत्यां यथा यथा शुभषड्वर्गाधिकता तथा तथा प्रतिष्ठादौ शुभकार्ये तद्विशिष्य मान्यम् ॥

राशिप्रसङ्गात्प्रश्निमोपक्रमग्रहाणां प्रमेयमाह—

ग्रहाः स्युरैन्द्र्याद्यधिपा दिनेशः१
शुक्रा२र३ राहु४रार्कि५ शशि६ ज्ञ७ जीवाः ८ ।
पापाः क्षीणेन्द्वर्कतमोऽसितारा
स्तैः संयुतो ज्ञश्च परे तु सौम्याः ॥ २५ ॥

व्याख्या-पूर्वादयष्टदिशां क्रमात्स्वामिनो ग्रहाः । स्थापना—

ईशान गुरु	पूर्व रवि	अग्नि शुक्र
उत्तर बुध		दक्षिण मंगल
चंद्र वायव्य	शनि पश्चिम	राहु नैर्ऋत्य

अत्र प्रयोजनं तु केन्द्रस्थे बलिनि ग्रहे यौगदिग्गमनादिप्रस्थान । उक्तं च—' दिग्नाथा केन्द्रगैर्वा समये वा यतेद्दिशमर्कान् " इत्यादि । क्षीणश्चिरप्यादि कृष्णचतुर्दश्यादीदिनत्रयेऽल्पः क्षीणः शशी क्रूरः, तमा राहुः, असितः शनिः । तैः क्षीणेन्द्वाद्यन्यतरैः संयुत एकराशिस्थो बुधोऽपि क्रूरः । परे इति अन्ये पूर्णेन्दुरक्रूरयुतो बुधो गुरुशुक्रौ च । अस्य प्रयोजनं पापसौम्यग्रहबलविभुत्वा-व्यापकादेशानभ्यूह्येत्यादि । विशेषस्तु—

रक्तश्यामो भास्करः१ गौर इन्दुः२ नात्युच्चाङ्गो रक्तगौरश्च वक्रः३ ।
दूर्वाश्यामो ज्ञः४ गुरुर्गौरगात्रः५ श्यामः शुक्रः६ भास्करिः कृष्णदेहः ७ ॥१०"

राशीनां गृहाणि	द्वादशांशेशाः												त्रिंशांशेशाः				
१ मेष	मं	शु	बु	चं	र	बु	शु	मं	गु	श	श	गु	५ मं	५ श	८ गु	७ बु	५ शु
२ वृष	शु	बु	चं	र	बु	शु	मं	गु	श	श	गु	मं	५ शु	७ बु	गु	५ श	५ मं
३ मिथुन	बु	चं	र	बु	शु	मं	गु	श	श	गु	मं	शु	५ मं	५ श	८ गु	७ बु	५ शु
४ कर्क	चं	र	बु	शु	मं	गु	श	श	गु	मं	शु	बु	५ शु	७ बु	८ गु	५ श	५ मं
५ सिंह	र	बु	शु	मं	गु	श	श	गु	मं	शु	बु	चं	५ मं	५ श	गु	७ बु	५ शु
६ कन्या	बु	शु	मं	गु	श	श	गु	मं	शु	बु	चं	र	५ शु	७ बु	८ गु	५ श	५ मं
७ तुला	शु	मं	गु	श	श	गु	मं	शु	बु	चं	र	बु	५ मं	५ श	गु	७ बु	५ शु
८ वृश्चिक	मं	गु	श	श	गु	मं	शु	बु	चं	र	बु	शु	५ शु	७ बु	८ गु	५ श	५ मं
९ धन	गु	श	श	गु	मं	शु	बु	चं	र	बु	शु	मं	५ मं	५ श	८ गु	७ बु	५ शु
१० मकर	श	श	गु	मं	शु	बु	चं	र	बु	शु	मं	गु	५ शु	७ बु	८ गु	५ श	५ मं
११ कुंभ	श	गु	मं	शु	बु	चं	र	बु	शु	मं	गु	श	५ मं	५ श	८ गु	७ बु	५ शु
१२ मीन	गु	मं	शु	बु	चं	र	बु	शु	मं	गु	श	श	५ शु	७ बु	८ गु	५ श	५ मं

अथ महाणां क्रमस्य च स्पष्टीकरणे तनुबलस्युपयोगि सर्वषड्वर्गाणां साधारणं विंशोपकमानमाह—

षड्वर्गेऽष्टादश१८००नव९००षट्६००द्वे२००सार्ध१५०शतानि पञ्चिंश५० ।
क्रमशो गृहहोरादौ विंशा स्युः प्रभुरिह नवांशः ॥ २३ ॥

व्याख्या—गृहाणां मेषादीनां सर्वेषां प्रत्येकं मानमष्टादशशती विंशाः होराणां नवशती गृहार्धरूपत्वात् द्रेष्काणानां षट्शती गृहत्रिभागरूपत्वादिति स्वयं साध्यं । विंशा तु पञ्चविंशतिकेति कथ्यते । विशेषस्तु—" चन्द्रमण्डले किल तिथ्यादिषष्टिभ्यः षड्गुणं, ततोऽपि क्रमे षड्गुणकं ततोऽपि होरायाः सर्वे यथोत्तरं पञ्चपञ्चगुणत्वम् " इति हरभट्टवचनात् । एतेषु नवांशस्यैव माहात्म्यमाह—प्रभुरित्यादि इहास्मिन् गृहादिषड्वर्गेऽभिरत्नमाला दृश्यमानत्वात्सर्वविधाधिकारादिसर्वकार्ये ष्वधिकारी नवांश एवेत्यर्थः । यतः—

' स्वार्थे मध्यफलं त्रिंशांशे त्रिविधफलं समादेश्यम् ।
होरायां चारफलं क्रमफलं सर्वांशके स्यादम् " ॥ १ ॥

तथा ग्रहो नवांशस्य प्राधान्यं ? तथाहि—

' क्रूरे शुभेऽपि नवांशः क्रूरः स्यादेव सिद्धिदः ।
क्रूरे क्रूरेऽपि सौम्यांशः शुभदाऽसौ बली यतः ॥१॥

इति दैवज्ञवल्लभे । तथा क्रूरांशस्थः सौम्यग्रहोऽपि क्रूरः स्यात् सौम्यांशस्थस्तु क्रूरोऽपि सौम्यः स्यात् इति क्रमः । तथा क्रूरांशस्थस्य सौम्यग्रहस्यापि दृष्टिरशुभा सौम्यांशस्थस्य च क्रूरस्यापि दृष्टिः शुभा । तथा महगोचरशुद्धिविचारावसरे ग्रहो राशिगोचरेणाशुभोऽपि नवांशगोचरेण यदि शुभः स्यात्तर्हि शुभ एवेत्यादि कल्प्यमिति ॥

अथ यथा ग्रहः स्ववर्गगोऽन्यवर्गगो वा स्यात्तथाऽऽह—

षण्णां ऽप्यादिषु वर्गेषु यो ग्रहः स्वेष्ववस्थितः ।
स स्ववर्गगतो ज्ञेय एवमेवान्यवर्गग ॥ २४ ॥

व्याख्या—समाहारस्मोत्क्रमेण सृष्टया कर्माणि प्रथम१ दशम२ सप्तम३ तुर्य४ भवनानि तैराख्या क्वर्य यासां ताः पूर्वाद्या दिशस्तासु। अथ भावः—कर्म प्राची तत्र बुधगुरू बलिनौ। दशमं दक्षिणा तत्र रविकुजौ। सप्तमं पश्चिमा तत्र शनि। तुर्यमुत्तरा तत्र शुक्रेन्दू च बलिन इति। मन्दराजस्थितव्यया१२ वा११ विपदद्वय... ...विदिक्चतुष्कं तु क्रमात् पूर्वा दिक्चतुर्दिक्समकमेण विदिशां दिगनुगामित्वात्। इद दिग्बलम्२ ॥

बलिनोऽह्नि गुरुसितार्का सदा बुधो निशि तु चन्द्रकुजमन्दा।
स्वदिनादिषु च सितासितपक्षद्वितयेषु शुभक्रूरा ॥ ३० ॥

व्याख्या—सदेति दिवा रात्रौ चेत्यर्थः। स्वदिनादिष्विति स्वदिनस्ववर्षस्वमासस्वकालहोरासु वत्सराधिपमहा बलिनः। ते चैव—

"यस्य वारस्य मध्ये स्याच्छुक्लप्रतिपदो मुखम्।
तन्मासेशः स विज्ञेयश्चैत्रे वर्षाधिपः पुनः" ॥ १ ॥

व्यवहारसारेऽप्युक्तम्—

"चैत्रादिमेषसंक्रान्तिशक्रसंक्रान्तिवासरा।
मतिवर्षं क्रमाज्ज्ञेया राजानो मन्त्रिसस्यपा " ॥ १ ॥

दिनेशस्तद्दिनवार एव। कालहोरेशास्तु मागुक्ताः। तदत्र "वर्षमासदुहोरशैर्दिः पञ्चोत्तरा फले" इति मुहूर्तसारे। अस्यार्थः—वर्षेशग्रहः किल समग्रं स्ववर्षे यावत्सार्द्धं, कोऽर्थः? पञ्च विंशोपान् फलं दत्ते। मासेशग्रहः समग्रस्वमासे दश विशोपान्। दिनेशस्तु स्वदिनाभ्यपि पञ्चदश विंशोपान्। होरेशस्तु स्वहोरायां स्ववारयोगात् पूर्ण विंशतिविंशोप फलं ददातीति। सितासितेति शुक्ले पक्षे सौम्या महा बलिनः, कृष्णे तु क्रूराः। इदं कालबलम्३ ॥

रविचन्द्रावुदगयने विपुलस्निग्धाश्च वक्रगाश्चान्ये।
बलिनो युधि चोत्तरगा ह्यर्केन्दुयुताश्च चेष्टाभिः ॥ ३१ ॥

व्याख्या—उदगयने उत्तरायणे मकरादिषट्के रविचन्द्रौ, न तु कर्कादिषट्के। विपुला बहुबिम्बो दिता विशालस्थूलबिम्बाश्च, न तु बाला वृद्धा अस्तमिता वा। तत्र बालत्वमुदयादनु स्यात्, वृद्धत्वं पुनरस्तमयादर्वाक्। 'बाल्ये वार्धके च सर्वे ग्रहाः सदाई निर्बला" इति सत्यर्षयः प्राहुः। स्निग्धा इति स्फुरत्किरणाः ये वक्ष्यमाणा इत्यर्थः, तथात्वं चार्कादूरतरत्वस्य सति स्यात्। वक्रगा इति वक्रत्वे किल सर्वग्रहाणां मूलत्रिकोणतुल्यं बलं इति पाकभिर्या। अन्ये इति भौमाद्याः पञ्च ग्रहाः रवीन्द्वोर्वक्रत्वाभावात्। इदंप्रकारं सूक्तं—' वक्री पापो वक्री शुभो स्निग्धा ' इति। भौमादिग्रहाणां गतयश्चैवम्—

'सूर्यमुक्ता उदीयन्ते शीघ्रा अर्के द्वितीयगे। समं तृतीयगे बाल्ये मन्दा मार्गौ चतुर्थगे ॥१॥
वक्राः पञ्चमषष्ठेऽर्के तेऽतिवक्रा नगा७ष्ट८गे। नवमे दशमे मार्गाः सरला काम११रिष्फ१२गे" ॥२॥

अत्र पञ्चमषष्ठे इति भाविबुधगुरुशनैश्चरेष्वोक्तं। बुधशुक्रौ त्वर्कस्यासन्नत्वादेव वक्रीत्वात्। एव मार्गेऽपि बाच्यं। इद ... । युधि चेति द्वे द्वयस्मिन्नरूपावे मिथस्ताराग्रहाणां

अस्यापि प्रयोजनं पक्षिमः सहसी कालकावर्मूर्तिः । यद्वा कसे तत्काल यो नवांशस्तस्यापि तुल्या कम्पूर्तिरिति ॥

पृष्ठादिक्ष्वपरे केतुं तमसः सप्तमं विदुः ।
शुक्रेन्दू योषितौ मन्दबुधौ षण्ढौ परे नराः ॥ २६ ॥

व्याख्या—पृष्ठादि पीठे यतन आदके महणोपरे प्रतिष्ठादिकमपु च केतुर्मे तवोपयोगीत्यपि । सप्तममिति । उक्तं च भुवनदीपके—

" राहुर्यस्तवा स्मृतः केतुर्यत्र राशौ भवेदयम् ।
तस्मात्सप्तमके केतू राहुः स्यान्नवांशके ॥ १ ॥
तस्मादंशे सप्तमे स्यात् केतुरंशो नवांशकः " ।

इति । अस्यार्थं भाव—राशर्यंस्तस्मे नवांशे राहुः स्यात्तस्मिन्नेव तस्सप्तमराशेर्नवांशे केतुरपि स्यात् परं राहुनवांशमवांशात्सप्तमे केत्वाक्रान्तनवांशः सप्तम एव जायते । यथा मेषस्याय नवांशे राहुस्तत्वया तुलाया आद्य तुलांशे केतुः मेषात्तु तुलाया तुलांशः सप्तम इति । तथा मेषस्य नवमे धनुरंशे केतुस्तत्र तुलाया नवमे मिथुनांश स्युः, धनुषश्च तुलस्या मिथुनांशः सप्तम इति । शुक्रेन्दू इति पर यदिद्युरजयुगल । भाव प्रयोजनं जन्मनि स्त्रियादौ कुलञ्जायो वा बलमस्य स्ववर्गेण ज्ञापयन्तीति । मन्दबुधावपि स्त्रियावेवेके ॥

वर्णानां जीवसितौ१ रविभौमौ२ विधु३रिन्दुज४म्लेच्छाः ।
सङ्करजानां तु शनिर्जीव१ सितौ२रे३ बुधाश्च४ वेदानाम् ॥२७॥

व्याख्या—विप्रवर्णस्येशौ गुरुशुक्रौ क्षत्रियाणामर्कारौ, वैश्यानामिन्दुः, शूद्राणां तु बुध इत्यर्थः । संकरजा मिश्रजातयो मूर्धावसिक्तादिरथकारान्ता निषादश्वपचोग्रमेदा यथा तथा जाति इत्यमताः । वेदा ऋ१ग्यजु२ स्सा३मा४थर्वाणः४ । प्रयोजन तु आचार्यनिमित्तपुरुषास्तौ वदकादीनां वस्त्वादर्शनं च सुखदुःखानि ॥

अथ ग्रहाणां स्थान१ दिक्२ काल३ चेष्टा४ दृग्५ निसर्गबल६ भवात् योगा बलमाह—

ते स्युर्नवबलिनो मित्रस्वगृहोच्चनवांशगाः ।
स्त्रीराशिष्विन्दुभृगुजौ पुंराशिषु पुनः परे ॥ २८ ॥

व्याख्या—ते ग्रहा मित्रस्वगृहोच्चपदे गृहस्थे योजना कार्या, गृहस्थोच्चस्थानमूलत्रिकोणेऽपि । उक्तं च त्रैलोक्यप्रकाशे— मित्र५ स्वर्क्ष१ त्रिकोणे१५ चो२० क्ष्वर्क्ष ग्रहोऽधिकबलः " इति वक्ष्यमाणाधिमित्रांश वर्गोत्तमांश व्योतिसामे वा ग्रहा बलिन इति तु स्फुटमेव । स्त्रीराशिष्विति बलिनावित्ति योगः शुक्रेन्दू स्त्रीत्वात् । राशीनां पुंस्त्रीत्वं मागेवोक्तं । परे पञ्च ग्रहाः । इदं स्थानबलम्१ ॥

स्वभावुक्रमकेन्द्रास्य दिक्षु प्राच्यादिषु बलाः ।
जीवज्ञौ१ भास्करक्ष्मासूनू२ शनि ३ सितसितद्युती४ ॥२९॥

स्थानवशोक्तिसमये मित्रस्वगृहेत्यादुक्तमिरपतो ग्रहमैत्र्यमाह—

रवेः शुक्रशनी शत्रू ज्ञः सम सुहृदः परे ।
चन्द्रस्यार्कबुधौ मित्रे कुजगुर्वादय समा ॥३५॥

व्याख्या—समा मध्यस्था न रिपुर्न मित्रमुदासीन इत्यर्थ । परे चन्द्रकुजजीवा । चन्द्रस्येति उभयोर्मध्यस्थारिः ॥

कुजस्य ज्ञो रिपुर्मध्यौ शनिशुक्रौ परेऽन्यथा ।
बुधस्य मित्रे शुक्रार्कौ शत्रुरिन्दु समा परे ॥३६॥

व्याख्या—परेऽर्केन्दुजीवा मित्राणि । शत्रुरिन्दुरिति मत एवेन्दुगृहे ज्ञो मित्रमत्री ज्ञगृहे त्विन्दुः शत्रुमैत्रीति । परे भौमगुरुमन्दाः ॥

जीवस्यार्कोद्भयो मित्राण्यार्किर्मध्य परावरी ।
कवेरमित्रौ मित्रेन्दू मित्रे ज्ञार्की समावुभौ ॥३७॥

व्याख्या—अरी सूर्येन्दू । उभौ भौमगुरू ॥

मन्दस्य ज्ञसितौ मित्रे गुरुर्मध्यः परेऽरयः ।
तत्कालसुहृदो द्वि२ त्रि३ सुख४ लाभा११ न्त्य१२ कर्म१० गाः॥३८॥

व्याख्या—परेऽर्केन्दुभौमा । शत्रुमित्रमध्यस्थानां स्थापना यथा—

ग्रहाणां शत्रु मित्राणि मध्यस्थाः	रवि	चन्द्र	मंगल	बुध	गुरु	शुक्र	शनि
शत्रु	शुक्र-शनि		बुध	चन्द्र	बु-शु	र-चं	र-च-म
मित्राणि	चं-मं-गु	र-बु	र-चं-गु	र शु	र-चं-मं	बु-श	बु-शु
मध्यस्थाः	बु	मं-गु-शु-श	शु-श	मं-गु-श	श	मं-गु	गु

तत्कालेऽस्यापि जन्मनि प्रश्नादिलग्ने वा यत्र स्थाने कस्मिंश्चिदेको ग्रहोऽस्ति तस्माद्द्वितीयादिस्थाने योऽन्यो ग्रहः स्यात्स तत्काले द्वित्र्यादिस्थानस्थितिकालावधीत्यर्थः तस्य मैत्री स्यात् । इयं तात्कालिकी मैत्रीत्युच्यते ॥

अस्याः फलमाह—

मित्रमध्यारयो येऽत्र निसर्गेणोदिता क्रमात् ।
अधिमित्रसुहृन्मध्यास्ते स्युस्तत्कालमैत्र्यत ॥ ३९ ॥

व्याख्या—अधिकं मित्रमधिमित्रं, अर्थादेव च मित्रस्थानस्थाऽन्यानि प्रथमपञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमनवमस्थानानि तत्कालवैरस्थानानि । तदुक्तं चैव—

" येऽत्रारिमध्यमित्राणि निसर्गेणोदिताः क्रमात् ।
अधिसुहृन्मध्यास्ते स्युस्तत्कालवैरतः " ॥१॥

सुगमतायै तु ग्रहाणां मित्रशत्रुस्वरूपं चक्रद्वयेनबोध्यं, तथाहि—

योगो मुशलमुच्यते । तत्रोत्तरगामिना शशिना युक्तिः, दक्षिणगामिनस्तु पदाभिन्नत्वाद्युक्ता । यत्र-
दृष्टे तु युक्तो दक्षिणगामी सन् बली । तथा चोक्तं वराहसंहितायाम्–" सर्वे शशिना समेत्य
दक्षिणगतिस्तु बली युक्तः " इति । स्पर्शेऽपि मर्दविपुला सत्त्व इन्दुना युता एकत्वादित्याः ।
इदं भेदाख्यम्४ ॥

सौम्यैर्दृष्टिर्यस्य निम्नो दृष्टा फले नैसर्गिके पुनः ।
मन्दारज्ञेज्यशुक्रेन्दुभास्कराः स्युर्बलोत्तराः ॥३२॥

व्याख्या:–सौम्यैरुपलक्षणत्वाच्छुभैर्ग्रहैः पादा५ र्ध१० पादोन१५ पूर्णा२०दृष्टिभिर्दृष्टः
क्रमात्पादपादार्धविशोपाग् बली भवति । इदं दृष्टाख्यम्५ । यदा ग्रहयोर्मिथः अन्यबलसाम्यं स्यात्तदा
स्वाभाविकबलेनैव बलाबलत्वं मान्यत इत्यतस्तदाह–फले नैसर्गिके इति नैसर्गिकं सहजं बलं यस्मिन्
विचारे इति शेषः उत्तरोत्तरोऽपि बलिष्ठः । इदं स्वाभाविकबलम्६ ॥

सौम्यैर्दृष्ट इति यदुक्तं तत्र दृष्टिप्रकारमाह–

पश्यन्ति पादतो वृद्ध्या भ्रातृ३ व्योम्नी१० त्रिकोणके ५–९ ।
चतुरस्रे४–८ स्त्रियं७ स्वीयन्मतेनाय११ द्विमा१ यपि ॥३३॥

व्याख्या–विलक्षे पादः पञ्च विशोपाः, तदो वृद्धेति क्रमसर्वः–उत्तरामाद्दशमगतीव स्थाने
ग्रहा पञ्चविशोपका दृष्ट्या पश्यन्ति नवपञ्चमे दशविंशोपका, तुर्याष्टमे पञ्चदशविशोपका, सप्तमे
विंशतिविंशोपका पूर्णेता । मतेमाति केषाञ्चिन्मतेनैकादशाये अपि विंशतिविंशोपका दृष्ट्या पश्यन्ति
द्वितीयद्वादशे तु द्वितीयषष्ठद्वादशानि न पश्यन्त्येवेत्यर्थः प्रतिपद्यते । यत्र च पादविंशोपका दृष्टिस्तत्र पाद-
विशोपकमुच्यते ॥

ननु सर्वेषामपि ग्रहाणामेव पूर्णा दृष्टिः किं वा केषाञ्चिदन्यत्रापीत्याशङ्क्याह–

पश्येत्पूर्णं शनिर्भ्रातृ३ व्योम्नी१० धर्म९ धियो५ गुरुः ।
चतुरस्रे कुजोऽर्केन्दुबुधशुक्रास्तु सप्तमम् ॥ ३४ ॥

व्याख्या–अस्यार्थः भावः–भ्रातृव्योमगोत्रग्रहमन्यग्रहाणां पादटगपि, शनेस्तु पूर्णा दृक् ।
त्रिकोण ९–५ चतुरस्र ४–८ स्त्रीषु७ तु यथार्ध१० पादोन१५ पूर्णा२० क्रमादन्यग्रहाणां दृक्
तथा शनेरपीत्येवावता शने पादटक् क्वापि नास्तीत्यागतम् । तथा धर्मधियोरन्यग्रहाणामर्धदृगपि
गुरोस्तु पूर्णा दृक् । भ्रातृव्योमचतुरस्रस्त्रीषु तु यथा पादपादोनपूर्णा दृगन्यग्रहाणां तथा गुरोरपी-
त्येवावता गुरोरर्धदृक् क्वापि नास्तीत्यागतम् । तथा चतुरस्रेऽन्यग्रहाणां पादोनदृगपि कुजस्य तु
पूर्णा दृक् । भ्रातृव्योमत्रिकोणस्त्रीषु तु यथा पादार्धपूर्णा दृगन्यग्रहाणां तथा कुजस्यापीत्येवावता
कुजस्य पादोनदृक् क्वापि नास्तीत्यागतम् । अर्केन्दुबुधशुक्रास्तु सप्तममेव पूर्णया दृशा पश्यन्ति न
त्वपरं किञ्चित्स्थानं । भ्रातृव्योमादीनि तु पादादिदृशा पश्यन्तीति प्राग्वदेव । ज्योतिस्सारे तु–
" सर्वग्रहाणां त्रिदशस्थयोर्न दृक् , त्रिकोणयोः पादटक् , व्येकाष्टमयोरर्धदृक् , नवपञ्चमयोः
पादोना दृक् केन्द्रेषु तु चतुर्षु पूर्णा दृगित्युक्तं " ताजिके तु त्रिदशस्थद्वादशेषु दृग् सूक्ष्मतोऽपि
नास्ति ॥

इन्दोस्तनौ त्रिरिपुमन्मथखायगस्य १–३–६–७–१०–११,
धीधर्मरिष्फधनबन्धुमृतौ ५–९–१२–२–४–८ स्थितैश्च ॥४१॥
स्यान्मङ्गलस्य सहजद्विषदायगस्य ३–६–११,
सौरेस्तथा व्ययतप सुखगैश्च १२–९–४ वेधः।
चान्द्रेः स्वबन्धुरिपुमृत्युखलाभगस्य २ ४ ६-८ १० ११,
पुत्रत्रिधर्मतनुर्निर्व्ययधनान्त्यगैश्च ५ ३-९ १-८ १२ ॥४२॥

व्याख्या–निर्मलवत् छिद्रमष्टममित्यर्थः ॥

वाचस्पते स्वतनयास्तनवायगस्य २–५–७–९–११,
वैधस्तथान्त्यसुखविक्रमखाष्टगैश्च १२ ४ ३ १०-८ ।
शुक्रस्य षट्खमदनाम्बुयो १ २ ३ ४ ५ ८-९ ११ १२ ऽष्टसता
थाकाशधर्मतनयायतृतीयषष्ठे ८ ७-१ १० ९ ५ ११ ३ ६ ॥४३॥

व्याख्या–षट्कत्यादि पञ्चसप्तमसप्तमधर्मनवस्थामगुणः। ग्रहाणां वेधस्थापना यथा–

गुरोः		शुक्रस्य		रवे		चन्द्रस्य		भौमशन्यो		बुधस्य	
२	१२	१	८	३	९	१	५	३	१२	२	५
५	४	२	७	६	१२	३	९	६	९	४	३
७	३	३	१	१०	४	६	१२	११	४	६	९
९	१०	४	१०	११	५	७	२			८	१
११	८	५	९			१०	४			१०	८
		८	५			११	८			११	१२
		९	११								
		११	३								
		१२	६								

॥ इत्युक्तं समसर्जं राशिद्वारम् ॥ ५

॥ अथ गोचरद्वारम् ॥ ६

अथ स्याद्वादरत्नेऽत्र मातुपञ्चितं क्रममात च ग्रहगोचरद्वारमाह—

श्रेयान् गोचरतोऽशुभानुपचये ३ ६ १० ११
चन्द्रस्तु साधपुने १ ३ १० ११ १ ७,
मकार्की त्रिषडायगा ३ ६ ११अथ शुभ
स्त्वन्त्याम्बयुग्लाभग २ ४ ६ ८ १० ११ ।

"रवीन्दुभौमगुरवो भृगुमन्दशिखिराहव । स्वस्मिन् मित्राणि चत्वारि परस्मिन् शत्रवः स्मृताः" ॥१॥
राहुरम्भोः परं वैरं शुक्रमार्गणयोरपि । हिमांशुबुधयोर्वैरं विमलमन्दयोरपि ॥२॥
अतिमैत्री राहुसूर्योरिन्दुगुर्वोः कुजार्कयोः । सितज्ञयोः" इति

एवं च महात्मा मित्रास्तगृहाण्युक्तानि त्रिकोणस्वोच्चस्वीयस्थानानि, यथा रवेर्मेषः सुहृद्गृहमुच्चं च, बुधस्य कन्यागृहमुच्चं चेत्यादि । अरिगृहाणि तूच्चान्यपि प्रमाणार्धीनि स्युः परं मान्यानि मुख्यानि, यथा शुक्रस्य मीनः । नीचान्यपि च सुहृद्गृहाणि त्रिभिश्चप्रमाणार्धानि यथेन्दोर्वृश्चिकः । रिपुगृहाणि तु नीचानि मानाऽस्पर्शान् प्रमाणानि च कुर्युरिति गुरुमहीपरक्षकौ ॥

अथ यवनाचार्योक्तं राशिस्थग्रहाणां मिथो वेधमाह—

स्याद्गोचरेणात्र शुभोऽपि विद्धः, खेटोऽन्यखेटैरशुभः क्रमेण ।
शुभोऽपि चेदत्र स वामवेधान्मिथो न वेधः पितृपुत्रयोस्तु ॥ ५० ॥

व्याख्या—गोचरेण शुभोऽपि ग्रहः वक्ष्यमाणक्रमेणान्यग्रहैर्विद्धः सन्नशुभः स्यात् । अशुभोऽपीत्यादि अपि चेत्यर्थसमुच्चयार्थः क्रमेणेत्यत्रापि योज्यं गोचरेण अशुभोऽपि च ग्रहः क्रमेण वामवेधाद्विद्धः स्यात् । इह किल तृतीयादिस्थानस्थस्य रवेर्नवमादिस्थानस्थग्रहैर्यो वध्यते स वेधः । यस्तु नवमादिस्थानस्थार्कस्य तृतीयादिस्थानस्थग्रहैः स्यात् स वामवेधः । कोऽर्थः ? तृतीयादिस्थानस्थोऽर्कः शुभः चेन्नवमादिस्थानस्थैरन्यग्रहैर्न विध्येत । नवमादिस्थानस्थस्त्वशुभोऽप्यर्कः शुभो यदि तृतीयादिस्थानस्थैः खेटैर्विध्येत । एवमन्येऽपि भाव्याः । उक्तं च वसिष्ठक्रमे—

एभिर्वेधैर्विद्धा विफलाः स्युर्गोचरे ग्रहाः सर्वे ।
विपरीतवेधविद्धाः पापा अपि सौम्यतां यान्ति" ॥१॥

" यस्तेन ग्रहेणैष ग्रहो विध्यते तस्यैव तस्य फलं शुभमशुभं वा स ददातीति वर्त्तम्" इति रत्नमाष्ये । न तु गोचरफलमेव यथायथन्वा वेधविधौ माण्डव्यादयोऽभिदधते सम्मतं न बहु सम्मतं । यदाह सारङ्गः—

यत्र गोचरफलमभिमतं, तत्र वेधफलमिष्यते न वा ।
माण्डव्यो न बहुसंमतं स्थितं स्थूलमार्गफलदो हि गोचरः" ॥१॥

वसिष्ठक्रमेऽप्युक्तं—

"अज्ञात्वा वेधविधिं ग्रहगोचरफलान्यशुभदोषम् ।
ये निर्दिशन्ति मूढास्तेषां विफलाः स्युरादेशाः" ॥१॥

वेधो न वामोऽप्यागम जन्मराशित एव गण्यौ । मिथो न वेध इति रविशनी चन्द्रबुधौ च पितापुत्रौ । अत्र पितृपुत्रयोरिति पाठभेदस्तु वक्तव्यमपगतम्, तेन "मिथो न पितृपुत्रयोस्तु वेधः" इति पाठोऽस्तु ॥

वेधस्थानान्याह—

वेधस्त्रिषड्गगनलाभगतस्य ३–६–१०–११ भानोः,
खेटैः क्रमेण नवमान्त्यसुखात्मज९–१२–४–५ स्थे ।

' यादृशेन शशाङ्केन सङ्क्रान्तिर्जायते रवेः ।
तन्मासि तादृशं मासुः शुभाशुभफलं नृणाम् " ॥१॥

एतेनार्को द्वादशाष्टमाद्यशुभस्थानस्थोऽपि गोचरेण वाराचक्रेण शुभावस्थादिना च शुभे चन्द्र एव सति तत्तत्फलं शुभ ददाति रत्नमालायां । यथा–

" सितपक्षादौ चन्द्रे शुभे शुभः पक्षकोऽशुभे त्वशुभः ।
बहुले गोचरशुभदे न शुभः पक्षेऽशुभे तु शुभ " ॥१॥

इति वचः । अस्यार्थः–शुक्लपक्षस्य प्रतिपदि लग्नस्यां यदि चन्द्रः शुभस्तदा तस्मिन् पक्षेऽपि चन्द्र शुभ एव, यदि चाशुभस्तदा अशुभः । कृष्णपक्षस्य तु प्रतिपदि लग्नस्यां यदि चन्द्रः शुभ स्तदा तस्मिन् पक्षेऽपि चन्द्रोऽशुभ एव, यदि त्वशुभस्तदा चन्द्रस्तस्मिन् पक्षेऽपि शुभ एवेति । तथा– ' यादृशेन ग्रहेणेन्दोर्युति' स्तादृशो हि सः " इति दैवज्ञवल्लभे । तथा–

' अशुभोऽपि शुभश्चन्द्रः सौम्यमित्रगृहांशके ।
स्थितोऽथवाधिमित्रेण बलिष्ठेन विलोकितः " ॥१॥

इति दैवज्ञवल्लभे । अथ सर्वग्रहसाधारणमुच्यते–

" असत्फलोऽपि यः सौम्यैर्दृष्टो यः सत्फलोऽपि वा ।
क्रूरेण दृष्टोऽरिणा वा स न किञ्चित्फलप्रदः " ॥१॥

इति दैवज्ञवल्लभे । तथा–" नीचेऽस्तेऽरिगृहे वापि निष्फलो ग्रहगोचरः " । इति वस्तु ।

चन्द्रो जन्मत्रिषट्सप्तदशैकादशगः शुभः ।
द्विपञ्चनवमोऽप्येवं शुक्लपक्षे बली यदि ॥४५॥

व्याख्या–जन्मेति । विशेषस्तु–

" यात्रा१ युद्ध२ विवाहेषु३ जन्मेन्दौ रोगसंभवे४ ।
क्रमेण शुभकरा१ भङ्गो२ वैकल्यं३ मरणं४ भवेत् " ॥१॥

इति नारचन्द्रटिप्पण्यां । ननु चन्द्रगोचरस्य प्रागनुक्ते शुभत्वमिद, सत्य, परमिन्द्रोः माधा न्यतमत्वप्रदर्शनाय दोषः । प्राधान्य कथमिति चेत् उच्यते–यथा मनस उपयोगे सत्येव सर्वाण्यपीन्द्रियाणि स्वस्वविषयग्रहणक्षमाणि, नापरथा तथा चन्द्रे शुभे सत्येव शेषग्रहा' शुभं फलं ददति, नापरथा । ' चन्द्रे च शुभे सति सर्वग्रहाः शुभफलदा एव प्रायो न त्वशुभफलदा " इति व्यवहारप्रकाशे । हर्षप्रकाशेऽप्युक्तं–" चन्द्रस्यैव बलात्सर्वमासन्न ग्रहा शुभाति सुदृढमुद्दं " इति । द्विपञ्चे त्यादिविशेषविधानाद्योगान्नात्र पुनरुक्तदोषः । एवमिति शुभ इत्यर्थः । शुक्लपक्षे इति प्रवर्धमान इति भावः, न तु कृष्णपक्ष, क्षीयमाणत्वात् । बली भवतीति अनेन शुक्लपक्षेऽपि कृशः सन् चन्द्रो द्विपञ्चनवमो न ग्राह्यः । कृष्णपक्षे च पुष्टोऽपि सन् द्विपञ्चनवमो न ग्राह्य इत्युक्तं तदय भावः–यादृशं द्विपञ्चनवमो गुरुः सदा शुभं दत्ते तादृशं वर्धमानतनुः शुक्लपक्षे पुष्टश्चन्द्रोऽपि द्विपञ्चनवमः शुभं दत्त इति रत्नमालायां ॥

बली यदि स्यात्तदादिग्रहोचयमाह–

जीवः स्त्रीधनधर्मलाभसुतग·७-२-९ ११ ५
शुक्रोऽरिखास्तान्यगो १ २ ३ ४ ५-८ ९ ११ १२,
जन्मेन्दोर्मदगे तमोऽप्युपचये ३ ६ १० ११
ऽन्येषां स्वनाथेन्दुवत् ३ ६ ७-१०-११ ॥ ४४ ॥

व्याख्या–गवां चरणभूमिः किल गोचरः, ततो ग्रहाणां ग्रहाणामपि चरणभूमिः गोचरः, तमाश्रित्य दर्शितमथे नेदः। चपचयादिकं कस्मादारभ्य गण्यते इति सद्ग्रामाह–जन्मेन्दाविति, इदं सर्वमत्र योज्यते। इदमुक्तो जन्मसमये यत्र राशाविन्दुः स्यात् तस्य राशिर्जन्मराशिरुच्यते जन्मरा शिरिति तस्मादारभ्य सर्वग्रहाणां गोचरो गण्यते इति भावः। सावेति उपचयस्थानेषु प्रथमस तमनमोक्ष। अन्यधान्येति द्वादशे वर्जयित्वा सर्वसमस्थानेषु। अरिखास्तेति षष्ठसप्तमषष्ठपचयैसर्वस्था नेषु गोचरेणागतः शुक्रः शुभ। पूर्वमत्रेण सप्तममपि वर्जितं। मदगे इति जन्मेन्दोर्मदगस्थिते राहु जन्मराशितः उपचयस्थः शुभः। अन्यथामिति च माहुः आर्य विना चन्द्रराहुः उपचयेषु स्मरे च शुभ इत्यर्थः। मदगे इति कथनेनान्यत्र राहुगोचरो न गण्यते इत्यपि। नद्मगोचरमाश्रित्यान्य त्रापि गण्यते इति ज्योतिषसारे। विशेषस्तु जन्मलग्नादन्येषु स्थानेष्वेव शुभा इति रत्नमाले। च न्मराशितस्तु शुभा एव। गोचरफलानि चैवम्—

"स्थानभ्रंश१ भय२ श्री३ परिभव४ दैन्या५ रिहति६ पथा७ र्त्ता८ ।
श्यान्तिक्षय९ सिद्धि१० र्य न११ मर्थी१२ श्च जन्मादिगो रविः कुरुते ॥ १ ॥
तुष्ट्या१ ग्निर२ र्थान३ र्थ४ भ्रंश५ श्री६ सार्थयुवति७ मृति८ भीती९ ।
सुख१० मय११ सकृच्छ्रनाशं१२ मिन्दुर्जन्मादिगो दत्ते ॥ २ ॥
रुग्१ भननाश२ मना३ रि४ मर्थक्षय५ धन६ शुग७ त्र्याणा८ र्ती ९ ।
शुग१० काम११ विविधदुःखानि १२ दिशति जन्मादिगो वक्रः ॥३॥
बन्धा१ र्थ२ वधा३ र्थ४ क्षति५ स्थान६ वपुर्वाध७ धन८ महपीडा९ ।
सौख्या१० र्थ११ वित्तनाशा१२ न्सृते जन्मादिगे ज्ञः ॥४॥
रागा१ र्थ२ क्लेश३ स्वप४ सुख५ श्री६ मृषमान७ धनागम८ श्रीदा९ ।
अप्रीति१० काम११ ह्रदुःखदम१२ जन्मादिगो जीवः ॥५॥
अरिनाशा१ र्थ२ सुख३ श्री४ सुता५ रिवृद्धि ६ रिति ७ शुप७ र्थ८ वसनानि९ ।
असुखा१ र्थ११ काम१२ सुखदा धनानि जन्मादिगस्तनुते ॥६॥
भ्याम१ धनसमर्थ२ र्था३ रिवृद्धि४ सुतगदा५ खाम६ दुःखमरान्७ ।
पीडा८ मणमा९ र्थि१ श्री११ दुःखानि१२ मन्दितजानि जन्मशनी ॥७॥

इत्ययतो वराहसंहितायां।

' गहण तमरासीओ नियरासी वि चउ अडिगार सुरा ।
पण नव दसं१२ मज्झिम छ सत्त इग दु न अइअहमा " ॥१॥

इति ज्योतिस्सार। तथा–

"जन्मसंपद्विपत्क्षेमसंज्ञा प्रत्यरा साधका मृतिः ।
मैत्री परममैत्री च स्युर्द्वितीयादिमा इमाः ॥१॥

प्रत्यरायाः यमेति नामान्तरं । तारणां स्थापना यथा—

जन्म१	संपत्२	विपत्३	क्षेमा४	यमा५	साधका६	निधना७	मैत्री८	परममैत्री९
कर्म१०	संपत्११	विपत्१२	क्षेमा१३	यमा१४	साधका१५	निधना१६	मैत्री१७	परममैत्री१८
आधान१९	संपत्२०	विपत्२१	क्षेमा२२	यमा२३	साधका२४	निधना२५	मैत्री२६	परममैत्री२७

आसु त्रिनवसु चतुर्थ्यः३ पञ्चम्यो३ नवम्यश्च३ तिस्रस्तिस्रस्तारा' श्रेष्ठाः । यदुक्तं—
"ऋक्षं न्यूनं तिथिर्न्यूना क्षपानाथोऽपि चाष्टमः ।
तत्सर्वं शमयेत्तारा षट्चतुर्थनवाश्रिता " ॥ १ ॥

आद्या३ द्वितीया३ अष्टम्यश्च३ तिस्रस्तिस्रो मध्यमाः । तृतीया'३ पञ्चम्यः३ सप्तम्यश्च३
तिस्रस्तिस्रोऽधमा इति सूक्तमेव ॥

विशिष्य चाह—

जन्माधानान्वितास्तिस्रस्तास्त्यजेत्क्षौरयात्रयो ।
शुक्लेऽप्यासु स्थिते रोगे दीर्घक्लेशोऽथवा मृतिः ॥४८॥

व्याख्या—तिस्रस्ता इति अत्र प्रत्येकं त्रितयसङ्ख्यायामपीति वक्तुं शुक्ले परं ताराया प्राधान्या
भावादिति द्रष्टव्यम् । यात्रयोरिति यदुक्तं —

'यात्रायुद्धविवाहेषु जन्मतारा न शोभना । शुभाऽप्यशुभकार्येषु प्रवेशे च विशेषतः ॥१॥
जन्मर्क्षसंज्ञाधानं कर्मसु शस्तेषु शस्तमेव स्यात् । यच्च न जन्मनि कार्यं विवर्जनीयं तदाधाने"॥२॥

शुक्लेऽपीति यद्यपि शुक्लपक्षे चन्द्र एव बली, न च तदानीं तारायाः प्राधान्यं, यदुक्तं—
'शुक्ले पक्षे बली चन्द्रस्ताराबलमकारणम् ।
पत्यौ स्वस्थे गृहस्थे च न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति" ॥१॥

चन्द्रबलं च तदानीं वर्तते तथापीत्यपरार्थः, आस्विति जन्माधानाभिधसप्तमतारासु । दीर्घक्ले-
शोऽथवेति महान्तरप्रतिकृत्याभावे दीर्घक्लेशः तत्सद्भावे तु मृत्युरित्यर्थः । यदुक्तम्—
"यद्यपि सा शुक्ली चन्द्रस्तारा तथाप्यनिष्टा । जन्माधाने तृतीया च पञ्चमी सप्तमी तथा ॥१॥
तथासु तु तारासु व्याधि साध्या मूर्ता भवति चात । व्याधिवर्धनवशोद्भव्याः सर्वाऽस्मास्व तारासु" ॥२॥

अथ यात्रादिषु चन्द्रः शुभावस्थो विलोक्यते इति रत्नमालाभाष्ये वक्ष्यमाणचन्द्रावस्था
आह—

चन्द्रावस्था प्रोषित१ हत२ मृत३ जय४ हास५ हर्ष६ रति७ निद्रा ८ ।
भुक्ति९ जरा१० भय११ सुखिता१२ रात्यशा द्वादश यथार्थाः ॥४९॥

व्याख्या—यदा यावद्घटीमानमग्रस्येन्दुराशिभोगः स्यात्तदा तावान् टिप्पनकं विलोक्य
निर्णेयः । यथा सामान्येन पञ्चत्रिंशदधिकशत१३५ मितस्येन्दो राशिभोगस्य द्वादशभिर्भागे एका-
दश घट्यः पञ्चदश पलानि च स्युः । तत्समये च पञ्चत्रिंशदधिकशतमध्ये यावन्तो घट्यो भुक्ताः

हीनमध्योत्तमबलता तिथिवत्तु द्विनपतेः ।
बलहानादिव स्वस्य ग्राह्यं ताराबलं शुभे ॥४६॥

व्याख्या—शुक्लेतरपक्षप्रतिपदादिषु हीनमध्योत्तमता पञ्चोत्तम पञ्चेन्दोरपि हीनमध्यो त्तमबलत्वं क्रमोत्क्रमात्रुक्तम् । आवश्यकवृत्तौ लेखं— शुक्लपक्षादौ दशाहे शशी मध्यबलः द्वितीयेऽतिबलः तृतीयेऽल्पबलः कृष्णचतुर्दश्यादित्रिदिनी सर्वथाऽबलः । सौम्यग्रहदृष्टश्चेन्दुः सदापि बलवा निति " । अन्ये तु कृष्णाष्टम्यर्धादिशुक्लाष्टम्यर्धं यावच्चन्द्रः क्षीणः शेषं पक्षं पुष्टमेवेत्याहुः ।
ममग्रसमुच्चयग्रन्थे लेखम्—

" रविदिने च तथा चन्द्रे शुभयोगे शुभे तिथौ ।
कृष्णस्य दशमी यावत्सर्वकर्माणि साधयेत् " ॥१॥

विशेषस्तु शुक्लद्वितीयायां दिवा चन्द्रोदितोऽपीन्दुर्न ग्राह्यः प्रायो जगद्दृग्गोचरीभावाभावेनास्य व्यावहारिकत्वात् । उक्तं च विवाहवृन्दावने—

"उदेति चार्कं प्रतिपत्समाप्तौ कलोऽपि वर्षिष्णुतया प्रशस्तः ।
द्वीपान्तरस्थो विफलस्तु तावद्यावन्न पृथ्वीजननाप्यनीय " ॥२॥

एवं तिथिवच्चन्द्रबलम् । भसेति द्वन्द्वो । भादसिद्धि ताराबलस्याप्यनेन शशिबलसमुच्चनादिति भावः । उक्तं च—

"चन्द्रहीनवती तारा कृष्णपक्षे तु शर्वरि ।
विद्धे मोषिते च स्त्री कार्यं कर्तुं महोऽर्हति " ॥१॥

तथा—

"कृष्णपक्षस्याष्टम्यर्धादनन्तरं ताराबलं योज्यम् ।
प्रतिपत्प्रान्तोदितस्तु चन्द्रबलोपरुद्धं यावत् " ॥१॥

इति व्यवहारप्रकाशे । न च ताराबलं गौणमिति चिन्त्यं, यत स्वतन्त्रमेव ताराबलस्य प्राधान्यं । यदुक्तं—

" ताराबले शशिबलं शशिबलसंपुष्टतराबलान्मासे मानी' ।
सूर्यबले सति सर्वेऽप्यशुभा अपि खेचरा शुभदाः " ॥१॥

ताश्चैवम्—

जनिमाद्यनवकेषु त्रिषु जनि१ कर्म१० धान१९ सञ्ज्ञिताः प्रथमाः ।
ताभ्यस्त्रि, १२ २१ पंच५ १४-२३ सप्तम७-१६ २५ ताराः
स्युर्न हि शुभाः क्वचन ॥ ४७ ॥

व्याख्या—यस्य जन्मनि यत्र भे चन्द्रः स्यात्तस्य तन्नामभं तदभावे परिज्ञाने नामभादा आरभ्य भद्रराशीनां नवकत्रयं कृत्वा त्रिष्वपि नवकेषु या आद्यास्तिस्रस्तास्तो जन्मतारा१ कर्मतारा२ आधानतारेति३ संज्ञाः । उक्तं च—" आद्यमादशमे जन्म दशमे कर्म जन्मभात् " इति । ताभ्यस्त्रिसप्तम्योऽपि या यास्तृतीयाः पञ्चम्यः सप्तम्यश्च ताःस्वास्तास्त्याज्याः । द्वितीयादितारानां नामान्येवम्—

कीर्ति शिरसि हृदये स्थानं चरणयोर्भ्रमम् ।
गुह्येऽप्यशौर्यं दद्यात् कुजः शेषेषु चाशुभम् ॥ २ ॥

॥ इति भौमनरः ॥ ३

वक्त्र५नेत्र५गलो५रस्सु८ पादयो ५ पञ्च पञ्च च२५ ।
बाहु१युग्मे१ तथा गुह्ये१ श्रीण्यमूनि भवन्ति च२८ ॥१॥
वक्त्रहृद्वाहुषु भूतिं गुह्यपादेषु संभवम् ।
गले सुस्वरतां दद्यो नेत्र राज्यं बुधो नरः ॥ २ ॥

॥ इति बुधनरः ॥

शीर्षे चत्वारि राज्यं युगपरिगणिता दक्षहस्ते च लक्ष्मी
रेकं कंठे विभूतिं मदनशरमिते वक्षसि प्रीतिलाभम् ।
पाङ्के पीडांघ्रियुग्मे ऋतुमितिपरिमिते वामहस्ते च मृत्यु
र्नेत्रयुग्मे श्रीभि कुर्युर्नयविसमचल वाक्पतेश्चक्रमेतत् ॥ १ ॥

॥ इति गुरुनरः ॥ ४

युगं शीर्षे द्वयं वक्त्रे चतुष्कं हृदयेऽपि च । दश बाहोर्द्वयं गुह्ये जान्वंघ्रिषु द्वयं द्वयम् ॥१॥
जानुयुग्मकपादेषु दुःखं बाहोर्नृपार्चनाम् । हृच्छीर्षे सौम्यतां वक्त्रे मरणं कुरुते सितः ॥२॥

॥ इति शुक्रनरः ॥ ५

वक्त्रे त्रीणि जयाय दक्षिणकरे चत्वारि स्कन्धे पदो,
षट् मान्द्ये न सुखाय वामककरे चत्वारि हृच्छं भयम् ।
मध्ये कष्टमेकमामयकरं शीर्षे त्रयं राज्यदं,
सौभाग्यं युगकेऽक्षिगे क्षितिरयो गुह्यद्वये राहुमात् ॥ १ ॥

॥ इति राहुनरः ॥ ६

वक्त्रे द्वे मरणे जयाय शिरसि स्यात् पञ्चकं पञ्चकं,
भीत्यै सत्कमथो जयाय करयोर्युग्मे चतुष्कं स्थितम् ।
अंघ्र्योः पञ्च सुखाय हृत्पयुगकं शोकाय कंठे व्यथा
भीत्यै स्यात् चतुष्टयं कलभिर्द केतौ वद्याक्रान्तभात् ॥ १ ॥

॥ इति केतुनरः ॥ ७

सर्वेषां स्थापना यथा—

चन्द्रनर १		
नेत्रयोः	१	सुखं
दक्षिणकरे	१	लाभः
वामकरे	१	लाभः
मुखे	१	अतिसौख्य
हृदये	४	सुखं
गुह्ये	४	मरणं
पादयोः	५	भ्रमणं

भौमनर १		
मुखे	१	पीडा
नेत्रे	१	लाभः
मस्तके	१	भयः
वामकरे	२	पीडा
दक्षिणकरे	२	सौख्यं
कंठे	२	दिव्यादि
हृदये	५	क्षमा
मुखे	१	वरकीर्तिः
पादयोः	४	भ्रमणं

बुधनर २		
मुखे	५	शर्म
नेत्रे	५	राज्यं
कंठे	५	सुस्वरता
हृदये	५	धर्मं
पादयोः	५	धनः
वामकरे	१	श्रम
दक्षिणकरे	१	लाभ
मुखे	१	भयः

सुम्वासौ सपादैरेकादशभिर्मासै वत्सरर्स्य वा भुक्ताः, सेषाहेन भुज्यमानदशसांशा ज्ञेयाः । अत्र च सामान्योक्तऽप्ययं भावः-राशौ राशौ द्वादशांशपीडा इन्दुः भोगसायस्या भुङ्क्ते । उक्तं च पतिवस्तम्भे–

"राशौ राशौ द्वादशाम्भुक्तिसमंस्ताय चन्द्रमाः ।
द्वादशांशकमात्साधिकेनाप्यासदकृष्णमः" ॥१॥

तयोऽयमर्थः–मेषे स्थितस्येन्दोः मेषेशात् आरम्भ द्वादशांशस्या गण्याः । वृषस्थस्य तु वृषात्, मिथुनस्थस्य मृगात् इत्यादि आवस्थीमस्थस्य मुक्तिताय इति श्लोकभावरात्रोक्तं रत्नमालाभाष्ये । यथार्थो इति सत्तर्घसासद्दृष्टकृता इति भावः । येन मेषस्थि१ वृष२ मृग३ मिश्र४ कर्क५ मघा६ कमाः चक्रतस्यात्मान्या इति मारचन्द्रटिप्पण्यां । अत एव त्रिमुक्तावण्णुक्तम्–

"पढ़ासि बारसंसा भसुद्दामो चद् बमो सुरो मि ससी ।
पक्खाहिं होइ भसुरो सुराहिं भसुरो मि होइ सुरो" ॥१॥

अथ शनेर्नरचक्रगोचरं प्रकटाह–

मन्वर्क्षतः प्रथम१वेद४पड्६द्वि२बाण५
त्रि३श्लेर२का१चन्द्र१मितमेषु यथाक्रमेण ।
पीडा१ विभूति५ पय११ भ भन१५ धर्म२० लाम२३
पूजा२५ विभूय२६ पभूती२७ फलमूचुरुच्चैः ॥ ५० ॥

व्याख्या–मन्वर्क्षेव इति सम्यात्मस्वमासस्तमम्पर्म भावद्वर्णं । मनिभूषिः पयमतः । भयम् तिरस्कृतः । अत्र नामुकोऽपि शनिर्नरचक्रेऽन्यमूलः । यदुक्तं पतिवस्तम्भे–

"यस्मिन् शनिभरति चक्रतं नरस्तं, चत्वारि दक्षिणकरेऽङ्घ्रियुगे च षट्कम् ।
चत्वारि वामकरगाण्युदरे च पञ्च, मूर्ध्नि त्रयं नयनयोर्द्वितयं गुदे च" ॥१॥

मत्स्यमत्र हितमनिति यथा नराकारः पद्मस्थी व्यथितसाक्षिरथे तथा गुरुगुह्ययोरैक्यमेव दृश्यत इति कृत्वाऽत्र गुरु एव इर्षं विवक्षितं, सूत्रकृता तु तयोः पार्थक्यविवक्षया स्थानद्वयेऽप्येकैकं नक्षत्रमूचे । तत्स्थापना यथा–

। शनिचक्र ।

मुखे	१	पीडा
दक्षिणकरे	४	लक्ष्मी
पादद्वये	६	भ्रमा
वामकरे		भ्रंसं
उदरे	५	धर्म
मस्तके	३	लाभ
नेत्रद्वये	२	पूजा
गुदे	१	मृत्यु

रत्नमालके तु नवमराद्यमपि नराकारस्थापनया भवनगोचर मपम्भूचिरे । यत्र पश्चिमे सूत्रकृतेव चापवाचिकारे वक्ष्यति । तेषामिदनयस्तेषम्–

दगु३ बाहुयुग्म४चरणेषु४ भागौ प्रत्येकगतशिकर११ ।
इति उप१९ तथा गुदे चतुर्ष्क२३ पञ्च५ पटोः२८ ॥ १ ॥
वक्त्रे पीडां भुज चतुर्दशपेषु शुभं सुखम् ।
बाहोर्मर्मं मूर्ति गुदे मर्म दधे पदोः शशी ॥ २ ॥

॥ इति चन्द्रनरः ॥ १

मर्पे भर्पे त्रिभुनारङ्गुभिरस्त्रु३–९, द्वयानि वामेऽरपरबाहु२रूषि २–१५ ।
पयोरसि १६२० शिरकं च मुखे२१, चत्वारि बाहुना।२७ कुयकनेतम् ॥ १ ॥

पातालोपचयान्त्येषु ४ ३ ६ १० ११ १२
लग्नाच्च तरणि शुभः ॥ ५३ ॥
॥ इति रव्यष्टकवर्गः ॥ १
चन्द्रभोपचये३ ६ १० ११ लग्ना-
द्भानोः साष्टस्मरे स्थित ३-६ १० ११-८-७।
स्वास्मादिसप्तमे३ ६ १० ११ १ ७स्मारा
स्सद्व्यनवमात्मजे१ ६ १० ११ २ ९ ५ ॥ ५४ ॥
छिद्रत्रिलाभात्मजकेन्द्रगो ८ ३ ११ ५ १ ४ ७ १० बुधा
द्गुरोस्तु रिप्फाष्टमलाभकेन्द्रग १२ ८ ११ १ ४-७ १० ।
शुक्राच्चिपञ्चास्तनवायखाम्बुग ३ ५-७ ९ ११ १० ४,
शुभ शने पट्त्रिसुतायगः६-३-५-११ शशी ॥ ५५ ॥
॥ इति चन्द्राष्टकवर्गः ॥ २
कुज इन्दोरुपचयमे३-६-१०-११
सार्ये३ ६ १० ११ १लग्नात्सपञ्चमे ३-६-१०-११-५ सूर्यात् ।
व्ययायाष्टकेन्द्रगः२ ११ ८ १ ४ ७ १०स्वा
त्सौम्यात्त्रिसुतारिलाभस्थ ३ ५-६-११ ॥ ५६ ॥
जीवारखान्त्यायारिपु१०-१२-११-६
शुक्राच्छिद्रान्त्यलाभशत्रुगत ८-१२-११-६ ।
मन्दाच्चामनवाष्टम
केन्द्रस्थ ११ ९ ८ १ ४-७-१० शोभनो भौम ॥ ५७ ॥
॥ इति भौमाष्टक ॥ ३
बुधोऽर्कतोऽन्त्यायनवारिधीषु१२-११-९-६-५,
स्थित सतः सत्रिदशादिमेषु १२ ११ ९-६ ५ ३ १०-१ ।
त्रिपड्दशायाष्टसुखेषु० ३ १०-११-८ ४ चन्द्रा-
त्स्मासु तेष्वाद्ययुतेषु२ ६ १० ११-८ ४ १शस्तः ॥५८॥
कुजशनितो व्यन्त्यारिपु१ २ ३-४-५-७-८-९-१०-११
जीवादरिनिधनलाभरिप्फस्थः ६-८-११-१२ ।

गुरुचक्रं ४			शुक्रचक्रं ५			राहुचक्रं ६			केतुचक्रं ७		
मस्तके	४	राज्यं	मस्तके	४	सौम्यता	मुखे	१	भयं	मुखे	५	भयं
दक्षिणकरे	४	लक्ष्मीः	मुखे	२	मरणं	दक्षिणकरे	४	लक्ष्मीः	मस्तके	५	धनं
कण्ठे	१	सर्वं	हृदये	४	सौम्यता	पादयोः	६	भ्रमणं	कर्णे	५	महाभयं
हृदये	५	प्रीतिः	हस्तद्वये	१	पूजा	वामकरे	४	क्लेशः	हस्तद्वये	४	धनं
पादद्वये	६	भ्रमणं	गुह्ये	१	दुःखं	हृदये	३	कामः	पादद्वये	५	सुखं
वामकरे	४	मृत्युः	जानुद्वये	२	दुःखं	कण्ठे	१	क्लेशः	हृदये	२	शोकः
नेत्रयोः	३	कामः	पादद्वये	२	दुःखं	मस्तके	१	राज्यं	कण्ठे	४	पीडा
						नेत्रयोः	२	सौभाग्यं			
						मुखे	१	मरणं			

मन्वेवमन्यान्यमहपुरुषाणां शुभाशुभफलसमवे सति कथं महसकाम्यमो मगोचरफलस्य निर्णयं कर्तुं शक्यः ? उच्यते-इयसमवे यो महः सर्वेषामधिकबलः स तदानीं शुभाशुभं फलं दत्ते। ग्रन्थान्तरेषात् महनराज् जन्मसमय एव केचिद्विचारयन्ति। व्यवहारसारे तु राहोर्नक्षत्रफलमेवमूचे—

' तमसिस्सुमुहि१तिकुलिम४पउफलिम८तिमहल११तिमहिम१४गुविर्क१५।
तिमरायस१८तिमवामस१९भउमुद२५तिम अमुई२८ तमचर्क ॥ १ ॥
फुलिमफलिए काइ भपाणि सच्छी सुई प सुहरिस्से।
मुह भरकडिमरायसडामसमसुरेम जमुहतर्म ॥ २ ॥ "

अत्रापि राहुवारात्यमात्वर्म वाचद्गणवम् ॥

यथाशुभं महगोचरे सति वहिफलीकारिणमष्टकवर्गमाह—

गोचरेण ग्रहाणां चेदानुकूल्यं न दृश्यते ।
जन्मलग्नग्रहेभ्योऽष्टवर्गेणालोकयेत्तदा ॥ ५१ ॥

व्याख्या-महाणामिति सामान्योक्तेऽपि रविगुरुजीवानामानुकूल्याभाव इति ज्ञेयम्। यदुक्तं नारचन्द्रे—

" रविगुरुजीवैः सबलैः शुभदः स्याद्गोचरोऽत्र तदभावे।
भावाष्टवर्गशुद्धिर्जननविलग्नग्रहेभ्यस्तु ॥ १ ॥ "

जन्मेति जन्मनि यान्न चेति मे च महास्तेभ्यः। अष्टवर्गेणेति अयमर्थः-महस्य राशौ सच रतः यद्भ्योऽपरमहस्थानेभ्य स्वस्थानाद्यमाय विचारणयाऽष्टवर्ग उच्यते ॥

तमेवाह—

अर्कः स्वमन्दभौमेभ्यो
नवद्व्यायाष्टकेन्द्रगः९ २ ११-८ १ ४-७-१० ।
त्रिकोणायारिगो९ ५ ११ ६जीवा
च्छुक्राद्वन्त्यारिकामगः १२ ६ ७ ॥ ५२ ॥
चन्द्रात्तूपचयस्थो३ ६ १० ११ज्ञा
द्वीधर्मोपचयान्त्यगः ५ ९ ३ ६-१०-११ १२ ।

मन्दात् षट्त्र्यायगो६–३–११ मतः ॥ ६४ ॥
आद्यास्यूपचये लग्नात् १–४–३–६–१०–११
कवेरायषड्व्ययारिपु११–१२–६ ।
गुरोः सधीषु११–१२–६–५स्वाप्राष्ट-
धर्मेषु११–१२–६–१०–८–९ग्लाच्छनिर्मतः ॥६५॥

॥ इति स्वाष्टवर्गः ॥ ७

एवं चतुरष्टवर्गाणां विचारोऽयम्—सायङ्कालेऽर्के इति यदा यात्रादिकार्यचिकीर्षाऽस्ति तस्मिन् काले च स तात्कालिकोऽर्कः। स्वमन्दस्यापि स्वलग्नेनेह जन्मकालिकोऽर्को ग्राह्यः। एवं मन्दभौमादयोऽपि च जन्मकालिका एव तदा तात्कालिकास्तथा जन्मसमयेऽर्कमन्दादिभ्योऽष्टवर्गाणामन्यतर स्थाने स्युस्तदा शुभाः। ते सर्वेऽपि रेखा दद्युरिति परिभाषा। तत्र यावद्रूपो ग्रहमण्डले चक्रा न्यतरस्थाने तात्कालिका अर्कादयः प्राप्यन्ते तावत्यो रेखा देयाः, यावद्रूपश्च न प्राप्यन्ते तावन्ति शून्यानि देयानि, एवमेकैकग्रहस्याष्टाष्ट रेखाः सम्भवेयुः, तासां मध्ये यदि चतस्रो हीना अधिका वा रेखाः स्युस्तदा मध्या अधमा श्रेष्ठाश्च क्रमात्। एवं च यस्य ग्रहस्य रेखाबाहुल्यं स गोचरेणा शुभोऽपि शुभ, शून्यबाहुल्ये तु गोचरेण शुभोऽप्यशुभः। अप्याहुः—कार्यकालेऽष्टकवर्गरेखा न नीयन्ते, किंतु यदा यदा वा जन्मकुण्डलिकामेव सततं सरमाप्य भावकुण्डलिकायां यत्र स्थाने ऽर्कोऽस्ति तस्मात्क्रमादिष्वष्टस्थानेष्वष्टौ रेखा देयाः। एवं मन्दभौमाभ्यामपि प्रत्येकमष्टाष्ट, गुरु तमसः, शुक्रचित्तः शुभास्सप्त, क्रमात् षड् एव तस्यामर्काष्टवर्गकुण्डलिकायां सर्वरेखा स्वेष्ट चत्वारिंशत्। एवमेव द्वितीयादिषु चन्द्राद्यष्टकवर्गकुण्डलिकासु क्रमात् सर्वरेखा, यथ चन्द्रस्यैकोन पञ्चाशत् भौमस्य चत्वारिंशत्, बुधस्याष्टपञ्चाशत्, गुरोः षट्पञ्चाशत्, शुक्रस्य द्विपञ्चाशत्, शनेरेकोनचत्वारिंशदिति। उक्तं च—

"वसुवेदो१ नन्दवेदौ२ खवेदौ३ वसुसायकौ४ ।
षट्बाणौ५ द्विशरौ६ नन्दवह्नी७ रेखा इमाधिमाः" ॥१॥

एवं चैकैकग्रहाष्टवर्गकुण्डलिकायां द्वादशस्वपि राशिस्थानेषु प्रत्येकं यावत्सम्भवं रेखा देया, शेषाणि शून्यानि च। एकपत्रेऽष्टैकमेकत्र स्थाने यथायोगमष्टौ रेखाः सम्भवेयुः। ततः कार्यकाले यो ग्रहो यत्र राशौ स्यात्तत्स्थानं वीक्ष्यते तत्र स्थाने रेखाधिक्ये संग्रहः शस्तः, शून्याधिक्ये त्वशुभ इति द्विधाऽपि चैकमेव तत्त्वं। यथाशास्त्रमुपयोग एवं—

"चतूरेखे मध्यफलं हीने हानं तथाऽधिके श्रेष्ठम्।
विफलं गोचरगामित्व स्वाष्टकवर्गेण निर्दिष्टम्" ॥१॥

एकमहामिश्रपक्षम्। तात्कालिकीनां सर्वग्रहरेखाणां मीलने तु योगपक्षे कदापि न स्यात् स्वस्वपक्षम्य भारम्यारब्धाः षट्पञ्चाशत यावत् स्युः। तत्र षड्विंशति यावदशुभा एव, सप्तविंशत्या प्रभृति, अष्टविंशत्यादपरतु षट्पञ्चाशतं यावद्यथाबाहुल्यं शुभशुभतरशुभतमाः।

'रेखाधिक्यं शुभं शून्याधिक्यं तथाऽशुभं कथितम्।
एतत्संयोगे स्युः षट्पञ्चाशत यावत् अधिकान्त्या" ॥१॥

शुक्रावापुत्राद्यम

नवमायस्थो१-२ ३ ४ ५ ८ ९ ११ बुध शुभदः ॥ ५९ ॥

व्याख्या—व्यस्तेति द्वादशसप्तमवर्जसर्वस्थानेषु । मापुत्रेति मापात्पुत्रं पञ्चमं यावत् पञ्च स्थानानीत्यर्थः ॥

॥ इति बुधाद्यवर्गः ॥ ४

गुरुः केन्द्रस्वरन्ध्रायें १–४–७–१०–२–८–११

व्वारास्त्वास्तत्रिपूत्तमः१–४–७–१०–२–८–११–३ ।

अर्कास्तत्रिनवस्वि१ ४ ७ १०-२-८ ११ ३ ९ न्वोः

स्वधीकामनवायग २ ५-७-९ ११ ॥ ६० ॥

स्वाविखायसुखधीसपोऽरिषु२–१–१०–११–४–५–९–६,

ज्ञाद्गुरु स्मरयुतेषु२ १ १० ११ ४ ५ ९ ६-७ लभत ।

स्वत्रिकोणरिपुखायग २ ९ ५ ६ १०-११ सितात् ,

व्यन्त्यधीरिपुषु ३–१२–५–६ मन्दतः शुभः ॥६१॥

॥ इति गुर्वष्टवर्गः ॥ ५

शुक्रो लमावासुत

धर्मायाष्टसु१-२-३-४ ५ ९ ११-८मतःस्वतःसाम्बः१ २ ३ ४ ५ ९ ११ ८ १०।

शशिनः सान्त्यः१ २ ३ ४ ५ ९ ११-८ १२ क्षनित

रवायसपस्विसुखधीमृतिषु १०–११–९–३–४–५–८ ॥६२॥

व्याख्या—स्पष्टैव भाव्या ॥

आमव्ययाष्टगोऽर्का११ १२ ८ द्

बुधात्त्रिकोणायषट्त्रिगः ९–५–११–६–३ शुभद ।

व्यापोविलमासिषु५–३–६–९–१२–१' कुजा

द्गुरोस्त्रिकोणाष्टखायगः ९–५–८–१०–११ शुक्रः ॥६३॥

व्याख्या—आपात्त्रिस्थानि तृतीयषड्नवमद्वादशानि । शाद्विलोमभवनम् ॥

॥ इति शुक्राष्टवर्गः ॥६

शनि स्वाव्यायपुत्रारि ३–११–५–६

व्शरास्तव्ययकर्मसु ३–११–५ ६–१२–१० ।

केन्द्राधायार्थगः१–४–७–१०–८–११–२ सूर्या–

ज्ञान क्रियन्त तदैवां महाणामुदितत्वेन वा उग्रस्थत्वेन वा उग्राभिमुखत्वग्राभिपत्वेन वा कन्द्रादष्ट स्वदत्वेन वा बहिर्भावविरूपसमुदत्वेन वा सबत्वर्तं अम कार्यं, कार्यकर्तुभिरैवां गोचरत्वा मात्र । यदा तु मुहूर्तमात्रवशात् क्रियन्ते तदैवां गोचरत्व वार्द्धीयादि च मौनम् ॥

अथ राशावागतः को महः कदा फलद इत्याह—

झोऽखिले फलदो राशावादावाविस्यमगलौ ।
मध्ये सुरासुराचार्यौ प्रान्ते सिन्दुशनैश्चरौ ॥६७॥

व्याख्या फलद इति शुभगोचरस्थः शुभं फलं दत्त, अशुभगोचरस्थश्चाशुभमिति भावः । राशाविति यस्तन स्वयमाक्रान्ताऽस्ति तस्मिन् । आदाविति आद्यद्रेष्काणे । मध्य इति द्वितीयद्रे ष्काणे । प्रान्त इति तृतीयद्रेष्काणे । इद च सहजगतो वक्रमानानां ग्रहाणामुक्तं । यदा तु वक्रेणादि कारण वा ग्रहा राशयन्तरं गता स्युस्तदैवम्—

" पर्व१ दशाहं२ मासं३ च दशाह४ मासपञ्चकम्५ ।
वक्रातिचारे भौमाद्या पूर्वराशिफलप्रदा ॥ १ ॥ "

इति वचः । अत्र पूर्वराशीति वक्रे सप्तमवनराशः अतिचारितास्तु पाश्चात्यराशः फलं दत्तात्ययः । अन्यमतनाशकरत्वाह—

"वक्रेऽतिचारे भौमाद्या पूर्वराशिफलप्रदाः ।
जीवः शनिश्च यत्रस्थौ तस्य राशः फलप्रदौ ॥ १ ॥ "

विद्यावसु—

"राशयन्तगतः खेटः परभावफलं ददाति पृथ्व्याम् ।
अनयपरी यावदसावासीनफलं विचारार्थे ॥ १ ॥ "

अत्र राशयन्तास्पर्शनीयाल्पः ॥

विरुद्धे महगोचरे पुंसा विशिष्य सत्कर्मनिरत्वं भाव्यं, सुवर्णदानादधनाद्यनेकविधान्नदाना-दानादि च स्थाने सदापि दैवं न निर्बन्धनीयमतस्तच्छान्तिमाह—

अर्कारयोः१ब्रह्मस्य२ गुरो ३ सितेन्द्वो ४मन्दस्य५ राहूरगयोर्६ध्व शुद्धये ।
सदा वहद्विमुम१ देम२ मुक्ता३ रूप्या४णि ५ लोहं५ च विराटज६ च ॥६८॥

व्याख्या—विद्रुमादीनां पण्णां पूर्वधर्मैरकारादिस्यादिभिर्यथासंख्य योगः । वरम कनुः । विराटजं राजावर्तमणिः । ननु समानां महाणां सकत्वा विचाय गोचरदस्तुष्ट्, निमामकलदारा विचयमप्यवामद तत्र ध शानुस्थामहत्वं कर्म वा तयोः प्रतिकूलगोचरत्वं, यच्छान्त्यर्थं विगर जादिरदमं किमा । अन्ये—तयोर्विनाविपञ्याधमाधाऽस्तु महत्वं तस्यैव, राशयादिचाप्याय वानुपपत्तः । राहुगोचरस्य अदयादिव विचावः इत्युक्तं तन्मता तत्पतिपक्षे तच्छान्तिरपु पयुता न । कतुरपि पदादिवं व्याख्या महुमाहित्यानन्तर तच्छान्तिकरणायोगः ॥

तथा—

अत्र षट्पञ्चाशदिति रव्यादिसप्तकस्य प्रत्येकमष्टाष्टरेखासंभवे षट्पञ्चाशत् एव तासां भेदान्म इति भावः । विशेषस्तु—"चतूरेखं सम्यक्त्वं" इति यदप्युक्तं, तथापि यस्य ग्रहस्याष्टकवर्गशुद्धि स्थानानि विलोक्यमानान्यस्ति तस्य शुद्धिपङ्क्तेर्ग्रहस्य स्वतः समुत्था रेखा यदि संपद्यते तदा चतूरेखमपि श्रेष्ठं, तदभावे पञ्चषादिरेखमप्यतस्तु तस्मिन्नग्रहस्य स्वतः समुत्था रेखा यदि संपद्यते तदापि चतूरेखं प्रशस्तं । तस्या अप्यभावे स एव शुद्धिपङ्क्तिर्ग्रहो यदि बलाधिक्येन शुभः स्यात्तदाऽपि चतूरेखं शुभम् । प्रकारत्रयस्याप्यभावे त्वधिकरेखोऽपि ग्रहो न शुभ इति व्यवहारप्रकाशे । तथा षट्पञ्चाशदिति रेखासर्वयोगं यदुक्तं तद्राहोः सर्वथा रेखा न सन्तीति मतेन । केचित्तु राहोरपि रेखा आहुः । तथाहि—

"स्वित्राग्निद्विनिगः१ ४ ७-१०-८ २ १ सूर्याद्राहू रेखामदः स्मृतः ।
इन्दोस्तनुत्रिधीरम्याद् धर्मकर्मव्यये१ ३ ५ ७ ८ ९ ११ १२ स्थितः ॥१॥
भौमात्तनुत्रिधीरिप्फे१ ३-५-१२ स्वाम्बुरम्यशान्तिमे २ ४-७-८ ११ बुधात् ।
जीवास्तप्रचमे२ ४ ७-८ १२ १ शुक्रादरिमूनायरिप्फगः ६ ७-११ १२ ॥२॥
शनेस्त्रिधीयमूलने३ ५ ७-११ क्रमाद्राहुस्तु शोभनः ।
त्रिपञ्चसप्तमनवमान्त्येषु१-५-७-९-१२ रेखाऽन्य न स्वतः ॥ ३ ॥
त्रिपञ्चारिंशद्रेखं स्यू रेखा राहुवर्गगाः । "

अथ कस्मिन् कार्ये को ग्रहः सफलोऽन्वेष्य इत्याह—

सर्वत्रेन्दुः कुजः सख्ये बोधे ज्ञः स्थापने गुरुः ।
याने शुक्रः शनिर्भौक्ष्ये मली भानुर्नृपेक्षणे ॥६६॥

व्याख्या—सर्वकार्येषु कर्मकर्तृचन्द्रो गोचरादिबली विलोक्यत इति शेषः । यदुक्तं—

"पग१ चउर२ मड३ सोक्ख४ वरीसा५ सहि६ सपगुण७ कमाई ।
तिहि५ रिक्ख२ वार३ करण४ जोगे५ तारा६ ससंकबलं७ " ॥१॥

अत एवोक्तं—

"गर्भरजप्प्रयोगिनि शुभेषिते शशिनि वर्धमाने च ।
तारायोगेऽप्यौढे सर्वेऽर्थाः सिद्धिमुपयान्ति " ॥ १ ॥

तत्र चार्थे विभागः—

मासे नृपतिविशेषाणां संग्रामव्यवहारयोः ।
चतुर्षु नामभे योज्यं शेषं जन्मनि योजयेत् ॥१॥ "

इदं नरपतिजयचर्यायां । लल्लादिकमतेऽपि च सर्वकार्येषु चन्द्रबलं नियमेन प्रकटयेत् । वस्तावादिः—

"कर्म देहः प्रभवोऽर्जकानि, मानवमन्त्रौ बाह्यः सेचरेन्द्राः ।
मासे गते देहवासमहनायो फलेनात्मचन्द्रवीर्यं प्रकल्प्यम् " ॥१॥

सख्यं युद्धं । बोधो विद्या । स्थापनं पदमतिष्ठाविवाहादि । यानं प्रस्थानं । भौक्ष्यं दीक्षा । नृपक्षण इति यो यस्य स्वामी स तस्य नृपः तस्य दर्शने । अयं भावः—यद्येतानि कार्याणि कुर्य

स्थान क्रियन्ते तदैषां महाणामशुद्धिदत्वेन वा समस्थत्वेन वा क्रमाधिकृत्यपञ्चर्गोचिपत्वेन वा केन्द्रोपच यस्थत्वेन वा षड्भादिविभागादिकरणत्वेन वा सर्वकर्म शुभ कार्यं, कार्यकर्तृभेदेषां गोचरफलं मान्यं। यदा तु तत्पूर्वमात्रसमक्रियन्ते तदैषां गोचरफल मासद्योपादि च मौनम् ॥

अथ राशावागत को महः कदा फलद इत्याह—

ज्ञोऽखिले फलदो राशावाद्यावादित्यमगलौ ।
मध्ये सुरासुराचार्यौ प्रान्ते स्विन्दुशनैश्चरौ ॥६७॥

व्याख्या फलद इति शुभगोचरस्थः शुभ फल दत्, अशुभगोचरस्त्वशुभमिति भावः। राशाविति पत्येन स्वयमाक्रान्ताऽस्ति तस्मिन्। आद्याविति आद्यद्रेष्काणे। मध्ये इति द्वितीयद्रेष्काणे। प्रान्ते इति तृतीयद्रेष्काणे। इदं च सहजगतौ वर्तमानानां महाणामुक्तं। यदा तु वक्रेणातिचारेण वा महा राश्यन्तरं गताः स्युस्तदैवम्—

" पक्ष१ दशाहं२ मासं३ च दशाहं४ मासपञ्चकम्५ ।
वक्रेऽतिचारे भौमाद्या पूर्वराशिफलप्रदा ॥ १ ॥"

इति छतः। अत्र पूर्वराशीति वक्रे सत्यग्रेतनराशेः अतिचारितास्तु पाश्चात्यराशेः फलं ददतीत्यर्थः। प्रश्नप्रकाशकारस्त्वाह—

"वक्रेऽतिचारे भौमाद्याः पूर्वराशिफलप्रदाः ।
मीनः शनिश्च यत्रस्थौ तस्य राशेः फलप्रदौ ॥ १ ॥"

विशेषस्तु—

"राश्यन्तगतः खेटः परभावफलं ददाति पूर्व्यमसु ।
मनयमरी यावदसावासीनफलं विवाहादौ ॥ १ ॥"

अत्र राश्यन्तोऽन्त्यत्रिंशांशरूपः ॥

विरुद्धे ग्रहगोचरे पुंसा विशिष्य सत्कर्मानिरतेन भाव्यं, सुवर्णमात्राद्यदानविकारवर्षा साहसादि च त्याज्यं, तथापि नैव न निर्वहतीत्यतस्तच्छान्तिकमाह—

अर्कारयो१र्ज्ञस्य२ गुरो३ सितेन्द्वो४र्मन्दस्य५ राहूरगयो६श्च सुदृष्ट्यै ।
सदा वहेद्विद्रुम१ हेम२ मुक्ता३ रूप्याणि४ लोहं५ च विराटज६ च ॥६८॥

व्याख्या—विद्रुमादीनां षण्णां पूर्वोक्तस्थैरर्कारयोरित्यादिपदैर्यथासंख्य योगः। उरगः केतुः। विराटजो राजावर्तमणिः। ननु सप्तानां महाणां सर्वदा विचार्य गोचरफलमुक्त, दिनमासवर्षादौ विपर्ययमप्येषामेव, तत्कथं राहुकेत्वोर्ग्रहत्वं, कथं वा तयोः मतिकूलगोचरत्वं, यच्छान्त्यर्थं विराटजादिधारणं क्रियते ? उच्यते—तयोर्दिनाधिपत्वाद्यभावाऽस्तु ग्रहत्वं त्वस्त्येव, राश्यादिचारस्याप्य वाऽनुपपत्तः। राहुगोचरस्य ग्रहवदिह विचारः इत्युक्तं, ततस्तदा तत्प्रतिकूलत्वे तच्छान्तिरप्युपपन्न। केतुरपि यथाद्रित' स्यात्तदा तदुक्तादिदिग्ज्ञान्तये तच्छान्तिकरणप्रयोगः ॥

तथा—

पूर्वादितोपाय च पद्मराग१ मुक्ता२ प्रवालानि३ सगारुडानि४ ।
सपुष्परागं५ कुलिशं६ च नील७ गोमेद८ वैडूर्य९ मणीन् वदेत ॥६९॥

व्याख्या—स्पष्टा ॥

ग्रहक्रमेण स्नानान्याह—

एलाशिलापद्मकपद्मपुशीरसुराह्वकश्मीरजशोणपुष्पैः ।
अर्के विधौ कैरवपत्रगन्धैः, सशंखशुक्तिस्फटिकैर्भवाने ॥ ७० ॥

व्याख्या—शिला मनःशिला । कश्मीरजमिमपुरुषो केसरं । शोणेति रक्तकनवीरपुष्पैरिति । स्नानादिविधेन त्रिसप्तविषमग्रहत्वेन सह योजनीयमिदं । भावप्रावे—पदादि भवमध्ये माञ्जिष्य मंत्रपूर्वं स्नानं कर्मे रविवारे । एवमग्रेऽपि तत्तद्ग्रहस्य वारोऽनुक्तोऽप्यूह्यः । पञ्चगव्यं चैवं मयानारोक्तम्—

"कृष्णाया गोमयं मूत्रं नीलाया कपिलाघृतम् ।
सुरभेर्दधि शुभ्रायास्ताम्राया: क्षीरमाहरेत् " ॥१॥

भौमार्थ शर्त महवारि ॥

भौमे बलाहिंगुलविल्वकेसरैर्मांस्या फलिन्याऽरुणपुष्पचन्दनैः ।
सुवर्णमुक्तामधुगोमयाक्षतैः, सरोचनामूलफलैर्बुधे पुनः ॥७१॥

व्याख्या—बलेति बलचान्यं । बिल्वेति बिल्वफलं । केसरो बकुलुः । मांसी मुरमांसिनाम्नी । फलिनी प्रियंगु । अरुणपुष्पं जपाकुसुमं । चन्दनं रक्तचन्दनं । मूलफलैरिति नारंगस्येति वसिष्ठः ॥

जीवे सजातिकुसुमैः सितसर्षपयष्टिमल्लिकापत्रैः ।
मूलफलकुंकुमैलामनःशिलाभिस्तु दैत्यगुरौ ॥ ७२ ॥

व्याख्या—मल्लिकेति विचकिलपत्रैः । मूलफलेति बीजपूर्वा इति वसिष्ठः ॥

कृष्णतिलाञ्जनलाजैः शतपुष्पीरोध्रमुस्तकबलाभिः ।
तरणितनये च गोचरविरुद्धराशिस्थिते स्नायात् ॥७३॥

व्याख्या—अञ्जनं सौवीराञ्जनं । लाजा व्रीहिधाना । शतपुष्पीति सोमा नाम ।

भालचन्द्रिकायामप्याह—

"रोध्रगर्भतिलपनकमुस्तामदहरिद्रानदगनाभिस्नानैः ।
स्नानमेतदपरोधति राहोः, सामभूतमिदमेव च केतोः" ॥१॥

पीतामिति शेषः

"मधिपंगुरजनीमुरमांसीकुष्ठकाञ्चसितसर्षपचन्द्रैः ।
वारिभि सह बने सह पैभ्रे, स्नानमति निखिलग्रहपीडाम्" ॥१॥

स्नान च नृपादीनामिवाचित । मन्त्रो यनम्तु—

"रवं१ सर्प२ रवं३ मांसं४ पीयं५ सिमं६ तिनु भ किन्ं ७।
पूम बर्लि च कुत्वा सुराह्मं विरुद्धाम" ॥ १ ॥

इति इपमफासे ॥

॥ इति गोचरद्वारम् ॥ ६

॥ इति श्रीमति आरंभसिद्धिवार्तिके राशि१ गोचर २ परीक्षात्मको द्वितीयो विमर्शः संपूर्णः ॥ २

श्रीसुरीश्वरसोमसुन्दरगुरोर्निःशेषशिष्याग्रणीगच्छेन्द्र मसुररत्नशेखरगुरुर्व्येद्दीप्यते साम्प्रतम् ।
तच्छिष्याभयदेवहंसरचितस्यारंभसिद्धेः सुधीश्रृङ्गारामिधवार्तिकस्य किल द्व्यंकस्यो विमर्शोऽभवत् ॥ १ ॥

॥ तृतीयो विमर्शः ॥ ३

॥ अथ कार्यद्वारम् ॥ ७

अथ कार्यद्वारमाह—

कार्यं सितारेन्दुबलेऽपि पुष्ये, दीक्षां विवाहं च विना विदध्यात् ।
पुष्यः परेषां हि बलं हिनस्ति, बलं तु पुष्यस्य न हन्युरन्ये ॥१॥

व्याख्या—कार्यं प्रस्तावात्सौम्यं । सितारेन्दुबलेऽपीति गोचरेणाष्टकवर्गेण वा विरुद्धे चन्द्र जन्मप्रत्यग्वधनैधनादितारासु चेत्यर्थः । सितारेन्दुबले तु सिद्ध्यतीति भावः । अपिशब्दात् पुष्य पञ्चरेखे सप्तरेखे वा चन्द्रे दुष्टग्रहेण विद्धो यदि स्यात् पापग्रहेणाक्रान्तो वा भुक्तो वा भोग्यो वा पश्चिमायां दृष्टिपथस्थो वा गमनेऽन्यदा परिघदण्डपातेन दग्धतिथिपरीतो वा तथापि पुष्ये चन्द्रयुक्ते सति पुष्यस्यास्तसमये पुष्यसत्के मुहूर्ते वा मतिज्ञमात्राशौचजन्मप्राशनोपनयनविद्यारम्भयात्रास्थापरि धानादि सर्वं शुभकार्यं कुर्यादिति रत्नमालाभाष्ये । दीक्षां च विवाहं च विनेति तपश्चरणस्वात्म-व्यापारत्यागपि पुष्ये न कार्यं । पुरा किल प्रजापतिः पुष्यनक्षत्रे प्रेयसीमुदूढवान्, नक्षत्रानुभावात् तीव्र कामार्त्या पीडितस्तां संभोक्तुमशक्नुवन् " मा: पापाव परे विवाहकार्येष्वनधिकारी भूया " इति पुष्यं शप्तवान् इति श्रुतिः । वर्के च विवाहवृन्दावने— ' पुष्यः स्म पुष्यत्यतिकाममेव प्रजापतः शाप स शापमस्मात् " । कामपोषकत्वादेव दीक्षायामप्यनधिकारी पुष्य इत्युक्तम् । परेषामिति कुटि विद्धाष्टकभोगादीनां । अन्ये इति ताराविन्यासयः । ते किल यथा पुष्यस्य बलं न हन्युस्तथा मह वेधविरुद्धतारत्वादिरूपं पुष्यस्य दोषमपि न हन्युः । पुष्यस्तु स्वबलेन तद्दोषं हन्तीति भावः । अत एवाहुः—

' सिंहो यथा सर्वचतुष्पदानां तथैव पुष्यो बलवानुडूनाम् " ॥

अथ कार्यभेदाय नक्षत्राणां भेदमाह—

अधोमुखानि पूर्वाः स्युर्मूलाश्लेषामघास्तथा ।
भरणीकृत्तिकाराधाः सिद्ध्यै खातादिकर्मणाम् ॥२॥

व्याख्या—खनिवापीकूपतडागपरिखादिखननिधानोद्धारप्रवेशपूतिविवरप्रवेशधातुकर्मनृपति-सहगणितविद्यारम्भादीनि ॥

तिर्यङ्मुखानि सावित्रं मैत्रं ज्येष्ठा करत्रयम् ।
अश्विनीचान्द्रपौष्णानि कृषियात्रादिसिद्धये ॥३॥

व्याख्या—गजोष्ट्रगमनवाणिज्यविषयगमनयात्रासिन्धुनृपसन्धिगमनवाहनयानीकर्मोष्ट्रकटरथकर्मप्रचारादीनि ॥

ऊर्ध्वास्यान्युत्तरा पुष्यो रोहिणी श्रवणत्रयम् ।
आर्द्रा च स्युर्ध्वजच्छत्राभिषेकतरुकर्मसु ॥४॥

व्याख्या—कर्मसु इति चतुर्थ्यर्थनात् दुर्गमाकारयोरभ्योत्कृष्टायमाविपिपह्यामिषेकादिष्वपि ॥
सामान्येन कार्यमुक्त्वाऽत्र स्नानाने नामपप्राशनपूर्वमुपयोगिनः क्रियतोऽपि कार्यविशेषानाह—

ऋत्वाद्यषुचतुष्टयवर्जी विषमासु रात्रिषु न योषाम् ।
सेवेत पुत्रकाम पौष्णमघामूलभेष्वपि च ॥ ५ ॥

व्याख्या—वर्जीति । उक्तं च विवाहविलासे—

"निशा षोडश नारीणामृतु स्यात्तासु चादिमाः ।
तिस्रः सर्वैरपि त्याज्याः प्रोक्ता तुर्यापि केनचित् ॥ १ ॥"

यत —

"चतुर्थ्यां जायते पुत्रः स्वल्पायुर्गुणवर्जितः ।
विद्याचारपरिभ्रष्टो दरिद्रः क्लेशभाजनम् ॥ २ ॥"

विषमास्विति । यतः—

"समासु निशि पुत्रः स्याद्विषमासु च पुत्रिका ।"

न योषामिति निषेधमुखेनाकिर्वचनगुप्तिसस्थापनार्थं । एवममेऽपि निषेधमुक्तौ विचार्यं ।
पौष्णेति, उक्तं च—

"गर्भाधाने मघा वर्ज्या रेवत्यपि यतोऽन्ययोः ।
पुत्रजन्मदिने मूलाश्लेषे स्तस्ते च दुःखदे ॥ १ ॥"

अत्र मूलाश्लेषे स्त इति "आधानान्नवमे जन्मति" वचनात् ।

"रत्नानीव मघास्वपि जाताः स्युः सूनवः शुभाः ।
अतो मूलमपि त्याज्यं गर्भाधाने शुभार्थिभिः ॥ २ ॥"

सीमन्तः स्यान्नृवारेषु मासि षष्ठेऽष्टमेऽपि वा ।
हस्तमूलमृगादित्यपुष्यश्रुतिषु योषिताम् ॥ ६ ॥

व्याख्या—नृवारा रविकुजजीवाः । हस्तेत्यादि त्रिविक्रमेण तु पुंसवनेऽपीत्युक्तं, तत्राप्येता-
न्येव भानि सगृहीतानि, एषामेव पुंस्त्वात्, इतराणां तु स्त्रीत्वात् । विशेषस्तु—

"मघाभिषातकाभाष पितृचन्द्रबले सदा ।
स्त्रीणां सीमन्त उद्वाहे मासमन्यत्र तत्पतेः ॥ १ ॥"

इति व्यवहारप्रकाशे ॥

विषकौमारजन्म स्याद्द्वितीयाशनिसार्पभे ।
सप्तम्यारशतर्क्षेश्च द्वादश्यर्काभिभेस्तथा ॥ ७ ॥

व्याख्या—एभिर्वारतिथिवारमयोगैर्जातं विषापत्यं स्यात् ।

"विषकन्यात्मजा मर्त्यं पित्रोः कुलक्षयकरी ।
हन्ति पश्चात् पतिं धर्मं श्वशुरं देवरं तथा ॥ १ ॥"

विशेषस्तु—सोमिमिति इत्य सर्वं कार्यं शुभं स्यात्, आवमपरं तु प्रायो न जीवतीति
व्यवहारप्रकाशे ॥

मूलपादफलमाह—

मूलस्यांह्रिचतुष्के पितृ१ मातृ२ द्रव्यनाश३ सौख्यानि४।

बालस्य जन्मनि स्युः क्रमतः सार्पस्य तूत्क्रमतः ॥८॥

व्याख्या—सौख्यानीति, नृपाद्यस्तु मूलतुर्यपादफलमेवमाह—

"क्षेत्राधिपसंदृष्टे शशिनि नृपस्तत्सुहृद्भिरर्थपतिः।

द्रेष्काणांशकपैर्वा भावः सौम्यैः शुभं याम्यैः" ॥१॥

इदं वालकस्य जन्मफले विचार्यं। अत्र क्षेत्राधिपेति यदा मूले चन्द्रे यद्राशिस्थित वराशीशो वर्तेत् यस्मिन् पश्यति तदा मूलतुर्यपादजो नृपः स्यात्, तद्राशीशस्य सुहृदः पश्येयुस्तदाऽर्थपतिः स्यात् चन्द्रस्थस्य द्रेष्काणस्य नवांशस्य वा स्वामी यदि सौम्यश्चेत् पश्येत्तदा शुभं क्रूरेण त्वशुभमिति।

बालस्येति, केऽप्याहुः—

"मूलस्यांह्रिचतुष्के क्रमेण पशुमातिनी१ कुलकरी२ च।

पितृपक्षमथ क्षयकृति३ मातृकपक्षं च४ जाता स्त्री ॥ १ ॥

मूले बालोऽप्यमः स्याता स्त्री तु पुण्यवती भवेत्।

ज्येष्ठा यथा विपरीताऽश्लेषा तदुभयेऽप्यथा ॥ २ ॥

तृतीया दशमी कृष्णा शनिभौमवारसंयुता।

शुक्लचतुर्दशीमूलभ्यायः संहरते कुलम्" ॥३॥

सार्पस्य तूत्क्रमत इति। तदुक्तम्—

"सार्पाद्ये प्रथमे राजा द्वितीयांशे धनक्षयः।

तृतीये जननीं हन्ति चतुर्थे पितृघातकः" ॥१॥

मूलपुरुषमाह—

मूर्ध्नि५स्य५ स्कन्ध८ बाहु८ कर२ हृदय८ कटी१ गुह्य१० जानु६ क्रमेषु६,

स्युर्घट्यः पञ्च पञ्चोरगकराटिकराष्टद्विदिक्तर्कतर्काः।

बालश्छत्री१ पितृघ्नो२ ऽसलदृढबलवान्३ राक्षसो४ ब्रह्मघाती५,

राजा६ मानी७ स्वसौख्यपाखद्द८ इह चपलो९ भ्रमर१० आशु जातः ॥९॥

व्याख्या—स्कन्धेति द्वयोः स्कन्धयोः प्रत्येकं चतस्रश्चतस्र इति घट्यष्टके वैशिष्ट्यं स्यात्, एवं करजानुपादेष्वपि। अन्यत्रापि यथायोगमूह्यं। असलदृढबलाभिधर्मार्थं। व्याप्तु मूलादिष्वपस्व [illegible]। मूलपुरुषस्थापना—

मस्तके	५	राजा	हृदये	८	राजवरः
मुखे	५	पितृहन्ता	कट्यां	१	अल्पायु
स्कन्धयोः	८	बलिष्ठः	गुह्ये	१	सुखी
बाह्वोः		[illegible]	जान्वोः	६	चपलः
हस्तयोः	२	भ्रमः	पादयोः	६	अल्पायुः

अन्याह—

"ब्रह्मस्थाकरः पापी महा मातृकघातुक ।
गुह्मघातो धनं हन्याद्भृगस्ते च सुखी भवेत् ॥ १ ॥
न श्रीविद्रामवंघायां शान्ता वा जायते नरः ।
दक्षिणस्यां तु जंघायां जातकः स्यान्महाधनी ॥ २ ॥
कृष्णाभीचति वामेऽङ्घ्रौ दक्षिणे धनपुण्यवान् ।" इति,

अन्ये मूल वृक्षरूपमेवमाहु —

"पाद्१ स्तम्भ२ त्वचि३ शाखा४ दल५ कुसुम६ फले७ स्तु शिखायां८ च पत्रो,
मूलश्रोर्वाब्धि४ सप्त७ष्टक८ दशक१० नवे९ष्व५ष्ट६ रुद्र'११ प्रमाणाः ।
मूला१ध२ भ्रातृ३ मातृन्४ क्षपयति पततिः५ प्रौढसंश्री६ नृपश्च७,
स्यादित्याहु मसूत भवति कुलतर चायुरेतच्छिखायाम्८ ॥ १ ॥

मूलवृक्षस्थापना—

मूले	४	मूलनाशः
स्तम्भे	७	धनहानिः
त्वचि	८	भ्रातृनाशः
शाखायां	१	मातृनाशः
पत्रे	९	मित्रवै
पुष्पे	५	मंत्री स्यात्
फले	६	राज्यप्राप्तिः
शिखायां	११	स्वल्पायुः

केचिच्चिदस्यायां परमायुराहुः । शास्त्रान्तरे तु मूलनक्षत्रपदी
वोऽश्लेषानरोऽप्यवमूच, तथाहि—

"मश्लेषाधिष्ण्यजातस्य साध्या नराकृतिः ।
आदौ पादद्वये ५श्च जान्वोः पञ्च गुह्येऽष्ट च ॥ १ ॥
नाभावष्टौ हृदि द्वौ च पाण्योरष्टौ द्वय भुजे ।
स्कन्धयोरष्टकं वक्त्रे षट् शीर्षे प्रतिति क्रमात् ॥ २ ॥
मृति१र्भ्रमः२ सुख३ व्यापी४ राज्य५ हत्या६ च वैरता७ ।
स्वच्छिलः८ पितृहा९ मेधा१० फलं भूमं यथाक्रमम् ॥ ३ ॥

अश्लेषानरस्थापना—

पादयोः	५	मरणं	हस्तयोः	८	स्वहन्
जान्वोः	५	भ्रमणं	बाहोः	४	द्वेष्यः
गुह्ये	८	सुखं	स्कन्धयोः	१	स्थविर
नाभौ	८	व्याधिः	मुखे	६	पितृहः
हृदये	१	राज्यं	मस्तके	६	राज्य

एवमेव मूलवृक्षाद्विपरीतोऽश्लेषावृक्षोऽपि शास्त्रान्तरेक्तोऽप्यूह्यः । नवरं पदीक्रमस्तत्रापि मूल
वृक्षवदेव । अश्लेषावृक्षस्थापना चेयं—

शिरसो	४	स्वल्पायु	शाखायां	९	मातृनाशः
फले	७	राज्यार्थ	त्वचि	५	भ्रातृनाशः
पुष्पे	८	मंत्री स्यात्	स्तम्भे	६	धनहानिः
पत्रे	१	मन्त्र	मूले	११	मूलनाशः

विवेकविलासादौ तु मूलाश्लेषयोर्मुहूर्तैः फलमूचे, तथाहि—

"आद्यः षड्वर्षीयो द्वितीयो नवमोऽष्टमः ।
अष्टादशश्च मूलस्य मुहूर्ता दुःखदा मतौ ॥ १ ॥
मघोविंशपञ्चविंशौ द्वाविंशोऽन्त्यमोदशौ ।
मुक्तानिंशत्रिंशौ च सार्पे स्युरशुभाः क्षमाः ॥ २ ॥"

कुत इदमेवमिति चेदुच्यते–एषां मुहूर्तानां क्रूरस्वामिकत्वोक्तेः। तथाहि—

'राक्षसो१ यातुधानश्च२ सोमः३ शक्रः४ फणीश्वरः५ ।
पितृ६ मातृ७ यमा ८ कालो९ वैश्वदेवा१० महेश्वराः११ ॥ १ ॥
साध्यदेवाः१२ कुबेरश्च१३ शुक्रो१४ मेघो१५ दिवाकरः१६ ।
गन्धर्वो१७ यमदेवश्च१८ ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः'१९ ॥ २ ॥
ईश्वरो२० विष्णु२१रिन्द्राणी२२ पवनो२३ मुनय२४स्तथा ।
'षण्मुखो२५ भृङ्गिरीटी२६ च गौरी२७ मातृ२८ सरस्वती२९ ॥ ३ ॥
प्रजापतिश्च१ मूलस्य त्रिंशन्मुहूर्तनायकाः' ।
विपरीताः पुनर्ज्ञेया अश्लेषाजातबालके ॥ ४ ॥

त्यजेन्न वीक्षेत समाष्टकं वा, बालं पिता मूलविकारशान्त्यै ।
शतौषधीमूलमृदम्बुरत्नैः, स्नायाच्च हुत्वा सशिशुप्रसूक ॥ १० ॥

व्याख्या–त्यजेदिति स्वगृहादिति शेषः। समा वर्षाणि। शतौषधीति मूलसत्कमृत्तिकासहक पुतरीर्थोदकपञ्चरत्नैः साहचर्यात् पञ्चगव्यदन्तिमदसर्वौषधकषायपञ्चकसर्वौषधियुतैः सौवर्णमूलनक्षत्रेण राक्षसरूपेण सह सवत्सकुम्भमध्यक्षिप्तैस्तच्छास्त्रोक्तविधिना हवनपूर्वं। सशिशुप्रसूः इति मूलजातशिशुना तज्जनन्या च सह स्नायात्। अश्लेषाजातेऽप्येवमेव, नवरं तत्र सौवर्णसर्परूपेण सहेति ज्ञेयं। एतच्च मूलाश्लेषाविधानं सविस्तरं गृहस्थधर्मसमुच्चयादिग्रन्थेभ्योऽवसेयमपि बहुसावद्यत्वान्न प्रदर्श्यते। बहुसावद्यारम्भपातकभीरुणा तु मूलाश्लेषाजाते बालके सति सर्वनक्षत्रमोक्षकमहोत्सव सम्यग्मानपारपीठस्य श्रीमदर्हतो बिम्बस्य च मूलनक्षत्रजातस्य श्रीसुविधिजिनस्याश्लेषोत्पन्नस्य विधिना शास्त्रोक्तेन समहोत्सवं स्नात्रं कार्यं। एवमपि सकलक्षुद्रोपद्रवोपशमस्य सर्वत्र साक्षाद्दर्शनात्। अत्र केऽप्याहुः—

'विष्टिमासिकयोगेषु दुर्भिक्षे अग्निपुष्करे ।
सङ्क्रान्तौ दुर्दिने चैव मूलाश्लेषाजबालके ॥ १ ॥
ग्रहणे चैव कर्तव्यं पौष्टिकं मूलसार्पयोः ।" इति ॥

जन्मादौ नक्षत्रभेदानाह—

कुलमान्याश्विनी पुष्यो मघा मूलोत्तरात्रयम् ।
द्विदैवत मृगचित्राकृत्तिकावासवानि च ॥ ११ ॥
उपकुल्यानि भरणी ब्राह्मं पूर्वात्रयं कर ।
ऐन्द्रमादित्यमश्लेषा वायव्यं पौष्णवैष्णवे ॥१२॥

व्याख्या—वैश्वं श्रवणम् ॥

पूर्वेषु जाता दातारः संग्रामे स्थायिनां जयः ।
अन्येषु त्वन्यसेवार्ता यायिनां च सदा जयः ॥१३॥

व्याख्या—स्थायिमानिति एषु भेषु यदि युद्धं स्यात्तदा स्वस्थानस्थ राज्ञो जयः स्यात्, यदि स्थाऽऽगतस्य तु राज्ञः पराजयः स्यात्। अन्येषूपकुल्येषु यात्रा सन्धिसेवकाः स्युः, युद्धे च यायिनो जयः, नागराणां पराजयः येन प्रथमं यात्रायाम् कृतः स यायी, येन पश्चात् स नागरः॥

कुलोपकुलमान्यार्द्राऽभिजिन्मैत्राणि वारुणम्।
फलन्त्येतानि पूर्वोक्तद्वयसाधारणं फलम् ॥१४॥

व्याख्या—साधारणमिति यात्रा यायिनोऽपि स्युरन्यसेवकाश्च, युद्धे च सन्धिः स्यात्। उक्तं च—' कुलोपकुलभे सन्धिरिति ' ॥

वाराणां कुल्यादित्वमाह—

गुर्वर्कार्कीन्दवः कुल्या उपकुल्यः कुजः सितः।
तमश्चाथ बुधो मिश्रस्तत्र नक्षत्रवत्फलम् ॥१५॥

व्याख्या—तमो राहुः। अत्र वारस्यामावेऽपि ग्रहस्य ग्रहणमाहुः। मिश्रः कुलोपकुलः। केचित् तिथिवारवेलाराशियोगेन कुल्यत्वमाहुः, यथाहि—

' सूर्योदये कुजस्याहि नन्दा वृश्चिकमेषयोः१।
कुलीरयुग्मकन्यानां भद्रायामे बुधाह्नि२ ॥१॥"

अत्र यामे इति प्रहरद्वयघटनसमये इत्यर्थः।

'चापसिंहघटानां च मध्याह्ने वाक्पती जया३।
शनिभृगुमयी रिक्ता त्रियामान्ते भृगोर्दिने४ ॥२॥"

त्रियामान्ते इति तृतीयप्रहरान्ते।

' सूर्यान्ते शनिवारे तु पूर्णा स्यान्मकरमीनयोः ५।
कुम्भजामित्रयो वारे वेलायां राशिषु क्रमात् ॥३॥"

एभिर्योगैर्यात्रा कुल्यास्तत्र एव चोत्तमाः स्युरित्याशयः॥

रविनरमाह—

मूर्धा३स्यां३ स२ भुजा२ करौ२ र५ उदरा१ थोभाग१ जानु२ क्रमेण
ष्वभित्रिद्वित्रिपमद्विपञ्चकुकुद्वकर्केषु भेष्वर्कभात्।
भूप १ स्वात्मशनो२ऽमलो३ऽधिकबल४श्चौरो५ धनी६ शीलवान्७,
जारः८ स्यात्पथिकश्च९ भिक्षु१०रपि चोरश्च क्रमाद्बालकः॥१६॥

व्याख्या—अर्कभादिति अर्कनक्षत्रं रविनरस्य मूर्ध्नि दत्त्वा क्रमाज्जातकस्य जन्मभं यावद्गण्यं रविनरस्थापना—

मस्तके	३	राजा	हृदये	५	धनवान्
मुखे	३	मिष्टाशी	नाभौ	१	सुशील
स्कन्धयो	२	स्वस्थिर	गुह्ये	१	परदाररतः
बाह्वो	२	बलवान्	जान्वोः	२	विदेशगमनः
हस्तयो	२	चौर्यरतः	पादयोः	६	[illegible]

वाहूरवे स्थानभ्रष्ट' स्यादित्यपि क्वचित् । विशेषस्तु—

"मर्त्य मूर्ध्नि मुखे स्कन्धे पार्श्वाविभुजहस्तयोः ।
उपसप्तविपर्योपि हृत्नाभ्योरष्टधिका ॥ १ ॥
गुह्ये चहिस्तथा चान्वोरष्ट पद् पादयाम्यथा ।
एविपके क्रमेणैवमायुर्वर्षं विचक्षणैः ॥ २ ॥"

जातकर्मोपाधिमित्याह—

स्याज्जातकर्म चरलघुमृदुध्रुवर्क्षेष्वमीषु नामापि ।
तत्राविरुद्धमुभयोर्योनी१ गण२ राशि३ तारका४ वर्ग ५ ॥१७॥

व्याख्या—जातकर्म षष्ठीजागरादि । चरादिषु एषु चन्द्रपुष्टेषु वा यथायुक्तसमये वा प्रथमं बलिष्ठेषु मुहूर्तेषु वा कार्यं । तस्मिन् प्रकारत्रयेऽपि पूर्वपूर्वस्याभाव उत्तरोत्तरः प्रकार आदरणीयो न त्वन्यथा । यदुक्तं व्यवहारप्रकाशे—' विष्णुानां मौहूर्तिकमुख्यानां शिवरश्मियोगाच्च अधिकतम यथोत्तरमिति " । यदि च तथैव दिनमं भवनेऽपि च तस्यैव क्रम क्रियत तदा शुभतर इत्यौनकः—

"नक्षत्रचरणानां लक्षमुक्तं द्विगुणित स्वगकमे " ।

इति । एवं सर्वकार्ये भेषु वाच्यं । अमीष्विति नामाप्येषु स्यात्यं । उभयोरिति प्रस्तावात् न्यासो गुरुशिष्ययोः स्वामिभृत्ययोर्मैत्र्यादिपूरणम् ॥

अश्वाद्यश्विन्यादीनां योनीराह—

उडूनां योन्योऽश्व१ द्विप२ पशु३ भुजङ्गा४ हि५ शुनको६
ऽस्व७जा८मार्जारा९ खुदय१०-११रूप१२महि१३व्याघ्र१४महिषाः१५ ।
तथा व्याघ्रो१६ऽणो१७ऽणा१८श्व१९कपि२०नकुलद्वन्द्व२१-२२कपयो२३,
हरि२४र्वाजी२५धन्तावलरिपु२६रज २७ कुञ्जर२८ इति ॥ १८ ॥

व्याख्या—योन्य इति यथादित्यानामिति एताश्च गुरुशिष्यदम्पत्यादियोगार्थं पूर्वाचार्यैः कल्पिता एव न तु पारमार्थिक्य इति सममाक्रमाम्ये । पशुरजः । ओतुर्मार्जारः । इयति यथापूर्वमुक्त्यु न्योन्यत्वा । एवमग्रेऽपि ॥

योनिवैरमाह—

श्वैणं हरीभमहिनाखु पशुप्लवङ्गं, गोव्याघ्रमश्वमहिषमोतुकमूषकं च ।
लोकास्तथाऽन्यदपि दम्पतिभर्तृभृत्ययोगेषु वैरमिह वर्ज्यमुदाहरन्ति ॥१९॥

व्याख्या—श्वा च एणश्चेति नित्यवैरस्वेत्यभेनाप्यवसत वैरे वाच्ये समाहारद्वन्द्व श्वैर्ण यस्मिं कस्य नामभस्य श्वा योनिरन्यस्य च मृगयोनिः तयो श्वैर्ण वैरमित्यर्थः । एवमहो मरवः । अन्यदपीति व्याघ्रैणं मयार्जारमित्यादि । भर्तृभृत्येत्युपलक्षणत्वाद्गुरुशिष्यादियोगेऽपि । विशेषस्तु—

"विहाय जन्मभं कर्मे नामभं न प्रमाणयेत् ।
जन्मभस्यापरिज्ञाने नामभस्य प्रमाणता ॥ १ ॥"

यथा—

"द्वयोर्जन्मभयोर्मैत्री द्वयोर्नामभयोस्तथा ।
जन्मनामभयोर्मैत्री न कर्तव्या कदाचन ॥ २ ॥"

अस्यार्थः—द्वयोर्जन्मभज्ञाने तयोरेव मेलमिष्यते । एकस्यापि जन्मभापरिज्ञाने तु द्वयोर्नाम भयोरेव विमर्शः, परमेकस्य जन्मभम् अन्यस्य च नामभं एव मेलो न विलोक्य । एवमेव गणरा श्यादिसर्वप्रकारेषु ज्ञेयम् । एतौ व्यवहारप्रकारौ ॥

सप्तविंशतिभानां गणानाह—

दिव्यो गणः किल पुनर्वसुपुष्यहस्तस्वात्यश्विनीश्रवणपौष्णमृगानुराधाः ।
स्यान्मानुषस्तु भरणीकमलासनर्क्षपूर्वोत्तरात्रितयशंकरदेवतानि ॥२०॥

व्याख्या—कमलासनर्क्षं रोहिणी पूर्वाणामुत्तराणां च त्रितयम् ॥

रक्षोगणः पितृभराक्षसवासवेन्द्रचित्राद्विदैववरुणाग्निभुजंगभानि ।
प्रीतिः स्वयोरतिनरामरयोस्तु मध्या वैरं पलादसुरयोर्मृतिरन्त्ययोस्तु ॥२१॥

व्याख्या—पितृभं मघा राक्षसं मूलं । स्वयोरिति आत्मीययोः । अतीति अधिकतमम् । समानगणयोरेक एव गणः स्यात् तदा मुख्या प्रीतिरित्यर्थः । अन्त्ययोर्नृरक्षसोः । उक्तं च—

"स्वकुले परमा प्रीतिर्मध्यमा देवमर्त्ययोः ।
देवराक्षसयोर्वैरं मरणं मर्त्यरक्षसोः ॥ १ ॥"

अभिजिद्विधावमरगणे इति कश्चित् । विशेषस्तु—मुख्यस्य वराये रक्षोगणा गौणस्य च कन्याये नृगणस्तदाप्युभयोः सद्राशिकूटत्वे१ तत्स्वामिमैत्र्ये२ योनिशुद्धौ३ न क्षीणचन्द्रयोः४ च सत्यां शुभयोग एव । तदुक्तं —

"रक्षोगणो यदा पुंसः कुमारी नृगणा भवेत् ।
सद्भकूट१ खगप्रीति२र्योनिशुद्धि३स्तदा शुभम् ॥ १ ॥"

अथ राशिकूटं राशीनां मिथो वैरमैत्र्यादि चाह—

राशेरोजान्मृतिः षष्ठे सर्वाः स्युः सपदोऽष्टमे ।
राशौ द्विद्वादशे नैःस्व्यं स्वामिमैत्र्ये पुनः प्रियः ॥२२॥

व्याख्या—यत्र द्वयो राशी मिथः षष्ठाष्टमौ स्यातां तयोः षडष्टमकाख्यं राशिकूटं, एवं द्विद्वादशनवपञ्चमादिष्वपि भाव्यं । मृतिरिति यत्रौजान्मेषमिथुनादितः सकाशात् षष्ठो राशिः स्यात्तस्मिन् षडष्टमके राशीनामनयोः मिथो वैरसद्भावात् । तत्र यस्याष्टमो राशिस्तस्य मृत्युः स्यादिति रत्नमालाभाष्ये । सपदः इति योजानेव सकाशादष्टमे राशौ सति तस्यापत्यश्रीविपद्षडष्टमक राशीनामनयोः मिथः प्रीतिसद्भावात् । तदुक्तं भावः—

'मकरवृषमीनकन्याश्चिककर्काष्टमे रिपुत्वं स्यात् ।
अजमिथुनसिंहधनुर्घटतुलाष्टमे मित्रताऽत्यन्तम् ॥ १ ॥"

ननु वैरमैत्र्यादिद्वयोर्जन्मभयोर्विचारविधुरिति, तस्यैव सर्वत्र व्यवहारात्, तर्हि जन्म राश्योरिहोक्तं ! उच्यते—

"अन्योन्यमित्रमन्दमित्रिनां, मेलिरे मन इहोक्तमुदस्थिरम्।
सौहृदं च ममसोर्न देहयार्भकस्यदयमिन्दुगेहयोः ॥१॥"

ननु यद्येवं तदाऽस्तु राशिमैत्र्यादिविचार, पर स्थूलमान यदस्ततो जन्मराशिस्थनक्षत्रयोरेव द्विपाद मुक्ता "प्रभुरिह नवांश" इत्युक्तः, नैव स्थूलस्यैवात्र पूर्वाचार्यैः प्रमाणीकरणात् न चेदत्यन्तसूक्ष्मेऽपि गतोऽर्थः किं नोत्तरवचनात्सुन्दरं? तथा यथाक्रमेणास्मिन्ननन्तप्रकारेऽपि वधूवरे सम्पूर्णेषु वा मातृकर्मयोगादिकायाणीन क्रमतोऽपि किमिति नानुमन्यते। मत स्थूलस्यैवात्र प्रामाण्यं। नापि सूक्ष्मत्वमप्रमाणमेव। यतः—

"भिन्नभिन्नफलभाग्भुवि भूयानेकभिन्नविभक्तोऽपि मनोऽस्यम्।
सूक्ष्मतापि ननु तेन गरिष्ठा, किंतु मूलमनुरूप्य विशेषा ॥२॥

अत्र पिण्डपातैरुपलक्षणं, तेनैतदप्यत्राऽधीत्यपि ज्ञेयं। तदयमाशयः—यथा मिष नवांश द्वादशांशत्रिंशांशकाविकल्पानि यथोत्तरं सूक्ष्माणि सन्ति ततः—

"अत्यन्तसूक्ष्म स कलेवरेशो, नैतानि मनां मिथुरा फलर्द्धिः।
नान्यास्तयो हरिनयः स तस्मान्मूलानुरूपा व्यवहारमिद्धिः ॥३॥"

इह विवाहप्रस्तावने। यत्र मूलमुक्तेऽपि पूर्वाचार्यैर्यत्र यत्प्रमाणीकृतं तत्तत्र मूलं, ततो जन्मादिकमपु नवांशादिकं नावद्विचार्यते इह तु राशेरेव मैत्री विचार्या तथैव पूर्वाचार्यैः प्रमाणीकरणात्, इत्यलं प्रसङ्गेन। द्विर्द्वादशषडष्टकस्थापना यथा—

६	८
वृष	धनु
कर्क	कुंभ
कन्या	मेष
वृश्चिक	मिथुन
मकर	सिंह
मीन	तुला

६	८
मेष	वृश्चिक
मिथुन	मकर
सिंह	मीन
तुला	वृष
धनु	कर्क
कुंभ	कन्या

नैतत्पक्षमिति द्विद्वादश षडष्टकमारतो वाच्यमर। स्वामिमैत्र्य इति यत्रास्ति स्वामिन मैत्रि मिथो मत्री द्वयक्षद्वयस्याद्वादशारेक्यस्वामिकत्वं वा तदा द्विद्वादश शुभमर्थं। यदि चैकस्य मान्य त्यस्य सवीतरस्य मैत्री तथापि द्विद्वादशं शुभमेव। यादृक्षभ्यापरि राशीश्वयोर्मिथो वैरं, वैरस्य मान्यरस्य सवीतरस्य वैरं, तथामयोर्मिथो मान्दस्थमेव तथा न शुभं। यदाहुः—

'प्रीतिराशीश्वयो मैत्र्यां सुखं स्यात्सममित्रयो।
द्वयोः समत्वे न स्नेहो न सुखं समवैरिणो ॥४॥"

एतो स्थापना यथा—

२	१२
मेष	मीन
मिथुन	वृष
सिंह	कर्क
तुला	कन्या
धनु	वृश्चिक
कुंभ	मकर
लग्नानि वर द्विकानि शुभानि	

२	१२
कन्या	सिंह
इदमपि	शुभम्
वृश्चिक	तुला
मकर	धनु
मीन	कुंभ
वृष	मेष
एतान्यशुभानि	
कर्क	मिथुन
इदमशुभतरम्	

अत्रायेषु पञ्चसु राशीशद्वयोर्मिथो मैत्री, षष्ठे एकस्वामिकत्वं, सप्तमे त्वेकस्य माध्यस्थ्यमितरस्य मैत्री, तेनैतानि सप्त प्रीतिद्विद्वादशानि । शेषे त्वायचतुष्के स्वामिनोर्मिथो माध्यस्थ्यं, पञ्चमे त्वेकस्य माध्यस्थ्यमन्यस्य वैरं "द्विर्द्वादशयोर्वैरम्" इति मते मिथो वैरं वा, तेनैतानि पञ्च शत्रुद्विद्वादशानि । त्रिविक्रमोऽप्याह—'सिंहकर्कविषमराशितो द्वितीयस्थे सति यानि द्विद्वादशानि सुस्वाम्यशुभानि, यानि तु समात्सिंहाच्च द्वितीयस्थे सति सुस्वामि शुभान्येवेति' । केचिन्नाड्यादि-चतुष्कशुद्धत्वे सति मिथो माध्यस्थ्यमपि शुभमाहुः । यत्सारङ्गः—

"नाडी१योनि२र्गणा३स्तारा४चतुष्कं शुभदं यदि ।
औदास्येऽपि नाथानां भकूटं शुभदं मतम् ॥ १ ॥"

अत्रौदास्यमुदासीनता माध्यस्थ्यमिति यावत् । नाडीतारास्वरूपं अग्रे वक्ष्यते । सिंहद्वि-द्वादशं मुक्त्वा शेषाणि सर्वाणि द्विद्वादशान्यशुभानीति तु व्यवहारप्रकाशे ॥

श्रेयो मैत्र्यात् परे त्वाहु कटिकृन्नवपञ्चमम् ।
एकर्क्षे च भिन्नांशे श्रेय शेषेषु च द्वयोः ॥ २३ ॥

व्याख्या—कटिकृदिति नवपञ्चमं स्वभावात् कलहहेतुः । विवाहे त्वपत्यहानिकरमिति व्यवहारसारे । श्रेयो मैत्र्यादिति अन्ये त्वाहु—राशीशयोर्मिथो मैत्र्यां तु सत्यां श्रेष्ठमेव । यत्र त्वेकस्य मैत्री अन्यस्य तु माध्यस्थ्यं तन्मध्यमं । तत्स्थापना यथा—

१	९
मेष	सिंह
वृष	कन्या
मिथुन	तुला
सिंह	धनु
तुला	कुंभ
वृश्चिक	मीन
धनु	मेष
मकर	वृष
मित्राणि	नवपंचमानि

१	५
कुंभ	मिथुन
मीन	कर्क
कर्क	वृश्चिक
कन्या	मकर
[illegible]	मध्यमानि

विशेषस्तु—प्रीतिनवपञ्चमात् प्रीतिद्विद्वादशकमुत्तमं ततोऽपि प्रीतिषडष्टकं । यथा—

'मातृघ्नस्तु वरो मातुर्मातृघ्ना कन्यका पुनः ।
मृतैकमातापितरं संमार्ष्टि नवपञ्चकम् ॥ १ ॥"

अस्यार्थः—यदि कन्यायाः राशितो गणने वरस्य राशिरायभो वरराशितश्च गणने कन्याया राशिर्नवमः एवं सति नवपञ्चमादीनि सर्वाणि शुभानि । मृतैकेति वरकन्ययोर्मध्ये एकस्य मातापितरौ मृतौ तदा नवपञ्चमं शुभमेवेति मारचन्द्रटिप्पण्यां । एकर्क्षे चेति अत्रायमर्थोऽत्र राशिभेदे तदा द्वयोरपि यद्येक एव जन्मराशिस्तदा नवांशभेदे शुभमेव, द्वयोरप्येकं यदि जन्मभं तदा तु न शुभं । यत्त्रिविक्रमः—

'एकर्क्षे जायते यत्र विवाहे वरकन्ययोः ।
मृत्युर्वेषम्यं स मासो महादुःखफलप्रदः ॥ १ ॥"

अन्योऽप्याह—

'एकजन्मभजातानां परमा प्रीतिरुत्तमा ।
दम्पत्योस्तु मृतिः पुत्रा भ्रातरो वार्द्धमातरः ॥ १ ॥"

अपि च भरद्वाजो महर्षिरप्यस्ति, यमैकनक्षत्रेऽपि पादभेदाच्छुभमेव, एकपादत्वे तु न शुभं । यदुक्तम्—

"भकूटमेकं यदि मित्रराश्योरमित्रराश्योरपि मित्रमुक्तम् ।
मीनेशितुस्तद्यनी निविडा मृगाक्षीमेषीकृत्तिकाराशिविरुद्ध नाडिः ॥१॥"

अत्र कृत्तिकारोहिण्योरिति यथा कृत्तिकारोहिण्योर्मिथो नाडीवेधोऽस्ति तथा नाडीवेधो यदि स्वामित्वमैत्र्यं । तथा—

"नाडिवेधस्तथापि च तु यथा वा यथा स्वदृष्टेर्न हि वधसीभः ।
एकाधिपत्ये समवेत तद्वत् भर्तुमार्गीत्मनापरिसिद्धिः ॥ २ ॥"

एकपादत्वेऽपि ग्राममेवैतस्ये । यदुक्तम्—

"पराशरः स्माह यथोत्तमेदादेकर्क्षराश्योरपि सौमनस्यम् ।
एकांशकत्वेऽपि यतिराशिम्यो नैकत्र पिंडे किल नाडिवेध ॥ ३ ॥"

दैवतेषु च द्वयोरिति दैवेपूमयसप्तम१दशमचतुर्थ२तृतीयैकादश३ इत्यादि संबन्धिता यत्र यत्र राशयोरेवात्र मैत्रीयतो न तदीशयोर्मैत्री विचार्या । यत्रापरः —

"राशिकूटे शुभे कन्ये ग्रहमैत्री न चिन्तयेत् ।
अभावे राशिकूटस्य ग्रहमैत्री तु चिन्तयेत् ॥ १ ॥"

तत्रापि स्वामिमैत्र्ये एकस्वामिकत्वे च श्रेष्ठतरमेव । सर्वेषामेषां क्रमात् स्थापना यथा—

३	११	३	११
मेष	कुंभ	तुला	सिंह
वृष	मीन	वृश्चिक	कन्या
मिथुन	मेष	धन	तुला
कर्क	वृष	मकर	वृश्चिक
सिंह	मिथुन	कुंभ	धन
कन्या	कर्क	मीन	मकर

समसप्तमं		दशमचतुर्थभेदान्तरं		दशमचतुर्थभेदे	
७		१०	४	१०	४
मेष	तुला	वृष	कुंभ	मेष	मकर
वृष	वृश्चिक	कर्क	मेष	मिथुन	मीन
मिथुन	धन	वृश्चिक	सिंह	सिंह	वृष
कर्क	मकर	धन	तुला	तुला	कर्क
सिंह	कुंभ	कन्या	मिथुन	धनु	कन्या
कन्या	मीन	मीन	धन	कुंभ	वृश्चिक

अत्रापि समसप्तमेषु तृतीयैकादशेषु च स्वामिमैत्र्यचिन्ता नास्त्येव । दशमचतुर्थेषु स्वाद् चतुर्थ मैत्री अन्यत्र स्वभावमतं तेनैवापि षट् अष्टत्वानुक्तानि, तथापि षट् स्वभावात्र भवन्ति । मित्रत्वम्—मारी नाथकयोरन्यारिपुशिवशक्तिनी, तथाऽपि राशयोर्वावरं चकनमार्गं, तथाऽपि राशि ग्रामत्वार्मैत्री, तथाऽपि परस्पराः स्वभावमैत्री बलिनी । यदुक्तम्—

"स्वभावमैत्री१ समिता स्वस्था२ऽधिपतिर३मन्याऽप्यममयोमित्रबुद्धिः४ ।
परः परः पूर्वगमे गरन्या, इत्थं त्रिवर्गी पुनरपुविधत् ॥ १ ॥"

एवं नाममैत्री नार्यात्मपत्युर्हित्य यथा विशाखे भवति । नामपारगणानि कऽपयमाहुः—

"जन्मराशिस्थितो ग्रामस्त्रिषष्ठः सप्तमोऽपि वा । स्वकीयो द्रव्यनाशाय आपदा च पदे पदे ॥ १ ॥
चतुर्थोऽष्टमको ग्रामो द्वादशो यदि वा भवेत् । यत्रैवोत्पद्यते अर्थस्तत्रैवार्थो विलीयते ॥ २ ॥
पञ्चमो नवमो ग्रामो द्वितीयो यदि वा भवेत् । दशमैकादशश्चैव शुभद स फलप्रदः ॥ ३ ॥"

अथ तारासु वाच्यासु पूर्वं तत्संबद्ध नाडीवेधमाह—

चक्रे त्रिनाडिके धिष्ण्यमेकनाडिगतं शुभम् ।
गुरुशिष्यवयस्यादेर्न वधूवरयोः पुनः ॥ २४ ॥

व्याख्या—नाड्योऽत्र रेखारूपा ज्ञेयाः ततो ययोः जन्मभानि नामभानि वा एकनाडीगतानि स्युस्तेषां नाडीवेधोऽस्ति । भिन्नभिन्ननाडीगतत्वे तु स नास्तीति भावः । त्रिनाडिकचक्रस्थापना यथा—(समीपस्थपत्रे विलोक्या)

वयस्यादेरिति भ्रातृपितृप्रभुवयस्यादिसर्वद्वयेष्वपि समानैकनाडीभिः नाडीवेध शुभः । वधूवरयोरिति दम्पतियोगे तु नाडीवेधो न शुभः । उक्तं च हर्षप्रकाशे—

"सुमसुहि सेवयसिस्सा परपुरदेस सुह एगनाडीमा ।
कन्ना पुण परिणीआ हणइ पइ ससुरं सासुं च ॥ १ ॥"

विशेषस्तु—सुतसुहृदादीनां नाडीवेधसद्भावे विरुद्धयोनिकमयोगोऽपि न दुष्यति । दम्पत्यो नाडीवेधे तु फलमेवम्—

"द्व्यादिदिवसतो भर्तुर्मध्यनाडीव्यधे द्वयोः ।
पृष्ठनाडीव्यधे नार्या मृत्युः स्यान्नात्र संशयः ॥ १ ॥"

आयनमन्त्रसंगता या सा द्व्यादी ।

"समासन्ने व्यधे शीघ्रं दूरव्यधे चिरेण वा ।
वेधान्तरप्रमाणेऽत्र वर्षे दुःखं प्रजायते ॥ २ ॥"

अपि च यदि नाडीवेधस्त्यक्तुं न शक्यते तदाऽपि पादवेधस्त्याज्य एव । उक्तं च नरपति जयचर्यायाम्—

"एकचक्रे समासीनं भविन्यापादिपादिनः । वेधो द्वादशनाडीभि फलदः पतिकन्ययोः ॥ १ ॥
एवं निरन्तरो येषां दम्पतीनां भवेद्व्यधः । तेषां मृत्युर्न संदेह सान्तरस्त्वापदुच्यते ॥ २ ॥"

तथा तत्रैव ग्रन्थे दम्पतिवद्देवतामन्त्रयोर्गुरुशिष्ययोश्च नाडीवेधो शुभ इत्युक्तं । तथाहि—

"एकनाडीस्थिता यत्र गुरुर्मन्त्रश्च देवता ।
तत्र द्वेषं रुजं मृत्युं क्रमेण फलमादिशेत् ॥ १ ॥"

सर्वेषां येषां मैत्रीप्रकाराणां नाडीवेधो बलिष्ठः । यदुक्तम्—

"सदा नाडिवेधस्यैकनाडीसमाख्यो, मङ्गलादिकान् सर्वमेतान् प्रशस्तान्" ॥

अथ तारामैत्रीमाह—

द्वयेषु गुरुशिष्यादेः प्रीतिहेतोः परस्परम् ।
त्रिपञ्चसप्तमीं तारां सर्वत्र परिवर्जयेत् ॥ २५ ॥

व्याख्या—परस्परमित्रभवतो योर्भं परस्परं प्रीतिहेतोः परस्परं त्रिपञ्चसप्तमी तारा स्यादन्येति। कोऽर्थः? यदि एकस्यापि तारा त्रिपञ्चसप्तमी स्यात्तदा न तयोस्तादृशी प्रीतिः स्यादिति। त्रिपदेति पूर्वोक्तेन ताराणां नवकत्रयकल्पनाविधिना गुरुशिष्यादिताराः त्रिपञ्चसप्तमवर्ज्यं भाव्यं। विशिष्य च गुरुवरप्रमुखप्रभृतीनां तारा त्रिपञ्चसप्तमी न विलोक्यते। यदुक्तम्—"मीतपारत्वच७ पञ्च५तृतीयाः३ शाक्यैरपिपरे वरताराः"। सर्वत्रेति सर्वेषु द्वयमित्रत्र योर्भं, प्रधानं (वा) चैवं तारामैत्री। यदुक्तम्—

"पुंस्त्रीराशीश्वयोर्भैत्र्यामेकैकस्ते च सप्तमे।
षडष्टमादिष्वपि स्यात्तारामैत्र्या करग्रहः॥ १॥

इति वैरप्रकरणे॥

वर्गमैत्रीमाह—

चत्वारोऽकचटा वर्गा क्रमात्तपयशास्तथा।
यन्नता वर्जनीयाः स्युरितरेतरपञ्चमा ॥२६॥

व्याख्या—अकारादय स्वराः अवर्गः१। ततः कवर्गादयः पञ्च वर्गाः६। अन्तस्था यवर्गः७। शषसहाः शवर्गः८ इत्यष्टौ वर्गाः। इतरेति द्वयोः सम्बन्धिनोर्नामाद्यवर्णवर्गौ यदि मिथः पञ्चमौ स्यातां तदा तयोस्तयार्भैत्रीवैरसद्भावात्स्वामी। वर्गस्वामिनं दर्शयन्ते—

'वैनतेयो१ तु२ सिंह३ श्वा४ हि५ मूषक६ मृगो७ रमाः८।
क्रमादकचटादीनां स्वामिनोऽमी स्मृता बुधैः'॥ १॥"

तस्यो मेषः। यथा पञ्चमस्य पञ्चमेन सह जातिवैरं, एकस्वाभावात् तुनो मयस्य सह वैरं। विशेषस्तु—योनि१ गण२ राशि३ ताराशुद्धि४ नाडिवेधा५ कन्याया परिणीयमाने जन्मभेनैव विलोक्याः, अन्यथा तु नामभेन। वर्गमैत्री१ लभ्यदेयवासेर तु प्रसिद्धनाम्नैव विलोक्या॥

वर्गकलभ्यताभ्रयस्य मिथो लभ्यदेयमानमाह—

नामादिवर्गाङ्कमथैकवर्गे, वर्णाङ्कमेव क्रमतोऽक्रमाच्च।
न्यस्योभयोरष्टहृतावशिष्टेऽर्धिते विशोपा प्रथमेन देया ॥२७॥

व्याख्या—उभयोरिति सर्वत्रेषु द्वयोः सम्बन्धिनोर्नामाद्याक्षरयोर्वर्गाङ्कौ स्थाप्यौ द्वयोरप्येको वर्गस्तदाऽऽद्याक्षरयोरेव तावाङ्कौ तावत्स्थाप्य्याष्टभिर्भागे यच्छेषं तस्यार्धे जाता ये विशोपकास्ते क्रमाद्धृता उत्तराद्धृता देयाः तेन स्वाधारभ्याः। एवं क्रमोत्क्रमाभ्यां यथार्सभवं लभ्यदेयमा नीय यथायोगं वाहनीयं वर्ण च देवं निर्णेयं। यदि तु मिथो लभ्यदेयं न्यूनाधि तदा वर्गैव स्यात्तस्मैव निर्णयः। यथा कन्यादत्तसीकयोर्गुरुशिष्ययोर्नामवर्गाङ्कौ न्यस्तौ२७ जाता सप्तविंशतिः तस्या अष्टभिर्भागे शेष त्रयः अर्धिते सार्धविशोपः कन्यादेन धम्मीदत्तस्य देयः। तावत विपरीतौ न्यस्ता७२ जाता द्वासप्ततिः अष्टभिर्भागे शेषाभावात्प्राप्ति किञ्चिद्दत्तसीनेन गुरोर्देयं किंतु गुरुणैव शिष्यस्य देयमसीत्येवमागभिधानमभ्योक्तमुदाहरणं। तथा आदिनाथश्रीदत्तयोर्वर्गाङ्कौ स्थापितौ१८ जाता अष्टादश, अष्टभिर्भागे शेष द्वौ अर्धे एको विशोपो वर्णेन श्रीदत्तस्य देयः तयोरयोत्क्रमा

स्थापने८१ जाता एकाशीतिः, अष्टमिर्भाग शेष एकः, अर्थ अर्धविशोपः मीलनेन देवस्य देवः मिश्रो जायते शेषोऽर्धविशोपः मीलनस्य देवेन देवो निर्मितः । एव सर्वत्र । अन्य च श्लोके यर्थ, धातु अंशु च शुभकृत्वादिति नारचन्द्रटिप्पणम् । अत्र गर्गोक्तः सद्गुरुसम्बन्धेऽयम्—

"राशि१ग्रहमैत्री२गण३योनी४तारे५कनाथता६वश्यम्७ ।
स्त्री दूर८नाडियुति९वर्ग१०लभ्य११वर्ण१२युगमो१३ग्रहमेलकाः ॥१॥"

अस्यार्थ–द्वयेषु गुरुशिष्यदम्पतिमर्त्यभृत्यादिरूपेषु एते ज्ञेयाः । तत्र राश्योः स्वभावजा राशिमैत्री तृतीयैकादश१दशमचतुर्थो२मयसप्तमेषु३ । ग्रहमैत्री प्रीतिषडष्टमक१ प्रीतिद्विद्वादशक२ प्रीतिनवपञ्चमेषु३ । गण१योनि२तारे३कनाथता४नाडीवेध५वर्ग६लभ्याभ्युक्तस्मात् स्फुटान्येव । वश्यस्तु वक्ष्यते । स्त्रीदूरेति वधूराशिर्वरराशितो दूरगः शुभः, वरराशिस्तु वधूराशित आसन्नः शुभ इत्यर्थः । वर्णेति "मीनालिकर्कटाः विप्राः" इति सारावल्यां । तत्र—

"यत्र वर्णाधिका नारी तत्र भर्ता न जीवति ।
यदि जीवति भर्ता स्यात्तदा पुत्रो न जीवति ॥ १ ॥"

इति महादेवः । युक्तिः प्रागुक्ता "पूर्वार्धयोगिपुरुषीणामविवादमो भवेद्भर्ता" इत्यादिना । विशेषस्तु–मुनीनां निज जिनबिम्बकारयितुस्वगुरुप्रणामगोत्रज्ञाने शैक्षस्य नामकरणे च भयोन्यादिभि विशिष्योपयोगः । तत्र शैक्षस्य नाम्नि नाडीवेधो वर्ज्यः, जिनस्य तु नाम्नि स्यात् एव । तारा दोषश्च जिनबिम्बाधिकारे प्रायो न विचार्य' । यदुक्तम्—

'योनि१गण२राशिभेदा३ लभ्य४ वर्गश्च५ नाडिवेधश्च६ ।
नूतनबिम्बविधाने षड्विधमेतद्विलोक्यं हि ॥ १ ॥'

तत्र यस्य धनिकस्य जिनस्येव जन्मभं ज्ञायते तस्य जन्मभेन योनिगणराश्यो नाडीवेधश्च विलोक्याः, न तु वर्गलाभे, यतो वर्गयोनिभः पञ्चभत्वं मिथो लभ्यदेव च जिनस्येव तस्यापि प्रसिद्धेनैव नाम्ना विलोक्येते, यथत्रापीयं रीतिः । जन्मभापरिज्ञाने तु तस्य योन्यादयपि सर्वे प्रसिद्धनामभेनैव विलोक्यं । तत्र पूर्वं तावज्जिनधनिकयोर्योनिगणवर्गाणां मिथो वैरं त्याज्यमेव । वैरसद्भावेऽपि वा धनिकस्य योन्यादयो देवस्तेभ्यस्तेभ्यश्चेद्बलिष्ठाः स्युस्तदा ग्राह्या अपि । अयं भावः–अस्यबलेन बलिष्ठो नाभिभूयते इत्यभिप्रायेण धनिकस्य योन्यादिर्बलिष्ठो देवस्य योन्युप विरुद्धश्च इत्येतावता न दोष । जातिवैराभावे च धनिकयोनिवर्गयोरबलत्वेऽपि न विशिष्य दोषः, शास्त्र योनिवर्गयोर्जातिवैरस्यैव वर्जनात् , लोकेऽपि च तथैवादरणात् । तथा यत्र देवराशितो धनिकराशिरासन्नो धनिकराशितस्तु देवराशिर्दूरे तत्रीतिषडष्टकादि ग्राह्यं, इतरत्तु न । तथा तादृग्- द्विद्वादशलाभे तु तदपि कश्चिद्ग्राह्य । देवराक्षसरूप गणवैरमप्येवमेव, यतो लोके कन्यादेरपि द्विद्वादशलाभे देवराक्षसत्वं गणवैरमप्याद्रियमाणा दृश्यन्ते । शिष्यनामकरणे तु गुरुशिष्ययोर्मिथ स्वाराविरोधः षडष्टकद्विद्वादशानि च सर्वाणि त्याज्यानि । योनिविरोधोऽप्येवमेव । नाडीवेधस्त्वसौ न दुष्टः । उक्तं च हर्षप्रकाशे—

'दुग्गारस नवपंचम छक्कट्ठग ति पण सत्तमी तारा । अन्नुन्नं गुरुसीसाणं नामकरणे विवज्जिज्जा ॥१॥
गुरुसीसाण करिज्जा नाम न विरुद्धजोणिए रिक्खे । नाडुवेहो न उ रिक्खं मारूडं एगनाडीए ॥२॥'

गण्डवर्गविरोधौ तु त्याज्यावेव । अन्यदेवं च मिथो विरोधवर्ज मित्रा राशिमैत्र्यायमावे राशी नां मत्स्यत्वं च मार्गं, तदभावे सगुणद्वयमत्र्यालामपि विशिष्टवर्णौसमासंभवात् । पुत्रादिनामस्वपि सर्वे मासः शेषमामवप्र्येवं । एवं च सति—

"अविन्दुर्केषु बलिषु त्रिषु गोचरशुद्धितः ।
नामक्रमवर्णस्य नृणां नाम विधीयते ॥ १ ॥"

इति पूर्वभद्रः । अस्य श्लोकस्यान्वय एवं—नामाद्यक्षरस्य गोचरशुद्ध्या अविन्दुर्केषु बलिषु सत्सु नृणां नाम विधीयते । अयं भावः—नामकर्तुराचार्यादेर्मे केऽपि बता मंत्रीमामाः सन्ति तेषां वर्णानां मध्ये यस्य वर्णस्य अविन्दुर्कगोचरशुद्ध्या बलिता सुदिवसे तं वयमादौ स्मरन् शिष्या दीनां नाम देयम् ॥

अथ शाखान्तराण्याह—

कर्णवेधोऽपि सौम्यस्य मार्गे मैऽपे श्रुतिद्वये ।
हस्तचित्रोत्तराश्पौष्णाश्विनाविरयद्वये शुभ ॥ २८ ॥

व्याख्या—सौम्यो बुध । गुरावपीति व्यवहारसारे । प्रचरास्थिमः ॥

आयाटनं प्रापमकक्षिप्सकस्य, मृदुध्रुवक्षिप्रचरेषु भेषु ।
पूर्वाशन मासि शिशोश्च षष्ठे, भं वारुणं स्वातिमितश्च मुक्त्वा ॥२९॥

व्याख्या—मार्गं दिवसे गोचरस्पर्शमग्रं च, प्रथमकस्य आयारंभः प्रयोजनमस्यवि 'पर कन्यसमभान्यकस्यात्पानात्पामिरूक्षम्" इत्यनेनेवमपि प्रायमक्षिरको बाल शिशम बारे बाऽलुकेऽपि शुभवती सर्वत्र त्यागबी । पूर्वाशन बालस्य बोधनाय । षष्ठे इति 'पुसः षष्ठे मासि पुष्यासु पञ्चमे मासीति" भोजः । "मासनिपमा न पुम्बा" इति तु हरिः । मरिक्तविधाविति च सर्व माप्यूर्व । विशेषस्तु—

"शशिशुक्रे च मन्दाभि' मनिमीमे मकरमः ।
बुधार्कगुरुवारेषु मासमं तु रिक्तावकम् ॥ १ ॥"

इत पूर्वोक्तनक्षत्रेभ्यः ध्रुवमिश्रकूरवारौ त्यक्त्वा, यो मिश्रकमत्रास्त्यानि शेषस्यैव योगः ॥

पाप्रयोगोऽश्विनीनुराधारेवतीभगे ।
हस्ते पुष्ये च गुर्विन्दुवारयोश्च प्रशस्यते ॥ ३० ॥

क्षौरं शुभस्याहनि तारकाबले
तिथौ च रिक्ताद्यमिपष्ठमोज्झिते ।
चित्राचरेन्द्राश्विमपुष्यरेवती
हस्तेष्ववेस्तुस्यपतौ क्षणेऽयथा ॥ ३१ ॥

व्याख्या-शौरमिति मासानां प्रथमं यस्य मुहूर्तमिति नाम । सैन्धायां तु प्रथमस्तापः, मास शौरादि तु मासमात्रमुख्यादिनाऽपि स्यु । मुमरपति मधूच्चार । यत —

'शौरे मास मुहूर्तानां सौम्याऽष्टौ सप्त सूर्येऽ ।
षट् भौमार्कान्द्रष्टौ श्रो गुरुतन भृगुरश्च ॥ १ ॥"

इति व्यवहारग्मार । तारकति, उक्त हि-"अन्मापानेत्यादि" । तारापत च शोरेऽनस्य माम, यतः- तारागुरः यउऽ" इति दपमकाश । पञ्चदशमप्यवश्यं मासमिति व्यवहारप्रकाश । मट मीनि "वयासो बउ माग्नि" इति ग्रन्थः । अमा अमावास्या । वर्द स्वात्यादि । पञ्चम मृगशिरः । मुख्यतामिति पञ्चकमानि मन्यन्त भार्द पावश्यं काम वरोकमानां यः पतिः म गर पञ्च भयाय पतिः स्याततिनन् यन भार्द काम मगास मुहूर्ताग्योऽङ्गा रात्रेषा पञ्चदशाऽन्तः । तदीनाम्नापरम—

"शिव१ भुजग२ मित्र३ पितृ४ वसु५ अम६ विश्व७ विरञ्चि८ पङ्कजभवाः ९ ।
इन्द्रा१० मीन्द्र११ निशाचर१२ वरुणा१३ यम१४ योनय१५ आदि ॥ १ ॥
रुद्रा१ अ२ हिर्बुध्न ३ पूषा४ दस्रा५ न्तका६ ग्नि७ धातारः८ ।
इन्दु९ दिति१० गुरु११ हरि१२ रवि१३ त्वष्टृ१४ मरुतोम्बा१५ क्षणाधिपा रात्रौ॥२॥"

क्षणनामानि पुनरेवम्—

" आर्द्रा१ श्लेषा२ नुराधा३ च मघा४ न्तर धनिष्ठिका५ ।
पूर्वाषाढा६ त्तराषाढा७ भिजि८ द्रोहिणी९ तथा ॥ ३ ॥
ज्येष्ठा विशाखिका११ मूल१२ नक्षत्रं शततारकम्१३ ।
उत्तर१४ पूर्वे फल्गुन्यो१५ क्षणाश्चितिमिमा दिने ॥ ४ ॥"

एषां मध्य च—

'दक्षिणादिमि मुण गर्भं दिक्पपट्टागणगाणमङ्कर्यं ।
नं त सात मुख्यं भमिजिमुहूर्तमि अष्टमए ॥ ५ ॥"

यतः—

' उन्नाय विहि वश्वाय वइनिहि पायगह विहिअरोमे ।
मासपहगभा मूरा सभ वराय मुम्मका ॥ ६ ॥'

इति व्यवहारा । पूषमहान्नाद—

"भमत मन्त्रमसौ रविरस्य यावश्च यामयुगम् ।
उदमति भमनवदन वार्तं गद्गिदर्शीभवति ॥ १ ॥
विद्यताभुरगप्रवति तस्मिन् विजयाह्वया भवति याग ।
यस्मिन् विहिते काप न भवति कपमति पुगान्तऽपि ॥२॥"

मलान्याद—

"रेवा स्नानमप्यम मुहूर्तऽभिजिताह्वे ।
छिनत्ति सकलान् दोषांश्चक्रमात्ताय माधवः ॥१॥"

यश्चिमु—

"दुपहरमहिआ उवे दुपहर महिएग महिम मज्झण्हे ।
विजयं नाम मुहुत्तं पसाहगं सव्वकज्जाणं ॥ १ ॥

इत्याहुः । सायं सन्ध्यायामपि विजययोगो हर्षप्रकाशे उक्तः । तथाहि—

'ईसि सहासमइक्कंतो किंचि उम्मिल्लतारओ ।
विजओ नाम जोगोऽयं सव्वकज्जप्पसाहओ ॥१॥"

अनेन प्रातस्सन्ध्यायामपि ज्ञेया, तथाहि—

"प्रातस्सन्ध्ये तथा याने सौम्येऽस्ते निधनेऽपि वा।
प्रवेशोदये चाऽपि मध्याह्ने चाऽविशङ्कितः ॥ १ ॥'

अत्र सौम्येऽस्ते इति चपतकर्षोदयसमये मध्याह्ने वा तात्कालिकलग्नकुण्डलिकायां सप्तमेऽष्टमे वा भवने सौम्यग्रहः स्यात्तदा निःशङ्कं प्रयाणं कुर्यादिति । प्रातस्सन्ध्याया उक्ततत्वात् एव ।
यत्पूर्वमप्युक्तम्—

'उषाभिधानं करयोगमेवं विचारमाहुर्मुनिवृन्दवन्द्याः ।' इति

तथा—'चयां प्रशस्तमेवोक्तं इति"। एवं च सन्ध्यास्वित्यपि सत्ता इति तात्पर्य । तथा—

"राजावातौ१ तथैवान्ते पूर्वमद्भयवायवः ९ ।
आदित्य१ पुष्य१ १श्रुतयो१२ हस्ताख्याश्च प्रयः १५ क्रमात्॥१॥
यस्मिन् धिष्ण्ये वक्रकर्मोदितेऽर्के, तद्वेलायां तन्मुहूर्तेऽपि कार्यम् ।
दिक्शूलाद्यं चिन्तनीयं समस्तं, सद्ग्रहच्छः पारिघम्भ क्षमेषु ॥२॥"

अत्र दिक्शूलप्रथममिति नक्षत्रदिक्शूलकीलकादिकं वक्ष्यमाणस्वरूप मुहूर्तेष्वपि नक्षत्रवशिकाय वर्ज्या दिशि च तदुत्तयमानं स्यात् सा दिक् प्रयाणाय त्याज्या । तथा चरस्थिरादयः स्वं धिष्ण्यमेवा धिष्ण्यसंवन्धिमुहूर्तेष्वपि इष्टकार्यानुरूपतामपेक्ष्य विचार्या । पारिवमेषि वक्ष्यमा-णपरिघदण्ड मुहूर्तेष्वपि नक्षत्रवशिकार्य यात्रायां कुर्यादिति रत्नमालायां । पौराणिकमतमप्येवम्—

'रौद्र१श्वेतो२ मैत्र३श्चारभट४ पञ्चमस्तु सावित्र ५ ।
वैराजो६ गान्धर्व७स्तथाऽभिजिद्८रौहिण९बलौ१० च ॥ १ ॥
विजयो११ऽन्य नैर्ऋतास्यो१२ माहेन्द्रो१३ वारुणो१४ भग१५ श्चैव ।
एते पुराणकथिता दिवसमुहूर्तास्तथाऽभिजित्तुल्य ॥ २ ॥"

एषु—अभिजि१द्विजयो२मैत्रः३ सावित्रो४ बलवान्५ सितः ६ ।
विराज७श्चेति सप्त स्युः शुभाः सर्वाधसाधकाः ॥ ३ ॥

रौद्रा१ गन्धर्व२र्ऋक्ष ३श्चारभाख्यो४, वायु५र्वह्नि६ राक्षसो७ यातु८सौम्यो९ ।
ब्रह्मा१०जीवः११पौष्ण१२विष्णू१३समीरौ१४, रात्रावेते नैर्ऋताख्याः१५ शुभोऽन्यः ॥४॥"

इत्युक्तो मनूपयोगित्वात्प्रसङ्गः प्रसङ्गविचारः ॥

प्रथमप्रथमं च क्षौरमाश्रित्य वर्जनीयमाह—

अभ्यक्तस्नाताशितभूषितयात्रारणोन्मुखैः क्षौरम् ।
विद्यादिनिशासन्ध्यापर्वसु नवमेऽह्नि च न कार्यम् ॥३२॥

व्याख्या—भक्षिता भुक्ता । यात्रा प्रस्थानं तदुन्मुखैः । विद्याया आदिः प्रारम्भः । सन्ध्या स्विकोऽपि । पर्व दीपोत्सवादि । नवमेऽह्नीति पूर्वक्षौरदिनादिति शेषः, नवम्यामिति तु न व्याख्येयं रिक्तात्वेन तद्वर्जनस्य प्राप्तत्वात्, किं तु यस्मिन् दिने प्राक्तनं क्षौरं कृतं तस्माद् गणनया नवमं दिनं तस्मिन् द्वितीयवारस्य क्षौरं न कार्यं । न च केवलं क्षौरं एव प्रवेशादिष्वपि नवमदिवसो निषिद्धः । यतः—

"निर्गमान्नवमे चाह्नि प्रवेशं परिवर्जयेत् ।
शुभे नक्षत्रयोगेऽपि प्रवेशाच्चापि निर्गमम् ॥१॥"

इह च मङ्गलक्षौरेषूक्तं, अमङ्गलक्षौराणि तु नवमेऽप्यह्नि स्युः । नित्यस्नातानामपि क्षौरं न कार्यमिति ज्ञेयम् ॥

षट्कृत्तिकोऽष्टवैरंचस्त्रिभैत्रश्चतुरुत्तरः ।
पञ्चपैत्र्यः सकृन्मूलः क्षौरी वर्षं न जीवति ॥२३॥

व्याख्या—यः षट् क्षौराणि संवत्सरे कृत्तिकास्वेवाचरेत् स षट्कृत्तिकः । एवमन्येऽपि । गर्भिणीपत्यां तु कृत्तिकाविशाखाश्लेषाभरणीज्येष्ठासु क्षौरकर्म निषिद्धं । विशेषस्तु—

"सर्वदाऽपि शुभं क्षौरं राजाज्ञाब्राह्मणोदिते ।
बन्धमोक्षे मखे दारकर्मतीर्थमृतादिषु ॥१॥"

सर्वदापीति सर्वेषु वारनक्षत्रेष्वित्यर्थः । दारकर्मेति कुमारपरोऽयं क्षेपादिम् । यथा च श्रुते सिद्धः—" मुण्डयितारः श्राविष्ठायिनो भवन्ति वधूसुतानाम् " । इति ॥

श्मश्रुकर्म नरेन्द्राणां पञ्चमे पञ्चमेऽहनि ।
क्षौरर्क्षेषु नखोल्लेखो व्यर्के क्रूरे विशेषतः ॥२४॥

व्याख्या—क्षौरर्क्षेष्वित्यस्योभयत्रापि योजनार्थमर्थः—क्षौरर्क्षेषु त्रिपञ्चसप्तमताराभावे क्रूरवारेष्वपि च शुभग्रहस्य कालहोरायां पञ्चमे पञ्चमे दिने श्मश्रुकर्म कार्यं, नखोल्लेखोऽप्येवमेव, परं व्यर्के इत्युक्तेस्तत्र रविवारस्याप्यपवादः क्रूरत्वेऽपि च विशिष्य मात्रा ॥

विद्यां सुराध्यापकराजपुत्रसितार्कवारेषु समारभेत ।
पूर्वाश्विनीमूलकरत्रयेषु श्रुतित्रये वा मृगपञ्चके वा ॥२५॥

व्याख्या—सुराध्यापको गुरुः । राजपुत्रो बुधः । समारभेतेति यदुक्तम्—

' विद्यारम्भे मृता वाराः कुर्वते भास्करादयः ।
आयु१र्जाड्य२मृति३ लक्ष्मी४ बुद्धि५ सिद्धि६ च पञ्चताम्७ ॥१॥"

इति व्यवहारसारे । पूर्वास्तिस्रः । श्रुतित्रये चेति केचित् श्रुतिरेकोक्ते, न तु तत्त्रयम् ॥

नियमालोचनायोगतपोनन्द्यादि कारयेत् ।
मुक्त्वा तीक्ष्णोग्रमिश्राणि वारौ चारशनैश्चरौ ॥२६॥

व्याख्या—नियमाः सम्यक्त्वाद्युच्चारणभावाभिग्रहाः, आलोचना धर्मगुरुसमक्षं प्रायश्चित्तमार्गणाय स्वपापप्रकाशनं, योगाः श्रुताराधनतपोविधिविशेषाः, तपः सिद्धान्तोक्तमेकाशनादि यद्वा येषां

"बुधहरबधिमा उभये बुधहर मझिएग मज्झिम मज्झण्हे।
विजर्य नाम मुहुर्त्तं पसाहगं सव्वकज्जाणं ॥ १ ॥"

इत्यादुः। सार्वं सन्ध्यायामपि विजययोगो दुर्लभमत्र तक्तः। तथाहि—

'इत्ति सहासइन्तो किंचि अस्मिक्तउारओ।
विजओ नाम ओगोऽयं सव्वकज्जप्पसाहओ ॥१॥"

क्वचेन प्रातस्त्वसन्ध्यायामपि चात्रेषा, तथाहि—

'आवश्यके तथा याने सौम्येऽह्ने नियमेऽपि वा।
प्रवेशेऽर्कोदये वाऽपि मध्याह्ने वाऽभिशस्थितं' ॥ १ ॥'

अत्र सौम्येऽह्ने इति पदार्थोभयसमये मध्याह्ने वा तात्कालिकलग्नकुंडलिकायां सप्तमेऽष्टमे वा नवमे सौम्यग्रहः स्यात्तदा निःशेकं प्रयाणं कुर्यादिति। प्रातस्त्वसन्ध्यायां उपक्रिताराणं अपि। वस्तूर्णमयः—

"उपाभिधाम करयोगमेवं क्रितारमाहुर्मुनिवृन्दवन्द्याः'। इति

तथा—"वर्धा प्रशंसयेयुर्गं इति'। एव च सन्ध्यास्विधोऽपि प्रशस्ता इति तात्पर्यं। तथा—

"राज्यापार्थौ१ तमेवार्यो पूर्वमद्राद्रयः ३।
आदित्य१ पुष्य११ श्रवणो१२ हस्ताश्च१ तथा१५ क्रमात्॥१॥
यस्मिन् धिष्ण्ये यत्कर्मोदितं, तद्देवतैस्तन्मुहूर्त्तेऽपि कार्यम्।
दिक्शूलार्थ चिन्तनीयं समस्तं, तद्वदन्वः पारिघश्च क्षमेषु ॥२॥"

अत्र दिक्शूलप्रणयमिति नक्षत्रदिक्शूलप्रभोक्षमिक्षे वक्ष्यमाणस्वरूप मुहूर्त्तेष्वपि नक्षत्रवद्विचार्य मतां विधि च तदुत्सरमानं स्यात् सा दिक् प्रयाणार्थे त्याज्या। तथा परिघदण्डः सात धिष्ण्यभेदा धिष्ण्यसम्भिन्नमेत्वपि शुक्रकार्योनुरूपतामपेक्ष्य विचार्यः। पारिघमेति वक्ष्यमाणपरिघदण्डं मुहूर्त्तेष्वपि नक्षत्रोपार्थं यात्रायां कुर्यादिति रत्नमाले। पौराणिकप्रजासेनम्—

'रौद्रः१श्वेतो२ मैत्र३आरभटः४ पञ्चमस्तु सावित्र ५।
वैराजो६ गान्धर्व७स्ततोऽभिजित्८रौहिण९बलौ१० च ॥ १ ॥
विजयो११ज्ज नैर्ऋतवारुणो१२ माहेन्द्रो१३ वारुणो१४ भग१५ भीर।
पञ्चे पुराणकथिता दिवसमुहूर्त्तास्त्वथाऽभिजित्पुत्रः ॥ २ ॥"

तु—अभिजि१द्विजयो२मैत्र ३ सावित्रो४ बलवान्५ सितः ६।
विराज७श्चेति सप्त स्युः क्षणा' सर्वार्थसाधकाः' ॥ ३ ॥

रौद्र१ गन्धर्व२ऽर्य पर३आरभटाख्यो४, वायुर्वन्हि६ राक्षसौ७ धातृ८सौम्यौ९।
ब्रह्मा१०भंग:११पौष्ण१२विष्णू१३समीरो१४, रात्रावेते नैर्ऋताद्याः१५ क्षणोऽन्त्यः ॥४॥"

इत्युक्तो प्रसङ्गागतप्रसङ्गः क्षणविचारः॥

प्रथममपवर्गं च क्षौरमाह सर्वनीत्यनुवादः—

अभ्यक्तस्नाताशितभूषितयात्रारणोन्मुखे क्षौरम्।
विद्यादिनिशासन्ध्यापर्वसु नवमेऽह्नि च न कार्यम् ॥३२॥

कृषिपाशुपाल्यादिकर इत्यादि । बहूनां लग्नस्थाने तु यो बलाधिकस्तस्य फलं वाच्यम् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥

लग्ने गुरौ त्रिकोणे सिते सितांशे विधौ च वेदज्ञः ।
भवति यमांशे गुरुसितलग्नेषु जडो विशीलश्च ॥४३॥

व्याख्या—सितांशे इति यत्र तत्र राशौ स्थितश्चन्द्रो यदि शुक्रस्यांशे स्यादित्यर्थः । एवम् मेऽपि । यमांश इति यमः शनिस्तस्यांशे इति चतुर्दशकालमपि स्युः । विशीलश्चेति च शब्दा मूकश्च ॥

त्रिषुगुरुबुधशुक्रे सार्केऽर्धनगुणहीनः कुजान्वितैः क्रूरः ।
सबुधैर्बुध सशौरैः स्यादुपनीतोऽलसो विगुणः ॥४४॥

व्याख्या—सार्कैरिति एषामर्कयुतौ सत्यामित्यर्थः । शौरिः शनिः । अयं श्लोको राज्याभिषेके कालेऽपि पाठ्यः ॥

चन्द्रे षष्ठाष्टमे मृत्युर्मूर्खत्वमथवा व्रतौ ।
व्रतमोक्षेऽथ केशान्ते चौले चैवंविधो विधिः ॥४५॥

व्याख्या—व्रतमोक्षो मौञ्जीबन्धच्छेदनादिरूपः । केशान्तो मुण्डनं । चौलं चूडाकर्म । यथा कुलाचारं प्रथमे तृतीये वा वर्षे यत्क्रियते । एवंविध इति योऽनन्तरमेव व्रतबन्धोक्तः ॥

वस्त्रे परिग्रहं प्राहुः कृत्तिकारोहिणीमृगैः ।
उत्तरात्रितयज्येष्ठापुष्यपौष्णाश्विदैवते ॥ ४६ ॥

व्याख्या—परिग्रहः स्थापनम् ॥

केन्द्रोपचयधीधर्मेष्वर्केन्दुज्ञसुरार्चितैः ।
शस्तैस्त्रिषड्दशायस्थैराधध्याज्जातवेदसम् ॥ ४७ ॥

व्याख्या—धीः [illegible] ॥

उदयेऽथ नवांशे वा राशीनां जलचारिणाम् ।
उदयस्थे च शीतांशौ वह्निरद्धाय शाम्यति ॥४८॥

व्याख्या—उदयो लग्नं । जलचारिणः कर्कमकरकुम्भमीनाः । ननु कुम्भस्य जलचरत्वं नास्ति, सत्यं, परमत्र जले चरतीति यौगिकव्युत्पत्तेर्विवक्षणात् कुम्भोऽपि संगृहीतः । अद्धाय शीघ्रम् ॥

क्रूराः कुर्युर्धने निःस्वमाढ्यं सन्तोऽखर्वं विधुः ।
इन्दुश्छिद्रे मृता सर्वे लग्ने च व्ययगो द्विजम् ॥४९॥

व्याख्या—अग्न्याधानलग्ने धनभवने यदि क्रूराः स्युस्तदा द्विजो निःस्वः स्यात्, सन्तः सौम्यास्तदा आढ्यः स्यात्, इन्दुर्धनगोऽखर्वः, छिद्रेऽष्टमे चेत्सर्वे ग्रहास्तदा मृत्युः । अत्राथ विशेषाश्चान्येऽपि ज्ञेयः—"अष्टमस्थे चन्द्रे द्विजपत्न्या मृत्युः, भौमे द्विजस्यैव, रविगुरुशनिषु तु

वह्निः प्रतिपत्तिसमवाप्तिप्रमाणो विधिविशेषो जैनर्षिप्रसिद्धः । आरम्भेऽन्यत्रापि चममयोस्तत्कार्यं पूर्वत् । विशेषस्तु—

"शान्तिकं पौष्टिकं कार्यं केन्द्रगगुरुशुक्रवासरे ।
कन्याविवाहनक्षत्रे पुष्याभिजिच्छ्रवणे तथा ॥१॥"

इति त्रिविक्रमः ॥

अथ मासा विप्रादीनां पञ्चदशस्लोकैराह—

मौञ्जीबन्धोऽष्टमे गर्भाज्जन्मतो वाऽब्दजन्मनाम् ।
राज्ञामेकादशे च स्याद्वत्सरे द्वादशे विशाम् ॥३७॥

व्याख्या—मौञ्जीबन्धो मेखलाबन्धः । अष्टमे इति यथाक्रममाचारं विप्राणां गर्भादष्टमे वर्षेऽपि जन्मजन्मानो विप्राः । विशो वैश्याः ॥

शाखाधिपे बलोपेते केन्द्रस्थेऽह्नि च तस्य वा ।
बले सूर्येन्दुजीवानां वर्णनाथे बलीयसि ॥३८॥
माघादौ पञ्चके मासां पौष्णाश्विन्योः करत्रये ।
श्रुतिद्वये मृगादित्यपुष्येषूपनयः श्रिये ॥३९॥ युग्मम् ॥

व्याख्या शाखाधिपो वेदाधिप एव यो जीवसितारेत्यनेन प्राणुक्तस्तस्मिन् बलिनाधिकमात्ये केन्द्रस्थे सत्युपनयः कार्यः । शाखाधिपे निर्बले सति कर्मसंकरसंभवात् । अह्नि वेति शाखाधिप तस्य वारे च । तत्र वेति वा शब्देनेदं सूच्यते—यदि कृष्णपक्षमुपनयः क्रियते तदा शाखासमदस्य वारे सम माघ । कृष्णपक्षविषयवर्षां च शाखेशो बलिष्ठः सन् केन्द्रस्थः कार्यः । यदि च त्रिंश शुद्धिमात्रेण क्रियते तथापि वारः शाखेशसमदस्यैव मान्य इति । वर्णनाथो वर्णानां जीवसितारविकुजेन्दुः । यथा सूर्येन्दुजीवानां सबलत्वे सर्वे वर्णनाथा सबला एवेति दैवज्ञवल्लभे । उपनय। यज्ञोपवीतप्रदानम् ॥

पराजितेऽरिवेश्मस्थे नीचस्थेऽस्तगते गुरौ ।
सितेऽपि चोपनीतः स्यात् श्रुतिस्मृतिबहिष्कृतः ॥४०॥

व्याख्या—य गुरौ जातानां यो दक्षिणगामी स पराजित इति यवादः । श्रुतयो वेदाः स्मृत धर्मशास्त्राणि ॥

क्रमादंशेषु सूर्यादेः क्रूरो१मन्दो२ऽतिपातकी३ ।
पटु४र्यज्वा५ च यज्वाढ्य६ च मूर्ख७श्चोपनयाद्भवेत् ॥४१॥

व्याख्या—सूर्यस्य नवांशे उपनीतः क्रूरः स्यात् चन्द्रनवांशे मन्द इत्यादि ॥

चतुष्टयेऽङ्कादिषु राजसेवी१, स्याद्वैश्यवृत्तिः२ क्रमतोऽन्त्यवृत्तिः३ ।
अध्यापकः४ कर्मसु षट्सु विज्ञः५, विद्यार्थयुक्तो६ऽन्त्यजसेवकश्च७ ॥४२॥

व्याख्या—चतुष्टय इति अर्के केन्द्रस्थे सत्युपनीतो राजसेवी स्यात् । चन्द्रे तु वैश्यवृत्तिः

द्वितीयोऽप्यपरोगार्त्तः स्यात् , शुक्रगुर्वोरस्तङ्गमस्तयोर्न किञ्चित्फलमिति " । लग्ने च द्वयमाविति लग्ने चकारात्चन्द्रे च शुभग्रहनिकुञ्जे द्विजस्य मृत्युरिति रत्नमालाभाष्ये । हर्षस्त्वाह–" लग्ने विधौ वा शुभयोरियुक्ते कोणाविना वक्रिरुपैति सद्यम् " ॥

जितैरस्तमितैर्नीचशत्रुक्षेत्रगतैरपि ।
सोमभौमगुरुचार्यैराद्दितामिर्न नन्दति ॥५०॥

व्याख्या–एषु सत्सु, आहितोऽग्निर्येन ॥

चन्द्रेऽर्के वा त्रिशत्रुस्थे लग्ने धनुषि वा गुरौ ।
मेषस्येशो१०स्त७गे वारे यज्वा स्याद्वाच्यपावकः ॥५१॥

व्याख्या–वारे भौमे । यज्वा स्यात् पावको येन । यज्ञेति वार्तिकः ॥

॥ इति विमानाधिकारः संपूर्णः ॥

नववाससः प्रधानं वासवपौष्णाश्विनादितिद्वितये ।
करपञ्चकध्रुवेषु च बुधगुरुशुक्रेषु परिधानम् ॥५२॥

व्याख्या–नववाससः परिधानं प्रधानं स्यादिति योगः । वासवेस्यापि, बहुधाम्–

'नक्षमाधि१स्त्वथ मर्त्म२ बहिरारो३ऽर्थसिद्धि४–
श्वासोभीति५र्धृति६रथ धनमाधि७र्वोगमश्च८ ।
शोको९मृत्यु१ मेरपतिमर्थ११ संपद१२ कर्मसिद्धि१३–
र्विपाधाधिः१४ स्वधन१५मथो मङ्गमस्थं धनानाम्१६ ॥१॥
मित्राधि१७रम्बरहृतिः१८ सकिकन्धुतिश्च१९,
रोगमे२ अतिमिश्रमसर्न२१ सपनामयश्च२२ ।
बान्धं२३ विभोग्रथमर्थ२४ बकर्मा२५र्धनं च२६
रत्नाधि२७रम्बरवृतेः फलमाभिमात् स्यात् ॥ २ ॥"

न च केवलं श्वेतस्यैव वस्त्रस्यापि वस्त्रस्य भोगे फलान्येव मानि स्युरित्यन्तीति व्यवहारप्रकाशे । रक्तवस्त्रभागे पुंसामपि शान्त्येव मानि शुभानि यानि योषितो वदन्त्ये, शुभानि तु श्वेतवस्त्रमेवाभि-योकानीति तु व्यवहारसारे । बुधेस्यापि यदुक्तम्–

'नवाम्बरपरीभोगे कुर्वन्त्यर्काद्विवासरा ।
जीर्ण१ प्रकाम२ शोकं३ च धनं४ ज्ञानं५ सुखं६ मरणम्७ ॥१॥"

कम्बलभोगे रविरपि शुभः तत्र तस्योक्तत्वात् । केऽप्याहु –

"व्यापार्ये रवौ पीतं बुधे नीलं शनौ सिते ।
गुरुभार्गवयोः श्वेतं रक्तं मङ्गलवासरे ॥ १ ॥"

योषिन्नवेत करपञ्चकवासवाश्विपौष्णेषु चक्रगुरुशुक्रदिनेशवारे ।
मुक्ताप्रवालमणिशङ्खसुवर्णवस्त्ररक्ताम्बराण्यविधवात्वमति सती चेत्॥५३॥

व्याख्या–करपञ्चकमिति विशिष्य च–

सर्पदष्ट सुपर्णेन रक्षितोऽपि न जीवति ।
मूलार्द्राभरणीयुग्ममघाश्लेषाद्विदैवते ॥ ६३ ॥

व्याख्या—न जीवतीति शेषेषु जीवतीत्यर्थः । मूलेत्यादि, विवेकविलासे त्वेवम्—
"मूलाश्लेषामघा पूर्वात्रयं भरणिकाश्विनी ।
कृत्तिकार्द्रा विशाखा च रोहिणी दष्टमृत्युदाः ॥ १ ॥"
तथा—' तिथयः पञ्चमी षष्ठ्यष्टमी नवमिका तथा ।
चतुर्दश्यप्यमावास्याऽहिना दष्टस्य मृत्युदा' ॥ २ ॥
दष्टस्य मृतये वारा भानुभौमशनैश्चराः ।
प्रात: सन्ध्यास्तसन्ध्या च सङ्क्रान्तिसमयस्तथा ॥ ३ ॥" इत्यादि ॥

ज्ञातरोगस्य पूर्वार्द्रास्वातिज्येष्ठाहिभैर्मृतिः ।
भवेन्नीरोगता रेवत्यनुराधासु कष्टतः ॥ ६४ ॥
मासान्मृगोत्तराषाढे विंशत्यह्नां मघासु च ।
पक्षेण तु द्विदैवत्ये धनिष्ठाहस्तयोस्तथा ॥ ६५ ॥

व्याख्या—उत्तराषाढेति, अभिविज्ञातरोगस्य मासक्रमेण मृत्युरारोग्यं चेति शेषः ॥

भरणीवारुणश्रोत्रचित्रास्वेकादशाहतः ।
अश्विनीकृत्तिकारक्षोनक्षत्रेषु नवाहतः ॥ ६६ ॥
आदित्यपुष्यादिर्बुध्नरोहिण्यार्यमणेषु तु ।
सप्ताहादिह ताराया यदि स्यादनुकूलता ॥ ६७ ॥

व्याख्या—ताराया इति "शुक्लेऽप्यासुरिवते रोगे" इत्युक्तेः ॥
अत्र प्रसङ्गान्मृत्युज्ञानं लिख्यते—
'आइचाइ करे विसु मंगह पनरहमाहि ठवे विसु मंगह ।
बारह नाडिरितस्स य विअर, जीविममरण फुड आविम्मह ॥ १ ॥'
रम्याकान्त्यमभादौ दत्त्वा भुजङ्गस्थापना यथा—(अत्र समीपस्थे पत्रे स्थापनाद्रष्टव्या) भं २
अत्र ये ये यहा येषु येषु भेषु स्युस्ते ते तेषु तेषु भेषु देयाः, ततोऽर्कभाद्रोगिभावभ यावद्
गण्यते, यद्याद्यनाडीमध्ये प्रथमं१ नवमं९ त्रयोदशं१३ एकविंशं२१ पञ्चविंश२५ वा स्यात्तदा
मरणं । यदि द्वितीयनाडीमध्ये द्वितीय२ अष्टम८ चतुर्दशं१४ विंशं२० षड्विंशं२६ वा स्यात्तदा
बहुक्लेशः । यदि तु तृतीयनाडीमध्ये तृतीयं३ सप्तम७ पञ्चदश१५ एकोनविंशं१९ सप्तविंश२७
वा स्यात्तदाऽल्पक्लेशः । शेषनक्षत्रेषु आरोग्यं । शुभाशुभग्रहदेयाच्च विशिष्य शुभाशुभं वाच्यं ।
यतिदिनचर्यायां त्वेवमेव चक्रमार्द्रादौ दत्त्वा स्यात्प्रसूते—
' मार्द्रादि पञ्चदशभिर्वापि त्रीण्यन्तान्य त्यजन् ।
विनाडिचक्रे चन्द्रा१र्क२जन्म३वेधे न जीवति ॥ १ ॥'

'छायाकृतिः श्रिये स्याच्छत्रादिसमा गतापि रवा से ।
काकोलूकादिसमा न देवमागाभिवाऽपि पुनः ॥१॥"

सुवर्णं सर्व मर्वेन्यस्त निखातं दत्तमेव वा ।
मृदुश्रुतित्रयादित्यलघुत्त्रेषु शुभेऽहनि ॥५८॥

व्याख्या—न्यस्त स्थापनिकायां वाणिज्यव्यवसायादौ वा मुक्तं निखातं भूम्यादौ दत्त वा केनापिर्पितं, मृदुमध्यानामृक्षं यदपि वासवरेन समृद्धितं । शुभेऽहनीति शुभशनिवारेभ्यो । विशायस्तु-
"कलवानमथावासं क्षिमविष्णैर्विवीयत"।

यथा—"निमिषक्रियनवनिवर्धनमादित्याद्गवाणं करात् पौष्णात् ।
त्रितयं श्रवणत्रितयोत्तरासु मित्राधिदेवे च ॥ १ ॥"

नष्टं चतुर्भिरन्धाद्यैर्गच्छेत् पूर्वादिषु क्रमात् ।
लभ्यते सुखाद्१यत्नाद्२कष्टार्तेवः३ न साऽपि४ च ॥५९॥

व्याख्या—सुखादिति आशमस्थाने इति शेषः । अन्धेषु सर्वं लभते काणेषु सर्वमिति केचित् । द्विपादचतुष्पादेवन्येष्वपि दुःखेन लभ्यते, यानि तु त्रिपादत्वेन पादखञ्जानि तेषु सुखा यत्नेनापि लभ्यते इति लल्लः ॥

अन्धादिसमेवाह—

रेवत्यादिचतुष्केषु नामानि प्रतिभं जगु ।
अन्ध१ माकेकर२ चिह्न३ सुलोचन४ मिति क्रमात् ॥६०॥

व्याख्या—माकेकरं काणं । चिह्नं चिप्पटाक्षं । अत्र दिग्शुद्धिकृत् प्राह—
'रविरिक्खा छ च्चास बारस तरुणा य नव परे वेरा ।
सकमदि जाइ वेरीहिं न जाइ बाके कमइ पासे ॥ १ ॥"

न प्रेतकर्म कुर्वीत यमले सत्रिपुष्करे ।
क्रूरमिश्रध्रुवार्द्रासु तथा मूलानुराधयोः ॥ ६१ ॥

व्याख्या—मकर्णेष हतो गतो मतान्तर प्रेतस्तस्य कर्म शोककृत्यं । यमले इति, पक्षके तु तद्वर्जन प्रागप्यूचे । रविकुजवारी चात्र त्याज्याविति दिनशुद्धौ । अन्यत्र त्वेवम्—
पुष्याश्विनी स्वातिहस्ता ज्येष्ठा श्रवणरेवती ।
एषु प्रेतक्रिया कार्या रविवारं विना बुधैः ॥ १ ॥"

मृते सार्धे पञ्चदशमुहूर्त्तैर्नैव पुत्रकः ।
एकत्रिंशन्मुहूर्त्तैस्तु क्षेप्यः शेषैस्तु भेऽद्वयो ॥ ६२ ॥

व्याख्या—सार्धं पञ्चदशमुहूर्त्तत्वादि प्रागुक्तं । नैवेति आमिक्षिस्यपि न कार्यः पुत्रकः "अवड्ड कमिड न कायव्वो" इत्युक्तेः । क्षेप्य इति पुत्रकः कृत्वा मृतसमीपवर्ति त्याज्यः संस्कार समये मध्य एव क्षेप्यमेति रीतिः ॥

सर्पदष्ट सुपर्णेन रक्षितोऽपि न जीवति ।
मूलार्द्राभरणीयुग्ममघाश्लेषाद्विदैवते ॥ ६३ ॥

व्याख्या—न जीवतीति रोगेषु जीवतीत्यर्थः । मूलस्यादि, विवेकविलासे तोक्तम्—

"मूलाश्लेषामघा पूर्वात्रय मरणिकाश्विनी ।
कृत्तिकार्द्रा विशाखा च रोहिणी दष्टमृत्युदाः ॥ १ ॥"

तथा—' तिथय पञ्चमी षष्ठ्यष्टमी नवमिका तथा ।
चतुर्दश्यप्यमावास्याऽहिना दष्टस्य मृत्युदा' ॥ २ ॥
दष्टस्य मृतये वारा भानुभौमशनैश्चरा ।
प्रात सन्ध्यास्तसन्ध्या च सक्रान्तिसमयस्तथा ॥ ३ ॥" इत्यादि ॥

जातरोगस्य पूर्वार्द्रास्वातिज्येष्ठाहिभैर्मृति ।
भवेन्नीरोगता रेवत्यनुराधासु कष्टत ॥ ६४ ॥
मासान्मृगोत्तराषाढे विंशत्यहा मघासु च ।
पक्षेण तु द्विदैवत्ये धनिष्ठाहस्तयोस्तथा ॥ ६५ ॥

व्याख्या—उत्तराषाढेति, अभिजिज्जातरोगस्य मासद्वयेन मृत्युरारोग्यं चेति वृद्धाः ॥

भरणीवारुणश्रोत्रचित्रास्वेकादशाहतः ।
अश्विनीकृत्तिकारक्षोनक्षत्रेषु नवाहतः ॥ ६६ ॥
आदित्यपुष्याहिर्बुध्न्यरोहिण्यार्यमणेषु तु ।
सप्ताहादिह ताराया यदि स्यादनुकूलता ॥ ६७ ॥

व्याख्या—ताराया इति ' शुभकृत्याम्रूत्थिते राग' इत्युक्तेः ॥

अत्र प्रमाद्धाम्यग्मुदानं लिख्यते—

'माड्याइ चरे बिधु भंगइ पनरहमाहि ठवे बिधु भंगइ ।
बारह माहिरितम्स न दिस्सइ, जीविममरण फुड आखिज्जइ ॥ १ ॥'

अभ्याजान्तममादौ दत्वा शुभग्रहस्थापना यथा—(अत्र समीपस्थे पत्रे स्थापनाद्रष्टव्या) म च
अत्र च ये महा चपु वेषु भेषु स्पृशे त तपु वेषु भषु रेखाः, ततोऽर्कमात्रागिनामम यावन्न
च्छन, यद्यापन ईमध्ये प्रथमं१ नवमं९ त्रयोदशं१३ एकविंशं२१ पञ्चविंशं२५ वा स्यात्तदा
मरणं । यदि द्वितीयनाडीमध्ये द्वितीय२ अष्टमं८ चतुर्दश१४ विंशं२० षड्विंश२६ वा स्यात्तदा
कष्टम् । यदि तु तृतीयनाडीमध्ये तृतीयं३ सप्तम७ पञ्चदश१५ एकोनविंशं१९ सप्तविंश२७
वा स्यात्तदाल्पकष्टम् । शेषनक्षत्रेषु आरोग्यं । शुभाशुभग्रहयोगाच्च विशिष्य शुभाशुभं वाच्यं ।
यदिवादमे तथमेव चक्रमाद्यामाद्य दत्वा स्थाप्यमूच—

' माद्यापं' पञ्चदशभिर्माणि त्रीण्यन्त्यानि त्यजन् ।
विमादिचक्रे चन्द्रा१कः२जन्म३ष्वेव न जीवति ॥ १ ॥'

त्रिनाडिकचक्रस्थापना यथा—(समीपस्थपत्रे विलोक्या) यं १

जन्मार्कमभ्येति, अयं भावः—'सूर्येणाधिष्ठिते रोगिणो जन्मनक्षत्रे चेत्स्यान्मृत्युः रोगारम्भे मरणम्" इति। त्रिनाडिचक्रे तु प्रवहत्रयाणां त्रिनाड्याद्यंशिचक्रस्थापनं कार्यं चेत्यूचे, तथाहि —

"नाई मड़ा मिगं अंते मज्झे मूलं च हिर्म।
रविरिक्ख जम्मरक्खं तिविड्डो न हु जीवई ॥ १ ॥"

एकत्रिंशत्त्रिनाडिकचक्रस्थापनेयम्—(समीपस्थपत्रे विलोक्या) यं ४

तत्र—"रविरिक्खजम्मरक्खं एकनाडीगया जया।
तया दिने मरे मच्चू मणुआ जिणभासियं ॥ २ ॥"

अन्यत्रैवमप्याहुः—

'रोगिणो जन्मनक्षत्रस्य एकनाड्यां यदा रविः। मासद्वयं रवेर्मोक्षं यावत्कष्टतरं तथा ॥ १ ॥
रोगिणो जन्मनक्षत्रस्य एकनाड्यां यदा शशी। तदा पीडां विजानीयात्सप्ताहादधिकां ध्रुवम् ॥ २ ॥
क्रूरग्रहास्त्वन्ये तु यदि तत्रैव संस्थिताः। तदाऽकाले भवेन्मृत्युः सत्यमीशाननाषितम् ॥ ३ ॥"

एतैरन्यैश्च प्रकारैर्विमृश्य क्रूरग्रहसेन्दुभावितक्षस्य विध्यादिरोगोत्पत्तावपि मृत्युसम्भवो निर्देशः॥

भैषज्यमिष्टं मृगवारुणानुराधाधनिष्ठाश्रुतिरेवतीषु।
पुष्याश्विनीराक्षसहस्तचित्रापुनर्वसुस्वातिषु वेदपुष्ट्यै ॥ ६८ ॥

व्याख्या—भैषज्यं रसायनादि। वारविशेषेऽनुक्तेऽपि सर्वत्र सौम्यवारा मान्याः, इह सर्वोऽपि भेषजस्य वर्गोक्तः। एवं हल१गर्भकर्म२चतुर्विध३मातृक४वापी५कूप६राम७असकनाम-स्थापन८वेस्मकरण९इन्धन१० बीजोप्ति११नगरादिवोत्पोत्थूम१२ सुरपूजादि१३सर्वमंगल्य कर्मस्वपि विशेषतस्तुक्ते सौम्यवारा रविवाराश्च मान्या इत्युक्तम्॥

स्नानमुक्ताचनस्येष्टं वारयोर्न बुधशुक्रयोः।
ब्राह्मपौष्णोत्तराश्लेषादित्यस्वातिमघासु च ॥ ६९ ॥

व्याख्या—उक्तचनं नीरुजीकरणं। वारेषु सर्वेषु, भेषु ब्राह्मादीनि च व्यावानि। पू (पौ) ष्णोऽत्र बुधगुरू इत्येकस्मिन्नपि स्नात्वा वस्त्राः॥

अभ्यंगमर्ककुजजीवसितेषु पर्व
संक्रान्तिविष्टिषु विवर्जितयोगयुग्मे।
कुर्याद्द्वि२षट्६भुजग८दिक्१०तिथि१५शक१४विश्व१३
सख्ये तिथौ च न कदाचन भूतिकामः ॥ ७० ॥

व्याख्या—अभ्यंगमिति तैलाभ्यंगेन तैलाभ्यङ्गकरणं स्यात्प्रसिद्धं। पर्वाण्यर्केन्दुग्रहणदीपोत्सवा-दीनि। संक्रान्तिरिति सूर्यसंक्रमणदिवसे। योगौ व्यतिपातवैधृताख्यौ, ग्रहमुक्तस्य तु व्यतिपातादि इष्टोऽपि न स्नानमिष्टः। उक्तं च—

" रविमन्दारवारेषु विष्टौ वा व्यतिपातके ।
स्नातस्य भग्नमुक्तं शशिन्यशुभतारके ॥१॥ "

भुञ्जीतास्य नव वस्त्रा शुभेऽह्नि ध्रुवचान्द्रभे ।
पुनर्वसुकरश्रोत्ररेवतीनां द्वयेषु च ॥७१॥

व्याख्या–द्वयेष्विति, एवमष्टौ भानि ॥

राजावलोकनं कुर्यान्मृदुक्षिप्रध्रुवोडुभिः ।
वासवश्रवणाभ्यां च सुधीः सर्वार्थसिद्धये ॥७२॥

व्याख्या–राजेति यो यस्य स्वामी स तस्य राजा ॥

गजवाजिकर्म नेष्टं रौद्रे पूर्वा३त्तरा३विशाखासु ।
भरणित्रितयाश्लेषाद्वितयज्येष्ठाद्वयेषु तथा ॥७३॥

व्याख्या–गजानां कर्म शान्तिकदन्तकर्तनादि । अश्वानां शान्तिकर्मीयमनादि । रौद्रे इत्यादि भपषु तु कार्यमित्यर्थः । सामान्योक्तेऽपि कार्ये विशेषो ग्रन्थः—"अश्विनी१ पुनर्वसु२ पुष्य३ हस्तत्रयेषु६ गजानां, तथाऽश्विनी१ मृग२ पुनर्वसु३ पुष्य४ हस्त५ स्वाति६ धनिष्ठा७ शतभिषक्८ रेवती९ष्वश्वानां च कर्म कार्यमिति' ॥

गवां स्थानं च यानं च प्रवेशश्च न शस्यते ।
तिथौ भूतार्कदर्शाख्ये श्रोत्रचित्राध्रुवे च भे ॥७४॥

व्याख्या–गवामित्युपलक्षणत्वान्महिषतुरगमहिष्यादीनामपि । स्थानमिति बन्धनार्थं स्थानकरणं यानं गोचरार्थं । प्रवेशो गृहार्थं । भूतेति चतुर्दशी ॥

क्रयविक्रयौ न हि गवां हस्तज्येष्ठाश्विनीधनिष्ठाभ्यः ।
अन्यत्र पौष्णवारुणराधादित्यद्वयेभ्यश्च ॥ ७५ ॥

व्याख्या–अन्यत्रेति हस्तादिष्वेव कार्यो विनिमयः । क्वापि च—

"तीक्ष्णेषु पशुं दमयेत् दारुण्यं न ध्रुवेषु समाश्रयम् ।
पशुपोषणं विधेयं चरेषु दीक्षा रवं मृदुषु ॥ १ ॥"

इति ग्रन्थः ॥

हलस्य वाहनारम्भं न हि कुर्वीत कर्हिचित् ।
पूर्वासु कृत्तिकासार्पज्येष्ठार्द्राभरणीषु च ॥७६॥

व्याख्या–वाहनारम्भमिति प्रथमं हलेन भूम्युल्लेखनम् ॥

अथारम्भदिने किं भं शुभमित्यत्राह हलचक्रमाह—

हलचक्रेऽर्कभुक्ताद्भात्त्रयं नेष्टं शुभं त्रयम् ।
त्यजेन्नव शुभाय स्युः कृषौ भानि त्रयोदश ॥७७॥

व्याख्या—अर्कमुक्तादिति अर्केण भुक्ता मुक्ता प्रारभ्याष्टाविंशतिमानि दण्डचक्रे एवं स्था प्यानि । यथाहि—

"अष्टार्कं दण्डिकाग्रे न्यसेत् अर्कत्रयसमन्वितम् । ढकं न्यस्य त्रिकेष्वाणि रविना मुक्तधिष्ण्यतः ॥१॥
दण्डिकाहूच्छयोरपृष्ठपादाप्रमस्तेषु भये भयम् । मोक्षयोः पञ्चके न्यस्य गणना चक्रसाङ्गके ॥२॥"

अत्र चाश्विनी मुक्तर्भं प्रकल्प्य भरणीसार्द्धभरणतः दण्डचक्रस्थापना यथा—

भ भ भ

रे अ पू अर्क सूर्ये
दंडिका म अ पं इं
ह शं इ
रे ह शं दं दंडिका
रो मृ आ मध्ये
अलेव मघा वर्षा
पु पु श्ले मोक्ष
भूप

फलम्—"दंडिकास्थे गवां हानिर्भूपस्थे स्वामिनो भयम् ।
लक्ष्मीर्लाभक्रमोक्षस्थे धैमारंभादिनिर्णये ॥ १ ॥"

इति मतपतिविमर्शपर्यायो । मत एव अयं मेढमिति दंडिकामूलस्थं प्रथ मेढं यत्मे द्वावाश्वल- मर्थं शुभ दंडिकाशुभमूप्रमान्यास्त्रसलमाणि भव त्यजेत् शेषाणि त्रयोदश मानि मोक्षपदान्तर्धीस्थानि शुभानि । उक्तं च व्यवहारप्रकाशे—

"पूष्णो भुक्तभतत्रयं न शुभदं मेढे चतुर्गावहम्,
न मेढे त्रितयं च सप्तभमतो दिग्भाप्तकुर्मं पञ्चकम् ।
दण्डिभ्रमं त्रितयं न पञ्चमतोऽप्यत्रापरमात् पञ्चकं,
मेढे मेष शुभं ग्रहं च विज्ञेयं मध्ये भाद्रिमतेः सम्मतम् ॥१॥",

श्रीजोसो प्रतिपिद्धानि पूर्वाभरणीत्रयम् ।
सार्पाविस्पश्रुतिज्येष्ठाविशाखावारुणान्यपि ॥७८॥

व्याख्या—प्रतिपिद्धानीति, शेषमेषु तु सर्वश्रीजानामपि शुभत्वं स्यादित्यर्थः परं पूर्वोक्त चक्रशुद्धेषु शेषमेष्विति क्षेममिति रत्नमालाभाष्ये । विशेषस्तु—

"स्थाप्योऽपि सूर्यभुक्तभात्त्रिमात्प्रयोक्तान्वरक्रमात् । मूले त्रीणि गर्भे त्रीणि भानि द्वादश पोत्तरे॥१॥
वेदाः४ पुच्छे यदि पञ्च दिनमात्र फलं वदेत् । स्वोत्तममानमणाद्धिः लक्ष्मीनिष्क्रमतोऽतिमी" ॥२॥

मूलस्थे त्रिके स्वोहं सस्वामामवृद्धिः स्यात् । गर्भस्थे त्रिकेऽप्यसमप्रारभपातः । उदरस्थे द्वादश वृद्धिः । पुच्छस्थे चतुष्के निस्तष्कुसता वासरमिति यस्य नाम । बहिःस्थे पञ्चके मूलकारीर्ती मां भीः । प्रसिचक्रस्थापना यथा—(समीपस्थपत्रे विलोक्यताम्) मे ५

इदं श्रीजोतिविमर्शे विचार्यमिति रत्नमालाभाष्ये । व्यवहारप्रकाशेऽप्युक्तम्—

"मकमुकायमार्गाणि ग्रादशाच त्रयं शुभम् ।
बीभोधी षोडशाग्रीणि एकविंशाधवा त्रयम् ॥ "

एव द्वादश शुभानि शेषाण्यशुभानि ॥

कृषिरूचे सूर्यर्क्षाद्विपु५ कु१रसे६न्दु१त्रि३भू१रसे६न्दु१युगे ४ ।
असुख१सुख२मध्य३लाभा४रति५रति६मध्या७र्थे८दु ख९कृत्स्कमश ॥७९॥

व्याख्या—अत्र कृषिचक्रे शनिचक्रवत्पुरुषोऽपि नराकारोऽभ्यूह्यः, ततो मुखादिस्थानेषु सूर्यभागारम्भाद्यर्क्षविभागैर्नक्षत्राणि, यथा—

कृषिपुरुषः

मुखे	५	असुखं
दक्षिणकरे	१	सुखं
पादद्वये	६	मध्यमं
वामकरे	१	लाभ
उदरे	३	अरति
मस्तके	१	रति
नेत्रद्वये	६	मध्यमं
गुदे	१	लक्ष्मी
पुच्छे	४	दुःखं

जलाशय न कुर्वीताश्विनीभरणिमित्रमैः ।
आजपादश्रुतिस्वातिभाग्यवारुणमैस्तथा ॥८०॥

व्याख्या—जलाशयं वापीकूपतडागादिकं । आजपादं पूर्वभद्रपदा । भाग्यं भगदैवतं पूर्वफल्गुनी । वारुण्यम्बरशतभिषक् ॥

न वृक्षरोपणं कुर्यात्क्रूरार्द्रादित्यवह्निभैः ।
अश्लेषामारुतज्येष्ठाधनिष्ठाश्रवणैरपि ॥८१॥

व्याख्या—आदित्यं पुनर्वसु । मारुतं स्वाति ॥

नृत्तं मैत्रे स्याद्धनिष्ठाद्वये वा, हस्तज्येष्ठापुष्यपौष्णोत्तरेषु वा ।
संभानाद्य नाथरेस्कि च मुक्त्वा, धिष्ण्यं क्रूरं दारुणं वारुणं वा॥८२॥

व्याख्या—उत्तरात्रितयः । एषु नाट्यं कर्तुं शिक्षितुं वा प्रारभ्यते । संधानाद्यमिति मन्त्रिरादिकं नाथरम कार्यमित्यर्थः ॥

इत्युक्तान्यत्र विमर्शे नाममात्रमतान्युपयोगीनि कार्याणि । सन्ति चान्यान्यपि शुभाशुभानि कार्याणि । तेषामयं संक्षेपः पूर्वमप्रोक्तः—

' रित्तितिहि असुहजोगे कूरविलग्गाइ कूरवारे अ ।
आयरह कसिणपक्खे असुहं असमत्त विवरीअं ॥१॥"

अत्र क्रूरविलग्नात् इति पक्षम क्रूरषड्वर्गे क्रूरग्रहाध्यासितं क्रूरदृष्टं वा, मासिश्राद्धादिष्वपि पीडाभ्यासिबेषु क्रूरग्रहाध्यासितेषु पापोपमहाविद्देषु वा। क्रूरवारे च इति चराभ्यात् क्रूरग्रहहोराणां क्रूरकाले च विरुद्धाख्ये। "मसस्य विपरीतं तु" इति शुभे कार्ये विष्टयादीनि सर्वाणि शुभान्येव ग्रहणीयानि। लग्नमपि शुभषड्वर्गे शुभग्रहाध्यासितं शुभदृष्टं वा। मासमपि कार्यानुसारेण चरस्थिरादिषु शुभशुभानि सौम्यग्रहाध्यासितानि मन्तव्यानीत्यर्थः। न चैतेषु कार्येषु अभिज्ञत्वात्, "अत्र विवाहे दीक्षायां प्रतिष्ठायां च प्रस्तावे" इति च वक्ष्यमाणत्वात्। ये पुनरेतेष्वपि लग्नमावसीनु मिथ्यन्ति तेषां कुलेऽस्मिन् विमर्शे मौञ्जीबन्धादिप्रतिष्ठान्तकार्यामात्मविमर्शे च यात्रायां वास्तुनिवेशप्रवेशयोश्च सूत्रकृतैव लग्नबलान्युक्तानि। तेषु तु लोकमति तेष्वेव—

'शुभक्ष्मयोर्वरवशोः क्षेत्रेष्वथवेषु पुंसवनयोगे। द्विपदे लग्ने क्षीर्णेदविनि च गुरुशुक्रयुतदृष्टे ॥१॥
यद्वा त्रिकोणकेन्द्रस्थितयोरनयोः स्वजन्मलग्न वा। लग्नोपचयगे चन्द्रे जातो सुताणां मनुष्यार्णाम्॥२॥'

अत्र पुंसवनेति पुंसवनयोगो ज्ञातव्यः। स चैवम्—

'विषमर्क्षे विषमनवांशसंस्थिता गुरुशशांकलग्नार्काः। पुंजन्मकराः समभेषु योषितां समनवांशगताः॥१॥
बलिनौ विषमेऽर्कगुरू नरं स्त्रियं समगृहे कुजेन्दुसिताः। कमाद्विषमोपगतः शनैश्चरः पुंजन्मकरः॥२॥

॥ इत्याधानम् ॥ १

सीमन्तकर्म पुरुषे लग्नेऽस्य च त्रिकोणकेन्द्रस्थे।
क्षीणे त्रिकोणकेन्द्रस्थमपाह्मेष्वशुभरहितेषु ॥ ३ ॥

॥ इति सीमन्तः ॥ २

गुरौ भृगौ वा केन्द्रस्थे निशतीन्द्रपोपवर्गिभे।
जातकर्म शिशोः कुर्यान्नामविन्यसनं तथा ॥ ४ ॥

॥ इति जातकर्मनामस्थापने ४ ॥

कर्णवेधः शुभे लग्ने सौम्यग्रहविलोकिते।
क्रूरोज्झिते च लाभस्थितैः सौम्यग्रहैः शुभः ॥५॥

॥ इति कर्णवेधः ॥ ५

अन्नप्राशनलग्ने मूर्च्छादिरवे मदे फलमेवम्—

क्षीणे चन्द्रे भिक्षुः संपूर्णे सत्रदश्च मखा स्यात्। क्षेत्रमसितैर्वक्रप्रसैर्नीचक्रूरैर्महाव्याधिः ॥६॥
निधनत्रिकोणकेन्द्राग्न्तगैः फलं सप्तवेष तनुगेषु। क्रमात् बहाइसगयचन्द्रोऽनिशः शुभमुतोऽपि ॥७॥

॥ इति पूर्वोज्ञनम् ॥ ६

क्षौरं शुभकरमिष्टे चन्द्रस्थैर्मो न्याम् मृते मूर्ते।
द्वावशमनत्रिकोणायगैर्मकेन्द्रसुलग्नाद्धिकरम् ॥८॥

॥ इति क्षौरम् ॥ ७

चूडा शुभाम शुकरलग्नेषु सौम्येषु केन्द्रे मिथतो कुजेऽब्दात्।
क्षीणे चन्द्रागोऽब्दो जराम भानुः सुरतस्य च पंगुताम्यै ॥९॥

॥ इति चौलम् ॥ ९ ॥

सौम्यैस्त्वमोपचयैर्भे चन्द्रारम्भे गुरौ चाऽपि ।
विद्याशिल्पारंभौ जीवेन्दुबलयोगे चन्द्रे ॥ १० ॥

॥ इति विद्या१०शिल्पारंभौ ॥ १० ॥

शुभे विलग्ने शशिनि चराद्यौ गुरुवीक्षिते ।
हिबुकस्थैः शुभैर्नृत्यं काव्यं चारभ्यते बुधैः ॥११॥

॥ इति नाट्य११काव्यारंभौ ॥ १२ ॥

सीताशौ शुभराशिस्थे शुभेष्वत्रयवर्जितु ।
मन्त्रादिग्रहणं कार्यं हित्वा पापमहोदयम् ॥१२॥

॥ इति मंत्रादिग्रहणम् ॥ १३ ॥

पित्र्येशयाम्यमूलेन्दुभेषु गुरौऽष्टमेऽपि च ।
वेतालसिद्धिः पाताले स्वगौ श्रे कुंभलग्नगे ॥१३॥

॥ इति वेतालमन्त्रादिसाधनम् ॥ १४ ॥

हिबुकऽर्के गुरौ लग्ने धर्मारंभा रवेर्दिने ।
गुरुभ्रश्लग्नवर्गे वा शुभारंभास्तयोर्बले ॥१४॥

॥ इति धर्मारंभ१५ नन्द्यादिके१६ ॥

मोक्षार्थिना च दीक्षा स्थिराद्ये कर्मगे त्रिदशपूज्ये ।
पापैर्धर्माद्यैस्वहीनैः मासमित्रयोग ॥ १५ ॥

अत्र मासमित्रेति चतुरादिभिर्मैरेकस्थानस्थै प्रव्रज्यायोगः। तथा जन्मनि यत्र राशौ चन्द्रस्तत्रा सीशोऽन्यैर्ग्रहैरदृष्टः सन् शनिं पश्यति तदा प्रव्रज्यायोग । यदि वा तद्राशीशं तथाविधं शनिः पश्येच्च तदापि प्रव्रज्यायोगः ॥

॥ इति दीक्षा ॥ १७ ॥

पूर्णे चन्द्रे वेश्म४गेऽर्केऽम्बर१०स्थे जीवे लग्ने चाक्पतेर्वासरे च ।
श्रीमन्त्यायुष्याणि कार्याणि कामाण्युक्तस्थितेश्च राज्याभिषेकः ॥१६॥

॥ इत्यायुष्यकार्माणि ॥ १८ ॥

धर्मसरण कुर्यात् क्रूरैस्त्यक्ताष्टमान्त्यमैर्लग्ने ।
उपचयमेषु च शशिर्द्देऽप्यन्त्यापुपचयस्थे ॥१७॥

॥ इति धर्मव्यापार ॥ १९ ॥

भीषणसेवा विहिता शुभाय धवलासु सौम्यभेषु ।
निधनान्त्याष्टमरिपुस्थक क्रूरे विना रिष्टम् ॥१८॥

विना रिष्टमिति रिष्टयोगा जातकोक्तास्तदभावे इत्यर्थः ।

॥ इरणोपचसेवा ॥ २० ॥

लग्ने स्थिरे केन्द्रगते च जीवे क्रूरे दिने रिक्ततिथौ कुसेन्दौ।
केन्द्रत्रिकोणोपचयैश्च पापैः, स्नानं हितं रोगविमुक्तिकाले ॥ १९ ॥

॥ इति मौक्ष्यस्नानम् ॥ २१ ॥

मीने दिवाकरे वा दशमायगतेद्युमणावविकमे।
चित्रानुराधीश्वयोनिचरावाद्यवैतीसम् ॥ २ ॥

मीनेदिवाकरेति वर्षे हरिमित्यादिक योनिचरैर् लक्ष्मीस्वर्यः।

॥ इति नृपादिसेवा ॥ २२ ॥

लग्नस्थिते शुभे शुद्धेऽष्टमे धिष्ण्ये स्वयोनिके।
स्वातादिभिः क्रयाणि पशूनां शोमनो भवेत् ॥११॥

लघ्वीभिके इति वस्तूनां योऽन्योऽन्यविक्रेतादिना यः पशुलघुयोनिके नक्षत्रे।

॥ इति पशुकर्म ॥ २२ ॥

सौम्यर्क्षे पापानां शुक्रेन्दुबले गुरौ विलग्नस्थे।
चन्द्रे जलराशिस्थे कुर्यात् कृषिकर्मबीजवपनादि ॥२३॥

॥ इति कृषिकर्म२४बीज२५इलोद्वपः ॥२६॥

शेषाणां कर्माणि मौख्यानि कुर्वीत गुरोरुदये।
चन्द्रे जलचरराशौ च१ स्वस्थिते दुर्बलैरशुभैः ॥ २१ ॥

॥ इति जलाश्रयादि ॥ २७ ॥

शुभदा वाल्सोमचरैः सौम्यैर्लग्नस्थविचरणगतैः।
क्रूरैर्भवागबन्धैः विपणिः सेन्दौ स्थिरे लग्ने ॥२४॥

॥ इति विपणिः ॥ २८ ॥

विपणयोगकाकमदीव्ये पुष्यधर्मकेन्द्रेषु।
शुभयुक्ते च निधने मदरहिते शोभनः मौक्षः ॥ १५ ॥

॥ इति विपणयोगः ॥ २९ ॥

इष्टमैशाद्ये लग्ने वित्तकेन्द्रत्रिकोणगैः।
शुभैः पण्यस्य कर्माणि कर्मस्थिता नरोदयम् ॥ १६ ॥

इष्टमैशाद्ये इति स्वयम्भ्याधर्मस्थिताशादिति क्षेत्रः। पण्यं मोह रिवक्रमकारिपुष्कलत्वात् क्रयकमस्य वजनम्।

॥ इति क्रयविक्रयौ ॥ ३० ॥

चन्द्राद्ये हरिवसे केन्द्रे क्ये रसर्समहः।
स्वेच्छम्य समयो लग्ने शुभे मौने भवतास्थिते ॥ १७ ॥

अत्र चन्द्रादये इति अप्रस्थे चन्द्रे । केन्द्रे ज्ये इति अप्रस्थे गुरौ ।

॥ इति रत्नसग्रहे३१श्लोके३२ ॥

किं बहुना ?

व्ययनैधनसंशुद्धौ सद्दापचयोदये ।
सर्वारमेषु संसिद्धिमन्त्रे पापचयस्थिते ॥ २९ ॥

सद्दापचयोदये इति इष्टपुंसा जन्मलग्नाज्जन्मराशेर्वोपचयस्था ये राशयस्तेषु अप्रस्थेषु ।

प्राय शुभा न शुभदा निधनव्ययस्था, प्रमान्त्यगौनिधनकेन्द्रगताश्च पापा ।
सर्वाश्वासिद्धिषु शशी न शुभो विलग्ने, सौम्यान्वितोऽपि निधनं न शिवाय लग्नम् ॥३०॥

अत्र निधनमिति इष्टपुंसो जन्मलग्नाज्जन्मराशितो वाऽष्टमं लग्नं क्वापि कार्ये न मान्यमित्यर्थः॥

क्रूरकर्म पुनरवम्--

अभिचारविधिर्भिर्लग्नौमन्त्रे क्रूरस्य योगवर्गस्थे ।
रिपुनिधने लग्नस्थे रिष्टयोगे शुभ बलिनि ॥ ३१ ॥

अभिचारा मन्त्रादिनोच्चाटनं । रिपुनिधने इति रिपोर्निधनस्थितस्य जन्मलग्नाज्जन्मराशेर्वा योऽष्टमा राशिस्तस्मिन्लग्नस्थे सति इत्यादि । यद्यु यानि निरवद्यकर्माणि तानि शुभैग्रहैर्भूमिपादर सीयानि यानि तु मर्मघातकानि तानि पापमीरुभिः परिहरणीयानि, न च सावद्यप्रवृत्त्येभ्यः प्रह्रपणीयानि ॥

॥ इति कार्यद्वारम् ॥ ७ ॥

॥इति श्रीमति आरंभसिद्धिवार्तिके कार्यपरीक्षारमकस्तृतीयो विमर्शः ॥ ३

श्रीसूरीश्वरसोमसुन्दरगुरोर्निःशेषशिष्याग्रणी-
गच्छेन्द्र मधुरत्नशेखरगुरुर्येऽभ्यर्चते सांप्रतम् ।
तच्छिष्याभयहेमहंसरचितस्यारंभसिद्धे सुधी-
शृङ्गारानिववार्तिकस्य विवरके संस्मो विमर्शोऽभवत् ॥१॥"

॥ चतुर्थो विमर्शः ॥ ४

। अथ गमद्वारम् । ८

अथ गमद्वारं तत्रादौ प्रस्थानविधिमाह—

प्रस्थानमन्तरिह कार्मुकपञ्चशत्या,
प्राहुर्धनुर्दशशतस परतश्च मूल्ये ।
सामान्य१माण्डलिक२भूमिभुजां३ क्रमेण,
स्यात् पञ्च सप्त दश चात्र दिनानि सीमा ॥१॥

व्याख्या–प्रस्थानं प्रसिद्धं, यत्किल यात्रामुहूर्त्तसाधनाय क्रियते, तल्लग्ने च तिथिवारनक्षत्राणि तान्येव यात्रायामपि यानि यात्रायां भवन्ति । तत्र राजादिरात्मीयं स्वयं देहेन कुर्यात् छत्रधनुःखड्गघटनासनाङ्कुशसमादर्शपादि प्रास्थानिकमप्रधानमात्मपुस्तकादि वा वस्तु गम्यायांदि पूर्वं प्रस्थापयेत् मोदकाद्यपि, न तु कुम्भमनीर्णादि, नापि संग्रामयोग्यमस्त्रशस्त्रेषुप्रदेशान्तरमुनि अन्यदप्युपहतं वस्तु वा । कार्मुकेति चतुर्विंशत्यङ्गुलमानैश्चतुर्भिर्हस्तैर्धनुः । प्रस्थानं चात्र दक्षिण पार्श्वे स्थापनीयमिति वृद्धाः । सामान्येति, भूमिभुजो महानृपाः मौलिकिका माण्डलिकाः सामन्ता अन्ये च ते समाना एव प्रस्थानारम्भोऽप्यमिति स्यार्थे यदि सामान्याः पञ्चसप्तमिते पुल्लिङ्गेऽत्र गमः । दश चेति महानृपः प्रस्थानं प्राप्य एकत्र स्थाने दशाहं नोर्ध्वमेव दशदिनमध्य एव पुरस्तात्स्थार्थं कुर्यादित्यर्थः । एवं पञ्च सप्तस्वपि सान्यं । अथ कार्यवशाद्विलम्बेन् प्रास्थानिकं वा स्थापयेत् तदा पुनरन्येन सुमुहूर्तेन प्रस्थानमपरमवश्यमेव, न तु प्रथममुहूर्त्तबलेन । विशेषस्तु–कश्चित्तदमुहूर्त्तप्रस्थान प्रति शुभमुहूर्ते प्रस्थितो नृपादिर्बहूनि प्रयाणानि गत्वा कथंचित्कार्यवशात् प्रदेशे व्यतिष्ठति तत्र परम तात्पर्य–" यदि कश्चित् पथि विदिनीं स्थितस्तदा पुनरन्यसुमुहूर्त्तबलं गृहीत्वा चलनीयमिति " गौतमः । पञ्चाहस्मिताविस्तारैः । सप्ताहमिताविति च्यवनः । क्रमेऽप्याह—

' पोषमासमविरोधेन सामेन्यनवशेन वा ।
व्यादिरात्रोषितां सेनां पुनर्मद्रेण योजयेत् ॥१॥

परमेतानि मतान्ययुक्तानि । यतः प्रथमे सुनिश्चिते लग्ने प्रस्थिता यावत्स्वपूर्वं यायाति तावत्तदेव लग्नमिति बहूनां सम्मतं मतमिति रत्नमालाभाष्ये । तथा पक्षम सुमुहूर्तसुलग्नेन प्रस्थित एकमेन यात्रा कृत्वा पश्चान्निवर्तेत न तु प्रथमलग्नमुहूर्त्तबलेनैव द्वितीयामपि यात्रां कुर्यात् । यतः– "संसाधितैका यात्रा नियतस्थानदीयते महा सर्वैः " । मीमस्थाने लेन व्यवहारसारे–

"रवत्यां तु समुद्याम मार्ग स्वामिहिताबहम् । अश्विन्यां गजगामित्वं मीमैघ्नदुरत्नभृत् ॥१॥
अनुराधायुगे चैव यमिष्ठा हस्तरेवते । प्रस्थानमेतयो मार्ग सर्वकामसमृद्धये ॥ २ ॥
पूर्वाफल्गुनिसौम्ये च दस्रचित्रासु चैत्यजे । यादित्रमाहकैस्त्रापि पार्थ संचारलेऽजके ॥३॥"

प्राक् सीमोल्लङ्घनेन पञ्चमेऽह्नि चलनीयमेवेति नियमितं । अथ यात्रार्थानां नवनक्षत्राणां मध्यात् येनैकेन क्षत्रप्रस्थानेन पुंसा पञ्चभ्यो दिनेभ्योऽर्वागपि चलनीय तान्याह—

श्रुतौ तदहरन्येद्युर्धनिष्ठापुष्यपौष्णभे ।
तृतीये मैत्रमृगयो हस्ते तुर्येऽह्नि व्रजेत् ॥ २ ॥

व्याख्या—येन प्रस्थानं भवेत् कृत तदा तद्दिन एव प्रस्थानारम्भश्चलनीयं । तदहरित्यापादस्य "अत्यन्तसंयोगे"त्यनेन कर्मत्वे द्वितीया । अन्येद्युरिति अन्यस्मिन् द्वितीयेऽह्नि अन्येद्युः, "पूर्वापराधरोत्तरेभ्यः" इत्याद्युस् प्रत्यये 'अन्येद्युः' इत्यव्ययपदं । तुर्येऽह्नीति पारिशेष्यादश्विनीपुनर्वसुः क्षत्रप्रस्थानेन पञ्चमदिनेऽवश्यमेवचलनीयमेव,एवं सप्तादशसाहस्रोऽपि यथासंभवायमर्वागिति निश्चितनियमोऽस्मृतः ॥

प्रस्थाने समयशुद्धिमाह—

यात्रा दिनतिथितारावलशुद्धौ मृगकरानुराधासु ।
आश्विनपौष्णधनिष्ठाश्रुत्यादित्यद्वये श्रेष्ठा ॥ ३ ॥

व्याख्या—दिनेति

" रवउस१ मच्छ२ पयडपवर्ग३ तहा सनिग्घायं४ ।
सुरचणु५ परिवेस६ दिसादाह७ मुत्तं दिण सुद्ध ॥ १ ॥ "

इति हर्षप्रकाशे । अत्र शुद्धमिति प्रायुक्तं दिनेति सर्वत्रायम्पूर्व, एतत्रहितत्वे दिनशुद्धिः स्यात् सौम्यवारेण वा । यदुक्तं—

" गमनेऽर्कादयो वारा क्रमशः कुर्वते फलम् ।
नैःस्व्यं१ मर्णं२ लाभ३ मत्यं४ मर्थं५ चैव मिष्टं६ भयम्७ ॥ १ ॥ "

इति व्यवहारसारे । राजादीनां तु रविवारेऽपि शुभ इति व्यवहारप्रकाशे । यथा—" रविण इनयमहुमित्तक्कसीसु गमण करे न बुहवारे " इति हर्षप्रकाशे । यथा—

" वैशाखा द्विगुणा मासा वर्तमानतिथिर्युता ।
सप्तभिस्तु हरेद्भागं यच्छेषं तद्दिनं भवेत् ॥ १ ॥
आदिन १ कलह२श्चैव नन्दनः३ कालकर्णिका४ ।
धर्मः५ क्षमो६ भयश्चेति७ दिना मामसहक्फला ॥ २ ॥ "

इति पवित्रकल्पे । तिथीति षष्ठ्यष्टमीद्वादशीचतुर्दश्यमावास्यादिवर्जितानां त्यागादितिथिशुद्धिः पूर्णिमा अपि च त्याज्या । यतः—' पूर्णिमायां न गन्तव्यं यदि कार्यशतं भवेत् ' इति व्यवहारसारे । तारेति, यदुक्तं—"जन्माद्यामाश्विता " इत्यादि । ताराबलं च यात्रायामवश्यं मार्ग्यं । अभिजित्यपि यात्रा भवेत् । यतः— अभिजिति कृतप्रयाणः सर्वार्थान् साधयत्यचिरम् "। विशेषस्तु—

" दसमि तहसि पंचमि सोमगो, मिगसुमो गमणअंतिसुहावहो ।
गुरुपुणव्वसुपुस्सविसेसओसयभिसा अणुराह बुहे तहा ॥ १ ॥ "

इति दिनशुद्धौ । तथा चन्द्रमल्लगोचरादैः शिवसुखगस्याशुभकरतियात्रिमुहूर्तानां समस्यापि च अत्र समये मान्यमेव । यदुक्तं—

" पहि कुसलकम्मि तिहि कज्जसिद्धिकामं मुहुत्तमो होइ।
दिसि सेवं आरम्भं पंचेव सुक्खसपती ॥ १ ॥ "

इति दिनशुद्धौ। तथा—" विघ्नादिगुणाः सर्वे शुभेन लभ्यन्ते " इति सप्तः ॥

मध्या तु ध्रुवपूर्वात्रयेणाद्वयवारुणेषु यात्रा स्यात्।
निन्द्याग्नेभरणीद्वयचित्रात्रयसार्पपैत्रेषु ॥ ४ ॥

व्याख्या—मध्येति यानि इह भानि नोक्तानि तान्यनिष्टानीति भाव। निन्द्येति यत "अत्र प्रयाणोऽशस्तेषु कथञ्चित्त निवर्तते" इति व्यवहारसारे। नारचन्द्रे तु 'ज्योत्तरमूलमो: मेघा, त्रिमास्वातिमघपवनिशासु मध्या, कचयत्रये च निन्द्या यात्रा" इत्युक्त विशेषस्तु—

" अशुभे मे शुभे पक्षे दिवा यात्रादि साधयेत्।
शुभे मे त्वशुभे पक्षे रात्रौ यात्रादि साधयेत् ॥ १ ॥ "

यतः—" नक्षत्रं चन्द्रप्राप्तौ दिने बलवती तिथिः " इति सप्तः ॥

अथ अविशेषयात्रायां दिनांशनियममाह—

न दिवाद्ये ध्रुवमिश्रैस्तीक्ष्णैर्मध्येऽथ लघुभिरन्त्येऽंशे।
अंशेष्विति रात्रेरपि मैत्रोग्रचरैश्च न भैर्यात्रा ॥ ५ ॥

व्याख्या—त्रिभागीकृतस्य दिवसस्याद्येऽंशे ध्रुवमिश्रभैर्यात्रा न कार्येत्यादि इति त्रिभागीकृतरात्रेराद्येऽंशे मैत्रभेषु यात्रा न कार्या। उग्रभेषु द्वितीयेऽंशे चरभेषु तृतीयेऽंशे चेति। यतः—

" धनहानिर्ध्रुवैर्मिश्रैर्विपत्ती मरणं पथाऽऽक्रमणेन।
पश्चादेभिः कालैर्यातेश विपर्ययमिदमात् ॥ १ ॥ "

अस्य वक्ष्यमाणपरिघस्य चापवादमाह—

सर्वदिग्द्वारकौ पुष्यहस्तौ मैत्राश्विनी युतौ।
तावेव सर्वकालीनौ मृगश्रुतिसमन्वितौ ॥ ६ ॥

व्याख्या—सर्वासु दिक्षु विदिक्षु च द्वारं ययोस्तौ, एषु परिघो भविष्यत्क्वं च न स्यादित्यर्थः। ' अनयोरेतस्मादपि सर्वदिग्द्वारके " इति नारचन्द्रे। सर्वकालीनाविति एषु भेषु न दिवाद्ये इत्यादि न भवेत्यभित्यर्थः। दिनशुद्धिकृता तु दिग्यात्रायां यद्भानां सर्वकालीनत्वमूचे। तथाहि—

" पुस्साविधि सम्मकार्यं दिसिविदिसिनिर्वं विहारसमयम्मि।
पुस्सम्मिधनिमिगसरसा रेवइसवणा गहेमम्मा ॥ १ ॥ "

अथ यात्रायां दिक्शुद्धि वदन् परिघमाह—

सप्त सप्त गमने वसुभक्षाद्युत्तराप्रभृति दिक्षु शुभानि।
घटिकायुपरिघोऽत्र न लंघ्यो, मध्यमानि तु मिथः
स्वादिशोः स्युः ॥ ७ ॥

व्याख्या—अनुराधां अभिजित, तत आरभ्य सप्त सप्त भान्युत्तरादिचतुर्दिक्षु गमने शुभानि । अयं भावः—एतानि सप्त सप्तोदीच्यादिदिग्द्वारकाणि । तथाहि—धनिष्ठादिसप्तभान्युत्तरद्वारकाणि, कोऽर्थः ? एषु भेषूदीच्यां यात्रा शुभेति श्रीरत्नमालाभाष्यप्रतिपादितत्वादिषु । एवं कृत्तिकादिसप्तपञ्चानुप-धावीनि त्रीणि सप्तकानि क्रमात् पूर्वदक्षिणपश्चिमदिग्द्वारकाणीत्यतोऽस्मिन् सप्तकत्रये क्रमात् पूर्वोदिदिक्षु यात्रा शुभा । अन्येति गमन । वह्निवाय्विति सद्दिग्चतुष्कचतुर्दिक्षु कृत्तिकादिसप्तसप्त भेषु स्थापितेषु वायव्याग्नेयकोणयो परिघः स्यात् । तस्य स्थापना यथा—

(समीपस्थपत्रे विलोक्या नं)

अयमाग्नेयवायव्यकोणावधिवितान्तरगरेखारूप परिघो बोद्धव्यः । अयमर्थः—धनिष्ठादिचतुर्दश भेषूत्तरप्राच्योरेव, मघादिचतुर्दशभेषु दक्षिणप्रतीच्योरेव च गन्तव्यं । मन्यमानीति मिथः स्थानि लङ्घनभूतानि परिघैकपार्श्वस्थत्वेन यानि यानि सन्ति तेषां विलोमस्थानि पार्श्वस्थदिग्युक्तानि यानि यात्रायां सम्पमानि स्युः न शुभानि नाप्यशुभानीत्यर्थ' । अयं भावः—धनिष्ठासप्तकस्य कृत्तिका सप्तकं सं, तद्दिक् पूर्वा, तस्यां गमने धनिष्ठासप्तकं सम्यम । एवं कृत्तिकासप्तकस्य धनिष्ठासप्तक सं, तद्दिक् उत्तरा, ततस्तस्यां गमने कृत्तिकासप्तकं मध्यमं । एवमन्यत्रापि भाव्यं । ननेव परि घोक्त्या दिक्षु यात्रायां मनियम उक्तः विदिक्षु यात्रायां तु को भनियमः ? उच्यते—पूर्वद्वारमैरा ग्नेयी गमेत दक्षिणद्वारैर्नैर्ऋती, पश्चिमद्वारैर्वायवी उत्तरद्वारमैरैशानी चेति स्फुटमेव विदिशां दिगनु गामित्वात् । उक्तं च दैवज्ञवल्लभे—" यायात् पूर्वद्वारमैरपि काष्ठां प्राग्दक्षिण्येनैवमाशा विपूर्वाः " । अत्राशा विपूर्वा इति विदिश इत्यर्थः । विशेषस्तु—

> "स्वामिनः सप्त भौमाद्या क्रमतः कृत्तिकादिषु ।
> प्राच्यादौ तत्समाख्येषु तेषु यात्रा महाफला ॥१॥ "

इति पूर्णभद्रः । अस्यार्थ - कृत्तिकादिसप्तकस्य क्रमेण भौमाद्याः क्रान्ताः सप्त ग्रहाः स्वामिनः तेषु स्वस्वमध्येषु पूर्वस्यां यात्रा शुभा । एवं मघादिसप्तभानां तथैव भौमाद्याः सप्तेशाः, तेषु तत्त ग्रहेष्वपूदीच्यां यात्रा शुभा । एवं शेषदिशोरपि भाव्य । तथा—

> "प्राच्यादिषु चरन् भानु सप्तके कृत्तिकादिके ।
> वितनोति दिशामस्तं यात्रा साधु कृता भिये ॥१॥"

इत्यपि पूर्णभद्रः ॥

> उल्लंघ्य परिघोऽपि लग्नमलत शूलं तु भानां सदा,
> हेयं तद्य पुनः सुरेश्वरदिशि ज्येष्ठाम्बुविश्वोडुभि ।
> राधावैष्णववासवाजपदभैर्याम्यां प्रतीच्या पुन
> र्मार्दया मूलपुजा तथोत्तरदिशि स्यादर्यमर्क्षेण च ॥८॥

व्याख्या—उल्लङ्घ्य इति वक्ष्यमाणेषु कार्येषु परचक्रागमादिषु युद्धे पावस्थ्यादिसुरत महत्सा मेदे यात्राक्रमे सति परिघलङ्घनं न दोषायेत्यर्थः । सर्वेति धूलनक्षत्रेषु सत्सु समयशुद्धावपि न गच्छन्, यतो धनूक्तदोषः शुद्धक्रमेनापि न टलति । उक्तं च— 'स्वमदमेऽपि शूलभ शूलके नास्ति निवृत्तिः"

इति व्यवहारप्रकाशे । सुरेति पूर्वाषुविषोत्तुनी पूर्वोत्तरयाढे यामी दक्षिणा । नक्षत्रस्थापना यथा—
(समीपस्थपत्रे विलोक्या म)

"पुष्याश्विहस्ताख्य मघिष्ठपूर्वमनुराधादिण वैशाख ।
रोहिण्यिमूलमघप विशाह पुष्यफल्गुणुत्तरभो ॥१॥"

इति तु पूर्वमत्रा । पुष्ये प्रतीच्यां हस्ते च प्राच्यां च मतान्तरमिति तु नारचन्द्रे । वसिष्ठमते तु नक्षत्रवीथ्य उक्ताः । तथाहि—

"ज्येष्ठा१ मघपवा पूर्वा२ रोहिण्यु३त्तरफल्गुनी४ । पूर्वादिषु क्रमात् श्रीकागवस्त्रैवेषु नागविः ॥१॥
श्लोकसमापि पूर्वोक्तदक्षवर्जने । मध्यमर्क्षस्था आर्यं विधोकान् वर्जयेदिमान् ॥२॥"

लोके त्वेवमपि—"उत्तरहस्ता दक्षिण चित्रा, पुष्या रोहिणि सुषिरे पुणा ।
पश्चिमसवणा म करसि गमणा हरिहरबंभपुरंदरमरणा ॥१॥"

वारेषु तिथिदिक्शूले माह—

शूलं सोमे शनौ च प्राग्गुरौ दक्षिणतस्त्यजेत् ।
रवौ शुक्रे च वारुण्यामुत्तरेण कुजज्ञयोः ॥९॥
आग्नेय्यादिविदिक्शूलं क्रमाद्वादित्यजीवयोः१ ।
शीतांशुशुक्रयो२र्भौममन्दयो३र्ज्ञस्य४च त्यजेत् ॥१०॥

व्याख्या—दिक्शूलविदिक्शूलस्थापना यथा—(समीपस्थपत्रे विलोक्या म)
अवश्यकर्तव्ये तु गमनेऽनयोर्विधानमाह—

दिक्शूलध्वंसि चन्देत चन्दनं१ दधि२ मृत्तिकाम्३ ।
तैलं४ पिष्टं५च सर्पिश्च६ खलं७ धा(वा)र्कादिषु क्रमात् ॥११॥

व्याख्या—दिक्शूलेति दिक्क्रमेण विदिशोऽपि माह्याः । वन्देतेति कोऽर्थः ? चन्दनाद्या-स्वादनं कुर्यात् ॥

योगिनीचारमाह—

स्याद्योगिनी शक्र१कुबेर२वह्नि३रक्षो४ऽन्तक५प्पाश६निले७शविष्णु८ ।
यातुर्न भव्या प्रतिपन्नवम्यादितो विना पश्चिमवाममार्गौ ॥१२॥

व्याख्या—शक्रकुबेररक्षोऽन्तकादिषु पूर्वोत्तरनैर्ऋत्यदक्षिणा । अपां पतिः अम्पतिः वरुणः तद्दिक् पश्चिमा । आसु तिथिषु क्रमादेतासु दिक्षु योगिनी वसति, यातुश्च सम्मुखी स्यात् । प्रतिपन्नवम्यादित इति प्रतिपदोऽष्टम्यन्ताद्याऽऽवृत्तिः योगिन्याः । नवमीतः प्रभृति तु पञ्चान्तं यावद् द्वितीया । ननु नवमीतो गुणने पञ्चदशैव सतीष संपूर्णतिथ्यः, तत्कथं पुष्टिः ? उच्यते—द्वितीयादितिथिक्रमानविरोधाद्यविस्मितस्थेतरेवं व्याख्येयं । तथाहि—पूर्णिमायां यावत्यां योगिनी वसति अमावस्यायां तैवाम्यां । एवं च द्वितीयाद्यौ तिथीनां सप्तम्यादिनामपि सप्तम्येवति । पूर्णमतो-ऽप्यवमेवाह—

'पु१उ२आ१नै४द५प१वा७ई८ दिसिसु पडिवयनवमी उ जोइणिमा ।
वामदि पुण्णिमाए ईसाणे अमावसाइ सदा ॥१॥"

स्थापना यथा—(समीपस्थपत्रे विलोक्या न)

विनेति, अयमर्थः—इय यातुः पृष्ठ वामगा वा मम्मा । कपिस्तु कृष्णप्रतिपदादितिथिच तुष्के पूर्वादिचतुर्दिक्षु योगिनी, पञ्चम्यां तूर्ध्व । एवं षष्ठ्यादिचतुष्के चतुर्दिक्षु, दशम्यां स्वधः । एवं एकादशादिचतुष्के चतुर्दिक्षु अमावास्यायां तूर्ध्वे । एवं शुक्लपक्षेऽपि, नवरं तत्र पञ्चम्यामध:, दशम्यां तूर्ध्व राकायां चाध इति तात्पर्यं । यत्र च यद्दिशि योगिनी तदा दक्षिणपार्श्वस्थविदिशिस्थिरे कर्णिका वामपार्श्वस्थविदिशिस्थिरे तु कर्पर, शालिसाऽपि च दिशो युग्मादौ पृष्ठत एव शुभा इत्याहुः । यक्त च व्यवहारप्रकाशे—

'योगिनि (नी) देवी पृष्ठ दक्षिणभागे स्थिता विजयदात्री ।
संमुखसम्था मुखे पराभव नाममार्ग ॥ १ ॥"

विशयस्तु—मध्यन्दकर्तव्ये गमनमस्या इगव समुखी त्याज्या, सा चैवं—

'ऊर्ध्वे तिथि१५मितनाड्यो दश नाभा१० वाम१० दक्षिणे पार्श्वे ।
पश्चिमाः पञ्चदशापि च१५ योगिन्याः सम्मुखी दृष्टिः ॥ १ ॥"

इति नारचन्द्रे । तथा तत्कालयोगिन्यपरम त्याज्या, सा चैवम्—

'दिणदिसि धुरि चउ घडिमा पुरओ पुण्णुत्तरदिसिसु अणुक्कमसो ।
तद्दाग जोइणी सा बज्जेअव्वा पयत्तेणं ॥ १ ॥'

इति दिनशुद्धौ । अत्र दिणदिसि धुरि ति यस्या यद्वासामादिने तस्य या या दिक् प्रोक्ता तस्यां तस्यां दिशि धुरि प्रभाते योगिनी वसति ततस्तु पश्चात्क्रमोक्तासु दिक्षु भ्रमति, तथोऽत्र भाव –प्रतिपदि प्राच्यां प्रथम यामार्धं वसति शेषासूत्तरादिष्वादिक्रमोक्तं क्रमाच्छेषाणि यामार्धानि । एवं द्वितीयायां प्रथम यामार्धमुत्तरस्यां, शेषाण्याग्नेयादिषान्यम्वमस्तदिक्षु इत्यादि । एव चाहोरा-त्रेण दिगष्टकेऽभ्रमा द्विरावृत्ति ॥

पाशकालावाह—

पाशो मासस्येष्टस्तिथिरष्टहृता वशिष्ट ऐन्द्र्यादौ ।
तत्संमुखस्तु काल स तु दक्षिण एव सौम्याय ॥ १३ ॥

व्याख्या—मासस्य "व्याख्यातो विशेषप्रतिपत्तिरिति" न्यायात् कृष्णपक्षादेश्चैत्रमासस्य तिथिर्मिश्रलक्षणोऽष्टभिर्हृते हृते सत्यवशिष्ट ऐन्द्र्यादौ दिग्दशके पाश इष्ट इत्यन्वयः । भावार्थः— मासे तिथयस्त्रिंशत्, तासामष्टभिर्भाग हृते षट् ततः कृष्णपञ्चम्यां प्राच्यां पाश', सप्तम्यामाग्ने य्यां, यावच्चतुर्दश्यामूर्ध्व अमावास्यायां स्वधः । पुनः शुक्लप्रतिपदि प्राच्यां, यावत् शुक्लसप्तम्या मधः । पुनरेकादश्यां प्राच्यां यावत् कृष्णपञ्चम्यां चाध इति त्रिभिः परिवर्तैर्मासपूर्तिः । तथा च पाशस्थापनैवं—

पू	आ	द	नै	प	वा	उ	ई	ऊ	मध्यः
कृ १	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१
शु १	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
११	१२	१३	१४	१५	कृ १	२	३	४	५

चरसंमुख इति क्रमेणोपरिष्टोरगमने पाशस्थितः पश्चम्यां पश्चम्यां तिथि सम्मुखः तदा काल: स्यात् यदा पाशः पाशस्तदोर्ध्वं कालः यदा पूर्वे पाशस्तदाऽध कालः संमुखस्तस्यैवमेव मव मत् । उक्तं च—

"पुव्वाइदसदिसाई कमेण तिथि पडिवयाइ हुइ पासो ।
तस्समुहो अ कालो गमणे दुन्नि वि समुहचत्ता ॥ १ ॥"

इति दिनशुद्धौ । एवं च कालस्थापना—

पश्चिम	वायव्य	उत्तर	ईशान	पूर्व	आग्नेयी	दक्षिण	नैर्ऋत	अधः	ऊर्ध्व
शु. ६	७		९	१	११	१२	१३	१४	१
कृ. १	२	३	४	५	६	७	८	९	१
११	१२	१३	१४	१५	शु १	२	३	४	५

स तिथि क्रमः । सोऽपायेति, अयं भावः—पाशसम्मुखो गमनाद्यमदक्षिणायेन गच्छतां शुभौ । उक्तं च दिनशुद्धौ—

" कुज्जा विहारि वामो पासो कालो अ दाहिणओ " । इति

वास्तुविद्याविदस्त्वाहुः—"शुक्लप्रतिपदादितिथिचतुष्के पूर्वाग्नेय्यादिदिक्चतुष्के पाशः, पश्चम्यामूर्ध्वं । ततः पञ्चम्यादितिथिचतुष्के पश्चिमवायव्यादिचतुर्दिक्षु पाश", दशम्यां तथा । पुनरेकादश्यादितिथिचतुष्के पूर्वाग्नेय्यादिचतुर्दिक्षु राकायां तूर्ध्वे । पुनः कृष्णप्रतिपदादितिथिचतुष्के पश्चिमवायव्यादिचतुर्दिक्षु पाशः, पश्चम्यां तथा । एवमेव तृतीयाऽप्यावृत्तिर्ज्ञेया । तत्संमुखश्च सदापि काल इति । अत एव पूर्वादिषु मासादावेः स्थानत्रयापेक्षयापि वैनैरपरे, अथ ऊर्ध्वं चाऽधस्च कालस्य चाऽऽवश्यकमवादिति" । यथा—

"तिथवारं पुव्वाइक्कमेण संहारि भत्त ठाणि सव्वी ।
कालं तत्थ वि भायसु तस्सम्मुहुपास भणइ इगे ॥ १ ॥"

इति व्यवहारसारे । अधेशानवर्ज गम्भीरं ईशगृहत्वेन तत्र कालस्य मनेशाभावगादिति ये प्राहुः । एषां मते वारप्रतिपदादिक्रमेण कालपाशा, न तिथिमतिचरतौ ॥

राहुचारमाह—

राहुरसमुखयामोऽष्टसु यामार्धेष्वहर्निशं धुमुखात् ।
क्रमशः पञ्चर्षा पञ्चमामिष्ट प्राच्यादिषु प्रचरन् ॥१४॥

व्याख्या—धुमुखादहर्निशमष्टसु यामार्धेषु क्रमशः प्राच्यादिषु पञ्चर्षां पञ्चम्यां दिशि प्रचरन् राहुरसंमुखयामः सन्निधा अथ इत्यन्वयः कार्यः । असंमुखेति वामो पृष्ठतो दक्षिणश्च वर्ये इत्यर्थः ॥ यामार्धमत्रेऽभिसन्धिः प्रागवत् । अहर्निशमिति दिवा रात्रौ च राहुश्चरति । धुमुखात् प्रभातादारभ्य पञ्चर्षां पञ्चम्यामिति आद्ये यामार्धे प्राच्यां, द्वितीये ततः पञ्चम्यां वायव्यां तृतीये ततोऽपि पञ्चम्यां दक्षिणस्यामिति । उक्तं च हर्षप्रकाशे—

"यामर्द्धे राहु भई पू१ वा२ द३ ई४ प५ आ६ उ७ ने८ दिसिसु । "

अथवरदक्षिणं गमने तु वा दिक् तुर्या तुर्या स्यात् । यदुक्तं व्यवहारप्रन्थे—

"आद्यासु प्रथमाद्येषु प्रहरार्धेष्वहर्निशम् । पूर्वस्यां वायवी राहुस्तुर्यां तुर्यां भ्रमेद्दिशाम् ॥ १ ॥"

राहुचारस्थापना—

द ११	पू ४	आ २ न
ब २८	राहुचक्र	१२ द
वा ८	१ ७	१२ नै

एवमहोरात्रं यावद्दिग्भ्रमणीति ॥

चन्द्रचारमाह—

चन्द्रश्चरति पूर्वादौ क्रमाद्दिक्चतुष्टये ।
मेषादिष्वेष यात्रायां सम्मुखस्त्वतिशोभनः ॥ १५ ॥

व्याख्या—मेषादिचतुष्कत्रयस्थश्चन्द्रः क्रमात् पूर्वादिचतुर्दिक्षु चरति । एवं सिंहादिचतुष्कधन्वादिचतुष्कयोरपि । चन्द्रचारस्थापना—(समीपस्थपत्रे विलोक्या)

दिनशुद्धौ तु चन्द्रस्यापि शुक्रवद्विधिश्च संमुखत्व माणमूचे । यथाहि—

"उदयवसा १ अहवा दिसिर वारमवसओ २ हवइ ससीसमुहो ।
सो अभिमुहो पहाणो गमणे अभिमाईं वरिसंतो ॥ १ ॥"

अतिमाभय इति, उक्तं च नारचन्द्रे—

"अयाम दक्षिणा राहुर्योगिनी वामतः स्थिता ।
पृष्ठतो वृषभश्चैव चन्द्रमा सम्मुखः पुनः ॥ १ ॥"

अतिशयेन दक्षिणोऽपीन्दुः शुभ इत्युच्यते यदुक्तं नारचन्द्रटिप्पनके—

"संमुखीनोऽर्थलाभाय दक्षिणः सर्वसंपदे ।
पश्चिमः कुरुते मृत्युं वामश्चन्द्रो धनक्षयम् ॥ १ ॥"

रविचारमाह—

रविर्द्वौ द्वौ तु पूर्वाद्यौ यामौ राज्यन्त्ययामतः ।
यात्रास्मिन् दक्षिणे वामे प्रवेशः पृष्ठगे क्षयम् ॥१६॥

व्याख्या—राज्यन्त्येति रात्रेरन्त्य दिनस्य प्रथम याम चार्कः प्राच्यां तिष्ठति, दिनमध्यम यामौ तु दक्षिणस्यां, दिनान्त्ययाम रात्र्याद्ययाम चापरस्यां, रात्र्यर्धयमयामौ तूदीच्यां । नारचन्द्र तु प्रथमहोराप्रमुखसमयादारभ्य भ्रमणं गाथादिभिरष्टधानमूच । यथाहि —

"स्वस्योदयस्य समयात्प्रथमयामादितः क्रमात् ।
संचरन्ति ग्रहाः सर्वे सर्वकाले दिगष्टके ॥ १ ॥"

यात्रति दक्षिणेऽर्के यात्रा कृता शुभा । यथाः—

"न तस्यारातिरो विद्विन धनधरत्रे भयम् ।
व्यतिपाता न दुष्येत यस्यार्को दक्षिणस्थितः ॥ १ ॥"

नक्षत्रसमुच्चयेऽप्युक्तं—

"पूर्वाह्ने चोत्तरां गच्छन् प्राच्यां मध्यदिने तथा ।
दक्षिणामपराह्णे तु पश्चिमामर्धरात्रके ॥ १ ॥"

एवं गमनेऽर्को दक्षिण एव स्यादिति भावः । अतः पुनरपि चन्द्रादिचारानुक्रममथमाह—

"रविशशिकुजसौरीणां मकरादाद्युत्तरा च पूर्वा च । याम्या च कर्कटाद्यौ याम्यामाशां प्रतीची च ॥१॥

गमनानुकूल्यमार्गं हि तमर्केन्द्वोर्द्वारमेव तौ । पुनर्नेष्टं मयूख मायाद्विपर्यये पतेत्तदपस्थाः ॥२०॥'

अनयार्थः—यदाऽर्केन्दू मकरादिषट्कं उत्तरायणस्थौ तदा पूर्वामुत्तरां च सर्वदा गच्छेत् । यदा च तौ कर्कादिषट्के दक्षिणायने स्थितौ तदा दक्षिणां पश्चिमां च सर्वदा गच्छेत् । सर्वदेति कोऽर्थः ? दिवा रात्रौ चेति । अर्केन्द्वोरेकायनासम्भवे तु यथासम्भवं दिवानिशं गच्छेत् । यथा—यदाऽर्को मकरादौ तदा दिने उत्तरां पूर्वां च गच्छेत्, यदा कर्कादौ तदा दिने दक्षिणां पश्चिमां च गच्छेत् । एवं चन्द्रे मकरादिस्थे रात्रावुत्तरां पूर्वां च गच्छेत्, कर्कादिस्थे तु रात्रौ दक्षिणां पश्चिमां च गच्छेदिति । विपर्यये त्वशुभं कोऽर्थः ? रवीन्द्वोर्मकरादिस्थयोर्दक्षिणापश्चिमे यदि गच्छेत् कर्कादिस्थयोश्चोत्तरापूर्वे यदि गच्छेत् तदा सूर्ये मकरादिस्थे दिवा दक्षिणापश्चिमे यदि गच्छेत्, चन्द्रे वा कर्कादिस्थे रात्रावुत्तरपूर्वे यदि गच्छेत्तदा मार्गभयरुग्भयादिदोषः ॥

रविचारमेव हंसचारेण विशिनष्टि—

हस्तेऽन्तरा विशति दक्षिणतोऽथ पृष्ठे,
कृत्वा रविं प्रवहनाडिपदं पुरश्च ।
सिद्ध्यै व्रजेदथ विजेतुमना विपक्ष-
पक्षं स्वतस्तु विदधीत विना न पक्षम् ॥१७॥

व्याख्या—मध्यगामस्थायभरितया इड प्राणनाडीपवने हंसः भिन्नतिपिङ्गलायां निरसति न तु निःसरति सति । यदाहुर्योगशास्त्रविदः—

" यद्यथात्मप्रविशन्त्याशुः समस्तात्मप्रवेशितम् ।
भावं तदेव वदन्त्याहुः प्राणवायोगमागमम् ॥१॥'

तदा प्रविशत्पवना पूर्णा नाडी नाभिगमनमस्या यस्य स्यात्तत्र पार्श्वे दक्षिणे वामे वा पुरः कृत्वा च सिद्ध्यै गच्छेदिति तात्पर्यार्थः । उक्तं च विवेकविलासे—

'दक्षिणे यदि वा वामे यत्र वायुर्निरन्तरः । तं पादमग्रतः कृत्वा निःसरेन्निजमन्दिरात् ॥१॥
न दक्षिणवामयोः कर्तव्यानि विधत्ते । निवर्तनं शुभमेव सुखापद्भवर्जितः ॥ २ ॥
पूर्णस्य दिवानाड्या गमनं शुभदं सदा । तत्र पक्षस्य दोषस्तु तस्मादिति केचन ॥ ३ ॥'

अत्र शुद्धिमपि वामदक्षिणनाड्यां क्रमात्तदनुक्रमतः । विवेकस्तु— 'दक्षिणनाड्यां पूर्णायां विषमाः १-३-५-७-९ पदाः, उत्तराः दक्षिणनाड्यां न गन्तव्यं । वामायां तु पूर्णायां समपदे २-४-६-८-१ गन्तव्यम्, पूर्वोत्तरनाड्यां न गन्तव्यमिति " स्वरोदयविद । अत्रैवेति बहुलार्थनयाद्विशुद्धः पृच्छनीयः पर्यायाद् यत्र नाडीषु सर्वासामपि स्यात् । उक्तं च दक्षिणे—

'वामस्थेऽपि वदनादिशादं, द्वा वा पुरा दक्षिणमभ्युदयम् ।
पदक्षिणं पूर्वं निर्ये च वामे विवादं युद्धिमुशन्ति सिद्धिम् ॥१॥

तत्तत्प्रकारेण अवमान्यमनं विधिः । चतुर्णां दिनसूत्रे—

'पूर्णनाडिदिगाशां गमा दिशा गता दि ज ।
पदं गमनं कृत्वा पुनेना मार्गमर्दं ॥ १ ॥'

अथ रिक्तेतुमना इति अरिं जिगीषुः सन् अर्थोत्तमेन स्वतः सकाशात् भानौ वायुस्तस्य पृष्ठे पार्श्वे विना, पश्चादथवा शून्यपार्श्वे कुर्यात् । केचित् विलासपक्षे इति पेठुस्तत्र विलासशब्दः शून्यार्थः। कार्यः । रिक्तेऽङ्क्षे रिपु कार्यो, न तु पूर्णे, यथा युद्धार्थीयते अर्थाभिष्टवर्गः पूर्णाङ्गे कार्यः । उक्तं च विवेकविलासे —

"अरिचौरापमण्याना अन्येऽप्युत्पातविग्रहाः । कर्तव्या खलु रिक्ताङ्गे जयलाभसुखार्थिभिः ॥१॥
गुरुबन्धुनृपामात्या अन्येऽपीप्सितदायिनः । पूर्णाङ्गे खलु कर्तव्याः कार्यसिद्धिमभीप्सता ॥२॥"

दक्षिणतोऽथ पृष्ठे कृत्वा रविमित्यत्रापि योग्यं । यदुक्तं पवित्रकमे—

"वहन्नाडिगतो वाच्यो दक्षिणेऽर्कोऽथवाम्बुदः ।
रिक्तनाडिगतः शत्रुर्यायिते पृष्ठगे रवौ ॥१॥"

शुक्रचारमाह—

शुक्रस्तु यत्रोदयति भ्रमन् वा, या याति यद्द्वारकमेति भं वा ।
इत्थं त्रिधा तद्दिशि संमुखः स्यात्याज्यस्तु तत्रोदयसंमुखीन ॥१८॥

व्याख्या—शुक्रो यत्रेति यस्यां दिशि प्राच्यां प्रतीच्यां वोदेति तद्दिशि यात्रां संमुखः स्यादि त्यागे योग्यं । भ्रमन् वेति यथा रवेर्भ्रमणवशाच्चतुर्दिक्षु प्रसरनमूर्ते तथा शुक्रोऽपि भ्रमन् यस्याः प्राच्यादिदिशो यां दिशं याति यथा मेषादयस्त्रयस्त्रयः पूर्वादिषु भवन्ति इति तेषु भ्रमन् प्राप्त इत्यर्थः । यद्द्वारकमिति परिघचक्रोक्ता या यद्दिग्द्वारकं भं समेतीति त्रिधा संमुखस्य भवनेऽपि शुक्रस्योदयदिगेव प्राची प्रतीची वा संमुखी त्याज्या । विशेषस्तु—दक्षिणाऽपि शुक्रस्त्याज्यः । यदुक्तं नारचन्द्रे—

अग्रतो लोचनं हन्ति दक्षिणो ह्यशुभप्रदः ।
पृष्ठतो वामतश्चैव शुक्रः सर्वसुखावहः ॥१॥

केचित्—

"पौष्णादिभिनीपादमेकं यदा वहति चन्द्रमाः ।
तदा शुक्रे भवत्यन्धः सम्मुखं गमनं शुभम् ॥१॥"

इत्याहुः । अस्य पूर्वार्धे— 'अश्विन्या वह्निपादान्तं यावच्चरति चन्द्रमाः' इत्यन्ये पठन्ति । तथा

"काश्यपेषु वसिष्ठेषु भृग्वत्र्याङ्गिरसेषु च । भारद्वाजेषु वात्स्येषु प्रतिशुक्रं न विद्यते ॥१॥
एकग्रामे पुरे वापि दुर्भिक्षे राष्ट्रविभ्रमे । विवाहे तीर्थयात्रायां प्रतिशुक्रं न चिन्तयेत् ॥२॥
स्वभवनपुरप्रवेशे देशानां विभ्रमे तथोद्वाहे । नववध्वागमने च प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति ॥३॥"

इति च । अत्र स्वभवनेति स्वभावेन गृहप्रवेशमात्रे, न तु नव्यगृहप्रवेशोऽत्र ग्राह्यः, तत्र प्रतिशुक्रं त्याज्यमिति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा शुक्रस्य वास्तवार्थं कस्यनीचत्वास्तमितत्वयुक्तामित्व महद्वाभिवत्वादिष्वपि तस्य यात्रा दुष्टा, 'याने शुक्रः सन्तकोऽम्बेभ्य' इत्युक्तेः । तथा च रत्नमालायाम्—

"नीचगे भृगुसुतेऽथ विलोमे, भार्गवे च रिपुवेश्मगतेऽस्तमिते वा ।
प्रस्थितो नरपतिः सकलोऽपि क्षिप्रमेव वशमेति रिपूणाम् ॥१॥"

शुक्रस्योदयास्तदिनसंख्या चौत्सर्गिक्यपि नारचन्द्रटिप्पनके—

"प्राच्यां मृगुर्भ्रमति तत्र२५७ दिनानि दिव्यं, तत्रास्तगस्तु नवमासि७२ दिनान्यदृश्यः।
तिष्ठेच्च पश्चिमदिशि२५६ दिवसान् प्रतीच्यामस्तंगतस्त्विह सप्त१२ दिनान्यदृश्यः ॥१॥

तथा सम्मुखगमनादेऽप्यस्तमिते यात्रा दुष्टेति दैवज्ञवल्लभे ॥

प्रतिशुक्रं त्यजन्त्येके यात्रायां त्रिविधं बुधाः ।
तस्मात्प्रतिबुधं कष्टं ततोऽपि प्रतिसोमजम् ॥ १९ ॥

व्याख्या—संमुखोऽस्तमितस्त्वात् प्रतिकूलशुक्रः प्रतिशुक्रः, एवमग्रेऽपि । त्रिविधमिति इदमपि मत एकपक्षः समर्थ, येन प्रत्याशुक्रं त्याज्यमस्तु तथोदयसंमुखीन इति तदेवमभिमतकार्यविपर्ययं सो स्वे तु यथाशक्ति त्रिविधमपि संमुखत्वं त्याज्यमिति ग्रहम्यं । तथा चोक्तं दैवज्ञवल्लभे—

"वसिष्ठाद्विकमन्नेभापर्यन्तं भगवं मृगुः । यदा चरति नोदीची न याची च तदा भवेत् ॥१॥
मघादिपञ्चभान्यानि मानि शुक्रे यदा चरेत् । नापाची न प्रतीची च तदा गच्छेत्त्रिवीथिषु ॥२॥"

तस्मात् प्रतिकूलमिति शुक्रादपि सौम्यः संमुखः कष्टतरत्वात्कष्टः तमपि त्रिविधं त्यजन्तीति योगः । तस्मादपि सोमजो बुधः संमुखः कष्टः । उक्तं च दैवज्ञवल्लभे—

"प्रतिशुक्रेऽपि निर्गच्छेदनुकूले बुधो यदि ।
गतः प्रतिबुधेनार्थैः सम्पदं रक्षितुं भवेत् ॥ १ ॥"

शुक्रगतीमबुधयोरपि संमुखत्वं दक्षिणसंमुखत्वं च त्याज्यमिति त्रिविक्रमः । बुधः संमुख एव त्याज्य इति तु रत्नमालाभाष्ये ॥

वत्सचारमाह—

वत्सः प्राच्यादिपूदेति कन्यादित्रित्रिगे रवौ ।
प्रवासयास्तुद्वाराद्यप्रवेशाः समुखेऽत्र न ॥ २० ॥

व्याख्या—प्रवासो दूरदेशयात्रा, वास्तु गृहादि तस्य द्वारं न निवेशयेत्, मध्यदिने इत्यर्थो विनादिप्रतिमा तस्याः प्रवेशो धनिकगृहागमनं । अत्रेति वत्से । नारचन्द्रटिप्पनके वत्सरूपमेवं प्रोक्तं—

'चतुरस्रं पार्श्वं दस्ताः शृङ्गयुगं पादिसंयुता त्रिशती ।
पद्मादिपुच्छशिरसा भूप११मव९त्रि३शर५करमानम् ॥१॥"

स्थापना—

दस्ताः १ देहा	११ भेमि	१६ पदा	९ नाभि	२ कुक्षौ	५ शीर्षे

विशेषस्तु—

" पक्ष१दिन२तिथि३तिथि४तिथि५दिक्६ घरवासराम्७ ।
वत्सस्थितिर्दिक्षत्प्रोक्ते मत्स्येऽत्र तसमाश्रिते ॥ १ ॥ "

तथैव स्थापना—(समीपस्थपत्रे विलोक्या)

इदं ज्योतिषमाते । अथिवत्सस्य वास्तुलक्षणमाह ॥

समुखोऽयं हरेदायु पृष्ठे स्याद्धननाशन ।
वामदक्षिणयोः किंतु वत्सो वाञ्छितदायक ॥२१॥

व्याख्या—सुगमः। अन्येऽर्कादिसर्वमहार्णां वत्सवद्भूगृहाणेवमाहुः—

"मीनादित्रयमादित्यो वत्सः कन्यादिकत्रये ।
धन्वादित्रितये राहुः शेषाः सिंहादिकत्रये ॥१॥"

अत्र पूर्वादिदिक्षु वसन्तीति शेषः। सर्वेषां स्थापना—(समीपस्थपत्र विलोक्या)

अत्र प्रसङ्गात् शिवचक्र लिख्यते यथा—

मेषेऽर्कादुत्तरादौ दिशि विदिशि शिवो मासमेक तथा द्वौ,
संस्था संस्थितो द्विर्भमति मृसमहोरात्रमध्ये नु सख्या ।
अष्टम्यां मासिके द्वे दिशि विदिशि भद्रीपक्षके चैव तिष्ठन् ,
चन्द्रादेः मासिकूल्यं हरति किरति स दक्षिण पृष्ठगो-ऽथ ॥१॥

अत्र चन्द्रादेरित्यादिसम्प्रदायागमवाक्यानां चत्पूष। शिवचारस्थापना—

(समीपस्थपत्रे विलोक्या)

इयं च स्थापना स्थूलमानेन। सूक्ष्मशिवा पुनरेवम्—

'सक्रान्तेराद्यपक्षे स्वदिशि शरच पला-न्यथ भुक्त्वा भ्रमाभ्यां,
पश्चात्सृत्वा तस्यां दिशमटति दशैव पला-न्यथ ।
वृद्धिः पञ्चोत्तरैवं प्रतिदिवसमहो तावदेतस्य यावत् ,
संक्रान्तेरन्त्यपक्षे स्थितिरपि क्रमं सार्धनाडीद्वयं स्यात् ॥२॥"

अत्र भ्रमाभ्यामिति अहारात्रेण वावन् शिवो द्विर्भमति। तत्र प्रथमभ्रमणे सार्धपलद्वय स्वदिशि तिष्ठति, द्वितीयभ्रमणेऽपि पुनरपरं सार्धपलद्वय एवं पलपञ्चक सक्रान्त्या प्रथमदिने भ्रमणद्वयेन स्वदिशि शिवः स्थित्वा ततः सूक्ष्म्याऽन्यदिशि याति। एवं द्वितीयदिनेऽपर पलपञ्चकमिति दश पलानि स्थितिः। एवमेव तृतीयदिने पञ्चदश पलानि। एवं प्रत्यहं पञ्च पञ्च पलानि तावद्वर्धं नीयानि यावत्सक्रान्तेश्चरमे त्रिंशे दिने सार्धशतपलः सार्धं घटीद्वय पूर्णं शिवस्य स्वदिशि स्थितिः स्यात्। वत्तु पुनः सहारेण द्वितीयदिवस्यागतव्यायमत क्रमो ज्ञेयः।

"विशाखे मधुहनने रवे मृगटके तथा। पृष्ठे चैव वदास वा पृष्ठे गुरौ शिवे नमः ॥३॥
स्वराश्च शकुना दुष्टा भद्रा महवर्क तथा। दिग्शोधा यागिनीमुख्या भ्रमवाः स्युः शुभे शिवा॥४॥"

तथा—

"सर्वेषामपादीत मध्यं कर्म तत्कालसंभवम्।
एकत्रशिम्पर्ग कृत्वा क्रमेणुद्धे न संशयः ॥१॥

भस्यार्थः—अत्र यत्रावर्कोऽस्ति तत्पूर्वस्यां दस्या तत आरभ्य सूक्ष्मया गम्यत, ततश्च तदन्तो यद्वर्तमानं कर्म स्यात्तत् पृष्ठतो दक्षिणतो वा कृत्वा युद्धानि कुर्वन् जयी स्यात् ॥

उक्ता यात्रायां समयशुद्धिर्दिक्शुद्धिश्च, अथ चेष्टानिमित्तादीनां शुद्धिमाह—

उत्सवमशनं स्नानं प्रगुणं चोपेक्ष्य मङ्गलमशेषम् ।
असमापिते च सूतकयुगेऽङ्गनर्तौ च नो यायात् ॥२२॥

व्याख्या-प्रगुणत्वं सर्वेषु योज्यं । उत्सवः कौमुद्यादिः । स्नानमुद्वर्तनस्य सामान्येन वा । मङ्गलं विवाहपुत्रजन्मादि । सूतकयुगं जातमृतसूतकभेदात् ॥

अवमन्य माननीयान्भर्त्स्य स्त्रीं च कमपि सताड्य ।
बालमपि रोदयित्वा जिजीविषुर्नैव निर्गच्छेत् ॥२३॥

व्याख्या-अन्यैरपि श्लोकोक्तं यत्र—

"प्रमत्तो व्याधितो भीतः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः । अध्वानं न प्रपद्येत क्लीबवेषस्तथैव च ॥१॥
रात्रौ तु मैथुनं कृत्वा प्रभाते योऽभिगच्छति । यात्राकालेऽथवा मासे मैथुनं वा निषेवते ॥२॥
वा वा मत्स्यामिषे भुक्त्वा पुनर्गृहमुपागतः । इत्येवमादिदोषाभिः सिद्धिर्नास्त्यभिगच्छतः ॥३॥"

क्षुतगृहकलहज्वलनोत्तुपुच्छदुर्वचनवसनसङ्गाद्यम् ।
अशुभं यात्रावसरे शुभमपि शकुनागमाद्विन्द्यात् ॥२४॥

व्याख्या-क्षुतेति उक्तं च—

"सर्वत्र क्षुतमशोभनमुक्तं गोवृषोपक्रान्तं रुचिरं तु ।
केचिदाहुरफलं हि जराघ्नसूक्ष्मपीनपिक्षयकृतं च ॥१॥"

गृहेति गृहस्य कलहगमनाभावो योज्यः । ओतुपुच्छेति मरिचादिविपुच्छमपि । दुर्वचनं मा गाः मरिष्यसीत्याद्यमङ्गल्यवाक्यं । वसनग्रहणस्य मङ्गः पर्यादावेव निषेधः । आपसङ्गात् शिरोधृत दूषितस्वरूपादि । शुभमपीति शुभाशुभं शकुनं ज्ञात्वा यात्रां कुर्यात् कुर्यात्तेति भावः । विशेषस्तु—

'रिक्तोऽनुकूलः कुम्भोऽस्य पूर्णश्च प्रयोजितः ।
विना विघ्नारवानिजो यथाशेषसिद्धिदः ॥१॥"

इति भारतव्यवहारे । अस्याय भावः—यात्रायां यत् कश्चित् रिक्तकुम्भहस्तो जलार्थी अनुरागेन सह समेति तदा सोऽपि घट इव पूर्णीभूय निवर्तेत । तथा—

"भाष विरुद्धं शकुने मतीत्य, यात्रान्नृपः षष्ठ च पद् च यायात् ।
अष्टौ द्वितीये द्विगुणोन्मृतस्ये प्रणम्य नूनं गृहमभ्युपेयात् ॥१॥"

इति रत्नमालायां । अत्र प्राण पदस्य प्राणायामः । षड् वा षड् वेत्येककाः । अष्टौ द्विगुणान् षोडशप्राणाः । शकुनागमादिति वसन्तराजादिशकुनशास्त्रात् । अवमन्यानिसम्भा—अन्यैराचार्यैः स्वस्वग्रन्थेषु यात्राविषये कथंचित्शकुना अपि निःसारत्वात्—अस्माभिस्तिरस्कृताः शकुनशास्त्रेऽपि तत्परिज्ञानसंभवाच्च न ते प्रोक्ताः ॥

चातुर्वर्ण्यसाधारणीं यात्रामुक्त्वाथ रिपुविजयप्रयाणानां नृपादीनां यात्रासिद्धेः श्लोकैः कथयन्नादौ दुर्निमित्तपरिहारमाह—

आकालिकीषु विद्युद्गर्जितवर्षासु वसुमतीनाथः ।
उत्पातेषु च भौमान्तरिक्षदिव्येषु न प्रवसेत् ॥ २५ ॥

व्याख्या—आकालिक्योऽकालजाः गर्भं वर्षाकालं वा विना सञ्जाता इत्यर्थः । वसुमतीनाथ इति उपलक्षणमस्मात्सर्वेषां यात्राकर्तॄणां च ग्रहणं । उत्पातेषु चेति चकाराद्ग्रहणादिष्वपि चिन्त्य-मेवेति रत्नमालायां । भौमेत्यादि भौमा भूमिकम्पप्रभृतयः । तत्र चराणां स्थिरत्वं स्थिराणां वा चरत्वं पुष्पफलादिवैकृत्यं वा स सर्वोऽपि भौम उत्पातः । आन्तरिक्षा उल्कानिर्घातपवनगन्धर्वपुर-मरुच्चापप्रतिसूर्यपरिवेषप्रभृतयः । दिव्या ग्रहनक्षत्रोपसर्गादिगतवैकृत्यकेतुदर्शनादयः । आ काले पतुरैन्द्र न शुभकृत्त्वन्यत्र सत्फलमिति तु बलः । न प्रवसेदिति वा सप्ताहादिति दैवज्ञवल्लभे । सप्ताहं तु स्यात् ममेति सौरंग' । इष्टः कतुः पौषमाघ विमर्शमैत्रे वैशाखे च दृष्टः शुभोऽसौ इति तु वराहः ॥

अथ यात्रार्थं लग्नमाह—

पासव्य दिग्मुखे लग्ने सिध्यै शीर्षोदये तथा ।
एतद्विलोमयोर्जातु यात्रा यातुर्न सिद्धये ॥ २६ ॥

व्याख्या—मेषाद्याः सव्यचत्वारश्चतुर्दिगीशा इति प्रागुक्त, ते च पतद्दिग्मुखा इति ज्यो तिर्विदः । तथा चेयं चतुर्दिग्मुखराशीनां स्थापना —(समीपस्थपत्रे विलोक्या)

विशेषस्तु—यात्रायां लग्ने शीर्षोदयराशौ च । एतद्विलोमयोरिति दक्षपृष्ठोदयलग्नयोः यात्रायामुक्तं दक्षिणपश्चिमाभिमुखलग्नेषूत्तरपूर्वाभिमुख पृष्ठोदयलग्न चरमथः । न सिद्धये इति पाठ—'मतिसौर्य दिङ्मुखविलोमलग्न पृष्ठोदये यान्तिक्ष्यकार्यनाशः ॥

जन्मलग्ने शुभा यात्रा जन्मराश्युदये तु न ।
तयोश्चोपचयस्थेषु राशिष्विष्टा परेषु न ॥ २७ ॥

व्याख्या—जन्मलग्न इति यात्राकर्तुर्यज्जन्मलग्नं तस्मिन् लग्ने यात्रा शुभा, पञ्चमेऽपि मान्यं । अनेन चर्चे सूचपति—यदि तावज्जन्मलग्नं ज्ञातं भवति यात्रालग्नं देयं, नान्यथा, यतो जन्म-लग्न ज्ञाने सति तथानुर्जन्मकाल्यवलोक्य एवं यात्रादिमुहूर्तं कथनं स्यात् ।

'अज्ञातजन्मनोऽप्यन्यैर्यात्रां योऽन्यभिति स्मृतम् ।
प्रश्नलग्नानिमित्ताद्यैर्विज्ञाते सदसत्फले ॥ १ ॥'

इति रत्नमालायां । अत्र यात्र योज्यमिति यात्रालग्न देयमित्यर्थः । जन्मराशीति जन्मनि यत्रेन्दुः स जन्मराशिः स एवात्र यो लग्नं तत्र यात्रा न शुभा । रत्नमालायां तु जन्मराशिलग्नेऽपि शुभा यात्रेत्युक्तं । तयोरिति जन्मलग्नजन्मराश्योरपेक्षया ये उपचयस्थास्त्रिषडेकादशदशमा राशय परेषु तयोरप्यनुपचयस्थराशिषु यात्रा नेष्टा । विशेषस्तु—रामजन्मराशिजन्मलग्न वा तदधिपो वा तत्काललग्नाच्चतुर्थे सप्तमे वा स्थानके भवतस्तदाऽपि यात्राऽशुभदः । यदि च मनुष्यजन्मराशि जन्मलग्नयोरुपचयगृहादि चतुर्थे सप्तमे वा स्युस्तदापि अत्र शुभेति रत्नमालायाम् ॥

पापैरस्ताम्बुगेऽष्टे युते वा जन्मलग्नभे ।
सौम्यग्रहैस्तु नैव चेत्तदा यातुः पराभवः ॥ २८ ॥

व्याख्या—भस्येति यत्र तत्र भवने स्थितो जन्मलग्नस्य राशिर्यात्राकाले सप्तमचतुर्थाष्टमस्थैः पापग्रहै-र्यदि युतो दृष्टो वा स्यात् । सौम्यैरिति स एव चाम्बुगे सौम्यैर्यदि न युतो न दृष्टो वा तदा परा-भवः पापैरिव सौम्यैरपि यदि युतदृष्टस्तदा न पराभव इति भावः । विशेषस्तु—यात्रासमये जन्म-कुण्डलिकार्कपत्निनी अष्टमषष्ठभवने क्रूरसौम्यग्रहाधिष्ठिते अशुभे । यदुक्तं दैवज्ञवल्लभे—"यस्य भवा पुत्सवरिपिः प्रसूतौ रन्ध्रारिभे करग्रहाभिवृते चेत्" ॥

अष्टमं स्वेन्दुलग्नाभ्यां ताभ्यां षष्ठमथ द्विषः ।
तद्राशिनाथयुक्तं वा लग्नं यातुरनर्थकृत् ॥२९॥

व्याख्या—जन्मराशीशो य इन्दुः स स्वेन्दुः, स्वलग्नं च जन्मलग्नमेव, ताभ्यामष्टमं लग्नं यद्यात्रायां स्यात्, ताभ्यामेव यत् षष्ठं तदपि त्याज्यं । तथा द्विषस्ताभ्यां यत् षष्ठे योऽरिः ? द्विषोऽभिषेकपितृमित्रस्य जन्मलग्नाज्जन्मराशेश्च षष्ठस्थानस्थौ यौ राशी तावपि लग्ने त्याज्यौ । तद्रा-शिनाथेति ये स्वेन्दुलग्नाभ्यामष्टमे षष्ठे च ये च या(ये)ऽन्यस्य जन्मेन्दुजन्मलग्नाभ्यां षष्ठे स्थिते तेषां षण्णामपि राशीनां ये ईशास्तैर्मूर्तिस्थैर्युतं लग्नं तदपि त्याज्यं । तथा च दैवज्ञवल्लभे—

जन्मर्क्ष१जन्मलग्नाधिकमे२, यद्वोष्टमे३शत्रुभलग्नता४ वा ।
तद्राशिनाथै५रथवोदयस्थैः करोतु यात्रां विषमक्षणं वा ॥१॥"

कर्कवृश्चिकमीनानामुदयेऽंशो च न भजेत् ।
मूर्तिस्थेऽह्यले रात्रौ रात्रिवीर्येऽपि च ग्रहे ॥३०॥

व्याख्या उदये लग्नेऽपि नवांश च तत्र कर्कवृश्चिकयोः स्थिरत्वेन यात्रायामशुभत्वाद्वर्ज्यं । मीने तु प्रस्थितो रुजेन यथा भ्रान्त्वा भ्रान्त्वाऽसिद्धकार्यः पश्चात् समेति । उक्तं च रत्नमालायां 'वक्रः पन्था मीनलग्नेऽथवांशे वा, कर्कोऽसिद्धौ स्यादिष्टसिद्धिर्न तत्र" । तथा कुम्भस्य रिक्तत्वात् कुम्भ-लग्नकुम्भांशावपि त्याज्यावुक्तौ रत्नमालायां । मूर्तिस्थ इति यात्राकाले स्थितो ग्रहो यद्यद्वर्गी तदाऽ-हन्येव यात्राऽर्हो न निशि, निशायामपि यथा निशाबलः नाह्नि । उक्तं हि—"बलिनोऽपि द्युच-रिवाह्नि" इत्यादि ॥

सिध्यै सौम्येशलग्नानि नौयानं जलभेष्वपि ।
जानीयाल्लोकतश्चात्र राशीनां वश्यता मिथः ॥ ३१ ॥

व्याख्या—सिध्यै इति कार्यसिद्धि भवः । नौयानमिति जलचरलग्न, जलराशिग्रहादिजलचरलग्नं यौके वा नौयानादिसिद्धिः । प्रवहणपूरणे च निर्विघ्नताऽऽगमौ स्यातां । वश्यतामिति उक्तं हि दैवज्ञवल्लभे—

"चतुष्पदा ग्राम्यद्विपदा विशिष्टा, सरीसृपश्चाम्बुचरास्तु भक्ष्या ।
सिंहस्य वश्या विसरीसृपाः स्युस्सर्वे मनोकम्पवरास्तथोऽन्यत् ॥ १ ॥
स्वकाम्बुसंभूतसरीसृपाख्या, भवन्ति वश्या बलिनां स्वकानाम् ।
समा पुसंस्था विषमान् भजन्ते, वश्या स्वन्यां विषमाः समानाम् ॥ २ ॥"

अनयोरर्थ —मेषवृषसिंहा धनुःपूर्वार्धं मकरपूर्वार्धं च चतुष्पदाः, मिथुनकन्यातुलाकुम्भा धनुरपरार्धं च मनुष्याः, कर्कमीनौ मकरपश्चार्धं च जलचराः, सरीसृपो वृश्चिक इति । तत्र सिंहं विनाऽन्ये मेषवृषवृश्चिककुम्भा मानुषाणां वश्याः, जलचराः कर्कमकरमीना मनुष्याणां भक्ष्याः, सिंहस्य वृश्चिकं विना सर्वे वश्याः । अन्यदिति वृश्चिकस्य सिंहोऽपि वश्यः । सर्वे पुंराशयः कन्यायाः वश्याः, धनुषः सर्वोऽपि वश्य इत्यादि । स्वकाम्बुसंभूतेति यदि द्वावपि राशी स्वजातौ जलजौ सरीसृपौ वा तदा द्वयोर्मध्ये यो बलिष्ठस्तस्येतरो वश्यः, यथा वृषस्य मेषो वश्यः, मकरस्य मीनकर्कौ वश्यौ, वृश्चिकस्यापरे वृश्चिको बलहीनतरे सति वश्यः स्यात्, मेषद्वयवृषद्वयादीनां संभवेऽपि च वृश्चिकवदेव बलाधिक्य विचार्य वश्यता भावनीया । समा पुंसस्था इति इत्युक्तं किञ्च दिवा रात्रौ वा, तत्र दिवा समराशयो विषमराशीनां वश्याः, रात्रौ तु विषमराशयः समराशीनां वश्या इति । अस्य प्रयोजनं तु 'वश वश्य राश्येऽप्यसौ" इति श्लोके वक्ष्यति ॥

जन्मकाले शुभैर्युक्ता द्वितीयास्तरणेश्च ये ।
निष्क्रूरा निर्विकाराश्च ते लग्ने राशयः शुभा ॥ ३२ ॥

व्याख्या—द्वितीया इति येषां किञ्च जातक भगिसंज्ञा, 'सूर्याद्वितीयमृक्षं वेसि'" इत्युक्तः । निष्क्रूरा इति जन्मकाले येषु क्रूरग्रहो नामूत् । निर्विकारा इति क्रूरमुक्तराशिः सविकारः, पश्चात् शुभैस्तु निर्विकारः जन्मकाले ये राशयः शुभास्ते यात्रालग्ने शुभाः ॥

षष्ठं वश्यं स्वलग्नाद्योर्न च वश्य द्विषस्तयो ।
शत्रोरेवाष्टमं ताभ्यां लग्नं यातुर्जयावहम् ॥ ३३ ॥

व्याख्या—यथाशक्यं सौवजन्मलग्नजन्मराश्योर्वश्यं स्यात् द्विषो जन्मलग्नस्य जन्मलग्नजन्मराश्योर्वश्यं च । तथा शत्रोरेव न तु स्वस्य ताभ्यां जन्मलग्नजन्मराशिभ्यां यदष्टमं स्यात्तल्लग्नं यात्रायां शुभम् ॥

इत्युक्तमष्टभिः श्लोकैर्लग्नम् । अथ 'लग्ना होरागस्तृतीय" इति द्वयप्रकाशोक्तयात्रायां होरादिवर्गचक्रमाह—

विमुक्ताक्रान्तभोग्यानि राश्यर्धान्युष्णरश्मिना ।
ऊर्ध्वतिर्यगधोमुख्यो होरा स्युरुदयावधि ॥ ३४ ॥

व्याख्या—या राश्यर्धेन मुक्ता मुक्ता सा ऊर्ध्वमुखी, भुज्यमाना तिर्यङ्मुखी भोक्ष्यमाणा त्वधोमुखी, पुनस्तस्येवमन्यभिक्षः क्रमादूर्ध्वतिर्यगधोमुख्यः पुनस्तथैव तिस्रः क्रमादूर्ध्वाद्यभिमुख्यः, एवं पुनः पुनरुदयावधीति सूर्योदय यावत् । यदा उदयो भवेत् तत्राधिकृता होरास्तथः स यावत् एवं त्रिविधा होराः कल्प्याः । एवं चाहोरात्रे चतुर्विंशतिहोरात्मक त्रिविधहोराणामावृत्त्याष्टकत्रय स्युः ॥

पक्षमाह—

जयमूर्ध्वमुखी होरा विपदस्तिर्यगानना ।
अधोमुखी रणे यातु भङ्गं दिशति लग्नगा ॥ ३५ ॥

व्याख्या—जयमिति एवं कथ्यमाने सप्तमीरा लग्नहोरा यद्यूर्ध्वमुखी स्यात्तदा जयदा ॥

द्रेष्काण फलदस्ताव्य शुभनाथ शुभेक्षित ।
शुभोऽशुभस्तु सास्रादिपावकाः पापवीक्षित ॥ ३६ ॥

व्याख्या—राशौ राशौ त्रयस्त्रयमाणात् षट्त्रिंशद्द्रेष्काणाः स्युः, तेषु यः फलेन दर्शैरुपलक्ष-णत्वात्तुल्येमाहेनाऽऽख्यः सौम्यस्वामिकः सौम्येन पूर्णदृष्टा दश यदि सौम्याकारो वा यः स्यात्स यात्रालग्ने शुभः । अशुभस्त्वित्ति यस्तु शस्त्रसर्पादिभिर्युत, केचित् पावकस्थाने पाशक पठन्ति, तेन पाशैर्बन्धनैर्वा युतः, तथा क्रूरदृशः उपलक्षणत्वात् क्रूरयुतः क्रूरेशः क्रूराकारो वा सोऽशुभः । उक्तं च—

'द्रेष्काणाकारवेशागुणसहमकृत योऽर्कमात्रविशेषा—
द्रेष्काण सौम्यरूपे कुसुमफलयुते रत्नभाण्डान्विते च ।
सौम्यैर्दृष्टे जयः स्यात्सहर्क्ष्यसहित पाशदे च भङ्गः
साम्ये दाहोऽन्य क्रूरः सभुजगनिगडे पापयुक्तेऽपि चाऽन्यैः ॥१८'

तेषां रूपाणि चैव दृश्यन्ते—मेषे प्रथमद्रेष्काणो नरोऽस्युद्यतपरशुहस्तः कृष्णो रक्ताक्षो रौद्र १ । मेष द्रेष्काणे मनुष्य रूप विमलानभिधामात्, पर्श यद्यु विमल न वहवते ते मनुष्या एव ज्ञेयाः । द्वितीयः स्त्री रक्ताम्बराऽश्वमुखा दीर्घमुखोदरपादी (पदी) एकेनाङ्घ्रिणोपवेशिता, यद्यु नरोऽस्य तनुत्वास्त्वतास् एवममऽपि यथाभागं मानयर२ । तृतीयो नरः क्रूरः कपिलः रक्ताम्ब-राऽभ्युद्यतदण्डहस्त १।३। वृष आद्य स्त्री दुग्धितमूर्धजा स्थूलोदराऽग्निदग्धवस्त्रा भुक्ताम्नीप्सति१। द्वितीया नरोऽजास्यः धान्यक्षेत्रगवान्त्युरुसप्तमहत्कर्मणि कृषकतुल्यताऽर्न२ । तृतीयो नरो द्विरदकाय-पादः १।२। मिथुने आद्य स्त्री सुरूपा सीनप्रजा अपत्यमुखा यतुमत्यामरणोर्वे सायुध१ । द्वितीया नरा गरुडास्य धनुःकवचपाणि धनुर्धनुष्मान् सगोऽश्व । तृतीयो नरो रत्नमौलि पतितो मद्यपानरथा धनुष्मान् १।३। कर्के आद्या नरः करममाहाऽपर्वतः सूकरास्य पत्रमूलफल-भक्षणपर१ । द्वितीय स्त्री पद्मवनस्था सर्पगा वनस्था२ । तृतीया नरः सर्पवेष्टित नौस्थः स्वर्णाभरणभूषितः१।४। सिंहे आद्यः शाल्मलिवृक्षोपरि गृध्रः शृगालः श्वा नराश्च मलिनवासाः नम नरः रुदन्मनुष्यश्च१ । द्वितीया नरा धाकृतिः कृष्णाजिनवस्त्रभृत् कुम्भो मनुष्यासनाय मासः धनुष्मानऽर्न२ । तृतीय ऋक्षास्य वानरचेष्टा नरः कलौंकुर्वन्नरोमा वक्रकमभिवस्त्रः मनुष्यीत्थ १।५। कन्यायामाद्यः स्त्री पुष्पपूर्णघटयुता मलिनाम्बरा गुरुः कुरु वाञ्छति१ । द्वितीया नरा मलिनोदरः श्यामा कामरूप दमाहितकरा विर्भीर्मिचनावसि२ । तृतीया स्त्री गौराङ्गी गुरौमातृकुलान्वेदेवी शुभग पुण्यगृहगता स्वास्थ महत्ता१।६। तुलायामाद्यः नरस्तुला-दण्डधृत् रयाणां मालाम्बालम्बनः मार्गे निविष्टवणि१ । द्वितीया नरा गृध्रास्या पराङ्मुखः क्षुधि

वस्तुषित' खगोऽर्ध२ । तृतीयो नरः फलामिषवते हैमतूणचर्मयुद्गमरूपो रत्नचित्रितो धनुर्हस्तो वने मगान् मीयपते चतुष्पदोऽयं ३।७ वृश्चिके आद्यः स्त्री नग्ना स्थानच्युता सर्पनिबद्धपादा मनो रमाऽम्भिरव कूलमायाति१ । द्वितीयः स्त्री भर्तृकृते सर्पावृताङ्गी कूर्मकूमाकृतिः स्थानसुखानि वाञ्छति२ । तृतीयो नरः सिंहरूपश्चिपिटकूर्मतुल्यास्यः भयं कूर्मधनुष्पदम ३।८। धनुषि आद्यो नर आयतधनुष्पाणिर्नृमुखोऽश्वकायः चतुष्पदोऽर्ध१ । द्वितीयः स्त्री सुरूपाऽब्धिरत्नानि विभजन्ती गौराङ्गी२। तृतीयो नरो गौरो सितश्मश्रु दण्डहस्त कूर्चाकौशेयचर्मवाही ३।९। मकरे आद्यो नरो रोमशः सूकराङ्गविः स्थूलदन्तो बन्धनयुत् रौद्रास्यः चतुष्पदोऽय१। द्वितीयः स्त्री श्यामा सालङ्कारा लोहाभरणभूषितकर्णी २ । तृतीयो नरः किन्नराङ्गरूपी कवची धनुष्मान् सकलशः स्कन्धे रत्नचित्रित कुम्भं वहति ३ । १० । कुम्भे आद्यो नरश्चर्मवरूरास्यः सकलशः खगोऽर्ध १ । द्वितीयः स्त्री मलिनाम्बरा शीर्षे भाण्डवाहिनी अग्निना दग्धे शकटे लोहानि गृह्णाति २ । तृतीयो नरः सिंहरूपश्च श्यामः सरोमकर्णः किरीटी त्वक्पत्रनिर्यासफलभृत् ३ । ११ । मीने आद्यो नरः स्रग्भोजिकर्दंसपाणिः साभरणो नौस्थोऽब्धि तरति १ । द्वितीयः स्त्री गौराङ्गी नौस्थाऽब्धितः कूलं याति २ । तृतीयो नरो नग्नो गर्तस्थोऽग्निभ्यां व्याकुलितः सर्पावृताङ्गो गर्ताश्लिक्तवः अथ व्या कुलत्रेष्काणः ३ । इति १२ । यथा चिन्तानप्रश्नेप्रश्ने प्रयोजनं "द्रेष्काणैस्तत्करा: स्मृता" इति । रोगिप्रश्ने "गृध्रकोलेरगसर्पशैलरिवैः रोगिणो मृतिरिति" । बन्धमोक्षप्रश्ने "भुजगो भवेत् सर्पश्च पापाख्यो बन्धः" इत्यादि । यात्रायां तु यथोपयोगस्तथोक्तमेव । शुभनाथ इति द्रेष्काणेशाः प्रागुक्त एव । शुभेक्षित इति यो द्रेष्काणो शुभेऽक्षितोऽस्ति यथामा राशियोगाङ्कफलितानां यत्र तत्र स्थितो यदि शुभग्रहैरेव तदा स द्रेष्काणः शुभैर्दृष्ट इत्युच्यते । यथा स्थापना—

अत्र द्वे द्वितीयस्य कन्याद्रेष्काणस्य स्वामी बुधः सौम्यस्तस्य मीनमूर्तिस्थयोः शुक्रजीवयोश्च पूर्णा दृष्टिः, एवं पापस्वामिकत्वं पापदृष्टत्वं च भाव्यं । एवं वक्ष्यमाणे एव यास्यशुक्रप्याद्यो नवांशादीनामपि सौम्यक्रूरदृष्टत्वं च भाव्यम् ॥

मन्यर्केन्दुकुजौस्त्यक्त्वा शुभोऽन्येषा नवांशक ।
लग्नवद्द्वादशांशस्तु त्रिंशांशस्तु नवांशवत् ॥ ३७ ॥

व्याख्या त्यक्त्वेति, यदुक्तं दैवज्ञवल्लभे—

"कमठकस्य नवमि वाहनभयः कुजस्य वह्निभयम् ।
इन्दोः भयापहाभि' समेर्नवांशे मरणमेव ॥ १ ॥"

लग्नवदिति "यावन्नं विशूले लग्ने (२६)" इत्यत आरभ्य "यत्र यदयं स्वलग्नेन्दोः (३३)" इति यावत्प्रतिपद यदुक्तं तत्सर्वं द्वादशांशेऽपि बोध्यं । नवांशवदिति भयमर्थः-शनिकुजवर्जितो त्रिंशांशः शुभः अर्केन्दोस्त्रिंशांशाभावात् ॥

उक्ता ग्रहगुणितिः । अथ यात्रायां द्वादश भावानाह—

तनु १कोशो२भटो३यानं४मंत्रो५ऽरि६वर्त्म७जीवितम्८ ।
मन ९कर्मा१०ऽऽया११व्ययाः१२भावाः स्युरुदयादय ॥३८॥

व्याख्या–कर्मेति मार्गं व्यापारो वा । एषु स्थानेष्वेषां शुभाशुभत्वं ग्रहवशाद्विचार्यत्वे ॥
इह च पूर्वोक्त भावविचारणा अनुसमेव । विशेषस्तु यात्रायां द्वादशभावेषु ग्रहविचारमाह—

हन्ति योधायकर्मान्यानसौम्यः कर्म चासित ।
सौम्योऽप्यरिं सितोऽस्तान चन्द्रश्च तनुजीविते ॥ ३९ ॥

व्याख्या–असौम्य क्रूरो ग्रहस्त्रिरसैकादशवर्जान् सर्वान् भावान् हन्ति त्रिषष्ठैकादशस्थास्तु पुष्णातीत्यर्थः । किं सर्वोऽपि क्रूर एव ? नेत्याह–कर्म चासित इति असितः शनिर्दशमभावमपि हन्ति, शेषांश्च सर्वान्, केवलं त्र्येकादशस्थानेष्वेव शनिः पुष्णातीति भावः । सौम्योऽप्यरिमिति सौम्योऽपि गुरुशुक्रबुधेन्दुरूपो ग्रहोऽरिं षष्ठभावं हन्ति "सौम्याः षष्ठेऽरिघ्नाः" इत्युक्तेः, शेषभावांस्तु पुष्णात्येव क्रूरग्रहस्तु षष्ठभावं हन्त्येव क्रूरत्वात्षष्ठेऽस्य पोषणम् । ननु किं सर्वोऽपि सौम्योऽरिवर्जमन्यान् भावान् पुष्णात्येव ? नेत्याह–सितोऽस्तानमिति सितः शुक्रोऽस्तानं सप्तमभावमपि हन्ति, चन्द्रश्च प्रथमाष्टमभावावपि हन्ति शुक्रेन्दू षष्ठभावं विनाशयत इति तूक्तमेव । एवं चायमर्थः संपन्नः—

'ख१०स्वायमित्रधर्मसुखपञ्चगाः क्रूराः सर्वेऽपि शुभाः सौम्याः ।
रिपावस्ते७सितमदन८लग्न१गचन्द्रश्च यात्रायाम् ॥१॥'

इति कृता यात्राकुण्डलिकायां सामान्यतः द्वादशभावविचारणा ॥

अथ मूर्तिस्थग्रहस्य फलमाह—

जन्मन्यमित्रः सौम्योऽपि न लग्नस्थ शुभो ग्रह ।
तत्रेष्टस्तु पापोऽपि यात्रालग्नस्थित शुभः ॥४०॥

व्याख्या–सौम्योऽपि यो जन्मसमय दुःस्थानस्थभवनस्थत्वादिना अशुभः स यात्राक्षणे मूर्तौ न शुभः । तत्रेष्ट इति यस्तु क्रूरोऽपि रिपु६लाभ११स्थत्वादिना जन्मनीष्टः स यात्राक्षणे मूर्तौ शुभ एव जन्मशुभाशुभत्वस्य विचारणो जातकाद्येषाः । समासेन स्वेषम्—

क्रूराश्रितशुभस्थाः सितेन्दुगुरवोऽन्तिमारिपुवर्गाः ।
व्ययान्तिमरिपुवर्गो बुधः प्रशस्तो जन्मसमये ॥१॥'

स्थापना—

जन्मकुण्डलिकायां शुभाः ।	
रवि	३–६–११
चन्द्र	१–२–३–४–५–७– –१०–११
मंगल	३–६–११
बुध	१–२–३–४ ७–९–१०–११
गुरु	१–२–३–४–५–७–९–१०–११
शुक्र	१–२–३–४–५–७–९–१०–११
शनि	३–६–११
राहु	३–६–११

पापोऽप्यमीदृशो जन्मलग्नर्क्षस्वामिनोः सुहृत् ।
मूर्तिस्थित शुभोऽपि स्यादशुभोऽरातिरेतयो ॥४१॥

व्याख्या—जन्मलग्नर्क्षेति जन्मलग्नजन्मराश्यधिपयोर्यो मित्रम् ॥

सुहृद्दशापते सद्य सफलो जनने बली ।
क्रूरोऽपि विविधो भग्रस्तनौ सौम्योऽपि नेतर ॥४२॥

व्याख्या—यात्राकाले यस्य ग्रहस्य दशाऽस्ति स दशापतिस्तस्य सुहृन्मित्रम् । विशेषस्तु—दशाप तिरपि यात्रासमये सबला विलोक्यते । यतः —

"यात्रा नैव दशापतावुपहते नैवास्तगे नाबले, —
नीचस्थे न च नैव वक्रिणि नृणां देया कदाचिद्बुधैः ।" इति

दशाक्रमतत्प्रमाणतद्विभागादिस्वरूपं च जातकादिभ्यो ज्ञेयं, इह ग्रन्थस्तु तादृशविस्तरस्या न प्रतन्यते, स्वल्पबुद्ध्यर्थं तु वार्षिक दिनदशाप्रमाणं स्थूलं दर्श्यते, तथाहि—

"मित्रनामराशितः प्रभृति गण्यते वर्तमानधिष्ण्यान्तैः ।
गतदिवसाद्यैर्वै दिनदशाः स्युः क्रमादेताः ॥१॥

रवी१न्दु२भौम३बु४शनी५ज्य६राहु७सकेतु८ शुक्रेषु९ मताः२० लवाणाः५० ।
जलाब्धि२८पट्बाण५६ रसाभि३६देव३३देवा११विशीत्य२४ मह्या७० दशाद्य ॥२॥'

सर्वे दिनाः षष्ट्यधिका त्रिशती३६० ।

शनि१ धन२ऋणे३ लक्ष्मी४ दैन्य५भ्रमी६भ जन्मसम७ ।
मये८ निर्व९ चाफलार्थीनां दशादिनदशा क्रमात् ॥३॥

अत्रायमाम्नायः—स्वनामराशौ यद्दिनेऽर्कः संक्रान्तस्तद्दिनादारभ्य वर्तमानदिनं यावद्दिना गण्यन्ते इयन्तो दिना गता इति तदा ता विंशतिर्दिना रवेर्दिनदशाः अग्रे पञ्चाशद्दिना इन्दोरित्यादि, एवं गणने यस्य ग्रहस्य दिनदशा तदानीं समेति स दशापतिरिति । सद्यः सफल इति यस्तदानीं गोचरेण प्रतिकूलवेधेन वा शुभः स सद्यः सफलः यस्तु गोचरेणानुकूलवेधेन वाऽशुभः स सद्यो ऽफलः । तथा जन्मपत्रिकायां यो बली स्वक्षेत्रोच्चादिबलाधिकारादिशालिमत्स्यर्कीयोऽयं गतो च सर्वोऽस्तु शुभ इत्यर्थः । इतर इति यो वर्तमानदशोपस्वामी यो वा तदानीमफलः यो वा जन्मकाले निर्बल इति । ननु यदि जनने बलीत्युक्तं तदा जन्मनि सर्वोत्कृष्टबलोऽपि यो मृत्युस्थानादिनाऽनिष्ट स्थानस्थस्तस्यापि मूर्तौ मारकत्वप्रसङ्गः । नैव, "जन्मन्यनिष्टः सौम्योऽपि" इत्यनेनैव तस्य निषेधभणनात् ॥

जन्मकाले मिथोर्यद्वाऽन्योऽन्येनोपचयस्थिता ।
तानाख्याः सौम्यसत्क्रूरा जातकोक्ताश्च कारका ॥४३॥

व्याख्या—जन्मपत्रिकायां चन्द्राधिपद्दृष्टीक्षणस्थानं ग्रहाणां चन्द्रापेक्षया तामसंज्ञा । तथा जन्मन्येव येऽन्योऽन्यस्मादुपचयस्थास्तेषामन्योऽन्यं तामसंज्ञा । कोऽर्थः ? पितृपुत्रगुरुशिष्यादि वचानसम्बन्धस्य संबन्धिसम्बन्धेन द्विस्थानस्थैकग्रहस्य क्षेत्रस्थानसंज्ञया स्वपक्षहितमन्ये अन्योऽन्यस्य

कार्यं यत्रास्ति विलग्नस्थमपीति कृत्वा । एवं कारकसंज्ञाया अपि द्विरुक्तं सामर्थ्यं च मान्यं । ते च क्रूरा अपि सौम्यवत् स्युः प्रश्नप्रदिपयोकसमयेषु शुभा इत्यर्थः । जातकोक्ता इति जातके ये कारकसंज्ञयोक्तास्तेऽपि क्रूरा अपि सौम्यवत्स्युः । ते चैवं—यथोक्तम् ये ग्रहाः स्वर्क्षे स्वोच्चे स्वत्रि-कोणे वा स्थिताः केन्द्रेषु स्युस्ते सर्वेऽप्यन्योऽन्यं कारकसंज्ञाः, तेषां मध्ये दशमस्थानस्थो ग्रहः सर्व-ग्रहाणां विशिष्य कारकः, सर्वेषां चैतेषां चन्द्रदृष्टिरप्यपेक्षणीया यथा कर्के लग्ने तत्रस्थे चन्द्रेऽर्क-गुरुमन्दाः स्वस्थानगाः सन्तो मिथः कारकाः स्युः । स्थापना यथा—

तथा कुम्भस्थजातस्य दशमचतुर्थस्थो ग्रहः सर्वोऽपि स्वमूलत्रिकोण-स्वत्रिकोणेष्वस्थितोऽपि कारकाख्यः स्यात् । तथा लग्न केन्द्रं च विनाऽपि स्थितस्य ग्रहस्य यदि कश्चिद्ग्रहो दशमस्थाने स्वर्क्षोच्चत्रिकोणानामन्यतमस्थो निसर्गमैत्र्या तात्कालिकमैत्र्या च संपन्नः स्यात्तदा सोऽपि तस्य कारकाख्यः स्यात् । उक्तं च—

'स्वर्क्षोच्च(र्द्ध)गमूलत्रिकोणगाः, कंटकेषु भावस्य भाविताः ।
सर्व एव तेऽन्योऽन्यकारकाः, कर्मगस्तु तेषां विशेषतः ॥१॥'

अत्रोदाहरणम्—

"कर्कटोदयगते यथोडुपे, स्वोच्चगाः कुजयमार्कसूरयः ।
कारका निगदिताः परस्परं, लग्नगस्य सकलोऽम्बरम्बुगः ॥१॥"

अत्र सैकम इति स्वमूलोच्चत्रिकोणेष्वस्थितोऽपीति भावः ।

स्वर्क्षत्रिकोणोच्चगः खेटः खेटस्य यदि कर्मगः ।
सुहृत्स्वगुणसंपन्नः कारकश्चापि संस्मृतः ॥१॥"

जन्मलग्नेशयोः स्थाने कारको वाऽपि लग्नगः ।
असौम्योऽपि शुभाय स्याद्व्यस्तः सौम्योऽपि चान्यथा ॥४४॥

व्याख्या—ईदृशस्य ग्रहस्य संज्ञा जन्मेशलग्नेशयोरिति योज्यं । अयमर्थः—यात्राविधौ जन्मनि यदि लग्नगुरुत्वात्तस्मिन् जन्मेशः तस्य जन्मलग्नेशयोर्वा यो ग्रहो जन्मपत्रि-कायां तात्कालः कारकरूपो वा स्यात् स क्रूरोऽपि यात्रालग्ने मूर्तिस्थः शुभ एव । व्यस्त इति विपरीतः सौम्यग्रहोऽपि यो जन्मपत्रिकायां जन्मेशलग्नेशयोस्स्थाने कारको वा नास्ति स यात्रा-लग्ने मूर्तौ न शुभः । तदयं भावः—यात्रायां तात्कालिक कारकत्व वा बलं ग्राह्यमेव । यथा—

"नाशका स्युः मतनौ ये स्वमस्य ये च वर्धकाः ।
ते क्रूरा अपि यात्रायां लग्नस्थाः शुभदा मताः ॥ १ ॥"

इति दैवज्ञवल्लभ । एतौ च स्वरूपं बृहज्जातके ॥

वक्री केन्द्रेऽथ तद्वर्गो लग्ने यातुर्भयापदः ।
गतिप्रमाणवर्णौघैर्वा विकृतश्च नभश्चरः ॥ ४५ ॥

व्याख्या–अर्केन्द्वोर्वक्रासम्भवात्भौमाद्यन्यतमो यो ग्रहस्तदानीं वक्रगोऽस्ति स एकोऽपि यात्रा-लग्ने केन्द्रस्थो सर्वं हन्ति, किं पुनर्द्वित्राः ? अथेति तस्यैव वक्रिणो ग्रहस्य वर्गो होराया अर्धमथवा द्रेष्काणनवांशादिरूपश्चेल्लग्नेऽस्ति तदा सोऽप्यशुभः । वक्रमार्गदिनसंख्या चैव ज्योतिषसारे—

"पणसट्ठि६५ इक्कवीसा२१ बारस अहियं सयं च११२ बावन्ना५२ ।
चउवीस सयं च १२४ कमा वक्कदिणा मंगलाईणं ॥ १ ॥
सग सय पणास७४५ बिसय६९२ चुआलसय१४४ पंचसयचउव्वीसा५२४ ।
दो य सया चालीसा२४० मगलमाईण मग्गदिणा ॥ २ ॥"

गत्यादि गत्याद्यैर्विकृतोऽपि ग्रहो यात्राक्रमे मूर्तौ न शुभः, अतिचरितो ग्रहो गतिविकृतः । अतिचारस्वरूपं चैवमुक्तम्—

"पक्ष१ दशाहं२ त्रिपक्षी३ दशाहं४ मासषट्त्रयी५ ।
अतिचारः कुजादीनामेष चारस्थितोऽपर ॥ १ ॥"

प्रमाणेति पूर्वप्रमाणात् ह्रस्वो महान् वा खे दृश्यमानः प्रमाणविकृतः, एवं वर्णविकृतोऽपि मान्यः । उक्तस्त्वाह–"यस्य ग्रहस्य जन्मर्क्षं क्रूरग्रहोत्पाताद्यैः पीडितं स्यात्सोऽपि ग्रहो यात्राक्रमे मूर्तौ न शुभ ग्रहजन्मर्क्षाणि चैव—

"विशाखा१ कृत्तिका२ स्वाति३ श्रवणो४ भाग्य५मित्रभम्६ ।
रेवती७याम्य८ मश्लेषा९ जन्मर्क्षाण्यर्कतः क्रमात् ॥ १ ॥"

उत्तरान्तश्चरो भानो शुभो नान्यस्तनौ भव ।
फलेन वर्गो भारम्भ तनुगव्योमगोपमः ॥ ४६ ॥

व्याख्या–देशेऽपि यत्रार्कोदयास्ते स्यातां तत्स्थानं सम्यङ्निर्णीय चिह्नयितव्यं, यत्र च विष-विषमहस्योदयास्ते स्यातां तदपि । एवं च योऽर्कोऽयुदीच्यामुदेत्यस्तमेति च स उत्तरचरः । पश्चात्केन्द्रान एवोदेत्यस्तमेति च सोऽन्तश्चरः । एतौ यात्राक्रमे मूर्तौ शुभौ । अन्य इति अर्कोऽन्यत्र चरस्त्वशुभः । इदं च मूर्तिग्रहस्वरूपमिह यद्यपि यात्राशुद्धिप्रोक्तं तथापि विवाहादिसर्वकार्यक्रमेऽपि योज्यं । विशेषस्तु—

"क्षमेऽर्कार्यौ भ्रमेपाम्नि शुभावन्यत्र मध्यमौ ।
शीतांशुलग्नगमाप्तः सर्वकार्येषु नाशदः ॥१॥
जीवशुक्रशनिस्थाने स्थितो लग्ने अयार्थदः ।
स्थानेष्वर्केन्दुभौमानां शशिसूनुरनर्थदः ॥२॥
मन्दारबुधसूर्याणां स्थानेषु शुभदो गुरुः ।
शुक्रेन्दुस्थानगो लग्ने धनयोषविनाशकः ॥३॥
सौम्यस्थाने स्थितः शुक्रो लग्नस्थोऽन्यत्र भेददः ।
छायापुत्रो रविस्थाने प्रीतिदोऽन्यत्र नाशदः ॥४॥
स्वस्थाने न शुभो मन्दो लग्नेऽन्यत्र शुभावहः ।

चास्य जन्मनि निस्तारयन्तीति कृत्वा । एवं कारकसंज्ञाया अपि त्रिकत्वं साम्यर्थत्वं च भाव्यं । ते च क्रूरा अपि सौम्यवत् स्युः कन्यादिवयोजकमात्रेषु शुभा इत्यर्थः । जातकोक्त इति जातके ये कारकसंज्ञयोक्तास्तेऽपि क्रूरा अपि सौम्यवत्स्युः । ते चैव-तत्रोक्त ये ग्रहाः स्वर्क्षे स्वोच्चे स्वत्रि-कोणे वा स्थिताः केन्द्रेषु स्युस्ते सर्वेऽप्यन्योऽन्यं कारकसंज्ञाः, तेषां मध्ये दशमकेन्द्रस्थो ग्रहः शेष-ग्रहाणां विशिष्य कारकः, सर्वेषां चैतेषां चतुर्थ्वपि स्थानेषु मतमस्त्वं, यथा कर्के लग्ने तत्स्थे चन्द्रेऽर्क-गुरुभमन्दाः स्वस्वोच्चस्थाः सन्तो मिथः कारकाः स्युः । स्थापना यथा—

तथा लग्नस्थग्रहस्य दशमचतुर्थस्थो ग्रहः सर्वोऽपि स्वगृहस्वोच्च-स्वत्रिकोणेष्वस्थितोऽपि कारकाख्यः स्यात् । तथा लग्नं केन्द्रं च विनाऽपि स्थितस्य ग्रहस्य यदि कश्चिद्ग्रहो दशमस्थाने स्वर्क्षोच्च-त्रिकोणानामन्यतमस्थो निसर्गमैत्र्या तात्कालिकमैत्र्या च सप्तमः स्यात्तदा सोऽपि तस्य कारकाख्यः स्यात् । उक्तं च—

'स्वर्क्षोच्च(दी)गमूलत्रिकोणगाः कंटकेषु यावन्त आभिहिताः ।
सर्वं एव तेऽन्योऽन्यकारकाः, कर्मगस्तु तेषां विशेषतः ॥१॥"

अत्रोदाहरणम्—

"कर्कटोदयगते यथोडुपे स्वोच्चगाः कुजयमार्कसूरयः ।
कारका निगदिताः परस्परं, लग्नगस्य सकलाऽम्बराम्बुगाः ॥२॥"

अत्र सकल इति स्वगृहोच्चत्रिकोणेष्वस्थितोऽपीति भावः ।

स्वत्रिकोणोच्चगः खेटः खेटस्य यदि कर्मगः ।
सुहृत्स्वगृहसंस्थश्च कारकश्चापि संस्मृतः ॥३॥"

जन्मलग्नेशयोस्थाने कारकत्वे वाऽपि लग्नगः ।
असौम्योऽपि शुभाय स्याद्व्यस्तः सौम्योऽपि चान्यथा ॥४४॥

व्याख्या—ईदृशस्य मध्ये संबन्धाजन्मेशलग्नेशयोरिति योज्यं । अयमर्थः—यात्राविधौ योऽनुपायेऽनि जन्मकुण्डल्यां राशिशो जन्मेशः तस्य जन्मलग्नस्थानेशग्रहस्य च यो ग्रहो जन्मपत्रि-कायां स्थानरूपः कारकरूपो वा स्यात् स क्रूरोऽपि यात्रालग्ने मूर्तिस्थः शुभ एव । व्यस्त इति विपरीतः सौम्यग्रहोऽपि यो जन्मपत्रिकायां जन्मेशलग्नेशयोस्स्थाने कारकत्वे वा नास्ति स यात्रा-लग्ने मूर्तौ न शुभः । तत्त्वं भावः—यात्रायां लग्नस्य कारकस्य वा बलं ग्राह्यमेव । यथा—

"बाधकाः स्युः प्रसूतौ ये रक्षका ये च वर्धकाः ।
ते क्रूरा अपि यात्रायां लग्नस्थाः शुभदा ग्रहाः ॥ १ ॥"

इति वैवहारप्रकरणे । एषां च स्वरूपं बृहज्जातके ॥

वक्री केन्द्रेऽथ तद्वर्गो लग्ने यातुर्जयापहः ।
गतिप्रमाणवर्णैर्वा त्रिकृतश्च नमस्करः ॥ ४५ ॥

"स्व१मित्रनीचगो२वक्रः३ स्वरास्यस्त४रिवर्गगः५ ।
क्षमाबुधास्यम६ मष्ट७ क्रूरैर्युक्तो८ऽत्र वीक्षित९र्नो ॥१॥
साम्यो१०राहुस्थ११पुच्छस्थो१२वामो१३वक्रो१४ऽस्तगो१५निर्ग१६ ।
मुसुषिके१७ मूसरिफे पापे१८ऽखिलफलो ग्रहः ॥२॥"

अत्र नीचग इति नीचगृहस्थो नीचांशस्थोऽपि च ग्राह्यः । वक्र इति वक्राभिमुखोऽपि वक्रगः । स्वपरस्यस्तेति स्वगृहराशेः सप्तमराशिस्थः । अरिवर्गगः शत्रोर्यस्य शत्रोर्वा ग्रहस्य गृहहोरादिषड्वर्गः । साम्यः कथोदितद्रेष्काणपरिमाणनवर्ती । राहुस्थपुच्छेति ।

"यत्र भवने स्थितो राहुर्भवेत् सप्तमिर्निर्दिशेत् ।
शुभाशुभफलदे भावे तस्य पुच्छं व्यवस्थितम् ॥१॥"

वामः स्वस्वदिनोदितः । वक्रोऽन्त्याभिमुखः । अनेन महस्वरूपविम्बो निर्गतिककर्मेस्यापादि सं पूर्वोक्तं । अस्तग रविपरिमितु मचक्रात्स्वमितः । स्थितो यो ग्रहयुद्धे दक्षिणगामी, शुक्रस्तूत्तरगामी सन् स्थितः स्यादिति वदाद । मुसुषिके इत्यादि शीघ्रो ग्रहो मन्दगतिग्रहस्यैकांशे यत्र स्थितोऽपि पश्चात्स्थो वा तदा मुसुषिफ इत्थिशालाऽपरपर्यायो योगः । यदा तु शीघ्रो ग्रहो मन्दगतिग्रहस्यैकांशे स्थित्वा तदंशसमतिक्रम्याग्रतो याति तदा मूसरिफयोगो यत्पर्यन्तं यावत् । यथा कल्पनया धनीये त्रिंशांश मन्दगतिगुरुरस्ति तत्रागतो रव्यादिः क्रूरग्रहो यावत्तदंशसमतिक्रम्य न याति तावन्मुसुषिफः, यदा तु चतुर्थांशे गतस्तदा मूसरिफस्तावत्पावत्त्यशस्यन्त यातीति, यदि च योगो शीघ्रो ग्रहो यदि क्रूर अमात्य कुरुते तदा मन्दगतिर्ग्रहो निर्बल स्यादिति । प्रश्नप्रकाश तु मतभेद निजबरस मुक्तं तथाहि—

"पापः शीघ्र१ शुभो वक्री२ वामो३ युद्ध४ऽरिगा५स्तग ६ ।
नीचा७ पापान्तरे८ऽस्तस्थ९ इत्युक्तो बलवर्जित ॥ १ ॥"

एवमन्यत्रापि यथार्थमर्थं शौर्यरूपं मार्ग्यं । अभियेयपथ इति सेनयाऽभिमुखं प्रस्थाताऽरिपो विजयाय गच्छतः ॥

दिगीश केन्द्रगः श्रेयान् दिग्बली भालगस्तु न ।
बलिनौ जन्मलग्नेशौ केन्द्रोपचयगौ शुभौ ॥४८॥

व्याख्या–केन्द्रग इति 'प्रहा स्युरिन्द्री' स्यादिनोक्तो यात्राभवदिशः पतिग्रहो बलवान् यात्राकाले यत्र तत्रापि केन्द्रे स्थित शुभः, पर दिग्बलीति भालस्थदिगीशो ग्रहो लग्ने दिग्बली न श्रेयान् ग्रहाणां दिग्बलिसमवनप्रकारस्तु लग्नापुरुषमकेन्द्रेस्यादिना प्राग्युक्त एव । तथा भालगस्त्विति यात्रादिगीशो ग्रहो लग्ने ललाटस्थत्वेन यात्रा संमुखोना न शुभ' । उक्तं च दैवज्ञवल्लभे—

"दिगीश्वरो ललाटस्थो यदि वा दिग्बलान्वितः ।
यवनप्रभवा याशुः केन्द्रगस्तु बलार्थदः ॥१॥"

ललाटस्थभवनप्रकारमार्गं पूर्वोक्ते—

'लग्ने।भानुर्मम१२मग११गतः शुक्र भारी नमः१०स्थो,
राहुपमा९रम८गुरुगता सप्तमस्थोऽम्बुजः ।

माश्रापि चन्द्रमाः शस्तो विलग्नेन विवर्जितः ॥५॥ "

इति दैवज्ञवल्लभे।

इत्युक्ता सार्धपद्येनैर्मूर्तिस्थग्रहव्यवस्था। अथ यात्राक्रमे प्रकृते वारे च नियमयति-कलेनेति वर्गः चतुर्थ यात्रादिने वारश्च चतुर्गो मूर्तिस्थो यो व्योमगो ग्रहस्तत्तुल्यफलो ज्ञेयः। अयं भावः-अन्यस्मिन्नपि प्रस्थाय आरम्भेऽपि प्रागुक्तपूर्वार्धे यावदुक्तया रीत्या आरम्भे ग्रहो मूर्तौ शुभोऽशुभो वा निर्धारितस्तादृशस्तथैव ग्रहस्य चतुर्थे ग्रहोपरिमूर्तौ शुभोऽशुभो वा ज्ञेया। यात्रादिने वारोऽप्येवमेव निर्धार्यः। विशेषस्तु—

"उपचयकरस्य वर्गः क्रूरस्यापि प्रशस्यते गमने।
चन्द्रो वा तत्पुष्ये न तु विपरीतस्य सौम्यस्य ॥१॥
उपचयकरग्रहदिने सिद्धिः क्रूरेऽपि यायिनां भवति।
सौम्येऽप्यनुपचयकरे न भवति यात्रा शुभा यातुः ॥२॥"

इति कश्चः। तथा—

"सौम्येऽपि न शुभं दत्ते रिपोर्वारे विलग्नगः।
वारे मित्रस्य पापोऽपि भवेच्छुभफलप्रदः ॥१॥"

इति दैवज्ञवल्लभे। तथा येषां वारः शुभोऽशुभो वा तेषां कालहोराऽपि तथैव। तदुक्तं चैवं-

"क्रूरं ग्रहस्य वर्गे स्वदिने त्रिगुणं स्वकालहोरायाम्।
त्रिगुणमरिवर्गयोगे फलस्य मासस्तुरीयांशः ॥ १ ॥"

इति शौनकः। तथा—

"बलिनि केन्द्रसंस्था वर्गाधिपमासदिवसहोरेशाः।
द्विगुणशुभाशुभफलदा ययोत्तरं ते परिज्ञेयाः ॥१॥ "

इति कश्यपः॥

उक्ता मूर्तौ ग्रहस्त्वशुभादिव्यवस्था। अथ शेषकेन्द्राणामित्याह—

केन्द्रेषु ग्रहशून्येषु लग्ने वीर्येण वर्जिते।
बलहीनैश्च सौम्यैः स्याद्गमिये यणपतो भयम् ॥२७॥

व्याख्या—ग्रहशून्येष्विति प्रथमं तावदेकस्मिन्नपि केन्द्रे यदि कश्चित्सौम्यग्रहः स्यात्तदैव यात्रायामन्यकार्येषु च शुभं, न त्वन्यथा। सौम्यग्रहाभावे पापेऽनपि केन्द्रस्थानस्थेन क्रूरेणाप्यपि सिद्धं स्यात्तदपि शुभं। सर्वकेन्द्राणां शून्यत्वं तु सर्वथाऽनिष्टम्। यदुक्तम्—

"पापोऽपि कार्यं कुरुतेऽभियोज्यः, केन्द्रेषु शून्यं न शिवाय केन्द्रम्।"

इति रत्नमालायां। विशेषस्तु—सौम्यग्रहाभावे केन्द्रेषु पापग्रहाः स्युस्तदा ग्रहवत्कालेन यात्रा सिध्यन्। यतः—

सौम्यैश्च पापैश्च चतुष्टयस्थैः, क्रमेण सिद्धिर्भिषिद्युतीति यात्रा।"

वीर्येणेति स्वामिसौम्यग्रहयुतिदृष्टिप्रभावेन रूपतो दशक्रमेण च वर्ग निर्वीर्ये स्यात्। बलही-
नैरिति ग्रहाश्च बल ग्रहाणामवकाश शुभमौपिकयायुक्ता, तथापि—

"स्व१मित्र२नीचगो३वक्रः४ स्वराशमस्था४रिवर्गगः५ ।
क्षमावृद्यस्थमा६ मह७ क्रूरैर्युक्तो८ऽस्य वीक्षित९ ः॥१॥
वाम्यो१०राहास्य११पुच्छस्थो१२भाके१३वृद्धो१४ऽस्तगो१५निव१६ ।
मुषुषिके१७ मूसरिफे पापे१८रश्मिगो ग्रहः ॥२॥"

अत्र नीचग इति नीचगृहस्थो नीचांशस्थोऽपि च मध्यः । वक्र इति वक्राभिमुखोऽपि वक्रग्रह। स्वराशमस्थेति स्वगृहराशेः सप्तमराशिस्थः । अरिवर्गगः शत्रोर्वर्गस्थोर्वा ग्रहस्य गृहरोपादिषड्वर्गः। वाम्यः कर्णादिद्वादशपरक्षिणावर्तनवर्ती । राहास्यपुच्छेति ।

"यत्र ऋक्षे स्थितो राहुर्वदने तद्विनिर्दिशेत् ।
मुखात्सप्तमगे ऋक्षे तस्य पुच्छं व्यवस्थितम् ॥१॥"

भाजः स्वस्पदिनोदित । युद्धोऽस्ताभिमुखः । अनेन भस्मस्वगृहविषयो निर्दिष्टेऽप्यंशवादि च गृहीतं । अस्तग' रविरश्मिषु प्रवेशादस्तमितः । जितो यो ग्रहयुद्धे दक्षिणगामी, शुक्रस्तूत्तरगामी सन् जितः स्यादिति वराहः । मुषुषिके इत्यादि शीघ्रो ग्रहो मन्दगतिग्रहस्यैकांशे यदा स्थितोऽप्यपि पञ्चात्स्थो वा तदा मुषुषिक इतित्थाऽपराख्यो योग । यदा तु शीघ्रो ग्रहो मन्दगतिग्रहस्यैकांशे स्थित्वा तदंशमतिक्रम्याग्रतो याति तदा मूसरिफयोगो यावदन्त्यांशमतिक्रम्य न याति तावन्मुषुषिकः, यदा तु चतुर्थांशे गतस्तदा मूसरिफस्तावद्यावद्राश्यन्ते यातीति, एतौ च योगौ शीघ्रो ग्रहो यदि क्रूर आगत्य कुरुते तदा मन्दगतिग्रहो निर्बलः स्यादिति । ग्रहप्रकाशे तु नवैव निर्बलस्य सूर्यं यथाहि—

'पापः नीच१ शुभो वक्री२ वाजो३ युद्धा४ऽरिमा५स्तगः ६ ।
नीचः७ पापान्तरे८ऽस्तस्व९ इत्युक्तो नवधाऽबलः ॥ १ ॥"

एवमन्यत्रापि यथासंभवं दौर्बल्यं मार्ग्यं । अभिषेचयत इति सेनयाऽभिमुखस्य प्रस्थानार्थंरिपोविजयाय गच्छत ॥

दिगीशः केन्द्रगः श्रेयान् दिग्बली मालगस्तु न ।
बलिनौ जन्मलग्नेशौ केन्द्रोपचयगौ शुभौ ॥४८॥

अथाऽऽह—केन्द्रग इति 'यदा सुरेज्यो' इत्यादिनोक्तो यातव्यदिक्पतिग्रहो यस्तस्याः यात्रालग्ने यत्र कुत्रापि केन्द्रे स्थितः शुभः, परं दिग्बलीति यातव्यदिगीशो ग्रहो लग्ने दिग्बली न श्रेयान् महान्तं दिग्बलिस्थत्वमवनप्रकारस्तु लग्नपुत्रसुखकेन्द्रेत्यादिना प्रागुक्त एव । तथा भालगस्विति यातव्यदिगीशो ग्रहो लग्ने तदेकस्थत्वेन यात्रा समुत्पन्नो न शुभ' । उक्तं च दैवज्ञवल्लभे—

"दिगीशो ललाटस्थो यदि वा दिग्बलान्वितः ।
यत्नभ्रमदो यातुः केन्द्रगस्तु जयार्थदः ॥१॥"

ललाटस्थभवनप्रकारस्त्वयं पूर्वोक्ते—

'लग्ने१ भानुर्व्यय१२भव११गतः शुक्र भागे मम १०स्था,
राहुर्धर्मे९ष्टम८सूरगता सप्तमस्थोऽर्कपुत्रः ।

मीहारांघू स्पृ१तमय५गो बन्धु७गः सोमपुत्रा,
श्रीवसिद्धिस्थित इति समाटस्थिताः पूर्वतः स्युः ॥१॥"

स्थापना—यात्रारम्भे कालटहमहचक्रम्— (समीपस्थ पत्रे विलोक्या)

कालाहचक्रं चैवम्—

"प्रयाणिमर्म१ व्याधि२भंगभयो३ बन्धर्न४मृति५र्व्याधिः६ ।
हारि७ सैन्यविमर्दो८ माव्यादिगविपत्कं क्रमशः ॥१॥"

विशेषस्तु केतुवरित' सन् यातम्यविरूर्तमुखनताम्रे यात्रायां शुभः। तथा वपचयक्रस्य महस्य दिश गच्छेन् न लपचयक्रस्येति लक्षः। बलिनौ जन्मलग्नेशाविति जन्मेशलग्नेशयोर्मध्यस्वरस१ गाव२गारिमातिकृत्य२गतिप्रमाणवर्णहृत्य३ सूर्यतो दक्षिणवारिस्व४मातुवक्तवावपविमकुर्वत्वाना५ ममावेन पञ्चिबलसपमलबिविसरिपुरागीमां भावेन च बलिष्ठत्व मावनीयं। केन्द्रेति सामान्योक्तावपि सप्तमवर्जे एव केन्द्रे प्रवेशः शुभ इति ज्ञेय। विशेषस्तु—"क्रूरावपि जन्मलग्नात् सौम्यवदेव म्यवह ठग्गौ सर्वकार्येषु सवलत्वनिबालेनेति ज्ञेयः॥

उक्ता केन्द्रादिषु महस्थवस्था। अथ यात्रायाः कुशिभिवार्या चैत्रैः श्रीदसेपांनावां गतस्य च उपायो कथयः स्वावित्याह—

सितेज्या१विन्दु२रार्किक्षतमोऽन्यया ३ सूर्यमङ्गलौ४ ।
सामाविसावकाः केन्द्रोपचयेपु वलोत्कटाः ॥ ४९ ॥

व्याख्या—राज्ञां साम१दाम२भेद३दण्ड४श्चत्वार उपायाः। तत्र यात्राक्षण यदि शुक्र-गुरू बलिनौ केन्द्रोपचयस्थौ स्यातां तदा सामाप्रावेन जयः स्यात् सन्धिविधिनेत्यर्थः। अत्र यथा सन्धिः कृतो निश्चलः स्यात्तथोच्यते—

"मास्मे मैत्रे धीतरश्मौ सपुष्ये, द्वादश्यां वा शुक्रवारे च कर्म ।
षष्ठ्यां वा तैतिलाख्ये करिला पूर्वापार्यैरत्र सन्धानसिद्धिः ॥ १ ॥"

इति एतस्माकार्या। एवं इन्दौ तथाख्ये दानेनेत्यादि। अत्रव केतुः। विशेषस्तु—एतां कर्मेषु नरसिंषु वा मारकोरास्वपि च क्रमात्पबोक्तैरुपायैः सर्वकार्येषु सिद्धिः स्यात् ॥

अथ यात्रासमहचक्रेन रिपुतः प्रथम पश्चाद्वाऽभिषेचनं क्रियमाणं सफलं स्यात्तदाह—

पौरा ग्लौसमन्दाः स्युरपरे यायिनो मताः ।
सफला यायिभिर्यात्रा वलिभिः स्थितिरन्यथा ॥५०॥

व्याख्या—पौरा इति स्थापित इत्यर्थः। यायिनां सबलत्वे सति रिपुतः प्रथममभिषेचनं सफलं। अन्यथेति पौराणां तु सबलत्वे स्वस्थानस्थितिरेव सफला। कोऽर्थः? तथा सति रिपुतः प्रथममात्मना यात्रा न कार्या। विशेषस्तु—पौराणां यायिनां च मिश्राणां सबलत्वे द्वैधीभावं कुर्यात्। कोऽर्थः? सैन्यार्धेन स्थितिं सैन्यार्धेन यात्रां च कुर्यात्। तथा सौम्येषु बलिषु सन्धिः कार्यः क्रूरेषु बलिषु विग्रहो ज्ञयः, सर्वैरप्यबलैरेवं समाश्रय पृष्ठमाश्रयेदिति योगयात्रायाम्। इत्युक्तं सप्तपञ्च पञ्चविंशत्या श्लोकैर्यात्राकर्मस्वबलिकायत्वलं। इदं च सामान्येन राजादीनधिकृत्य ज्ञेय, यतो राजानोऽपि बल्पमात्रयोगमात्रे केवलमपचयेनापि यात्रां कुर्युः। यतः—

'ऐकान्तिकगन्तव्ये दैवेन निपीडिते च मातव्ये ।
केवलविलग्नयोगादपि यात्रा सिद्धिमाप्नोति ॥ १ ॥"

अथ शुभतिथिनक्षत्रलग्नादिबलं विनापि यैर्महायोगैः राज्ञां यात्रा सफला स्यात्तान् राज्ञामेव योग्यानन्यासाधारण्यान् यात्राविषयकयोगानभिधित्सुराह—

चौराणां शकुनैर्यात्रा नक्षत्रैश्च द्विजन्मनाम् ।
मुहूर्तैः सिद्धयेऽन्येषां राज्ञां योगैश्च ते त्वमी ॥ ५१ ॥

व्याख्या–शकुनैरिति शास्त्रप्रदीपविविधभागानुरूपफलैर्भवद्भिः शकुनानामनुभवसिद्धैरागन्तुकम् कुनैः नक्षत्रैरिति नक्षत्राणां गुणैरित्यर्थः । मुहूर्तैरिति तिथिशुभलग्नमित्रेत्यादिगुणैः मुहूर्तविशिष्टैरित्यर्थः । अन्येषामिति वैश्यशूद्रादिप्रभृतीनां । योगैश्चेति अयं भावः–तिथिवारभलग्नादिशुद्धिनिरपेक्षमपि राज्ञामेतैर्महायोगैर्यात्रा फलति । यदुक्तं दैवज्ञवल्लभे—

"तिथि१क्षण२भ३वाराणां४ साम्यं योगेन सिध्यति ।
तस्मात्सर्वेषु कार्येषु महायोगान् सुचिन्तयेत् ॥ १ ॥"

मन्यस्त्वेवं, परं कथमपि लग्नेऽपि ग्रहाणां सौम्यक्रूरता यत्नेन विचार्यते, इह तु तद्विचारलेशोऽपि नेत्यत्र को हेतुः ? उच्यते–इह योगस्यैव बलं प्रधानं । तथाहि–यथौषधान्तरसंयोगात् रसनागादिविषमपि रसायनीभूय अमृतीभवति तथा क्रूरोऽपि ग्रहो योगवशाच्छुभदः स्यात् । यथा च घृतमधुनी सममेव विषतां यातः, तथा शुभग्रहा अपि योगादशुभाः स्युः । तदेतैर्योगैर्मास१ तिथि२ वार३ भ४ योग५ क्षण६ चन्द्र७ तारा८ लग्नानां९ विरुद्धत्वेऽपि यात्रा सफला स्यादिति मन्तव्यम् । उक्तं च रत्नमालायाम्—

"तिथौ भे करणे च वारे, योगे विलग्ने हिमगौ नृपाणाम् । पापेऽपि यात्रा सफलाऽत्र यागे" इति । एतच्चैकान्तिककार्यविषयं । स्वस्थे तु मासतिथिनक्षत्रादिबलं योगबलं च विलोक्यं । यदाह स्मरः–"अधमाधिमासयोर्न प्रविशेत्सीमविसर्प्यमीति" । तथा–"यदि शुभलग्न" इत्यादि ॥

योगानेवाह—

अर्कार्किशशिनः त्रिषष्ठे राज्ञां लग्ना१रिख६मध्य१०गाः (१)[1] ।
सितेज्यमन्दज्ञाराश्च लग्ना१स्त७त्रि३सुखा४रि६गाः (२) ॥ ५२ ॥

व्याख्या–अर्धश्लोकेऽपि यथासंख्यं योजना ॥

शुक्रज्ञार्काश्च लग्न१स्व२भ्रातृ३गाः क्रमशः श्रिये(३) ।
लग्ना१रि६गौ च जीवार्कौ जयदौ व्यष्टमे विधौ(४) ॥ ५३ ॥

व्याख्या–क्रमश इत्युत्तरार्धेऽपि योज्यं । व्यष्टम इति यदीन्दुरष्टमगृहे न स्यात् ॥

मन्दारौ व्या३य११षट्सु ज्ञसितेज्याश्चोत्कटाः श्रिये(५) ।
केन्द्रे च बलिनौ ज्ञेज्याविन्दौ त्वायोक्तिमेऽपले(६) ॥ ५४ ॥

---

1 योगाद्योऽयं सर्वत्र

व्याख्या—उत्कटा इति यात्रायत्रस्था मपि बलिन इत्यर्थः। चन्द्रे आपोक्लिमस्थे निर्बले च सति॥

भ्रिये विधुः सुखेऽस्ते तु७ सितज्ञौ(७)व्यस्ययेन वा (८)।
योने त्रिकोणकेन्द्रस्थाः सौम्याः पद् आयगाः परे (९) ॥५५॥

व्याख्या—सितज्ञौ सुखे चन्द्रोऽस्ते इति व्यस्ययः। याने इति यात्रायां भ्रिये स्युरिति योगः। परे क्रूराः॥

जयाय मूर्तौ१ मार्त्तण्ड सौम्य स्वे२ सप्तमो विधु (१०)।
बृहस्पतिर्वा केन्द्रस्थ शेषेषु स्वा१य११ वर्तिषु(११) ॥५६॥

व्याख्या—स्व द्वितीयं। शेषेषु क्रूरसौम्येषु सर्वेषु। पद्य याणा एकादश॥

यातु प्राग्दक्षिणयोर्ज्ञसितान्तर्जयकरः सुखे चेन्दु (१२)।
गुरुरेकान्तर आर्के(१३) ज्ञौ वा शुक्राद्य(१४) भौमाद्वा(१५) ॥५७॥

व्याख्या—म च्चां दक्षिणस्यां वा चेद्यात्रा तदा बुधशुक्रयोर्मध्येऽन्तरस्थे विधुश्चिन्दुः शुभः। परं मपि सुप्त दुर्बलस्थाने स्वाचरैव शुभः, नान्यथा। प्रतीच्युदीच्योस्तु यात्रायामव योगो नापे स्यः। तथा गुरुरेकान्तर इति ध्वनितो गुरुरेकान्तरगृहे स्थित इत्येको योगः। ज्ञौ वति शुक्राद्बुध एकान्तरगृहे स्थित इति द्वितीयः। भौमाद्बुध एकान्तरगृहे स्थित इति तृतीयः। दैवज्ञवल्लभेऽप्युक्तम्—

"भृगुजादथवा महीसुताद्बुध एकान्तरभे स्थितो यदा।
रविजादथवा गुरुस्तथा, भवतो मान्तरगा जयं रणे॥ १॥"

तदेवमत्र आर्के योगास्त्रयः।

गुरुर्जयाय लग्न१स्थः क्रूरैर्लाभ११नभो१०गतै (१६)।
तथा चन्द्रेऽष्टमे षष्ठे शुक्रे लग्नगतो गुरुः(१७) ॥ ५८॥

व्याख्या—एते सर्वे प्रस्तुतयोगाः सप्तदश॥

अथ यागपिण्डमाह—

सिद्ध्यै धी५धर्म९केन्द्रेषु बुधवाक्पतिभार्गवे।
योगो१ऽभियोगो२ योगाभियोग३श्चैक१द्विक२त्रिके३ ॥५९॥

व्याख्या—बुधगुरुशुक्राणामन्यतम एकश्चेत् धीधर्मकेन्द्राणामन्यतमस्थानस्थः स्यात्तदा योगः१। द्वौ चेत्तथा तदाऽभियोग २। त्रयोऽपि चेत्तथा तदा योगाभियोगः३। तथा चाम्येन दैवज्ञवल्लभे—

"योगेन यो याति नृपोऽरिदेशं, सुखेन सोऽभ्येति रिपूनमात्वा।
प्रमाति कीर्तिं विजयं धनं च२, योगाभियोगेन महीमशेषाम्३॥१॥"

अत्रालाप।—अयपरो यात्रायोगो लभ्यते वा न लभ्यते वा परम्परयाऽपि यात्रा तदैव कार्या। यदि बुधगुरुशुक्राणामन्यतम एकोऽपि धीधर्मकेन्द्राणामन्यतमे स्थाने स्थितो स्यात् द्विप्रमृतीनां तु किमुच्यते?। इद च स्थूरूपया वागप्रबन्धः सूक्ष्मेक्षिकायां तु द्विचत्वारिंशद्गुणिका त्रिशती ३४२ योगप्रमाणम्

यते । कथमिति चेदुच्यते—एकैकयोगा अष्टादश । कथं ? श्रीधर्मकेन्द्रेष्वाद्यम् षट् स्थानानि सन्ति यथाहि ५-९-१-४-७-१० । एषु षट्सु प्रत्येकं बुध एवैकः स्थित इति लभ्या बुधेन षड्भङ्गाः । एवं गुरुशुक्राभ्यामपि प्रत्येकं षट् षट् एवमष्टादश १८ ।

अथ द्विकयोगा अष्टोत्तरं शतं । कथं ? बुधगुरुशुक्राणां ग्रहाणां यावन्तीपि द्विकानि स्युः । यथाहि—बुधगुरू १ बुधशुक्रौ २ गुरुशुक्रौ ३ चेति । तत्र बुधगुरू समुदितौ प्रत्येकं षट्स्थानेषु स्थिताविति लभ्या एकेन द्विकेन षड् भङ्गाः । एवं शेषद्विकाभ्यामपि षट् षड् लभ्यन्ते, एवमष्टादश १८ । एते समस्तद्विकयोगाः । । अथ व्यस्तद्विकयोगाः, यथाहि—धियां बुधं धर्मे च गुरुं न्यस्य, गुरुः पुनः पुनरुत्थाप्य षष्ठं पदं यावन्नीयते, अनेनाक्षसञ्चारिकाक्रमकरणेन लभ्या पञ्च भङ्गाः । पुनर्धर्मे बुधं प्रथमे गुरुं च न्यस्य पुनः पुनर्गुरुरुत्थाप्य पुरः पुरो नीयते, एवं लभ्याश्चत्वारः ४ । एवमेव पुनस्त्रयः ३ । पुनर्द्वौ २ । पुनरेक १ श्चेति मीलने सर्वे पञ्चदश १५ । एते बुधगुर्वोः क्रमस्थापनया लभ्या' । यदा त्वेतौ विपर्ययेण स्थाप्येते, कथं ? धियां गुरुर्धर्मे बुधः इति न्यस्य बुधः पुनः पुनरुत्थाप्य पुरः पुरो नीयते, एवं लभ्यन्ते पञ्च । पुनर्धर्मे गुरुं प्रथमे बुधं च न्यस्य बुधस्य पुनः पुनरुत्थापनया लभ्यन्ते चत्वारः । तथैव पुनस्त्रयः, पुनर्द्वौ, पुनरेकश्चेति मीलने एतेऽपि पञ्चदश । उभयोः पञ्चदशकयोर्योजने त्रिंशत् ३० । एते प्रथमद्विकेन क्रमोत्क्रमस्थापनाभ्यां लब्धाः । एवमेव द्वितीयद्विकेऽपि क्रमोत्क्रमाभ्यां त्रिंशत् ३० । तृतीयद्विकेऽपि तथैव त्रिंशत् ३० । त्रिसृणां त्रिंशतां योगे नवतिः ९० । पाश्चात्याष्टादशयोजनेऽष्टोत्तरशतं द्विकयोगाः १०८ । अथ त्रिकयोगा षोडशाधिका द्विशती २१६ । कथं ? त्रयाणां त्रिकयोगस्यापेक्ष एव । तदा बुधगुरुशुक्राणां त्रिकं समुदितमेव षट्सु स्थानेषु तिष्ठतीति जाताः षड्भङ्गाः । अथ धियां बुधं धर्मे गुरुशुक्रौ च न्यस्य समुदितावेव तौ पुनः पुनरुत्थाप्य पुरः पुरो नीयेते, एवं लभ्या पञ्च । धर्मे बुधं प्रथमे गुरुशुक्रौ च न्यस्य प्राग्वत् तद्युग्मस्य पुनः पुनरुत्थापनया लभ्यन्ते चत्वारः, तथैव पुनस्त्रयः पुनर्द्वौ, पुनरेकश्चेति मीलने सर्वे पञ्चदश १५ । एते बुधस्य धुरि स्थापने लभ्याः । यदा तु गुरुर्धुरि स्थाप्यते तदा वामे तथाप्यनेनैव करणेन पञ्चदश लभ्यन्ते । यदा च शुक्रो धुरि स्थाप्यते शेषौ वामे तदापि तथैव पञ्चदश । पञ्चदशकत्रयमीलने पञ्चचत्वारिंशत् ४५ । अथ धियां समुदितौ बुधगुरू धर्मे शुक्रं च न्यस्य शुक्रस्य पुनः पुनरुत्थाप्य पुरः पुरश्चालने लभ्याः पञ्च । ततो धर्मे समुदितौ बुधगुरू प्रथमे शुक्रं न्यस्य शुक्रस्य पुनः पुनरुत्थापनेन लभ्यन्ते चत्वारः, तथैव पुनस्त्रयः पुनर्द्वौ, पुनरेकश्चेति मीलने सर्वे पञ्चदश । एते बुधगुरुयुग्मस्य धुरि स्थापने लभ्याः । यदा तु बुधशुक्रयुग्मं धुरि स्थाप्यते गुरुर्वामे तदाप्यनेनैव करणेन पञ्चदश लभ्यन्ते । यदा च गुरुशुक्रयुग्मं धुरि स्थाप्यते बुधो वामे तदापि तथैव । पञ्चदशकत्रयमीलने च पुनरपि पञ्चचत्वारिंशत् ४५ । पञ्चचत्वारिंशतोर्द्वयस्य मीलने नवतिः ९० । अथ धियां बुधं धर्मे गुरुं प्रथमे शुक्रं च न्यस्य शुक्रः पुनः पुनरुत्थाप्यते तदा चत्वारो लभ्यन्ते, यदा च गुरुरुत्थाप्य प्रथमे नीयते शुक्रश्च चतुर्थे तदापि शुक्रस्य पुनः पुनरुत्थापने त्रयो लभ्यन्ते । एवं गुरोः पुरः पुरश्चारणेन शुक्रस्य पुनः पुनरुत्थापनया च पुनर्द्वौ २ । पुनस्तथैवैक १ । सर्वेऽप्येते दश १० । एवं बुधे धुरि स्थिते लभ्याः । यदा च बुधोऽप्युत्थाप्य धर्मे नीयते शेषौ वामेतरस्थानयोस्तथाप्यक्षसञ्चारिकया लभ्यन्ते षट् ६ । यदा बुधः पुन' पुनरुत्थाप्य प्रथमं नीयते शेषौ वामेतरस्थानयोस्तथाऽक्षसञ्चारणया त्रयो लभ्य

म्ये । पुनर्गुरुस्योत्थाप्य पुरस्तात्कृते एकः । एवमपि सर्वे एव १० । एकस्कन्धयोगे विंशतिः २० ।
एवं गुरुगुरुलघु इति स्थापनाक्रमे सति लभ्या । इह च स्थापनाक्रमाः षट् स्युः । कथं ? यथा—
"पुव्वाणुपुव्वि हिट्ठा समया भेएण कुण जहाजिट्ठं । उवरिमतुल्लं पुरओ निसिज्ज पुव्वक्कमो सेसे ॥१॥
जम्मि उ निक्खित्ते खलु सो चेव हविज्ज अन्नविन्नासो । सो होइ समयभेओ वज्जेअव्वो पयत्तेण ॥२॥"
इति गाथोक्तरूपेणैकद्विकत्रिकाणां षोढा स्थापनाक्रमः स्यात्, तथाहि—१२३-१३२-
२१३-२३१ ३१२-३२१
तथाऽत्र गुरुलघुस्थानामेकद्विकत्रिरूपत्वकल्पनया षोढा स्थापनाक्रमः स्थाप्यते, तथाहि—

गु गु ल-गु ल गु-ल गु गु-ल गु गु-गु ल गु-ल गु गु

ततः प्रथमे स्थापनाक्रमे यथा विंशतिर्भङ्गा जातास्तथा द्वितीये स्थापनाक्रमेऽपि विंशतिः,
एवं तृतीयेऽपि यावत् षष्ठेऽपि स्थापनाक्रमेऽपि विंशतिर्विंशतिर्भङ्गाः स्युः । ततो विंशतेः षड्भिर्गु-
णने जातं विंशं शतं १२० । तस्य पाश्चात्यानां नवतेः पञ्चानां च मीलने जाते द्वे शते षोडशा-
धिके । एते त्रिकयोगभङ्गाः । एतैः सह एकद्विकयोगानामभ्यन्तराकाशेऽन्तरात्सर्वमीलने त्रिशती
द्विचत्वारिंशदधिका ३४२ योगानामुत्पद्यते इति सिद्धम् ॥
महर्द्धिनिरपेक्षान् योगानुक्त्वाऽत्र दृष्टिसापेक्षं योगद्वयमाह—

शुक्रे व्याय११म्बु४गे पश्यन् जीवो यात्रासु केन्द्रगः ।
राज्ञां दत्ते जयं क्रूरे कलत्रादित्रयाप्यगे ॥ ६० ॥

व्याख्या-अयं सप्तमाद्यमयममात्ररूपम् ॥

शुभो वपु १सुख४रिपु६व्योम१०स्थो वीक्षित शुभैः ।
जयाय राज्ञां पापेषु लग्ना१स्त७व्यय१२वर्जिषु ॥ ६१ ॥

व्याख्या-एवं सर्वेऽप्यमी यात्रायोगास्त्रीण्यपि स्वाम्येकरूपद्वयधिकानि ३११ ॥
अथ समर्थयति—

इति सप्तरूपकार्थैः सकलश्लोकत्रयेण योकेषु ।
योगेषु राजयोगेष्वपि शुभदा भूभुजां यात्रा ॥ ६२ ॥

व्याख्या-रूपकसमन्वोऽत्र इत्यर्थो यत्नानां रूपकाव्यमर्थैरर्थेऽर्थे वाक्यसमासैरपकर्षोत्कर्षात्
समूहे । राजयोगेष्वपीति बृहद्यात्राभ्येत्य राजयोगा अपि यात्रायाशुभपशुभतया इत्यर्थः, ते चामी सर्व-
कार्येषु योगिस्वात्सम्प्राप्ता उपयुज्यन्ते, यथा—

"चतुर्भिर्द्वाभ्यां तुङ्गस्थैः सकलैस्त्रिभिर्वा, स्वोच्चेषु षोडश भूपा कथिता इत्यसे ।
इतेकाभिवेषु च तथैककमे विलग्ने स्वोच्चगे शशिनि षोडश भूमिपाः स्युः ॥१॥"
यवद्भिरपि एषु चतुर्ष्वपि स्वोच्चस्थेषु । कविलग्नभे इति एतां चतुर्णां महात्म्यं मध्यात्कैकस्मिन्
एकगे चत्वारो राजयोगाः । त्रिभिरपि तथा मध्यात्त्रिपूच्चस्थेषु तेषामेव च प्रत्येकं मध्यादेकै-
कस्मिन् लग्नग इत्येवं, एव षोडश । तथा इतेकाभिवेष्वपि एतेषां चतुर्णां मध्यादिमहतां मध्यादुच्च-

भ्यामुच्चस्थाभ्यां तयोरेव चैकैकस्मिन् लग्ने चन्द्रे कर्कस्थे द्वादश । एवं मध्यादेकस्मिन्नुच्चस्थे तस्मिन्नेव च लग्ने कर्कस्थे चन्द्रे चत्वारः, एवमपि षोडश । सर्वे द्वात्रिंशत् । तथाहि—मेषेऽर्कः कर्के जीवस्तुले शनिर्मकरे भौमः शेषा यथेच्छं, ईदृश्यां ग्रहस्थितौ मेषे लग्ने एको योगः १ कर्के द्वितीयः २, तुले तृतीयः ३, मकरे चतुर्थः ४, एवं चत्वारः । अथ त्रिभिः मेषेऽर्कः कर्के जीवस्तुले शनिः शेषा यथेच्छं, एवं मेषे लग्ने एकः १, कर्के द्वितीयः २, तुले तु तृतीयः ३ । सर्वे सप्त ७ अथ मेषेऽर्कः कर्के जीवः मकरे भौमः शेषा यथेच्छं, एवं मेषे लग्ने एकः १ कर्के द्वितीयः २, मकरे तृतीयः ३ । सर्वे दश १ । अथ मेषेऽर्कस्तुले शनिर्मकरे भौमः शेषा यथेच्छं, एवं मेषे लग्ने एकः १, तुले द्वितीयः २, मकरे तृतीयः ३, एवं त्रयोदश १३ । अथ कर्के जीवस्तुले शनिर्मकरे भौमः शेषा यथेच्छं, एवं कर्के लग्ने एकः १, तुले द्वितीयः २ मकरे तृतीयः ३, एवं सर्वे षोडश १६ । एते पूर्वार्धोक्ताः । अथ द्वाभ्यामित्युत्तरार्धे—कर्के चन्द्रः मेषेऽर्कः कर्के जीवः शेषा यथेच्छं । एवं मेषे लग्ने एकः १, कर्के द्वितीयः २ । अथ मेषेऽर्कः कर्के चन्द्रस्तुले शनिः एवं मेषलग्ने तृतीयः ३, तुले चतुर्थः ४, अथ मेषेऽर्कः कर्के चन्द्रो मकरे भौमः एवं मेषे लग्ने पञ्चमः ५, मकरे षष्ठः ६ । अथ कर्के चन्द्रजीवौ तुले शनिः एवं कर्के लग्ने सप्तमः ७, तुलेऽष्टमः ८ । अथ कर्कस्थौ जीवेन्दू मकरे भौमः । एवं कर्के लग्ने नवमः ९, मकरे दशमः १० । अथ कर्के चन्द्रस्तुले शनिर्मकरे भौमः एवं तुले लग्ने एकादशः ११, मकरे द्वादशः १२ । अथैकाभिरेषु कर्के चन्द्रे मेषलग्नस्थेऽर्के एकः १, कर्के लग्ने चन्द्रजीवौ द्वितीयः २, कर्के चन्द्रे तुलालग्ने शनौ तृतीयः ३, कर्के चन्द्रे मकरलग्नस्थे भौमे चतुर्थः ४, एते पूर्वैः सह षोडश १६ । सर्वे द्वात्रिंशत् ३२ राजयोगाः ।

अथ पञ्चशतान्यष्टाविंशत्यधिकानि राजयोगानामाह—

> “वर्गोत्तमगते लग्ने चन्द्रे वा चन्द्रवर्जितैः ।
> चतुराद्यैर्ग्रहैर्दृष्टे नृपा द्वाविंशति स्मृता ॥ २ ॥”

लग्ने वर्गोत्तमगते राशिसमाननामकनवांशस्थे इत्यर्थः । अत्र भावः—यो राशिर्लग्नेऽस्ति तस्य यो नवांशो राशिसमनामाऽस्ति स वर्गोत्तमाख्यः स एव च नवांशो लग्नेऽभिव्यक्तोऽस्ति तदा लग्न वर्गोत्तमगतमुच्यते एवं चन्द्रेऽपि वाच्यं तस्मिन् चन्द्रवर्जितैरिति चन्द्रस्य नापेक्षा, तदन्यैर्ग्रहैश्चतुर्भिः पञ्चभिः षड्भिर्वा दृष्टे प्रतिलग्न द्वाविंशतिराजयोगाः, एवं चन्द्रेऽपि वर्गोत्तमगते राशि राशिं प्रति द्वाविंशतिः । कथं ? लग्ने चतुर्भिर्दृष्टे पञ्चदश१५ भेदाः, पञ्चभिर्दृष्टे षट्६, षड्भिरेकः१ । तथाहि—लग्ने रविभौमबुधगुरुभिर्दृष्टे एको योगः१, रविभौमबुधशुक्रैर्द्वितीयः२, रविभौमबुधशनिभिस्तृतीयः३, रविभौमजीवशुक्रैश्चतुर्थः४, रविभौमजीवशनिभिः पञ्चमः५, रविभौमशुक्रशनिभिः षष्ठः६, रविबुधजीवशुक्रैः सप्तमः७, रविबुधजीवशनिभिरष्टमः८, रविबुधशुक्रशनिभिर्नवमः९, रविजीवशुक्रशनिभिर्दशमः१०, भौमबुधजीवशुक्रैरेकादशः११, भौमबुधजीवशनिभिर्द्वादशः१२ भौमबुधशुक्रशनिभिस्त्रयोदशः१३, भौमजीवशुक्रशनिभिश्चतुर्दशः१४ बुधजीवशुक्रशनिभिः पञ्चदशः १५ । अथ पञ्चानां दृष्टिः—रविभौमबुधजीवशुक्रैरेकः१, रविभौमबुधजीवशनिभिर्द्वितीयः२, रविभौमबुधशुक्रशनिभिस्तृतीयः३ रविभौमजीवशुक्रशनिभिश्चतुर्थः४ रविबुधजीवशुक्रशनिभिः पञ्चमः ५, भौमबुधजीवशुक्रशनिभिः षष्ठः६ । अथ षण्णां दृष्टिः—रविभौमबुधगुरुशुक्रशनिभिरयमेकः१ ।

सर्वेऽप्येते द्वाविंशतिः२२। एते मेषलग्ने वर्गोत्तमगत सति स्युः, एवं द्वादशलग्नेष्वपि वर्गोत्तम गतेषु मासप्रद्वाविंशत्यौघसमिर्गुणिते जाते द्वे शते चतुःपञ्चाशदधिके२६४। एवं चन्द्रस्यापि केवलाशौ वर्गोत्तमगतस्यापरस्य द्वाविंशतेर्द्वाविंशतेर्भावाद्द्वे शते चतुःपञ्चाशदधिके२६४। मीलने पञ्च शतान्य द्वाविंशानि५२८।

अथ पञ्च योगानाह—

"तमे कुंभेऽर्केऽजे मदि शशिनि तत्र तनुगे
मृगुर्द्ध्यूसिंहालिस्वैं' शशिजगुरुवर्काः नृपतयः।
यमेन्दू तुंगेऽज्ञ सवितृशशिनौ षष्ठभवने,
तुलाजेन्दुक्षत्रेः ससितकुजजीवैश्च नरपौ ॥ ३ ॥"

कुंभे शनिर्मेषेऽर्कः वृषे चन्द्रः मृगुरपि मिथुनं तत्र बुधः सिंहे जीवः वृश्चिके भौम इदृशाः महाश्रियौ तीरेव चतुर्भिरिस्तुकेः कुंभे लग्न एको योगः १, मषे द्वितीयः २, वृषे तृतीयः ३। तथा यमेन्दू इति शनीन्दू स्वोच्च कन्यस्यौ, तत्रस्य तुले शनिः, वृषे चन्द्रः षष्ठभवनं पञ्चराशिः कन्येऽस्यैताः तत्रार्केबुधौ तुले तुल, मषे भौमः, कर्के जीवः, एवं तुले लग्ने एको योगः १, वृष द्वितीयः। सर्वेऽप्येते पञ्च।

अथ श्रीनाह—

'कुज तुंगेऽर्केन्द्रोर्धनुषि यमलग्ने च नृपतिः
पतिर्भूमेर्मेषान्यः क्षितिसुतमिकन्ने सणाशिनि।
सचन्द्रे सौरेऽस्ते सुरपतिगुरौ चापधरगे,
स्वतुङ्गस्थे मानावुदयमुपयाते क्षितिपतिः ॥ ४ ॥"

मकरे भौम धनुषि सूर्येन्दू यमलग्न इति यत्र तत्र राशौ शनिर्लग्नगः इत्येको योगः १। पतिर्भूमेर्मेषाम्य इति भरिमेव याग भौम सन्दौ लग्नतोऽर्केन्द्रौ चतुःस्थे द्वितीयो योगः २। सचन्द्रे सौरेऽस्त इति मेषलग्नेऽर्क धनुषि गुरुः तुले सनीन्दू एवं तृतीयः ३।

पुनर्योगाह—

'वृषे सेन्दौ लग्ने सवितृगुरुतीक्ष्णांशुतनये',
सुहृद्गआयाथस१ स्वैर्भवति नियमान्मानवपतिः।
मृगे मन्द लग्ने सहजरिपुधर्मव्ययगतैः
शशाङ्काद्यः स्यात् पृथुगुणयशाः पुंगणपतिः ॥ ५ ॥"

वृषे लग्ने चन्द्रः सिंहेऽर्कः वृश्चिके जीवः कुंभे शनिः इत्येको योगः १। मृगे मन्दे इति मकरे लग्ने शनिः मीन चन्द्रः मिथुने भौमः कन्यायां बुधः धनुषि जीवः शुक्रार्कौ यथेष्टं इति द्वितीयः २।

पुनश्रीनाह—

"हये सेन्दौ जीवे मृगमुखगते भूमितनये,
स्वतुङ्गस्थौ लग्ने भृगुजशशिजावत्र नृपती।
सुतस्थौ वक्रार्की गुरुशशिसितावाप्यपि हिबुके

तुले कन्या लग्ने भवति हि नृपोऽन्याऽपि गुणवान् ॥ ६ ॥ "

वृषे इति चन्द्रलग्नपक्षार्थक इत्युक्तेर्धनुषि जीवेन्दू मकरे भौम एवं सति मीनलग्ने सशुक्रे एको योगः १, कन्यालग्ने सबुधे द्वितीयः २ बुधस्थापितिति कन्यालग्ने बुधः मकरे भौमशनी धनुषि चन्द्रजीवशुक्रा इति तृतीयः ३ ।

पुनश्चाह—

"वृषे सेन्दौ लग्ने धन्मृगमृगेन्द्रेषु सहिते
र्यमाराकैर्योऽमूस्त खलु मनुजः शास्ति वसुधाम् ।
मजे सौरे मूर्तौ शशिगृहगते चामरगुरौ
सुरेज्ये वा लग्ने धरणिपतिरन्योऽपि गुणवान् ॥ ७ ॥"

मीने लग्ने चन्द्र कुंभे शनिः मकरे भौमः सिंहेऽर्क इत्येको योगः १ । मन्दे सौरे इति मेषे लग्ने शौरे भौम कर्के जीव इति द्वितीयः २ । तथा कर्के लग्ने जीव मेषे भौम इति तृतीयः ३ ।

"कर्कटिणि लग्ने तत्स्थे जीवे चन्द्रसितज्ञैरायप्राप्तैः ।
मेषगतेऽर्के भवति विभाविक्रमयुक्तः पृथिवीनाथम् ॥ ८ ॥"

कर्के लग्ने जीवः वृषे चन्द्रशुक्रबुधाः मेषेऽर्कः एव योगः १ ।

' मृगमुखेऽर्कतनये तनुसंस्थे, छागकुलीरहरयोऽपियुक्ताः ।
मिथुनतौलिसहितौ बुधशुक्रौ, यदि ततः पृथुयशाः पृथिवीशः ॥ ९ ॥

मकरे लग्ने शनिः मेषे भौमः कर्के चन्द्रः सिंहेऽर्क मिथुने बुधः तुले शुक्र एव योगः १ ।

' स्वोच्चसंस्थे बुधे लग्ने भृगौ मेषूरणाभिते ।
सजीवेऽस्ते निशानाथे राजा मन्द रसार्मगे ॥ १० ॥"

कन्यालग्ने बुधः मिथुने शुक्र मीने जीवेन्दू मकरे शनिभौमौ एव योगः १ । सर्वेऽप्येते राजयोगाः पञ्च शतान्येकेनाशीत्यधिकानि ५७९ ।

अथाधमभंगे यवनाचार्याह—

'अपि सकलकुलाद्या मानवा राज्यभाजः किमुत नृपकुलोत्था मोक्तभूपालयोगैः ।
नृपतिकुलसमुत्थाः पार्थिवा वक्ष्यमाणैर्भवति नृपतिवृत्त्यन्तरन्यनृपाऽपुत्रः ॥ ११ ॥"

पूर्वोक्तराजयोगैः सामान्यकुलजा अपि नराः स्युः, नृपकुलजानां तु किं वाच्य ? वक्ष्यमाणै स्तु नृपकुलजा नृपाः स्युः, अन्यकुलजास्तु नृपतुल्याः । ते चामी—

"स्वोच्चत्रिकोणगैर्बलिष्ठैर्नृपाचैर्नृपतिवंशजा नरेन्द्राः ।
पञ्चादिभिरन्यवंशजा हीनैर्वित्तयुता न भूमिपालाः ॥ १२ ॥'

स्वोच्चस्वगृहस्वत्रिकोणगैर्बलिभिस्त्रिभिरपि भवैर्बलवद्भिर्नृपवंशजा नराः पञ्चभिः षड्भिः सप्तभि र्वाऽन्यवंशजा अपि । हीनैरिति व्यत्ययमत्र स्वोच्चादिस्थिता अपि बलहीनास्तदा प्रभुता धनिन स्युर्न तु नृपाः । अत्र त्रिचतुराशिभिः सम्बन्धैः पञ्च योगाः । तथा—

' सिंहस्थेऽर्केऽथेन्दौ लग्ने भौमे स्वोच्च कुंभे मन्दे ।
चापे भवति जीवे राज्ञः, पुत्रं विद्यात्भूमिनाथम् ॥ १३ ॥ "

कर्मेन्द्वाविति मेषे कर्मे चन्द्रे इत्यर्थः । इति योगः१ ।

पुनर्द्वावाह—

"स्वर्क्षे शुक्रे पातालस्थे धर्मस्थाने मास चन्द्रे ।
दुश्चिक्यांगप्राप्तिप्राप्तैः, शनैश्चरैः स्वामी भूमे ॥१४॥"

स्वर्क्षे शुक्रे इति यदा कुंभो लग्न तदा पातालस्थे स्वर्क्षे वृषे शुक्रः तुले चन्द्रः शेषा रविकुज-बुधगुरुशनयस्तृतीयषष्ठैकादशस्थाः मयकुंभयज्ञु स्या इत्यर्थ, इत्येको योग'१ । यदा तु कर्के लग्नं तदा पातालस्थे स्वर्क्षे तुले शुक्रः मीने चन्द्रः शेषाः कन्याकर्कवृषस्था इति द्वितीयः२ । सर्वे योगा अष्टौ८ । तथा—

"सौम्ये वीर्ययुते तनुर्गम्ये वीर्याढ्ये च शुभे सुरूपस्थे ।
धर्मार्थोपचयेष्वन्ये शर्वैर्भर्मात्मा नृपः पृथिवीशः ॥१५॥"

लग्ने बली बुधः नवमे बली शुभमहः शुक्रो गुरुर्वा शेषा नवमद्वितीयत्रिषड्दशैकादशस्थाः, एवं योगा नव ।

अथ द्वावाह—

"वृषोदय मूर्तिचमारिभमन्दः, सर्वांकजीवार्कसुतापरनृप' ।
सुते गुरौ ले शशितीदमहीविती यमोदये आमगतैर्नृपोऽपरैः ॥१६॥"

वृषे लग्ने चन्द्र' मिथुनं जीव तुम शनिः मीनेऽर्ककुजबुधसुका इत्येको योगः१ । सुते गुराविति शनिलग्ने तुर्ये जीव कममंऽर्केन्दू एकादश मीनमबुधशुक्रा' इति द्वितीयः२ । सर्वे योगा एकादश ११ ।

पुनर्द्वावाह—

"मिथुना१ म१२तनु१गा शशिमन्दनावा, शारी धने सितरवी हिबुके नरेन्द्रम् ।
कर्मासितौ शशिसुरेज्यविताकसौम्या होरा१सुग्य४स्व७नुम९ला१०वि११गताः मलेसम् ॥१७॥"

दशमे चन्द्र एकादशे शनिः लग्न जीव' द्वितीये बुधभौमौ तुर्ये शुक्रार्कौ इत्येको योगः१ । कर्मसितावितिं हरेति कर्म तुर्ये धममवर्म आशितर्थम ततोऽयमर्थ'–भौमशनी लग्न तुर्ये चन्द्रः सप्तमे जीवः नवमे शुक्रः दशमेऽर्कः एकादशे बुधः इति द्वितीयः२ । सर्वेऽप्येते द्वितीये मद्रे य-अपांगाअयोदश ११ ।

अथ प्रासंगिकमाह—

'गुरुसितबुधलग्ने सप्तमस्थेऽर्कपुत्र वियति दिवसनाथे योगिनां जन्म विद्यात् ।
शुभनभपुबकेन्द्रैः क्रूरमस्थैश्च पापैर्व्रजति शबरदस्युग्रामितामर्थमाद् च ॥१८॥"

गुरुशुक्रबुधानामन्यतमो लग्न यद्वा गुर्वादीनां लग्नेषु सत्सु धनिवमीनतुलवृषमिथुनकन्यालग्ने-ष्वित्यर्थः । सप्तमे शनिः दशमेऽर्के एवं योगे जाता योगिनः स्युः । शुभैति शुभमहाणां सत्त्वः सबला लग्नेषु क्रमतः क्रूरप्रसिस्थाः एव योगे जातः पुलिन्दानां चौराणां च स्वामी स्यात् बली च।

॥ इति बृहज्जातके राजयोगाध्यायः ॥

अन्येऽपि राजयोगाः सन्ति, तथाहि—

"लग्ने सौरिस्तथा चन्द्रश्चिकाणे जीवभास्करौ । कर्मस्थाने भवेद्भौमो राजयोगस्तदा भवेत् ॥१॥
धर्मे चन्द्रशनी मेषे जीवः खे राहुभार्गवौ । अथवा दशमे जीवबुधशुक्रास्तथा शशी ३ ॥२॥
अथवा दशमे शार्की भौमराहू च षष्ठगौ । राजयोगेष्वेषु जाता राजानः स्युर्नरोत्तमाः ४ ॥३॥
आद्यौ जीवः सितः प्रान्ते यथा मध्ये निरन्तरम् । राजयोगं विजानीयाः कुटुम्बबलवर्धनम् ॥४॥"

विशिष्य च—

"सहजस्थो यदा जीवो मृत्युस्थाने यदा सितः । निरन्तरं ग्रहा मध्ये राजा भवति निश्चितम् ॥५॥
आद्यो जीवः पञ्चमे वा दशमे चन्द्रमा भवेत् । राज्यवान् स्यान्महाबुद्धिस्तपस्वी वा जितेन्द्रियः॥६॥
स्वक्षेत्रस्था यदा जीवबुधसूर्यभृगुस्तदा । जातकस्य सुदीर्घायु संपदश्च पदे पदे ॥७॥
त्रितृतीये सुते धर्मे कर्मण्यपि यदा ग्रहाः । राजयोगं विजानीयात् जातस्तत्रोरुस्थो भवेत् ॥८॥
धने व्यये यदा लग्ने सप्तमे भवने ग्रहाः । छत्रयोगस्तदा नीचकुलोऽपि नृपतिर्भवेत् ॥९॥
सिंहे जीवस्तथा शुक्रः कन्यायां मिथुने शनि । स्वक्षेत्रे वृश्चिके भौमः स पुमान्नायको भवेत् ॥१०॥
कन्यायां सौरिचन्द्रौ च वृषे भौमो घटे समः । सिंहे जीवो भवेज्जातो राजा शत्रुभयंकरः ॥११॥
शुक्रो जीवो रविर्भौमो धने मकरकुम्भयोः । मीने च वत्सरे त्रिंशे जातः स्यात्सर्वकर्मकृत् ॥१२॥
लग्ने सौरिस्तथा चन्द्रश्चाष्टमे भवने सितः । राजमान्यो महाकामी भोगवान्नीरुजस्तथा ॥ १३ ॥
मिथुने च यदा राहु सिंहस्थो भूमिनन्दनः । वृश्चिके च यदा जीव स पुमान्नृपतिर्भवेत् ॥१४॥
स्वगृहे च धने जीव तुलायां च भवेत् सितः । सौरिर्मकरे मिथुने चन्द्रः स्याद्राजयोगकृत् ॥१५॥
युग्मे शशी वृषे जीवः सिंहे सौरिर्मृगे कुजः । शुक्रस्तुलायां कन्यायां बुधार्कौ राजयोगदाः ॥१६॥
धने शुक्रश्च भौमश्च मीने जीवस्तुले बुध । नीचस्थग्रहो रवेर्युक्तो राजयोगोऽभिधीयते ॥ १७ ॥
मीने लग्ने बुधश्चान्ते लग्ने सूर्यो धने शशी । सहजे च भवेद्भौमो राजयोग प्रचक्षते ॥ १८ ॥
भ्रातृस्थाने यदा जीवो कामस्थाने शशी भवेत् । उच्चगु वा शुभः केन्द्रे लग्ने वा जीव एककः ॥१९॥
यद्वा–सिंहे जीवस्तुलाकीटधनुर्मकरकेषु च । ग्रहाः स्थाने तदा जातो वेदभोगी भवेन्नरः ॥२०॥
विद्यास्थाने यदा सौम्याः कर्मस्थाने च चन्द्रमाः । धर्मस्थाने पुनः सौम्यास्तदा राज्यं विनिर्दिशेत् ॥२१॥
युग्मे वृषे मेषधनुर्मीने कुंभे च मकरे ग्रहा । यद्वा शगुरुशुक्रेन्दुराहवः सुखतुर्ये ॥ २२ ॥
यद्वा तुर्ये सितरेन्दुगुरुर्बलधनयः स्थिताः । योगेष्वेतेषु ये जातास्तेषां स्याद्राजयोगिता ॥ २३ ॥
जन्मचतुर्थे भवने मार्गवरविराहुचन्द्रभौमेषु । जातो बुधयुक्तेषु च पृथिवीपालो भवेत् पुरुषः ॥२४॥
जन्मचतुर्थे भवने मार्गवगरूचन्द्रभौमशनियुक्तः । जातं विदधाति रविः पृथ्वीपालं न संदेह ॥२५॥
धने व्ययेऽष्टमे षष्ठं सौम्यग्रहा युता यदि । चलास्य पुरुषो रत्नधरः कुलवर्धनः ॥ २६ ॥
तृतीये चैकादशे वा त्रिकोणे वा भवेद्यदि । सप्तमे वा भवेज्जीवः सुरूपो राजमानितः ॥ २७ ॥
गुरुर्लग्ने धन क्रूरो व्यये क्रूरो भवेत् पुनः । सप्तमे भवने क्रूरो धनसौभाग्यदायकम् ॥ २८ ॥"

एवं मन्त्यान्तरोक्ता एकत्रिंशद्राजयोगाः । तथा—

'यदि सकलग्रहदृष्टिर्भवति पारिषदति वैभवबलेन । सञ्जयति नृपतियोगः कल्याणपरंपराहेतुः ॥२९॥
अन्योऽन्यस्योच्चराशिस्थौ यदि स्यातां ग्रही तदा । राजयोगं विजानीयात् दुर्लभं तु महाफलम् ॥३०॥"

मत्रोऽम्त्याविति मेषे लग्ने चन्द्रे इत्यर्थः । इति योगः१ ।

पुनर्योगमाह—

"स्वर्भे शुक्रे पाताळस्थे धर्मस्थाने भाग्ये चन्द्रे ।
दुश्चिक्यगतपापैः, क्षेपैर्जातः स्वामी भूमे ॥१४॥"

स्वर्भे शुक्रे इति यदा कुम्भो लग्न तदा पाताळस्थे स्वर्भे वृषे शुक्रः तुले चन्द्रः शेषा धनिकुम्भ धनगुरुमनमस्थीमकीमरक्षसाम्या मेषकुम्भयत् स्या इत्यर्थ , इत्येको योग'१ । यदा तु कर्कों लग्नं तदा पाताळस्थे स्वर्भे तुले शुक्रः मीन चन्द्रः सया कन्याकर्कवृषस्था इति द्वितीयः२ । सर्वे योगा अष्टौ८ । तथा—

"सौम्ये वीर्ययुते तनुसंस्थे, वीर्याढ्ये च शुभे सुहृत्स्थे ।
धर्मार्थोपचयेष्वथ शेषैर्धर्मात्मा नृपमः पृथिवीशः ॥१५॥"

लग्न वली बुधः नवमे वली सुममहः शुक्रे गुरुर्वा शेषा नवमद्वितीयत्रिषड्दशैकादशस्थाः, एवं धाणा नव ।

अथ शतम्—

"वृषाद्ये मूर्तिधनारिलाभगैः, शशाङ्कजीवार्कसुतासुरैर्नृप ।
सुते गुरौ खे शशितीक्ष्णदीधिती यमोदये लाभगतैर्नृपोऽपरैः ॥१६॥"

वृषे लग्ने चन्द्रः मिथुन जीव तुले शनिः मीनेऽर्ककुजबुधशुक्रा इत्येको योगः१ । सुते गुराविति शनिर्लग्ने गुर्वे जीव दशमेऽर्केन्दू एकादश भौमबुधशुक्रा', इति द्वितीयः२ । सर्वे योगा एकादश ११ ।

पुनर्योगमाह—

"मिथुना१ भ१२धनु१गा शशिमन्दकुजा, शनी मने सितचर्यं हिबुके मरेन्द्रम् ।
धनकासितौ मणिपुरेऽप्यसिताशसौम्या होरा१मुगा४मतं७शुभ१सा१ हि११गताः मनोषम् ॥१७॥"

दशमे चन्द्र एकादशे शनिः लग्ने जीव' द्वितीये बुधभौमो गुर्वे शुक्रार्की इत्येको योगः१ । धनकासिताविति शारदि लग्न शुभे धमभवनं भाद्रिम्भ ततोऽयमर्थ'–भौमशनी लग्न तुर्ये चन्द्रः सप्तमे जीवः नवम शुक्रः दशमेऽर्कः एकादशे बुधः इति द्वितीयः२ । सर्वेऽप्येते द्वितीये मात्रे रा-जयोगाख्ययोगाः १२ ।

अथ प्रासंगिकमाह—

'गुरुसितबुधलग्ने सप्तमस्थेऽर्कपुत्र वियति दिवसनाथे भोगिनां जन्म विद्यात् ।
शुभबलयुतकेन्द्रैः क्रूरभस्थैश्च पापैर्भवति शबरदस्युस्वामिनामप्यमार्ग् च ॥१८॥"

गु शुक्रबुधानामन्यतमा लग्न यहा गुर्वादीनां त्रयमु सत्सु धनिकमीनतुलकुम्भमिथुनकन्याककर्केषु स्थितेषु । सप्तमे शनिः दशमेऽर्कः एवं भागे जाता भोगिन एषु । शुभेति शुभग्रहाणां उत्तमा बलवन्तः केन्द्रेषु क्रूरग्रहाः क्रूरराशिस्थाः एवं भाग जाता पुलिन्दानां चौराणां च स्वामी स्यात् धनी च।

॥ इति नृपजातकं राजयोगाध्यायः ॥

यतौ पूर्वमत्र्यमोदिते। यथा—

रविवर्जं द्वादशगैरशुभग्रहैर्मन्द्राद्द्वितीयगैः सुनफा।
उभयस्थितैर्दुरुधरा केमद्रुममन्यथैतेभ्यः ॥ ११ ॥"

अत्र रविवर्जमिति रविवर्जा भौमादिग्रहा इत्यर्थः। पयोऽर्थ भाव—जन्मपत्रिकायां चन्द्राद्द्वा दशे स्थाने भौमादिग्रहः स्यात्तदाऽनुफायोगः। चन्द्राद्द्वितीये स्थाने चेद्भौमादि कश्चिद्ग्रहस्तदा सुनफायोगः। उभयं चन्द्राद्द्वितीयद्वादशरूपं तयोर्द्वयोरपि चेद्भौमादि कश्चिद्ग्रहस्तदा दुरुधरा योग। अन्यथेति यदि चन्द्राद्द्वादशद्वितीयस्थानयोर्भौमादीनां मध्ये कश्चिद्ग्रहो नास्ति तदा केमद्रुमयोगः।

"सुनफाऽनफयोर्योगे द्वितीयगैश्चन्द्रवर्जितैर्योगि।
उभयस्थैश्चन्द्रवर्जितैर्योगः राजयोगः पञ्चमी ॥ १२ ॥"

योगिनीयोगेऽपि चन्द्रवर्जितैरिति योगं चन्द्रवर्जितैर्भौमादिभिर्ग्रहैरिति भावः। यत्रापीति पूर्वश्लोकस्थैरपि सहते यत्र इति पद्। यद्यपि च सुनफादिकेष्वपि योगमया बहोऽप्युपयन्ते तथापि स्पष्टप्रतिरेवात्र विवक्षिता वैशिष्ट्यार्थं प्रत्यक्षनाऽपि यद्वयमी इत्येव संक्षेपोक्तेः, सप्तम केमद्रुम स्तवमा, चन्द्रे सर्वमहत्वे तु स एव मतकेमद्रुमाख्यो राजयोगः स्यात्। यते सप्तानि राजयोगा जायन्ते। यदुक्तम्—"चन्द्रे क्षीणरूपेऽपि वा महमुते केमद्रुमो नेष्यते"। एवमेते विशेषैः राजयोगाश्चत्वारिंशत्४० । सर्वमीलने यात्रायोगा नव शतानि पञ्चविंशत्यधिकानि९८१ ॥

अथ चित्तशुद्धिः सर्वनिमित्तेभ्यो बलिनीत्याह—

सकलेष्वपि कार्येषु यात्रायां च विशेषतः।
निमित्तान्यप्यतिक्रम्य चित्तोत्साह प्रगल्भते ॥ ६३ ॥

व्याख्या—निमित्तानीति यद्यपि निमित्त किल दैहिकं वामदक्षिणाक्षिस्फुरणादि। उक्तं हि दैवज्ञवल्लभे—

"स्पन्दनं दक्षिणे पार्श्वे विपुलत्वाय दिवस्।
वामपार्श्वे तु नारीणां मनसश्चानुकूलता ॥ १ ॥"

अङ्गस्पर्शोति निमित्त दुर्गादिभिः शकुन्तः क्षमादि तु ज्योतिषं तथाप्यत्रामेदग्रहणमतः सर्वेषां निमित्तस्वभेदाये। चित्तोत्साह इति महिरा मनोरसावं" इत्युक्ते मानविशेषादिवाऽनुमूलं यादि भवानं क्षमादिस्वाऽपि बलवदित्यर्थं ॥

यात्रायां दिग्विभागविधिमाह—

ऐन्द्र्यादिदिक्षु मातङ्ग१ रथाऽश्व३नरवाहनैः४।
भजेत्क्रमेण भूपालो विम्पालोक्षान्तिमानसः ॥६४॥

व्याख्या—नरवाहनं शिबिकादि। दिक्पालेति यावद्वसि पतिमिन्द्रा१ग्नि२यम३नैर्ऋत४ वरुण५वायु६कुबेर७ईशान८रूपं। तथा "महा: स्युरैन्द्रे" इत्यादिनाऽभोक्तं सूर्यादिमानं च सर्वं न्यायम् अभिप्रायं। उक्तं च रत्नमालायाम्—

"नागबाहाश्वभीषरं इद्रवेशा, स्त्रोणीयाको निर्विकल्पं प्रयाणात्"

॥ इति गमद्वारम् ॥ ८

॥ अथ वास्तुद्वारम् ॥

अथ वास्तुद्वारमाह—

वास्तु नव्यं विभूत्यायुःकीर्तिकामो निवेशयेत् ।
ज्ञात्वाऽय१र्क्ष२व्ययां३शाँस्तु४चन्द्र५तारावले६ अपि ॥६५॥

व्याख्या—वास्तु गृहं नवमाकाशादि । विभूतीत्यादि अनेनेदमप्युक्तं—

'कार्यसिद्धिमुसार्यपि निमित्तशकुनादिभिः' ।
ज्ञात्वा वस्तुगृहारम्भे कीर्तयेत् समर्थ सुधीः ॥ १ ॥"

अत्रादिसम्बन्धात्अस्यशादि गृह्यते । ननु कथमहसर्वेनेन निर्णय ? उच्यते—

"शीर्ष१मुख२बाहु३हृदयो४दराणि५ कटि६बस्ति७गुह्य८संज्ञानि ।
ऊरू९जानू१०जङ्घ११चरणा१२विति राशयोऽङ्गानि ॥२॥"

इति लघुजातके । अत्राजाया इत्युक्त तथापि यथारकाभिर्क लग्नं तदेव शिरः, ततोऽन्यानि । तदुक्तं—

"कालपुंसो मतङ्गं लग्न(ग्न)स्य स्वभावे पश्चुभे ।
शुभ विकाङ्क्षित वापि तथानिमाणमादिशेत् ॥१॥"

इति वैवस्वतक्रमे ॥

आयानीत्यनेनाह—

ध्वजो१धूमो२हरि३श्वा४गौ५ खरो६हस्ती७ध्वांक्षः८ क्रमात् ।
पूर्वादि८बलिनोऽष्टाया विषमास्तेषु शोभना ॥ ६६ ॥

व्याख्या—ध्वजधूमादयाः अष्टैते आयाः क्रमात्पूर्वाग्न्यादिदिक्षु बलिनः, स्वस्थाने तदिभिर्वा स्थितत्वात् । उक्तं च—

"ईशानान्त च दिग्भागे पूर्वादिक्रमतः स्थिताः ।
अन्योऽन्याभिमुखा ह्येते विज्ञेया वास्तुकर्मणि ॥ २ ॥"

स्थापना—

ध्वा ८	ध्वज १	धूम २
गज	भी	हरि
खर ६	वृष ५	श्वा ४

विषमा इति सर्वेष्वपि गृहेषु प्रायो विषमा एव आया, न तु समा' विरुद्धसंज्ञावत्त्वात्, साम्यनामानो यत । एषां स्थापनव्यवस्था चैवम्—

' धूमे सिंहे गजे चैव सम्पूर्णटकोट्यो । द्विर' पुनः मघोक्तो वार्तापसरस्तु च ॥ १ ॥
मृगेन्द्रमासने दद्यात्पूजनेषु गजं पुनः । वृष भोजनपात्रेषु च्छत्रादिषु पुनर्ध्वजम् ॥ २ ॥
अग्निवेश्मसु सर्वेषु गृहे च द्रुपरमीविनाम् । धूमं नियोजयेत् श्विपूर्णं म्लेच्छादिजातिषु ॥ ३ ॥
खरो वेश्यागृहे शस्तो ध्वांक्ष उपकुटीषु च । वृषः सिंहो गजश्चापि प्रासादपुरवेश्मसु ॥४॥"

यतो पूर्णमद्रम्योत्तिरे । तथा—

"रविवर्ज द्वादशगैरनफामन्द्राद्द्वितीयगैः सुनफा ।
उभयस्थितैर्दुरुधरा केमद्रुममन्यथैतेभ्यः ॥ ११ ॥"

अत्र रविवर्जमिति रविवर्जा भौमादिग्रहा इत्यर्थ । तयोऽयं भाव—जन्मपत्रिकायां चन्द्राद्द्वादशे स्थाने भौमादिग्रहेष्वन्यतमो ग्रहः स्यात्तदाऽनफायोग । चन्द्राद्द्वितीये स्थाने चेद्भौमादि कश्चिद्ग्रहः स्यात्तदा सुनफायोग । अमर्य चन्द्राद्द्वितीयद्वादशरूपे तयोर्द्वयोरपि चेद्भौमादि कश्चिद्ग्रहस्तदा दुरुधरा योग । अन्यथेति यदि चन्द्राद्द्वादशद्वितीयस्थानयोर्भौमादीनां मध्ये कश्चिद्ग्रहो नास्ति तदा केमद्रुमयोगः ।

"सूर्यादृययगैर्योऽपि द्वितीयगैश्चन्द्रवर्जितैर्योऽपि ।
उभयस्थैरुभयचरी राजयोगाः षडमी ॥ १२ ॥"

योऽपियागेऽपि चन्द्रवर्जितैरिति योज्यं चन्द्रवर्जितैर्भौमादिग्रहैरिति चार्थः । षडपीति पूर्वश्लोक रथैमिमि' सहते भव इति यद् । यद्यपि च सूत्रेऽपि क्वापि योगभेदा बहोऽप्युपपन्न तथापि स्फुटत्वसितोऽत्र विभक्ता गैविभार्थं मन्दहुनाऽपि वा यमी इत्येव सबगतेम, सप्तम' केमद्रुम न्यायमः, पत्रे जनमहस्ये तु स पर ममकेमद्रुमाख्यो राजयोगः स्यात् । एते सप्तापि राजयोगा जातकाद्याः । यदन्याह—"चन्द्रे क्षीवकरेऽपि वा महत्ये केमद्रुमो नेष्यत" । एवमेते विंशतियात्रा योगायत्नार्दितात् ४० । सर्वमीलने यात्रायोगा नव भवन्ति पञ्चविंशत्यधिकानि ९८९ ॥

अथ चित्तशुद्धिः सर्वनिमित्तेभ्यो बलिष्ठेत्याह—

सकलेष्वपि कार्येषु यात्रायां च विशेषत ।
निमित्तान्यप्यतिक्रम्य चित्तोत्साहः प्रगल्भते ॥ ६३ ॥

व्याख्या—निमित्तानीति यद्यपि निमित्तं किल दैहिकं वामदक्षिणाक्षिस्फुरणादि । उक्तं हि रत्नकोशे—

"स्पन्दनं दक्षिणे पार्श्वे विपुलमाये दिशत् ।
वामपार्श्वे तु नारीणां समस्यानुरूपम् ॥ १ ॥"

अङ्गस्फुरणादि रिरिन्ति दुर्गादिषु शकुन' समादि तु गवतिर्यं तथाप्यत्रापेक्षयेत्समस्त सर्वेषां निमित्तप्रभेदाये । चित्तोत्साह इति "मद्विरा मनास्साहे" इत्युक्ते प्रागविलसाद्भवतीत्यनुमूलं मावि भवानं रमादिष्वपि चमनादिरर्थः ॥

यात्रायां दिग्विभागविधिमाह—

ऐन्द्र्यादिष्वदिक्षु मातङ्गा रथाश्वनरवाहने ४ ।
यजेत्क्रमेण भूपालो दिक्पालोल्लासिमानसः ॥६४॥

व्याख्या—नरवाहनं शिबिकादि । दिक्पाल इति यावत्पतिः पतिमिन्द्र१यम२नैर्ऋत४ वरुण५वायु६कुबेर७ईशान८रूपं । तथा 'यत्रा सुरेन्द्र' रपार्श्वगाके सूत्रादिषु च सदृशं गत्वा गमिष्यः । उक्तं च रत्नमालायाम्—

" प्रापमाताप्यीपरे इत्यमाः प्राप्नीयात्त निर्विघ्नं यायात् "

॥ इति गमद्वारम् ॥ ८

'क्षत्रसमान्तर्भित्तिर्देवगृहेऽपि मध्यरेखेऽपि द्वारम् ।
आरभ्य वास्तुभूमिं क्षेमाद्विवीर्नृणां गेहे ॥ १ ॥"

इति व्यवहारप्रकाशे । इत्युक्ता आयाः । अथ जन्मभ, तत्र सामान्येन वास्तुनस्तावज्जन्मभ कृत्तिका । यदुक्तं व्यवहारप्रकाशे—

"भाद्रपदतृतीयायां शनिदिवसे कृत्तिकाप्रथमपादे ।
व्यतिपाते रात्र्यादौ विष्टयां वास्तोः समुत्पत्तिः ॥ १ ॥"

इष्टवास्तुनस्तु जन्मभानयनमेव-फलमष्टगुणमिति अधिकसङ्ख्योऽत्र सर्वत्र सम्बध्यते, फलमष्टोऽष्टगुणो भाद्र इति भैः सप्तविंशत्या भागे यदधिकं शेषं विष्टिवदिष्टवास्तुना जन्मभ । अस्मादेव भात् गृहाणां स्वामिना सह षडष्टकादि चिन्त्यते । व्ययाष्टेति तस्मिन् भाद्रेऽष्टभिर्भक्ते शेषाङ्केन व्ययः स्यात्, अष्टभिर्भागमाप्तो तु भाद्र एव व्ययाङ्कः, व्ययश्च त्रेधा पैशाच१यक्ष२राक्षस३भेदात् । यदसारः—

'पैशाचस्तु समाय स्याद्राक्षसश्चाधिके व्यये ।
आयात्प्रमतरो यक्षो व्ययः भेदोऽष्टधा स्वयम् ॥ १ ॥
शान्तः१ क्रूरः२ प्रद्योतश्च३ श्रेयान४ मनोरमः५ ।
श्रीवत्सो६ विभवश्चैव७ चिन्तात्मको८ व्ययोऽष्टमः ॥ २ ॥"

अत्रैकशेषे शान्तो व्ययः, द्विशेषे क्रूरः यावत् शून्यशेषे चिन्तात्मक इति भावना ॥

अथांशानयनमाह—

फले व्ययेन वेश्मास्यपाक्षरैश्चाढ्ये त्रिभाजिते ।
अंशा शक्रा१न्तक२धनापा३स्तेषु स्यादधमो यम ॥६९॥

व्याख्या—अत्रफलाङ्के व्ययाङ्कं तद्गृहनामाक्षरसङ्ख्यां च क्षिप्त्वा त्रिभिर्भागे यच्छेषं सोऽंशः । तथाहि—एकशेषे इन्द्रांशः द्विशेषे यमांशः शून्यशेषे राजांशः ॥

अथ गृहनामान्युक्त तत्सङ्ख्याः आह—

ध्रुव१ धन्य२ जय३ नन्द४ खर५ कान्त६ मनोरमम्७ ।
सुमुख८ दुर्मुख९ क्रूर१० सुपक्ष११ धनद१२ क्षयम्१३ ॥७०॥
आक्रन्द१४ विपुल१५ चैव विजय१६ चेति षोडश ।
संप्रत्यमीषां पस्त्यानां प्रस्तार प्रतिपाद्यते ॥७१॥ युग्मम् ॥

व्याख्या—एताः किल प्रकारसिद्धा सान्वयाः, तेन गर्भ१दुर्मुख२क्रूर३क्षया४क्रन्दा५दयानि गृहाणि अशुभानि । तदुक्तं वास्तुसारे—

"ध्रुवं१ धन्यं२ जयः३ नन्दः४ खरो५ कान्तः६ ।
मनोहरं७ श्रिया८ मुदं९ धनदं१० कान्त्या११ धनम्१२ ॥१॥
क्षयः१३ पशु१४ पराधं१५ सर्वसंपदि१६ति क्रमात् ।

इत्यादि विवेकविलासे ॥

आयेषु विनियमं नियममपि—

ध्वजः पदे तु सिंहस्य तौ गजस्य वृषस्य ते ।
एष निवेशमर्हन्ति श्वतोऽन्यत्र वृषस्तु न ॥ ६७ ॥

व्याख्या—यत्र सिंहायः प्राप्तस्तत्र सोऽपि च दीयते, न दोषः, ध्वजमपि । तौ गजस्तथा गजाये प्राप्ते सोऽपि ध्वजसिंहावपि च देयौ । वृषस्य ते इति वृषाये प्राप्ते सोऽपि ध्वजगज-सिंहाश्चापि देयाः । वृषस्तु नेति वृषस्ये त्वन्यत्र प्राप्ते वृषायो यतोऽन्येष्वायेषु प्राप्तेषु तु वृषायो न देय इत्यर्थः ॥

आयाद्यानयने करणमाह—

आयो दैर्घ्यान्ययोर्घात फलमष्टहृतेऽधिकः ।
फलमष्टगुणे भा२७ते भं तत्राष्टहृते व्यय ॥ ६८ ॥

व्याख्या—दैर्घ्यान्ययोर्घातः फलं स्यात् । स चाष्टहृतावशिष्ट आय इत्यादिरन्वयः । भाव-र्थस्तु—दैर्घ्योऽयमो विस्तारः, पादे विस्तारार्धे संगुणनमिति यावत् । तत्रैवैतस्मिन्गुणो दैर्घ्ये विस्तारेण गुणित योऽङ्कः स्यात् स फलसंज्ञः, क्षेत्रफलमित्यपि तस्य नाम । अष्टेति स एव फलाङ्कोऽष्टभिर्भज्यते यच्छेषमवशिष्टं तिष्ठति स इष्टवास्तुन आयः, एकशेषे ध्वजः, द्विशेषे धूम इत्यादि शून्यशेषे तु ध्वां-क्षाय इति । अत्रसम्प्रदायः—यद्विर्दैर्घ्यविस्तारयोरङ्गुलं चतुर्भिरसमाङ्गुलैर्दैर्घ्यं चतुर्भिर्हस्तैर्वा इति, तथा यत्र दैर्घ्यस्त्वथों मितं क्षेत्रं तत्र पर्वमात्राङ्गुलानि हस्ता हित्वा वाऽभीष्टायः प्रसाध्यः, यदि वाङ्गुलानि न दीयन्ते स्थाप्यन्ते वा किंतु निष्कासितानि कृत्वा पत्र वा स्थाप्यन्ते तदा तेषां पैताका-दृश्यानां वाऽङ्गुलफलीकरणादभ्यासमिलितो भूम्यस्यैव क्षेत्रीभवनेन ध्वाङ्क्षाय एव समेति, स चोच मानां पृथक्त्वगुण । अथ वास्तव—अङ्गुलरूपपादैर्दैर्घ्यविस्तारयोर्याते क्षेत्रफलं स्यादिति कोऽर्थः ? तस्मिन् क्षेत्रे सर्वसंख्यया वास्तव्येनाङ्गुलानि स्युः भावाभावेन, ततोऽष्टभक्ते क्षेत्रफले शेषाङ्कसमो ध्वजाद्यायः स्यात्, स च विषम एव भद्रो न तु समः । तत्र इस्तानामुपर्यङ्गुलानि हस्ता हित्वा वा तथा यथापि दैर्घ्यपृथुत्व कल्पयेत्, यथाऽष्टभक्ते क्षेत्रफले विषमाङ्क ध्वजादिरुत्पद्यते । उक्तं च दैवज्ञवल्लभे—

"न हस्तमात्रेण गुणाभिमतं स्थाप्यता तथा तद्गुणितोक्तगुणता ।
मध्याय हित्वा यदि चाङ्गुलानि, प्रसाध्यतेऽभक्षेत्रफलं शुभायम् ॥ १ ॥"

अत्र शुभायमित्युपलक्षणं, तेन नक्षत्राद्यपि यथा तस्मिन् गृहेऽङ्गुलकमुत्पद्यते तथा क्षेत्रफलं ता च । नक्षत्राद्युत्पत्त्यप्रकाराभावे वक्ष्यते—'मारभ्य संमुखे चान्त्र" इत्यादिना । विशेषस्तु—

'गृहेषु कर्मिकहस्तेन मानं स्वामिकरेण वा ।
देवतानां तु विम्बेषु कर्मिहस्तेन कल्पयम् ॥ १ ॥"

अत्र कर्मिहस्तः कारिक (कार्मिक) हस्त इत्यर्थः । यथा वास्तुके मिलितवास्तुके अङ्गुलमध्ये कल्पम, अन्यत्र तु मिलिताः देवभवनादयः पुरुषागम्याः । उक्तं च—

'सत्रफलान्तर्मितिभीर्वेश्मगृहेऽपि मन्दारमेथिद्वान् ।
आक्रम्य वास्तुभूमिं सेत्राक्रियीर्नृणां गेहे ॥ १ ॥"

इति व्यवहारप्रकाशे । इत्युक्ता भावाः । अथ जन्मर्क्षं, तत्र सामान्येन वास्तुनस्तावज्जन्मर्क्षं कृत्तिका । यदुक्तं व्यवहारप्रकाशे—

"भाद्रपदतृतीयायां शनिदिवसे कृत्तिकाप्रथमपादे ।
व्यतिपाते रात्र्यादौ विष्टयां वास्तोः समुत्पत्तिः ॥ २ ॥"

इष्टवास्तुनस्तु जन्मानयनमेव—फलमष्टगुणमिति अधिकारश्लोकोऽपि सर्वत्र सम्बध्यते, फलमष्टोऽष्ट गुणो भाग इति भैः सप्तविंशत्या भागे यदधिकं शेषं तदिष्टवास्तुनो जन्मर्क्षम् । अस्मादेव भाद् गृहाणां स्वामिना सह षडष्टकादि चिन्त्यते । तथाष्टेति तस्मिन् भाष्टेऽष्टभिर्भक्ते शेषाङ्केन व्ययः स्यात्, अष्टभिर्भागाभावे तु भाङ्क एव व्ययाङ्कः, व्ययश्च त्रेधा पैशाच१यक्ष२राक्षस३भेदात् । यत्सारः—

'पैशाचस्तु समाये स्याद्राक्षसश्चाधिके व्यये ।
आयात्पूनतरो यक्षो व्यय श्रेष्ठोऽपरा त्वयम् ॥ १ ॥
शान्त'१ क्रूरः२ प्रद्योतश्च३ श्रेयान४थ मनोरमः५ ।
श्रीवत्सो६ विभवश्चैव७ चिन्तात्मको८ व्ययोऽष्टमः ॥ २ ॥"

अत्रैकशेषे शान्तो व्ययः, द्विशेषे क्रूरः यावत् शून्यशेषे चिन्तात्मक इति भावना ॥

अथांशानयनमाह—

फले व्ययेन वेश्मास्यपाक्षरैश्चाढ्ये त्रिभाजिते ।
अंशा शक्रा१न्तक२क्ष्मापा३स्तेषु स्यादधमो यमः ॥६९॥

व्याख्या—क्षेत्रफलाङ्के व्ययाङ्के तद्गृहनामाक्षरसंख्यां च क्षिप्त्वा त्रिभिर्भागे यच्छेषं सोऽंशः । यथादि—एकशेषे इन्द्रांशः द्विशेषे यमांशः शून्यशेषे राजांशः ॥

वेश्माकरपेत्युक्त वस्तूः आह—

ध्रुवं१ धन्यं२ जयं३ नन्दं४ खरं५ कान्तं६ मनोरमम्७ ।
सुमुखं८ दुर्मुखं९ क्रूरं१० सुपक्षं११ धनदं१२ क्षयम्१३ ॥७०॥
आक्रन्दं१४ विपुलं१५ चैव विजयं१६ चेति षोडश ।
संप्रत्यमीषां पत्त्याना प्रस्तार प्रतिपाद्यते ॥७१॥ युग्मम् ॥

व्याख्या—एषां किल ध्रुवादिसंज्ञा सान्वर्थाः, तेन ध्रुव१दुर्मुख२क्रूर३क्षय४आक्रन्द५वर्जानि गृहाणि प्रशस्तानि । यदुक्तं वास्तुसारे—

"श्रेयं१ धनं२ जयः३ पुत्राः४ स्त्रियः५ सर्वसंपदः६ ।
मनोह्लादः७ श्रियो८ युद्धं९ धर्म्यं१० धान्यम्११ धनम्१२ ॥१॥
क्षयश्च१३ मृत्यु१४ रारोग्यं१५ सर्वसंपदि१६ति क्रमात् ।

ध्रुवादीनां फलं ज्ञेयं " इति

कश्चित्तु पक्षस्थाने विपक्षनामाहुः । पक्षस्थानि गृहाणि ॥

प्रस्तारप्रकारमाह—

गुरोरधो लघुं न्यस्येत् पृष्ठे स्वस्य पुनर्गुरून् ।
अग्रतस्तूर्ध्ववद्देयायावत्सर्वलघुर्भवेत् ॥७२॥

व्याख्या—आद्यपंक्तौ चत्वारो गुरवः स्थाप्याः शेषपंक्तिष्वाद्यगुरोरधो लघुः, अग्रे तूर्ध्वसमं । यत्र तु पृष्ठे रिक्तं स्थानं तिष्ठति तेषु स्थानेषु गुरवो देयाः, एवं यावद्यावत्सर्वलघुरन्त्यो भङ्गः स्यात् । चतुरक्षरवृत्तप्रस्तारविधावत्र षोडश भंगाः । स्थापना—

१ SSSS	५ SSIS	९ SSSI	१३ SSII
२ ISSS	६ ISIS	१० ISSI	१४ ISII
३ SISS	७ SIIS	११ SISI	१५ SIII
४ IISS	८ IIIS	१२ IISI	१६ IIII

अत्र प्रस्तारसंख्यादिज्ञानादिप्रत्ययपञ्चकमपि सुगममेव, परं ग्रन्थगौरवभयादनुपयोगित्वाच्च नोच्यते ॥

अथामीषां षोडशभंगैर्ध्रुवादिनामोत्पत्तिमाह—

पूर्वादितो गृहद्वाराद्दिक्ष्वलिन्दैर्लघूदितैः ।
प्रदक्षिणस्थैर्वेश्मानि स्युर्ध्रुवादीनि षोडश ॥७३॥

व्याख्या—गृहद्वारादिति यस्यां दिशि गृहद्वारं सा पूर्वा ततः प्रदक्षिणं दक्षिणाद्या दिशः । उक्तं च विवेकविलासे—

"पूर्वादिदिग्विनिर्देशो गृहद्वारव्यपेक्षया ।
भास्करोदयदिक् पूर्वा न विज्ञेया यथा क्षुते ॥ १ ॥"

दैवज्ञवल्लभेऽप्युक्तं—

"गृहस्य मुखतः प्राची प्रदक्षस्य तमपरादिमम् ।
पर्यन्तद्विरलिन्दे स्युः प्रस्तारादेश्मनां भिदा ॥ १ ॥"

तत्राद्यभङ्गे चतुर्भिर्गुरुभिर्ध्रुवत्वं पूर्वाद्यास्वप्यत्र दिक्ष्वलिन्दा ज्ञेयाः । दिक्ष्वलिन्देषु दिक्षु च लघुभिर्दर्शिताः कथिता ज्ञापिता इति यावत् ः । तत्रोपमयाः—यत्र लघुस्तत्राग्र दिशि अलिन्दः प्रतिभागलगाद्यादि । तत्र चतुर्ष्वपि न लघुर्गुरुत्वात्सर्वगुरुर्गृहं ध्रुवाख्यं । यत्र तु प्राग्भागेऽलिन्दस्तद्धन्यं यत्र तु दक्षिणस्यो तत्रान्यमित्यादि । एवं यत्र यत्र लघुस्तस्यां दिशि लघुगणमानस्थानेषु द्वौ त्रयो वाऽलिन्दाः । षोडशे तु चत्वारोऽप्यलिन्दाः । आद्यगृहे तु अलिन्दाभावान्नालिन्दः । एतेषां गृहप्रकारस्थापना यथा— (समीपपत्रे विलोक्यता)

इह किल द्विभ्यापवरकाणां गृहाणामनेके प्रकाराः स्युः। एकापवरकाणामपि चतुरुत्तर शत प्रकाराः संभवन्तुः। इह तु दिङ्मात्रार्थं षोडशमभ्यूह्ये। उक्तं च रत्नमालाभाष्ये—

"वेश्मनामेकशालानां शत स्याच्चतुरुत्तरम्।
"द्विपञ्चाशद्द्विशालानां त्रिशालानां त्रिसप्तति ॥ १ ॥"

वास्तुनि चन्द्रबलमाह—

प्रारब्धं समुखे चन्द्रे न वस्तुं वास्तु कल्प्यते।
पृष्ठस्थे खात (ख) पाताय द्वयोस्तेन त्यजेद्गृही ॥७४॥

व्याख्या—परिपाचक्रतन् कृत्तिकादीनि सप्त सप्त भानि चतुर्दिक्षु न्यस्य मध्ये गृहस्योत्पद्यमान मस्ति तद्विचार्यते, यदि तत्र गृहस्य द्वारदिशि समेति तदा तस्य गृहस्य समुखश्चन्द्र' स्यात् स चाशुभ, यतोऽत्र स्थे चन्द्र वसुस्तत्र न निवासः। यदि तु पाश्चात्यभित्तिदिशि समेति तदेन्दुः पृष्ठगः स्यात् सोऽप्यशुभः। यत पृष्ठस्थेन्दौ चौरकृतानि खात्राणि बहुशः पतन्ति। यदि तुभ यपार्श्वभित्तिदिशोः समेति तदा मध्यं। प्रासादेषु तु समुखेन्दुः शुभाय। उक्त च वास्तुशास्त्रे प्रासादनृपसौधनीगृहेषु पुरत शशी"। अत एवात्र गृहीत्युक्त। इति चन्द्रबल।

प्रीतिपञ्चमकारिक राशिबलमपि वस्तवयमन्त्रबलमय। ताराबलं पृथग् स्थित मोक्त परं मया प्रक्रमेन तदपि सुज्ञातत्वात्सूचित मेव। तथाहि—गुरुशिष्यादिषद्यापि त्रिपञ्चसप्तमी तारा त्याज्या, केवलं तत्र मिथा गण्यत इह तु गृहेशभाद्गृहभ यावद्गण्यं, गृहेशस्यैव प्रीतेरिष्टत्वात्। आह च सारंगः—

"गणयेत् स्वामिनक्षत्राद्यावद्धिष्ण्यं गृहस्य च।
नवभिस्तु हरेद्भागं शेष तारा प्रकीर्तिता ॥ १ ॥
शान्ता१ मनोरमा२ क्रूरा३ विजया४ कलहोद्भवा५।
पद्मिनी६ राक्षसी७ वीरा८ आनन्दा९ चेति तारकाः ॥२॥

अथायाद्या वर्गादिन्यस्ते—यथा कस्यचिद्गृहस्य दैर्घ्ये सप्त हस्ता नवाङ्गुलानि च हस्त७ अंगुल ९। विस्तारश्च पञ्च हस्ता' सप्ताङ्गुलानि हस्त६ अं ७। द्वावपि हस्ताङ्को चतुर्विंशत्या सगुण्याङ्गुलानि मध्य पातयन्ते जाता दैर्घ्याङ्कः सप्तसप्तत्यधिकं शतमङ्गुलानि १७७। विस्ताराङ्कस्तु सप्तविंशं शतं १२७। द्वयोरप्यङ्कयोर्मिथो घाते जातं द्वाविंशतिसहस्राः चतुःशतस्यैकोनाशीतिश्च २२४७९, इदं क्षेत्रफलं। अष्टाभिर्भागे शेषं सप्त ७। सप्तमो गजायस्तस्य गृहस्येत्यागतं १। अथ भं—क्षेत्रफल२२४७९मष्टभिर्गुणितं जातं लक्षमेकोनाशीतिसहस्रा अष्टशती द्वात्रिंशच्च १७९८३२। तस्य सप्तविंशत्या २७ भागे शेष द्वादश १२ अश्विनीतो द्वादशमभमुत्तर फल्गुनी तस्य गृहस्येत्यागत। तच्च गृहं कल्पनया पूर्वाभिमुखं, तेनोत्तरफल्गुनी भं दक्षिणभित्तौ समागतत्वान्मध्यं२। अथ व्यय—भाङ्को द्वादश, तस्याष्टाभिर्भागे शेष चत्वारः४, चतुर्थः पैशाच् व्ययः३। अथांशः—तस्य गृहस्य नक्षत्रमवा ध्रुवसंज्ञा, तद्वर्णाङ्को द्वौ, व्ययाङ्कश्च चत्वारः, आभ्यां सहित क्षेत्रफलं जात २२४८५। तस्य त्रिभिर्भागे शून्यशेषत्वाद्राजांशस्तद्गृहस्य४। चन्द्रबल

नक्षत्रोऽस्मसरे तर्क५ । राशिचक्रे तथैव चस्मरे । अत्रायं श्लोकम्—गृहेभस्य जन्मभ कस्मनया भनिष्ठा ततो गमने उत्तरफल्गुन्यष्टमी तारा६ ॥

अथ वास्तुप्रारंभे मासानाह—

वैशाखे श्रावणे मार्गे पौषे फाल्गुन एव च ।
कुर्वीत वास्तुप्रारंभं न तु शेषेषु सप्तसु ॥ ७५ ॥

व्याख्या—वास्तुप्रारम्भमिति सूत्रधारशिलान्यासादिकर्मोपक्रममित्यर्थः । न शेषेषु, यदुक्तं—

"शोकं१ धान्यं२ मृत्युः३ पशुहानिं४, द्रव्याप्तिं५ नैःस्वं६ युद्धं७ भृत्यनाशम्८ ।
स्वं९ श्रीप्राप्तिं१० वह्निभीतिं११ च लक्ष्मीं१२, कुर्युश्चैत्राद्या गृहारम्भकाले ॥ १ ॥"

इति दैवज्ञवल्लभे । अत्र मासाः शुक्लप्रतिपदाद्याश्चान्द्रमासा एव ग्राह्याः ॥

अथ संक्रान्तिविशिष्टान् सौरमासानाह—

धामारभेतोत्तरदक्षिणास्यं, तुलालिमेषर्षभभाजि भानौ ।
प्राक्पश्चिमास्यं मृगकुंभकर्कसिंहस्थिते द्व्यंगगते न किञ्चित् ॥७६॥

व्याख्या—तुलावृश्चिकमेषवृषस्थेऽपि पूर्वोक्तचान्द्रमासचतुष्के एव न तु सर्वमासेष्विति स्वयं ज्ञेयं । द्व्यंगा द्विस्वभावा राशयः । न किञ्चिदिति चतुर्दिग्मुखमपि नारभेतेत्यर्थः । 'मेषवृषसिंहस्थेऽर्के पूर्वामुखे गेहे कृते राजभयं । वृषकन्यामकरस्थेऽर्के दक्षिणामुखे गेहे कृते पुत्रादिमृत्युः । मिथुनतुलाकुम्भस्थेऽर्के पश्चिमामुखे गेहे कृते संतापादि । कर्कवृश्चिकमीनस्थेऽर्के उत्तरामुखे गेहे कृते कुलक्षयः' इति तु नारचन्द्रटिप्पनके ॥

अस्यां दिशि प्रथमं खननारंभं कार्यं इत्याह—

भाद्रादित्रित्रिमासेषु पूर्वादिषु चतुर्दिशम् ।
भवेद्वास्तोः शिरः पृष्ठं पुच्छं कुक्षिरिति क्रमात् ॥७७॥

व्याख्या—अत्र वास्तुना दक्षिणपार्श्वोपरि सुप्तस्य नागस्याकारेण स्थापना यथा—

(समीपस्थ चक्रे विलोक्यता)

ततो भाद्रपदादिमासत्रिके प्राच्यां वास्तोः शिरः दक्षिणस्यां पृष्ठं पश्चिमायां पुच्छं उत्तरस्यां कुक्षिः । मार्गशीर्षादिमासत्रिके दक्षिणादिचतुर्दिक्षु शीर्षादीनि फाल्गुनादित्रिके पश्चिमादिचतुर्दिक्षु ज्येष्ठादिमासत्रिके उत्तरादिचतुर्दिक्षु । अत्र भाव—कुक्षावेव प्रथमं खननारम्भः कार्यः । नान्यदिक्षु । यदुक्तं—

"शिरः खनेन्मातृपितॄन्निहन्यात्, खनेच्च पृष्ठे भयरोगपीडाः ।
पुच्छं खनेत्स्त्रीशुभगोत्रहानिः, स्त्रीपुत्ररत्नान्नवसूनि कुक्षौ ॥ १ ॥"

इति दैवज्ञवल्लभे । केचित्तु वास्तोर्वत्सनामाहुः । अनेन च वास्तोप्रमितकम्बेन व्याख्यातो विधि-वत् कार्यः । विधिविषमः पुनरेवं—

"ईशानादिषु कोणेषु वृषादीनां त्रिके त्रिके ।
शेषाहेराननं स्याच्च विलोमेन प्रसर्पतः ॥ १ ॥"

भावार्थः—संहारेण शेषस्त्रिभिस्त्रिभिर्मासैर्भ्रमति, ततो यदा मासत्रयं तन्मुखमीशाने तदा आ-ग्नेये मासत्रयं नाभिः, नैर्ऋते मासत्रयं पुच्छं, वायव्यं मुत्कलं, ज्ञेयः । यदा वायव्ये मुखं तदेशाने नाभिः, आग्नेये पुच्छं, नैर्ऋतं मुत्कलं एवं संहारेण शेषो भ्रमति । वृषादित्रिके ईशाने मुखं, सिंहा-दित्रिके वायव्ये, वृश्चिकादित्रिके नैर्ऋते, कुम्भादित्रिके त्वाग्नेये मुखम् । स्थापना यथा—

(समीपस्थपत्रे विलोक्या)

एवं च—

"विदिक्त्रयं स्पृष्टं त्रिष्ठेत् स्ववक्त्र १ नाभि २ पुच्छकैः ३ । शेषस्त्वाश्रितयं त्यक्त्वा मुत्कलात्कार्यमाचरेत् ॥१॥
नाभौ च म्रियते भार्या धन पुच्छे मुखे पतिः । इति मत्वा शिलान्यासे मुत्कले शुभमं त्यजेत् ॥२॥"

इति वास्तुशास्त्रे ॥

आयापुत्र्यस्वात्सर्वमाह—

समाधिकव्ययं कर्तुं समनामयमाशकम् ।
विरुद्धराशितारं च विनाऽन्यद्वेश्म शोभनम् ॥ ७८ ॥

व्याख्या—यत्रायेन समोऽधिको वा व्ययस्तद्गृहं त्याज्यमिति सर्वत्र भाव्यं । एतेन व्ययाद-धिक आयः श्रेष्ठः, सोऽपि विषमोऽतिश्रेष्ठ इति तात्पर्यात् । यदुक्तं—

"कुर्यात् स्थिराधिकायं स्वयोनिम शुभतारांशम्" । इति

यस्य गृहस्य नाम कर्तुर्नाम्ना समं । यत्र यमांशोत्पत्तिः । यस्य राशिना सह स्वामिराशेः षडष्टकमर्कं द्विद्वादशादिकमुत्पद्यते । यस्य च तारा स्वामितारातस्त्रिपञ्चसप्तमी स्यात् । चकारात् यस्य भं स्त्रीगणे स्वामिभयोन्या सह विरुद्धयोनिकं वा तद्गृहं त्याज्यं । यदुक्तं—
"नामविरुद्धे भवने न शुभं षडष्टके स्थित मरणम् । न धन द्विद्वादशके नवपञ्चमके त्वपत्यमृतिः ॥१॥
विपर्ने सप्तमतारे पञ्चमतारे च वैभवो हानिः । विपत्तृतीयतारे यमांशके गृहपतेर्मृत्युः ॥ २ ॥"

नाडीवेधस्त्वत्र नेष्ट एव, तदभावे योनिविरोधाद्विरोधात्मामप्युत्तमत्वसंभवात् । मन्वस्त्वेवं, परं यत्र गृहे द्विपाद् त्रिपाद् वा भं स्यात्तत्र कथं गृहस्य राशिः कल्प्यते, तत्कल्पनां च विना कथं षड-ष्टकादिर्विचार्यते ? उच्यते—यदा भपाद आनीयते । तथाहि—

'क्षेत्रफले रव १२ गुणिते भक्ते भन्नभमूमिभि १०८ शेषात् ।
स्रोकाभवभि शेष पादो भस्य वृषाद्युगम्यः ॥ १ ॥"

इति व्यवहारप्रकाशे । व्याहतगृहस्य मघुत्तराफल्गुनीति त्रिपादं, ततस्तत्रैवास्यार्थो भाव्यते—प्रागानीतं क्षेत्रफलं १२४७९, इदं द्वादशभिर्गुणितं जात सप्त कथा एकोनविंशतिसहस्राधिकस्य द्वाविंशतिश्च ७१९१२८ । पञ्चाधिकशतेन भागे शेषमष्टचत्वारिंशत् ४८ । स्वेके ४७ । तस्य नव भिर्भागे लब्धं पञ्च । वृषात् पञ्चमो राशिः कन्या । शेषं च द्वौ । उत्तरफल्गुन्यास्य द्वितीयः पादः तस्य गृहस्यैवागतं । ततश्च धनिकस्य धनिष्ठोत्तरार्धजन्मा जन्मराशिः कुम्भः, स च विषमः तस्मात्तृतीयस्य कन्याराशेः प्रीतिषडष्टकं 'मीनात्स्यादष्टमे प्रीतिः' इत्युक्ते ॥

वर्णानां वसाद्गृहेष्वायमुख्यवोर्व्यवस्थामाह—

क्रमाद्विप्राधिवर्णानां विषमायैर्ध्वजादिभिः ।
धीमन्निर्भीम निर्दिष्टं प्रतीच्यादिमुखं क्रमात् ॥ ७९ ॥

व्याख्या–विप्राणां ध्वजाये पश्चिमामुखं गृहद्वारं कुर्यात् ध्वजो हि प्राच्यां तिष्ठति, प्रतीचीमुखे च द्वारे स विप्राणां प्रवेशे संमुखः स्थितः शुभाय स्यात् । एवं सिंहाये उत्तरमुखं द्वारं क्षत्रियाणां गृहेषु दक्षिणदिक्स्थत्वात्सिंहस्य । एवं शेषेष्वपि भाव्यम् ॥

आयापवादमाह—

ये गृहेऽलिन्दनिर्यूहनिर्गमाद्याश्चतुर्दिशम् ।
न तेष्वायादिकं योज्यं प्रासमूषासु वास्तुन ॥ ८० ॥

व्याख्या–अलिन्द प्राग्रुकार्थः । निर्यूहो भित्त्यन्तर्बहिर्निर्गतो दारुविशेषो मर्दलाख्यमरिः । आद्येः मत्तवारिणादः ॥

गृहे सूत्रपातादाह—

सूत्रस्य सिद्धिर्वसुनामदस्तमैत्रस्थिरस्वातिशतर्क्षपुष्ये ।
न्यासः शिलायाः करपुष्यमार्गपौष्णध्रुवेषु श्रवणे च शस्तः ॥८१॥

व्याख्या–वसुनामं धनिष्ठा । मैत्राणि मृदुमानि । तिथिवारशुद्धिस्तु रिक्तादिवर्जनादेव । उक्तं च श्रवसंमुटीकायाम्—

"एकादशी द्वितीया पञ्चमी सप्तमी तृतीया च । प्रतिपद्दशमी श्रेष्ठा त्रयोदशी पौर्णमासी च ॥१॥
सूर्येन्दुजीवसौम्यानां भार्गवस्य च वासरे । सूत्रपातादिकं कार्यं निष्पत्तिमभिवाञ्छता ॥२॥"

गृहनिवेशे लग्नबलमाह—

चरादन्यत्र लग्नेन्द्वोः शुभे संयुक्तदृष्टयोः ।
कर्म१०स्थितेषु सौम्येषु गेहारंभः शुभावहः ॥८२॥

व्याख्या–चरादन्यत्रेति स्थिरे द्विस्वभावे वा लग्ने, चन्द्रेऽपि च स्थिरद्विस्वभावराशिस्थे ॥

केन्द्रत्रिकोणगैः सौम्यैः क्रूरैः शत्रुत्रिलाभगैः ।
शुभाय भवनारंभोऽष्टम क्रूरस्तु मृत्यवे ॥८३॥

व्याख्या–मृत्यवे इति गृहस्वामिन इति शेषः । विशेषस्तु—

"गुरुर्लग्ने भृगौ शुक्रः स्मरे ज्ञः सहजे कुजः । रिपौ भानुर्यदा वर्षशतायुः स्यात्तदा गृहम् ॥१॥
स्थितौ कर्मे गुरुः केन्द्रे से बुधो रविरायगः । निवेशे यस्य तस्यायुर्वर्षसमः शरदां शतम् ॥२॥
त्रिषष्ठगुरुपञ्चमस्थैः सूर्यारिस्थसितैर्भवेत् । प्रारंभः सधनो यस्य तस्यायुर्दे समाप्यते ॥३॥
व्योम्नि चन्द्रः सुरे जीवो लाभे भौमशनैश्चरौ । यस्य वाम्न समाशीति स्थितिस्तस्य श्रिया युता ॥४॥
स्वोच्चस्थे लग्गे शुक्रे१ हिबुकस्थेऽथवा गुरौ२ । स्वोच्चे मन्देऽथवा लाभे१ वाम्नः सश्री स्थितिश्चिरम् ।५।"

चिरमिति जनितापुरित्यर्थः । येऽमी गृहारम्भप्रे विशेषा उच्यमानाः सन्ति ते जिनालयादि-मारंभलग्नेष्वपि योग्याः । यथा—

"स्वर्क्षे चन्द्रे विलग्नस्थे जीवे कन्द्रवर्तिनि । मत्रेलग्नीयुते यान्ति भूरिकालमवस्थितिः ॥६॥
स्वमित्रोच्चगृहांशस्थैस्तद्गृहस्थाभिरमासते । स्वगैरन्त्यगतैरन्ये नीचगैर्ध्यापि निघनाः ॥७॥
मनन्त्यगे सितेज्येन्दुज मराशिविलग्नपैः । स्वोच्चस्वश्रेत्रमागर्थमवश्च्ध्रीर्डार्यदं गृहम् ॥८॥
गृहिणीन्दो गृहस्थोऽर्के गुरौ सौम्ये सिते धनम् । विबले नाशमायाति नीचगऽस्तंगतेऽपि च ॥९॥"

इति दैवज्ञवल्लभे । तथा—

'गृहेषु यो विधिः कार्यो निवेशनप्रवेशयोः ।
स एव विदुषा कार्यो देवतायतनेष्वपि ॥१॥"

इति व्यवहारप्रकाशे ।

लग्ने दोषमाह—

वर्णेशो दुर्बलः कुर्यादावर्षादन्यहस्तगम् ।
एकोऽपि चूनकर्म१०स्थ परांशे स्याद्यदि ग्रह ॥८४॥

व्याख्या–कुर्यादिति गृहमिति शेषः । परांशे इति परकीयनवांशे उत्तरार्धोक्तयोग केवलजा-स्वनेकान्तः पूर्वार्धोक्तयोगमिलने सैकान्त एव, द्वाभ्यां परनवांशगाभ्यां तु सकाशेऽपि गृह मान्यः स्यात् ॥

यात्रानिवृत्तमृपादेः सामान्येन सम्यगृहे वा प्रवेशविधिमाह—

गृहप्रवेशं सुविनीतवेषः, सौम्येऽयने वासरपूर्वभागे ।
कुर्याद्विधायालयदेवतार्चां, कल्याणधीभूतबलिक्रिया च ॥८५॥

व्याख्या–सुविनीतोऽनत्युद्भटः पवित्रोचितश्च । सौम्ये इति उत्तरायणे । यदुक्तं—

"सौम्येऽयने कर्म शुभं विधेयं, यद्गर्हितं तत्खलु दक्षिणे च । "

अत्र शुभमिति, यदर्थ—

"मासादिसंख्यानियतं सीमन्तोन्नयनादिकम् ।
याम्यायनादौ तत्सर्वं क्रियमाणं न दुष्यति ॥१॥'

इति त्रिविक्रमः । अधारित्यादावधिकमासक्षयमासावपि तत्र न दुष्यावित्यपि । पूर्वभागे इति चाटत्यर्के इति भावः । आलयेति वास्तुशास्त्रोपदिष्टं वास्तुपूजनं भूतबलिं च दिक्षु विदिक्षु विधाय । कल्याणधीरिति तदानीं सद्बुद्धिरेवानेयेति भाव ॥

वारानाह—

प्रविशेद्वेश्म वारेषु हित्वार्कक्षितिनन्दनौ ।

१ नविशब्दितदितेऽपि पाठान्तरम्

भेश्च पुष्यध्रुवस्वातिधनिष्ठामृदुवारुणे ॥ ८६ ॥
विधाय वामत सूर्यं पूर्णकुंभपुरस्सर ।
गृह प्रविशेन्मुख्य तद्दिग्द्वाराधिष्ण्ये विशेषत ॥८७॥ युग्मम् ।

व्याख्या—प्रविशेदिति चन्द्रे गोचराष्टकवर्गविधिना शुद्धेऽपि विधौ विष्कंभादिकुयोगादर्भ चेति लग्नमूर्त । यदुक्तं—' वारेऽस्मिन्नस्मकाले विवाहादिकेऽपि शुभदस्तेति " व्यवहारप्रकाशे । दिं लेति रविकुटया रोगादशुभकार्यकारित्वात् । भेश्चेति यदुक्तं—

' विशाखासु रात्रौ मुखो दारुणेषु, मघार्द्रा मघायुग्मेषु विशीर्षः ।
गृह प्रविशते चहिना वह्निधिष्ण्ये, भरैः क्षिप्रधिष्ण्येश्च मूलोऽपि मात्रा ॥१॥"

इति दैवज्ञवल्लभे । पूर्णकुंभेति कलशकलशस्नानप्रदः कुलेश्वरः । गृहं प्रविशेन्मुखमिति अत्र भावः—पूर्वाभिमुखे गृहे पूर्वद्वारकेषु कृत्तिकादिसप्तभेषु प्रवेशशुभविकारः, तेन पूर्वोक्तगुणयुतमपि प्रवेशम यदि गृहाभिमुखदिग्द्वारके स्यात्तदाऽतीव शुभं । विशेषस्तु—

'सर्वमहीर्विमुख प्रवेशनं यात्रावत् प्रयत्नेन ।
नैमित्तीम्यसमेतं शुभमदं कीर्तितं मुनिभिः ॥ १ ॥'

इति श्रद्धः । तथा नव्यगृहप्रवेशे शुक्र संमुखदक्षपाश्वः । यत् त्रिविक्रमः—

"स्थवेत् कुमारी मरणाय शुक्री गृहप्रवेशके ।
यात्रासु च प्रवेशवर्ज्यं संमुखवर्जिनी ॥ १ ॥"

अत्र गृहप्रवेशके इति नव्यगृहप्रवेश ॥

लग्नबलमाह—

जन्मराशिविलग्नाभ्यां प्रथमोपचयस्थितम् ।
लग्नं स्थिरं सर्वशाक्ष प्रवेशे सन्निरिष्यते ॥ ८८ ॥

व्याख्या—प्रथम जन्मराशिजन्मलग्नलग्नमेव लग्नं प्रवेशे श्रेयः । यतः—

"स्वनक्षत्रे स्वलग्ने वा स्वमुहूर्ते स्वके तिथौ ।
गृहप्रवेशनमस्य सर्वमेतत् कारयेत् ॥ १ ॥"
शुरकर्म विवाहं च यात्रां चैव न कारयेत् ।"

ताभ्यामुपचयरूपोऽपि राशिर्लग्ने शस्त । यस्तुक्त —

"आरम्भरा१ मनहरो२ मनद३ सुलभ४ पुत्रान्तको५ प्ररिगणरा६ऽथ नित्यमिर्भास्७ ।
मानान्वकृत्८ विरक्तदा९ऽर्थ१ चर्माप११मीदो१२ च मर्मेषस्तकुदवाच विक्रमराधिः ॥१॥"

स्थिरमिति सामान्योक्तेऽपि मार्गं स्थिरं भाव, न स्थापत्यं । अनेन कुंभकुंभयोरुपलक्षणे (?) लग्न लग्नयोरेव च प्रवेशः श्रेयः तयोरेव प्राच्यत्वादिति भाव । सर्वसमेति चकारादुक्तिलक्षणाभावादपि लग्नादौ प्रवेशे शुभो न चराणामेव कर्मांशानां वोरकेः तथाहि—

'पुन प्रयाणं मेषे स्यान्मृत्युः कर्के शुभे हतः ।
कान्यमानो मृग कर्मरोधेश्च फलभीरुतम् ॥ १ ॥"

इति प्रस्तुतः । ग्रहसंस्था तु या गृहनिवेशने उक्ता सैव गृहप्रवेशेऽपीति पृथग् नोक्ता ।
ग्रहाणामुत्तमादित्रिभंगी स्वेवं ज्योतिषसारे उक्ता—

"कूरा तिछक्कारसगा सोमा किंदे तिकोणगे सुहया। कूर सुह अट्ठ असुहा सेसा मज्झिम गिहारंभे ॥१॥
किंदुसमति१२ कूर असुहा तिछगारस सुहा सव्वे। कूरा बीआ असुहा सेस समा गिहपवेसे य ॥२॥"

स्थापना—

ग्रहसंस्थेर्गृहनिवेशप्रवेशयोः—

	उत्तम	मध्यम	अधम
रवि	३-६-११	९-५	८-१-४-७-१० -१२-२
चन्द्र	१-४-७-१० -९-५-२-११	८-३-६-१२	
मंगल	३-६-११	९-५	८-१-४-७-१०-१२-२
बुध	१-४-७-१० -९-५-२-११	८-३-६-१२	
गुरु	१-४-७-१० -९-५-२-११	८-३-६-१२	
शुक्र	१-४-७-१० -९-५-२-११	८-३-६-१२	
शनि	३ ६-११	९-५	८-१-४-७-१०-१२-२
राहु	३-६-११	९-५	८-१-४-७-१ -१२-२

विशेषस्तु—

"रात्रौ विवाहभे लग्नः सम्मुखे स्थिरोदये ।
वधूप्रवेशो नैवात्र प्रतिशुक्रादर्शं विदुः ॥ १ ॥"

इति मार्तण्डः । तथा—

"पुनर्वसौ च सुविज्ञानवृद्धस्य निर्मितिः स्मृता ।
विधिर्विष्णुमान्तरे प्रवेशनं च तत्र तु ॥ १ ॥"

इति रत्नमालायां । अत्र पुनर्वसाविति तस्य देवमातृस्वामिकत्वात् । विधिर्वीति अभिजिद्विष्णू नक्षत्रयोरन्तराले, सृष्टिपालनकर्तृस्वामिकत्वात्तयोः । अस्योत्तमस्य लग्नयोरन्तरे तत्र प्रवेशः कार्यः ॥

॥ इति वास्तुद्वारम् ॥ ९

॥ इति श्रीमति आरम्भसिद्धिवार्तिके नाम१ वास्तुनिवेशप्रवेशपरीक्षात्मकश्चतुर्थो विमर्शः सम्पूर्णः ॥ ४

"श्रीसूरीश्वरसोमसुन्दरगुरुशिष्याग्रणी
गच्छेन्द्रः प्रभुरत्नशेखरगुरुर्दीव्यते साम्प्रतम् ।
तच्छिष्याणुहेमहंसरचितस्यारम्भसिद्धेः सुधी
शृङ्गाराभिधवार्तिकस्य समभूत्तुर्यो विमर्शोऽर्थतः ॥ १ ॥"

पञ्चमो विमर्शः ॥ ५

॥ विलग्नद्वारम् ॥ १०

अथ विलग्नद्वारमाह—

लग्नं विवाहे दीक्षायां प्रतिष्ठायां च शस्यते ।
रवौ मकरकुंभस्थे मेषादित्रयगेऽपि च ॥ १ ॥

व्याख्या—दीक्षायामिति उपस्थापनाऽपि दीक्षैव प्रतिष्ठा बिम्बबिम्बप्रासादादीनां । चोऽत्र समुच्चयार्थः, तेन राज्याभिषेकसूरिपदाभिषेकयोरपि ग्रहण । शस्यते इति अभ्युदयारम्भेषु सर्वेषु मन्यते । एतानि कार्याणि शुद्धलग्नबलेनैव कार्याणि, नान्यथा । शेषकार्याणि तु दिनमध्यप्राप्ते सत्यां शुभमुहूर्तमात्रेऽपि कार्याणीति भावः । ननु यदि जन्मलग्नाच्छुभाशुभं स्यात्तदा विवाहादि-लग्नानामविचारणे किं प्रयोजनं ? अथ चेदेषामेव प्राधान्यं तदा जातकादिशास्त्राणामानर्थक्य-प्रसङ्गः । नैवं, यतो जातकादौ शुभाशुभफलमुक्तं तस्य विवाहादिलग्नबलेनाधिक्यं न्यूनता वा स्यात् यथा किल जन्मफलं शुभमपि दुष्टाम्बेशमलीमसकालिकलग्ने दशापतिवर्णादीनां लग्नादिस्थलेनेन्दोर्मित्रयोरुपचयत्रिकोणस्थित्यादिस्वामयनाद शुभेतरमुक्तं बृहज्जातके, तथाहि—

"पाकस्वामिनि लग्नगे सुहृदि वा वर्गस्य सौम्येऽपि वा
प्रारब्धा शुभदा दशा त्रिदशषड्लाभेषु वा पाकपे ।
मित्रोच्चोपचयत्रिकोणमदने पाकेश्वरस्य स्थित-
चन्द्रः सत्फलबोधनानि कुरुते पापानि चातोऽन्यथा ॥ १ ॥"

अत्र पाकस्वामिनीति दशापतौ । अपि च मालिनी जन्मलग्नमशुभमपि तल्लग्नविवाहादि-लग्नबलाच्छुभमपीति सर्वमनवद्यम् ॥

'विवाहादौ स्मृत सौर'[1] इति वचनात्सम्मानयोर्मेषादिसंक्रान्तिप्रवृत्तानां सौरमासानां नियम उक्तः । अथ चान्द्रमासाभिधमाह—

माघफाल्गुनयो राधज्येष्ठयोश्चापि मासयोः ।
लग्नं श्रेय परे स्यातुस्तद्वत्कार्तिकमार्गयोः ॥ २ ॥

व्याख्या—राधो वैशाख । एते शुक्लप्रतिपदाद्यान्त्याः मासा एव मताः । श्रेष्ठयोरिति, ननु ज्येष्ठे तावन्मिथुनसंक्रान्तिः स्यात् सा च प्रागपि प्रायोक्ता, ततः किमिति पुनर्ज्येष्ठोपन्यास ? उच्यते—आषाढमासे मिथुनसंक्रान्तावपि लग्नं सर्वथा निषेधार्थं । कैश्चिन्मिथुनसंक्रान्तौ सत्यामा षाढस्य शुक्लदशमीं यावदापद्विवाह भाद्रतोऽपि । तथा च त्रिविक्रमः—"कैश्चिदिद्दत्य्यंसा शुभेन दीयि" । कार्तिकिति कार्तिकमार्गशीर्षयोर्मध्यमत्वात् हीनवादिविवाह स्यादिति भावः, परं कार्तिक-शुक्लैकादश्यनन्तरमेवेत्यूचं । यदुक्तम्—

कार्तिकमासे शुचिर्गुरोर्विलोक्या देवम् चन्द्रबलम् ।
जागृयुते विष्णौ देवोत्थानादनन्तरं स्यात् ॥ १ ॥"

---

१ दर्पोऽस्य वर्गोऽस्तीति च प्रत्यन्तरे

इति व्यवहारप्रकाशे। एतेन शेषेषु षट्सु चान्द्रमासेषु कर्म न मासमबेत्यर्थः। पाकर्मीकार स्त्वाह– "चतुर्षु कार्तिकादिमास त्रिकेषु क्रमाच्चत्वारि सिंहराशिलग्नान्यमृतस्वभावानि, तथाहि–कार्तिकादिमासत्रये धनुःसमं कुर्म, माघादिमासत्रये सिंहलग्न, वैशाखादित्रये वृश्चिकलग्नं, श्रावणादित्रिके कुम्भलग्नं च। एषां काले अमृत मध्यमांशकोदये सर्वकार्यसिद्धिः॥

अथ येषु सत्सु कर्म न कुर्यात् तानाह—

जीवे सिंहस्थे धन्वमीनस्थितेऽर्केविष्णौ निद्राणे चाधिमासे च लग्नम्।
नीचेऽस्त वाते लग्ननाथेऽशये वा, जीवे शुक्रे वास्तंगते चापि नेष्टम्॥३॥

व्याख्या–सिंहस्थे इति यदाहुः सप्तर्षयः—

"गुरुमघायां पुरुष हन्ति मान्ये स्थित स्त्रियम्। उत्तराफल्गुनीपादे द्वयं हन्ति न संशयः॥१॥
गोदावर्युत्तरतो यावद्भागीरथीतटं याम्यम्। तत्र विवाहो नेष्टः सिंहस्थे देवपतिपूज्ये॥२॥"

केऽप्याहुः–यावत्पूर्वमेषां मोक्ष्यते तावत् सिंहस्थदोषो गरीयान्। मण्डीनकः—

"पितृभे यदि सुरपूज्यो नीचर्क्षे वाऽथवाऽरिसंयुक्तः।
कन्यां न वैधव्यं प्रयाति संवत्सरे वह्निः॥१॥"

यदि तु मघामुक्तीर्णस्तदा न तादृग्दोषः। तेन कन्याधिकासक्रमणादुत्क्षेमाद्वाधिक्षमादिहेतुना वा संपूर्णसिंहस्थस्य त्यक्तुमशक्यत्वे ते मघास्थमेव जीवं त्यजन्ति। आहुश्च—

'वदवोऽप्यर्थं जगदुः सिंहारूढाऽपि वृत्रशत्रुगुरुः।
समतिक्रान्तमघर्क्षो न विरुद्ध' सर्वकार्येषु॥१॥"

पराशरस्त्वाह—

- सिंहस्थे क्षेन यथायाः पञ्च नवांशा' सिंहस्य मुक्तास्तदा देशविशेषेण सिंहस्थदोषो न भवति। तथाहि—

"सिंहस्थे ज्योऽनुसिंहांशाच्चाह्नवीतीरयाम्ययोः।
न दुष्टो गंगयोमध्यदेशेषु तु स दुष्करः॥१॥"

सत्यपस्त्वाहु–"देशविशेषात् सिंहस्थे गुरु भाविवोऽप्यदुष्ट एव। तथाहि—

"भागीरथ्युत्तरे तीरे गोदावर्याश्च दक्षिणे।
विवाहो व्रतबन्धो वा सिंहस्थे ज्य न दुष्यति॥१॥"

अन्ये त्वाहु –" मेषस्थेऽर्के चेत्सर्व गृह्यते तदा मुक्तमघस्य सिंहस्थे ज्यस्य न दोषः'। प ठन्ति च—

'सिंहहिम जइ जीवा महभुत्तं होइ जइ रवि मेसे।
ता कुणह निञ्चिसंकं पाणिग्गहणाइ कज्जाणं॥१॥"

इह च मम्यास्वरसंवादो विवाहकालमाश्रित्य वार्तितः। प्रतिष्ठादीन्यपि प्रमेयकार्येष्वप्येतदनुसारेण ज्ञातव्यम्। एवमन्येऽपि। धन्वमीनेति, अत्र विचारः—

'हंसे न निन्द्यो यदि फाल्गुने स्यादजस्तु वैशाखगता न निन्द्यः।
मध्यास्थितो ह्यापि कर्मगायी, मृगस्तु पौषेऽपि गतो न निन्द्यः॥१॥"

इति विद्याधरीविलासग्रन्थे । केचिदिदं वृत्तमेवं पठन्ति—

"मघो न निन्द्यो यदि फाल्गुने स्यादजस्तु चैत्रेऽपि मतो न निन्द्यः ।
मृगस्तु पौषेण च संप्रयुक्तो, वसिष्ठगर्गादिभिरेवमुक्तम् ॥१॥"

अस्मिन् पाठेऽयं विशेषः—चैत्रमासेऽपि यदि मेषेऽर्कः स्यात्तदा अयं गुरुमान्द्ये न दोषायेति । रत्नमालाभाष्ये लोकसूत्रे—

"कर्कोधिराशिस्थे च पूर्वार्धे पौषचैत्रयोः ।
अस्तमिते गुरौ शुक्रे त्यजेच्चूडादिकर्मणि ॥१॥"

अत्र पूर्वार्धे पौषचैत्रयोरित्येतदसममाप्तः श्रीपतिः आह—

"सौम्येऽयनेऽप्यधिकौ पौषचैत्रौ परित्यजेत् ।
पक्षोऽपरः शुभः ख्यातः चैत्रपुष्किमहुषः ॥१॥"

इदं दैवज्ञवल्लभे । निन्द्याम इति इदं वचो लोकरूपया आगमकार्तिकमुहूर्तकालयोरन्यतरकाले इत्यर्थः । अधिमासे इति यदाऽमावास्याद्वये एकस्मिन् संक्रान्तिर्भवेत् अन्या चान्यमासप्रतिपदि यदा संक्रान्तिहीनो मध्येऽधिकमासः । उक्तं च—

"एकोऽमावास्यायां भवेद्वयोः संक्रमः परो यदि ।
ऊर्ध्वं यायेत यदा तदाऽधिमासः शुभेऽनिष्टः ॥१॥"

विशेषस्तु—

"मासद्वयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् ।
प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तरः ॥१॥"

अत्र प्राकृत इति प्रकृतिर्धर्मकर्मव्यवहारस्तत्संबन्धी वर्षमध्येऽधिमासद्वये सति प्रथमाधिकमासे प्रथम एव मासो व्यवहारयोग्यो न द्वितीयः, द्वितीयेऽधिमासे तु द्वितीय एवेत्यर्थः । इदं कालनिर्णय ग्रन्थे । ब्रह्मसिद्धान्तेऽप्युक्तं—"वर्षमध्ये मासद्वयपाते प्रथममासपाते कर्मकृत्योऽपरस्त्वशुभ" इति । अधिमासे चेति चकारात् क्षयमासोऽपि क्षये त्याज्यः । स चैवं—यदैका संक्रान्तिः शुक्लप्रतिपदि जाता च तस्मिन्नेव मासेऽमावास्यायां तदा द्विसंक्रान्तिमान् क्षयमासः, स च कार्तिकमार्गशीर्षपौषाणामन्यतम एव स्यात् । उक्तं च कालनिर्णयग्रन्थे—

असंक्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटं स्यात्, द्विसंक्रान्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित् ।
क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यतः स्यात्, तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं स्यात् ॥१॥"

तथा—

"यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा ।
मलमासः स विज्ञेयः सर्वकार्येषु वर्जितः ॥१॥"

इति ग्रन्थम् । मीनचैत्रे चेति समांशयोगाभावे मीनचैत्रौ त्याज्यौ । यदुक्तं प्रश्नप्रकाशे—"मि१ दने१कनुला१धनकः४ रसा वृषग१वक२सीम१मीनस्थ४" इति । अस्तमितस्य तु सर्वथा नास्ति बल यतः गुरौ अस्तमिते अरितो वा विवाहादिकर्मसु सदसत्फल एव । उक्तं च—

'रविकिरणमध्यवर्ती चरति यदा सवितुर्मण्डले यातिः ।
तस्मात् दोषप्रयात् सोऽस्तं यातोऽपि मांगलिकः ॥१॥"

ग्रहाणां सामान्यत उदयास्तदिनसंख्या यथा ज्योतिषसारे—

'मस्तयमइ १६० छत्तीसा १९ तिमिरसुत्त १७२ दुग्गारमासा २५१ ।
तिमिरवसामा ३४२ मंगारयमाइ उदयदिवस कमी ॥ १ ॥
सुमर्यदि १२० सास १६ दसमा ३२ नंद ९ बमाठीस ४२ पच्छिमत्थदिणा ।
मोमाई ८८ पुन्वे बुद्धसिअ छत्तीस ३६ सगसमरा ७७ ॥ २ ॥"

ग्रहाणां पुरस्तादस्तमयनप्रकारस्त्वयं—

'सूर्यात् १२ शशधरः १७ भूमिपरिमिता १२ ईज्यः ११ नवा ९ भार्गवः १४,
कालांशाः कथितोऽनुभासगुरवः शास्त्रस्य मन्दस्य च ।"

अयं भाव—चन्द्रादिग्रहाणां रवेरेतावदंशान्तरागमनेऽस्तमयः स्यात् अन्यथा तूदय एवेति ग्रहलाघवमाध्यायी । अस्तं याते इत्युपलक्षणम्, तत्र उभयोऽप्यपि वा यदि कृष्णगुरुः कृशाङ्गो वा स्यात्तदाऽप्यशुभं छत्र । जीवे शुक्रे चाऽस्तमिति, यदुक्तः—

'अस्तमिते भृगुतनये नारी म्रियते बृहस्पतौ पुरुषः" इति

यदप्याहुः—

'अभिजिद्भास्त्यादिस्त्वरेवतीसंगते शशि ।
तदा लोपगते जीवे विवाहादि विवर्जयेत् ॥ १ ॥"

अस्यार्थं समन्वय—मासा किल सर्वेऽप्येकैकवर्णं नक्षत्रनामोऽङ्किताः । तथाहि—अश्विन्या आश्विनः, कृत्तिकया कार्तिकः, मृगशीर्षस्य मार्गशीर्षः पुष्यस्य पौषः इत्यादि । एवं चान्तरान्तरा यानि यानि भान्यवशिष्टानि अभिजित् १ शतभिषग् २ रेवती ३ पुनर्वसु ४ रूपाणि तेष्वागतो गुरुर्लोपगत इत्युच्यते, तस्मिन् सति शुभं न भवतीति । तथा—

"अस्तं गते भृगुसुते भवेद्यदि शुभोदयः ।
पुत्रादिकस्य जननी तदोढा कन्यका भवेत् ॥ १ ॥"

इति भारत ।

"शशाङ्कजो यदा दृष्टि गुरोरस्तमये यदि ।
पुत्रादिकस्य जननी तदोढा कन्यका भवेत् ॥ १ ॥"

इति गर्गः । दृश्या शुक्रास्तेऽपि न दुष्यति तु दिनशुद्धिमये । विशेषस्तु—यथा जीवेऽस्तं गते सर्वं नष्टं तथा तस्य मीनस्था (रेवा, दा) वपि । यदुक्तं विवाहपटले—

"वाक्पती मकरराशिमुपेते, पाणिपीडनविधिर्न विधेयः ।
तत्र दूषणमुशन्ति मुनीन्द्राः, कर्कटे परमनीचगतेऽपि ॥ १ ॥" इति

'दिवा नवैव नीचांशम्' इति तु ग्रन्थान्तरे । तत्र लौकिकमत्या भागा एव परमनीचो-द्भागाः पञ्च नीचांशमितांशोऽपाश्चत्यमाभाः सन्ति । अतत्र स्थाने पञ्चमांशोनागतं परम-नीचत्वेऽपि च यदुक्तं नियते तदोषकत्वमनुपपादिति ज्योतिर्विदः । एवं पूर्वे जीवे भिदम्य इत्र मन तस्य, पञ्चर्क्षमिश्रितऽर्के इत्यादिना च मासस्य शुद्धी इव । काश्चिन्मासशुद्धिं दिनशुद्ध-

पुरी च 'रोहणस्य न रोहे' (मिश्रद्वार श्लो० ६) इत्यादिना 'मघादे मृगरेवर्ये' (मिश्रद्वार श्लो ९) इत्यादिना च घटयति । समयशुद्धिस्त्वेवं—निशीथमध्यंदिनयोः सन्धिकाले खप न मार्गं । भद्रबाहुः—

"निवसति मुहूर्तकाले महानिशायां च दिनदल यस्मात् ।
एस पूर्वं एस परतस्तस्माद्दर्भोयरपकाभि ॥ १ ॥"

यत्तु केऽप्याहुः—दिनक्षयपर्वे प्रतिष्ठाविवाहादिकर्म न स्यात् यत एवोक्तं पूर्वमेवेशाधिकारे—'सौम्येऽयने वासरपूर्वभागे' (वास्तुद्वार श्लोक ८५) इत्यादि तदयुक्तमिव विभाति विना पवर्पर्ववमस्य शुभकार्येष्वनुपादानमात्रत्वात् । तथा च वक्ष्यति—"विवाहे त्वर्कोर्जी त्रिरिपुनिधनायेषु शुभदौ" (मिश्रद्वारश्लोक १६) न हि तत्र विवाहप्रकरणेऽर्कस्यानिष्टत्वमपराह्नं विना संभवतीति परमपराह्ने प्रतिष्ठादिशुभकार्यप्रवृत्तिः प्रायो न दृश्यते विवाहस्य त्वपराह्ने प्रवृत्तिः क्वचिद् दृश्यतेऽपि, तदत्र युक्ताः प्रमाणम् ॥

जीर्णे शुक्रोऽह्नानि पञ्च प्रतीच्यां, प्राच्यां बालस्त्रीण्यहानीह हेय ।
त्रिघ्नान्येवं तानि दिग्वैपरीत्ये, पक्षं जीवोऽन्ये तु सप्ताहमाहुः ॥ ४ ॥

व्याख्या—जीर्णे इत्यनेनास्तसूचा अस्तेऽभ्युदये सन्निधर्थः । बाल इत्यनेनोदयसूचा नवोदितः सन्नित्यर्थः । त्रिघ्नानीति त्रिगुणानि पञ्चदश दिनानि नव चेत्यर्थः । एवमिति जीर्णो बालश्च क्रमात् । दिग्वैपरीत्य इति यदि प्राच्यामस्तमेति प्रतीच्यां चोदेति इति तदयं विमर्शः—प्राच्यामुदित शुक्रे बालत्वात् त्यागः, प्रतीच्यां तु नव दिनानि । प्राच्यामस्तमेष्यन् स वृद्धत्वात् पक्षं त्याज्यः, प्रतीच्यां तु पञ्चाहं । पक्षं जीव इति । गुरुस्तु नियोदितत्वे चास्तोऽप्यभिमुखत्वे च पक्षमेव त्याज्यः । 'गुरुरपि प्राग् बालः पश्चाद् वृद्ध' इत्येके । गुरोस्तु पूर्वस्यपश्चिमयोरस्तौ न स्तः । अन्ये तु (स्थिति) सप्ताहमाहुः तयोर्गुरुशुक्रयोरुभयोरपि विशेषतयेऽस्ते च बाल्ये वार्धके च सप्ताहमेवाहुः । अनयोर्बाल्ये वार्धके च सति कर्म न मान्यमिति तात्पर्यं । "इदं च बाल्यवार्धककल्पना निर्विकल्परूपकल्पनामात्रमेव कृता न तु तात्त्विकीति एतन्मतमाप्ये" । विशेषस्तु—

"मरिगमनीए चले अत्तमिए कम्मराशि मिसिमाहे ।
अवसे रविगुरुसुक्के सामि जदिए नयद कम्मं ॥ १ ॥"

एते सर्वत्र मङ्गले सम्मताः ॥

॥ इति विलग्नद्वारम् ॥ १०

॥ अथ मिश्रद्वारम् ॥ ११

अथ मिश्रद्वारं व्याचष्टे तत्प्रथमं लग्ने ग्रहगोचरशुद्धिमाह—

लग्ने गुरोर्बलस्याथ प्राह्यं चान्द्रबलं बुधैः ।
शिष्यस्थापककन्यानां जीवेन्द्वर्कबलानि च ॥ ५ ॥

तथाहुरुस्या सप्त इति सप्तसमये । गुर्वोरिति दीक्षाप्रतिष्ठाकर्मयोर्गुर्वोः विवाहकर्मे तु वरस्य । चन्द्रबलमिति प्रागुक्तविधिना राशिगोचर१ नवांशगोचर२ष्टवर्गशुद्धि३शुभतारा४शुभावस्था५ वामवेध६ शुभकरणप्रवास७ मित्राधिमित्रगृहस्थिति८ सौम्यगृहस्थिति९ मित्राधिमित्रांशस्थिति१० सौम्यांशस्थिति११मित्राधिमित्रग्रहयुति१२ सौम्यग्रहयुति१३ मित्राधिमित्रग्रहदृष्टि१४ सौम्यग्रहदृष्टि१५ प्रकारपञ्चदशके(मे)नापि प्रकारेण चन्द्रानुकूल्यबलं ग्राह्यमेव । यदुक्तं—

'सर्वेषामृक्षाणामेवं प्रकारस्यान्यतोऽपि पश्चात् ।
चिन्त्यं यतः शशाङ्के बलिनि समस्ता ग्रहाः सबलाः' ॥ १ ॥"

शिष्यति शिष्यो दीक्षणीयः परे स्थाप्यमाना वा, स्थापके यः प्राज्ञादिभ्य जपति । जी वेमुखैरिति पञ्चान्यवस्थ्यमाणानि । यदुक्तं—

"रविचन्द्रजीवैः सबलैः शुभदं स्याद्गोचरं' इति

ग्रहाणां बलतारतम्यादिविभागश्चैवम्—

"पूर्ण२० सदा शुभफलमूनं पादेन१५ गोचरं प्रोक्तम् ।
वेधाद्यमर्धमान१० पादफलं५ हरित' सचर ॥ १ ॥"

इदं सामान्येन सर्वग्रहाणामित्योक्तं । चन्द्रस्य तु विशिष्याह—

"एतानि गोचरबल१मष्टक२तारोत्थ३वेध४पक्षभवम्५ ।
क्रमसस्थारा१वेधज२पक्षभवानी३ह गौणानि ॥ २ ॥

क्रमश इति एतानि बलानि यथोत्तरं न्यून१न्यूनतर२न्यूनतमानि३ । आद्ययोस्तु स्वरूपमाह—

"ग्रहगोचर१ष्टवर्गौ२ तुल्यबलौ शुद्धिकरणात्वनयोः ।
एकेनापि बलेन भावेन भवेत्सुशुद्धिरिह ॥ ३ ॥
चन्द्रात्याज्य हि भवेत्पराऽष्टवर्गोद्भिनोक्ष्यते शुद्धिः ।
गोचरतोऽष्टकवर्गो बलवानुक्तस्तथाचार्यैः ॥ ४ ॥
तस्मादष्टकशुद्धिर्गुरोर्विशेषेण रेखया चन्द्रस्य ।
निधना८न्त्या१२म्बु४गतेऽपि रेखाधिक्यात्सुशुद्धिः स्यात् ॥ ५ ॥
समशुद्धिरपि ग्रहा शुद्धिपदेऽपि भवेच्छुभा रेखा ।
शुद्धिस्तस्य न रेखा यदा तदा बिन्दुमात्रितीयपतः ॥ ६ ॥
मित्रग्रहस्य रेखा समरेखां शुद्धिमुत्तमां कुरुते ।
सामान्येन मुनिभिर्न अधिकाऽपि प्रशस्यते रेखा ॥ ७ ॥
समशुक्लामपक्षतः शुद्धिपदे रेखिकामृते वेधात् ।
शुभदे गृहे सति शुभा शुद्धिः स्यात् प्रोच्यते विबुधैः ॥ ८ ॥

तथा—

भवमध्यपथमगतः समरेखोऽप्यधिकशुभफलः सूर्ये ।
संक्रमकालेऽनुबलात् समाऽपि सर्वत्र शुभदोऽर्कः ॥ ९ ॥

तथा—

दशमासात्पूर्वं केवलमन्नकेन किया विवाहः स्यात् ।
प्रतिर्निर्वाकोऽस्य स्त्रीस्वयाः पूजनाद्वारः ॥ १० ॥"

अत्र दशमासादिति वर्षादिति शेषः । इदीदं सन व्यवहारप्रकाशे ।
"जन्मद्विपञ्चनवमपुनगः वर्षात्तु, पूजां च मास्मति न चाष्टचतुर्मंवस्थः ।
जीवविजन्मवसमारिगतस्तु पूजामिष्टेऽकगाविदपि नाष्टचतुर्मकस्थः ॥ १ ॥"

इति तु व्यवहारसारे । अत्र न चेति वचनः पूजां नेऽप्यति वचनात्समशुभत्वात् पूजयाऽप्यशुभस्य न स्यादिति भावः । लगिस्त्वाह—"गोचरविरुद्धे जीवे पैराणमन पूजा दसममार्गे" ॥

अथोक्तशेषां मासशुद्धिं विननक्षत्रशुद्धी चैकस्यकेनाह—

ज्येष्ठापत्यस्य न ज्येष्ठे मासि स्यात्पाणिपीडनम् ।
न पुनस्त्रयमप्येतन्मासादर्भेषु जन्मनः ॥ ६ ॥

व्याख्या—ज्येष्ठापत्यस्य पुत्रस्य पुत्र्या वा पाणिपीडनं भवति ज्येष्ठमासेऽस्मिन् शेषकाचार्याः । यदुक्तं देशप्रकाशे— 'जुटकम्मे जेट्ठे सन्मास्ति पि जिट्ठस्स जिट्ठंति' । वसिष्ठस्त्वाह—
'ज्येष्ठे न ज्येष्ठयोः कार्यं सुतायाँ पाणिपीडनम् ।
तयोरन्यतमे (?) ज्येष्ठे ज्येष्ठेऽपि न विरुध्यते ॥ १ ॥'

त्रयमिति श्रीरामविवाहादयं । मासादर्भेष्विति जन्ममासजन्मनि मास दिने न पाणिग्रहादि स्यात् । इह चोक्तं वरकन्ययोर्द्वयोः द्वितयस्य प्रतिज्ञायां च क्षितमासपक्षपातिति तत्त्वमुक्तं । कश्यपस्तु—यतो यथपरत्वया जन्ममासोऽपि न विरुद्धः । जन्मतिथिरपि दिनत्रिभागपरवर्जना विरुद्धा । जन्ममपि राशिपार्श्वस्थे यम्पमेव । वर्ज च—

" जन्ममासि तिथिरात्रकमास्वसावे दिननिशोर्भंशुस्त्वयी ।
जन्मभेऽपि विज राशिमेरता, पाणिपीडनविधिर्न दुष्यति ॥१॥ "

इति व्यवहारसारे । एकपक्षेऽपि नाऽन्यया धीरया जन्ममासेऽपि न विरुद्धः । तथाहि—शुक्लपक्षस्यां कालविशेषेऽपि शुक्लाष्टमी च जन्मतिथिरिति न शाक, पण्डितस्य पुंसः शिव शुक्लाष्टमीत एव जन्ममासप्रारंभः शुक्लाष्टमी परत्वोऽपरमासस्यैवाति, विशेषेण तु जन्ममास धाग स्मात्येति ज्योतिर्विदः । व्यवहारप्रकाशे तूक्तं— 'यस्मिन् शुभमदे कन्यके सति जन्ममपि न दुष्टं । तथाहि—नो जन्मभं च कार्यं यस्मिन् शुभं केन्द्रग तांश्च ।

दिनशुद्धिं प्रकराह—

सादिमं मदनस्याह सप्ताहं च तदग्रतः ।
त्यजेत्त्रिंशांशमेकैकं प्राक् पश्चाच्चापि संक्रमात् ॥ ७ ॥

व्याख्या—सादिममिति चतुर्दशीसहितं । केचित्त्वाचार्यमपि वर्जयन्ति । यदुक्तं च—
मदनदीक्ष दशाह पूर्वमुपरभ्यं त्यजेत् ' ।

तत्राह यदि सामान्योक्तेऽप्यत्र विशेषो हस्य —

"सर्वप्रस्तेषु सप्ताहं पक्षाहं स्याद्ग्रहणे ।
त्रिदशकार्याङ्गुलमासे दिनत्रयं विवर्जयेत् ॥ १ ॥"

इत्यङ्गिराः । विशेषस्तु—

'राहौ दृष्टे शुभं कर्म वर्जयेद्दिवसाष्टकम् ।
त्यक्त्वा वेदाक्षसंसिद्धिं पौष्पदमभ्यं तथा ॥ १ ॥'

इति दैवज्ञवल्लभे । त्रिंशांशमिति संक्रान्तिमासस्य त्रिंशत्तम भागं सामान्येन दिनमित्यर्थः । संक्रान्तिदिनात् पुरः पृष्ठे चैकैकं दिनं सक्रान्तिदिनं चेति दिनत्रयमित्यर्थः । हरिभद्रसूरिभिरप्युक्तं—

'संक्रंतीए पुव्वं संकंतिदिणं तयभिमं च दिणं । वज्जिज्जति०"

नारचन्द्रेऽपि—

" त्यज संक्रमवासरं पुनः, सह पूर्वेण च पश्चिमेन च " ॥ इति

एकान्तिककार्ये तु दिनत्रयस्य त्यक्तुमशक्यत्वे प्राक् पश्चात् षोडशावश्यं त्याज्या नाड्योऽर्कसंक्रमात् इत्यपि बहूनां मतम् ॥

भद्रावर्षयामगण्डान्तकुलिकोत्पातदूषितम् ।
दिनं तपसि राकां च स्थापने च कुजं त्यजेत् ॥ ८ ॥

व्याख्या—भद्रेत्यादि भद्राद्यैः क्रियासाम्यदोषैर्दुष्टमपि हन्यते यदुक्तं—

"गण्डान्तेषु सर्वेषु शुभमत्र संक्रान्तिनामद्वये, यामार्धव्यतिपातविष्टिकुलिकैर्मासं दिनं त्यजेत् ।"

इति विवाहवृन्दावने । व्यतीपात भौमादिभेदा मानवर्णिताः । सारंगस्तूत्पातेषु पक्षाहं त्याज्य-माह, तथाहि—

"निर्घातोल्काभूमिकम्पमहाभेदादिदर्शने ।
त्रय पक्षमासस्याद्धृता नाशमाप्नोति कन्यका ॥ १ ॥"

तथा—" दंपत्योः सह मरणं पाणिग्रहणोदिते केतौ ।"

तपसि दीक्षायां राका त्याज्या, न तु प्रतिष्ठायां । यन्नारचन्द्रः—

"प्रोक्तद्वितीयपञ्चमदिनानि पक्षद्वयेऽपि शस्तानि ।
शुक्लेऽन्तिमत्रयोदशदशमान्यपि च प्रतिष्ठायाम् ॥ १ ॥"

'तेजस्विनी १क्षेमकृत्२वह्निभय३विभाग्नी४स्याद्वरदा५दृढा च६ ।
आनन्दकृत्७कल्पनिवासिनी८ च, सूर्यादिवारेषु भवेत्प्रतिष्ठा ॥ १ ॥"

इति रत्नमालायां । अत्र तेजस्विनीति रविवारे कृता प्रतिष्ठा प्रतिमायास्तेजो वर्धयति कारयितुश्च । कल्पनिवासिनीति आकल्पस्थायिनी । रत्नादीनां क्रमेषु पञ्चमेऽपि च प्रतिष्ठायामेवमेव फलमूह्यमिति रत्नमालाभाष्ये । स्थापने चेति चकाराद्दीक्षोपस्थापनाभिषेकादिष्वपि कुजवारस्त्याज्यः । यदुक्तं व्यवहारप्रकाशे—

---

१ पाणौ मरणं इति वा पाठः

"राज्याभिषेके नीवाहे सरित्कूपासु च दीक्षणे ।
धर्मार्थकामकार्ये च शुभा वारः कुजं विना ॥१०'

भौमदिना मुहूर्ते रक्तिकूपसमिवाद्य दग्धिमरोर्गारवशाः, सोमवारस्तु सपत्नीमद स्युर्वे ।
विशेषस्तु—

"कृष्णपक्षे तिथिशेषु वारधिष्ण्यादिकन्यादिषु ।
संकीर्णाशो मर्वसन्ति वारकर्म न संशयः ॥१॥"

इति वैभवलग्ने ॥

प्रतिष्ठामाह—

उद्वाहे मृगपैत्रर्क्षे प्रतिष्ठायां तु ते उभे ।
आदित्यपुष्यश्रवणधनिष्ठाभिः समं शुभे ॥९॥

व्याख्या—प्रतिष्ठायामिति मत्स्यादीनां बिम्बादेः, देवतान्तराणीनां प्रतिष्ठासु तु मास्येवं प्रत्नमाख्ययामूचिरे—

'रोहिण्युत्तरपौष्णपैष्ण्यकरादित्याभिजिद्वासवानुराधैन्दवजीवभेषु गदितं बिम्बीः प्रतिष्ठापनम् ।
पुष्यश्रुत्यधिविष्णु वैश्वकर्मयोर्विंशाधिपस्कन्दयोर्मैत्रे तिग्मकरेः करे निर्ऋतिभे दुर्गादिकानां शुभम् ॥१॥"

वैश्वकर्मयोरिति कने ब्रह्मा । तिग्मकरेः करे इति संक्षेपोऽयं, विस्तरस्त्वेवं भीमपराक्रम ग्रन्थे यथा—

"मघाविष्ण्यचतुष्केण मैत्रादित्र्युग्रपूर्वभैः ।
सपुनर्वसुभिः कुर्यात् प्रतिष्ठामुग्ररोचिषः ॥१॥"

दुर्गादिकानामिति मातृभूतयक्षगणसर्पादिमहर्म । यथा—

'गणपतियक्षयोगममूलसुराणां, यवनफणिसरस्वत्यादिकानां च पौष्णे ।
श्वसि सुगतनाम्नो वासवे क्षेत्रपानां निगदितमधिकानां स्थापनं च स्थिरेषु ॥१॥"

ब्रह्मादिकानामिति वक्ष्येत्याभिरुद्रादीनां स्थिरेषु ध्रुवेषु । यथा—

"सप्तर्षयो यत्र चरन्ति धिष्ण्ये, तत्रार्चा प्रतिष्ठा खलु तत्र तेषाम् ।
श्रीव्यासवाल्मीकिमुख्योगानां, यथा स्मृता वाक्पतिमे महान्तः ॥१॥"

तत्र सप्तर्षयो परित्स्थस्यार्थं भावः—

"आसन्मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ ।
षड्द्विकपञ्चद्वियुतः(२५२६)मितः शककालस्तस्य राज्ञश्च ॥१॥
एकैकस्मिन् धिष्ण्ये शतं शतं ते चरन्ति वर्षाणाम् ।
प्रागुत्तरतश्चैते सदोदयन्ते ससाध्वीकाः ॥२॥"

अत्र आसन्मघास्विति युधिष्ठिरराज्यसमये सप्तर्षयो मघासाममूवन् । ततु षड्विंशत्यधिक पञ्चविंशतिवर्षशतैर्गतैः शककालो जातः एकैकभे च वर्षशतमेषां स्थितिः, अतः शकादौ ते पुष्ये ऽभूवनित्यागतं । एतासुत्पन्नमवस्था चैवं—

" पूर्वे भागे भगवान् मरीचिरपरे स्थितो वसिष्ठोऽस्मात् ।
तस्याङ्गिरास्ततोऽत्रिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च ॥ १ ॥
पुलहः क्रतुरिति भगवानासन्नानुक्रमेण पूर्वाद्याः ।
तत्र वसिष्ठं मुनिवरमुपस्थितारुन्धती साध्वी ॥ २ ॥ "

इदं सप्तर्षिमण्डलस्य ताराद्वयदिदर्शितम् । धीष्ण्यासेति यत्र ये सप्तर्षयस्सन्ति तत्रैव मे धीष्ण्यासादी प्रतिष्ठा कार्या । वाक्पतिभे इति महार्णां सहस्रतारेषु पुष्यभे प्रतिष्ठा कार्या । तथा—

"स्वातिविशाखानक्षत्रकरणेषु न्यसत्सुरान् । वापीकूपतडागार्थं न्यस्येत्कर्मदैवते ॥१॥
आहिर्बुध्न्यादिभे श्रेष्यगारामाप सवाप्रविशे । गृहस्थापनयोगा ये स्थानप्यत्र विधिस्तवेत् ॥२॥"

इति दैवज्ञकर्म । इदं देवतान्तरादिविषयिष्ठादिकस्य ज्योतिर्विदां संमतमिति प्रसंगादुक्तं ॥

दीक्षायां स्वाश्विनादित्यवारुणश्रुतयः शुभाः ।
त्रिषु मैत्र करः स्वातिर्मूलं पौष्णध्रुवाणि च ॥१०॥

व्याख्या—दिनग्रहणादिमन्त्रेषु तु पूर्वभद्रपदापुष्ययोरपि दीक्षोक्ता । तथाहि—

"उत्तरोहिणिपित्स्वानुराहसयमित्रयपुष्यभद्रपदा ।
मूलं पुनर्वसुरेवर्यं पुष्यासिनि श्रवणञ्चाह नप ॥१॥"

तथा—

"मृगचित्रापनिष्ठान्त्यमृदुक्षिप्रचरध्रुवैः ।
शिष्यस्य दीक्षणं कार्यं तथा मूलाजपादयो ॥१॥"

त्रिष्विति प्रतिष्ठादीक्षोद्वाहेषु । तत्रैवं मान्यं स्थापना—

जैनप्रतिष्ठाया	रे	म	पु	पु	म	उ फा	ह	स्वा	अनु	मू	उ षा	श्र	ध	उ भा	रे
दीक्षाया	अश्वि	रो	पुन	उ फा	ह	स्वा	अनु	मू	उ षा	श्र	ध	उ भा	रे		
विवाहे	रे	मृ	म	उ फा	ह	स्वा	अनु	मू	उ षा	उ भा	रे				

विवाहेष्वपि विशेषमाह—

स्त्रिय प्रियस्त्वमुद्वाहे मूलादित्रिभवैश्वभैः ।
पौष्णब्राह्ममृगे पुंसां प्रियः श्रेयैस्तु पञ्चमि ॥११॥

व्याख्या—प्रियत्वमिति न तथा पुमान् स्त्रियो वल्लभो यथा पुंसः स्त्री वल्लभा इति स्त्रियाः सौभाग्यमित्यर्थः । मम् मासिकारे एषां भूलादित्रयाणामिन्दुना सह पञ्चार्धयोगित्वेनोक्ते । पुंसा मिति स्त्रिया पुमान् वल्लभो न तु पुंस स्त्री तथा इति स्त्रिया न तादृक् सौभाग्यमित्यर्थः, पौष्णा दित्रयाणां पूर्वार्धयोगित्वेः । मिथ इति अन्योऽन्य प्रियत्वं । पञ्चमिरिति मघो१त्तरफल्गुनी२ हस्त३स्वाति४अनुराधाभिः५ एषां पञ्चानां मध्ययोगित्वात् । एतामेवैकावस्थानो वैवाहिकन्या उक्तभान्तं न परिगमनं । अपि च—

' वल्लभः स्वातये माघा वह्निभिः पुरुषप्रदैः ।
सौमदैः पुरुषस्य स्त्री सर्वैः प्रेमोभयोरपि ॥ १ ॥'

इति दैवज्ञवल्लभे । अत्र वर्जिममिति व्यवहारप्रकाशे इति शेषः ॥

वर्णकार्यं विवाहर्क्षे कुमार्या वरणं पुनः ।
स्वातिपूर्वाऽनुराधाभिर्वैश्वत्रयहुताशभे ॥ १२ ॥

व्याख्या—वर्णकर्मे मिस्यादौ विवाहर्क्षे मधूकयोर्वैकल्पं माङ्गल्यकर्म वा आद्यप्रयाणाद्यमात्र मनोमेर्कं कुमार्यापि विवाहर्क्षं सर्वं वैवाहिकमेवमेव कार्यम् ॥

लग्नादर्वाश्च कुर्वीत त्रिषष्ठनवमे दिने ।
कुर्युर्मण्डपारंभवेदीवर्णयवारकान् ॥ १३ ॥

व्याख्या—लग्नादिति लग्नदिनात् । मण्डपारम्भमिति मण्डपारम्भम् कन्यावरणमपि कन्यावरम् त्रिषष्ठनवमदिनेषु न कुर्यात् ॥

मान्ये प्रतिष्ठां जन्मर्क्षे दशमे षोडशे च भे ।
अष्टादशे त्रयोविंशे पञ्चविंशे च मन्यते ॥ १४ ॥

व्याख्या—जन्मर्क्षे इति प्रतिष्ठाप्यस्य प्रतिष्ठाकारयितुश्च जन्मभे तदपरिज्ञाने नामभे वा, दशमादिषु च भेषु प्रतिष्ठा न कार्या । श्रीहरिभद्रसूरिभिस्त्वेवमूचे—

"जम्मगयस्स जम्मभ रिक्खं दस सोलसं अट्ठारं ।
तेवीस पंचवीसं बिंबपइट्ठाइ वज्जिज्जा ॥ १ ॥"

विशेषतस्तु एषां भानां संज्ञा इमाः—

"जन्माद्यं दशमं कर्म सांघातं षोडशं पुनः । अष्टादशं समुदयं त्रयोविंशं विनाशभम् ॥ १ ॥
मानसं पञ्चविंशं भमिति षड्भोऽस्तिमः पुमान् । जातिदेशाभिषेकैश्च नव धिष्ण्यानि भूपतेः ॥२॥"

तत्र जातिधिष्ण्यान्येवम्—

"विशाखा क्षत्रियाः पूर्वा राज्ञां पुष्यस्तथोत्तराः । वैश्यकानां भमैत्रेन्द्रविशाखाभिचिरादि च ॥१॥
शूद्राणां भानि चान्त्यमृगार्द्राश्वततारकाः । कर्षकाणां मघाः पौष्णमनुराधाश्विद्यिमम् ॥ २ ॥
वणिग्रामभिनी हस्तःश्रविशताधिरस्पमेव च । मनुष्याणां श्रुतिः सार्पं यमज्येष्ठं द्विदैवतम् ॥३॥"

देशभानि तु यथा यथास्वर्क्षे । राजाभिषेकर्क्षं त्वभिषेकर्क्षं । ननु जन्मर्क्षादीनां स्मरणं कस्मात् क्रियते ? उच्यते मान्यो भानि क्रूरग्रहाद्यैः पीड्यन्ते यदि देवपुंसो वा जन्मर्क्षादीनि प्रतिष्ठायामपि क्रियन्ते तदा तेषु क्रूरग्रहाद्यैः पीडितेषु सत्सु तस्य पुंसोऽनिष्टं स्यात्, यदि तु नाधिक्रियन्ते तदा तानि पीडितान्यपि नानिष्टफलं दातुमलं । तथैवमिति वेदुच्यते यथा—

'विक्रमस्योऽष्टमो राशिर्जन्मलग्नात् एकत्रमगात् ।
न शुभं' सर्वकार्येषु क्षमाकन्धत्वनाऽष्टम ॥ १ ॥"

इत्यादि दैवज्ञवल्लभे । एवं विवाह्य कर्णवेधा बहवोऽपि सिद्धन्ति न च विमन्यविरफलं दद्युः । यदि तु नामादिभ्यविधिक्रियन्ते तदाऽभिप्रायश्चरः मास स्युरेव, तथाऽपि जन्मभादीनां पीडा वरिष्ठं चैवं—

"केतूदयादिभिराक्रान्तं भौमशनिराहुभिः ।
उल्काग्रहणदग्धं च नवधाऽपि न मे शुभम् ॥१॥"

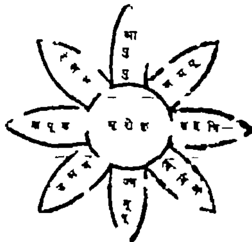
तथा—

देहविनाशो जन्मर्क्षपीडने कर्मणश्च कर्मर्क्षे ।
उत्सन्नधान्यधननाशौ समुदयसाङ्घातयोर्द्वयोः ॥ २ ॥
स्वतनुविनाशो वैनाशिके हते मानसे मनस्तापः ।
कुलदेशजातिनाशो जातिमदेशाभिषेकेषु ॥ ३ ॥
राज्याभिषेकदिवसेऽभिषेकधिष्ण्यं च देशनक्षत्रम् ।
पद्मविभागे ज्ञेयं मावा(?)धिष्ण्येन भूमध्यात् ॥ ४ ॥"

पद्मचक्रस्थापना चैवम्—

"कर्णिकायां च देशानां पद्मे नामानि दलेषु च ।
प्राच्यादिदिक्षु मानीह न्यस्याभिमतमादितः ॥५॥"

तथाहि—

तथा—

"त्रिचतुःपञ्चमैर्धिष्ण्यैः क्रूरग्रहपीडितैः क्रमेण नृपाः ।
पाञ्चाल्यो१ मागधिका२ कालिङ्गश्च३ क्षयं यान्ति ॥६॥
आवन्त्यो४ ऽथानर्तो५ मृत्युं चायाति सिन्धुसौवीरः६ ।
राजा च हारहूरो७ मद्रेशो८ ऽन्यश्च कौणिन्द ९ ॥७॥"

अत्र क्षयं यान्तीति यथा देशानां कर्णिकायां पूर्वादिदिक्पत्रेषु च स्थितत्वादिति भावः । दिङ्मात्रं चेदं देशेशानां नामपरिगणनं तेन जनपदाङ्कशस्त्रितोष्मा यत्र दृष्टे ये ये देशाः स्थिताः स्युस्ते ते देशास्तत्पत्रेषु पीडितेषु पीड्यन्ते इत्यूह्यं । नरपतिजयचर्यायां तु पद्मस्थाने कूर्मस्थापन प्राऽपमेवार्थो वर्णितः । अन्ये जन्मनक्षत्रेकोनविंशमाधानमपि क्रूरग्रहपीडितत्वे सति भयावहमिति स्याहुर्जयन्ति । सर्वमिदं कलहवे राजयोगे ॥

तस्य तौल्ये सति नवांशशुद्धमपि लग्नमशुद्धमेवेति सतर्पुंस्केर्याकमामा दोषमन्तरमाह–

क्रूरेण मुक्तमाक्रान्तं भोग्यं ग्रहणभं तथा ।
शुद्धं ग्रहोदयास्ताभ्यां ग्रहैर्भिन्नं च भं त्यजेत् ॥१५॥

व्याख्या–क्रूरेणेति क्रूरत्वमत्र स्वाभाविकं ग्राह्यं, न त्वौपाधिकं, यथा क्षीणस्तेनेन्दोः पापयुक्तेन बुधस्य चेति । तथाऽयमर्थः–यद्भं क्रूरेण रविकुजशनिराहुकेतुरूपेण मुक्त्वा मुक्तं, आक्रान्तं तदेव भुज्यमानं, भोग्यं तु तदनन्तरमेव भोक्ष्यमाणं । एतां पञ्चानि त्यजेत्—

'क्रूराश्रितक्रूरविमुक्तक्रूरगन्तव्यधिष्ण्येषु कुमारिकाणाम् ।
यदन्ति पाणिग्रहणे मुनीन्द्रा, वैधव्यमव्यैभिरभिशुक्ताः ॥ १ ॥"

इति सारंगः । अन्ये त्वाहुः—

"भुक्तं भोग्यं च भो त्याज्यं सर्वकर्मसु शिक्षिदम् ।
पत्लाकान्तं तु सत्कार्ये नभर्द राहुसंयुतम् ॥ १ ॥"

ग्रहणभमिति यत्र दिनमेऽर्केन्द्वोर्ग्रहणं जातं । ग्रहोदयेति यत्र दिनमे ग्रहा उदयमस्तमनं वाऽवापुः । आगमे च वक्रिग्रहाक्रान्तमपि भं त्याज्यमूचे, तथाहि–"विद्धुरमवहारिम" अत्रापवहारिमं वक्रिग्रहाक्रान्तमित्यर्थः । ग्रहैर्भिन्नमिति भीमायाः पञ्च तारामहा यस्य कृत्तिकारोहिण्यादेर्मध्येन भिरता मपुत्त्वाभिन्नम् । उक्तं च आगमे– 'मज्झेण गहो जस्स य गच्छइ तं होइ गहभिन्नं ।" नारचन्द्रटिप्पनके त्वेवं–यत्र ग्रहाश्चो वामदक्षिणा एव पतेच्छ्रुभिर्न । एतज्ज्ञानायात्र सप्तरेखाचक्रं कृत्तिकादिसप्तसप्तमानां चतुर्दिक्षु स्थापना यथा—

	कृ	रो	मृ	आ	पु	पु	श्ले	
[illegible]								अ
[illegible]								[illegible]
[illegible]								[illegible]
[illegible]								[illegible]
[illegible]								[illegible]
[illegible]								[illegible]
[illegible]								[illegible]
	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	

तत्र—

'यस्मिन् धिष्ण्ये स्थितः खेटस्तस्ये वेधत्रयं भवेत् । सहप्रदक्षिणमार्गेण वामदक्षिणसंमुखम् ॥१॥
यकाग दक्षिणा दृष्टिर्वामदृष्टिश्च सौम्यगे । भौमादिपञ्चकस्य स्यात्सम्यग्दृष्टिश्च मध्यमे ॥२॥
राहुकेतू सदा वक्री सदा सोमो विभूष्यगू । परा वक्रा महाक्रूराः सौम्या वक्रा महाशुभाः ॥३॥
वेधद्वयं भवति धिष्ण्यमिभ्यादिरेष्वार्तस्यादिद्रष्टगतोद्दुगतमहाम्यात् ।

एकं तथाऽभिमुखसंस्थितमध्यनाडीपयस्थमागश्रुतधिष्ण्यमगत्वमहेण ॥ १ ॥"

इति मत्पतिमवपर्यायः । उदाहरणं यथा—मृगशीर्षे वर्षचित्रौ वा, चित्रायां च कश्चिद्भौमादि सप्तकान्यतमो वक्री ग्रहः स्यात्तदा तस्य वक्रगतित्वेन दक्षिणा दृग्मृगशीर्षे पतिता । रेवत्यां चाश्वा दिषष्ठ्यन्यतम कश्चिदतिचारी ग्रहः स्यात्तदा तस्य शीघ्रगतित्वेन वामा दृगिह मधवतो महदन्यथा तदा मृगशीर्षे ग्रहमिश्रं स्यात् । उत्तराषाढायां च भौमादिपञ्चानां मध्ये कश्चिन्मध्यगतिर्ग्रहः स्यात् तदा सम्मुखदशा तृतीयस्थवेधोऽपि । एवमन्यत्रापि भाव्य । परमेव तृतीयो वेधो बहुनैकार्गलस्त स्मिन् श्लोकेऽपि करिष्यते, ग्रन्थान्तरात्राधिकार ॥

भङ्गुरमानां शुद्ध्युपायमाह—

धिष्ण्यं कार्याय पर्याप्तं चन्द्रभोगाद्ग्रहाहतम् ।
शुद्धं षड्भिर्भवेन्मासैरुपरागपराहतम् ॥ १६ ॥

व्याख्या—पर्याप्तमिति योग्यं भवेदिति सर्वत्र । ग्रहाहतमिति क्रूरग्रहेण विद्धमाक्रान्तभोगं तेन ग्रहेण वास्तवक्रगेन वक्रिमहाक्रान्तवत्यादिना वा दूषितं । चन्द्रभोगादिति ग्रहदृष्टदोषापगमात्तु यदि चन्द्रेण भुक्तं स्यात्तदाऽऽदरणीयमित्यर्थः । यथाह वराह —

"दोषैर्मुक्तं यदा धिष्ण्यं पश्चाच्चन्द्रेण संयुतम् ।
ततः पश्चाद्विशुद्धं स्यान्नान्यथा शुभदं भवेत् ॥ १ ॥"

तदुक्तमाह—

'तत्सूर्येन्द्वोर्भोगात्कर्मभ्यास भवति भूयोऽपि ।
धिष्ण्यं कर्मसु शुद्धं तापनिषिक्तसुवर्णमिव ॥ १ ॥"

अत्र सूर्येन्द्वोर्भोगादिति सूर्येण ताप्यते पश्चाच्चन्द्रेण निर्वाप्यते इत्यर्थः । उपरागोऽर्केन्द्वोर्ग्रहणं (तेन) यदृक्षं दूषितं ग्रहणमभिलक्ष्य, तत् षण्मासीं त्याज्यं । यावदर्केण भुक्ते तावत्त्याज्यमित्यन्ये । विशेषस्तु—

"खग्रासेन ग्रहणं स्यात्तदा तदाद्यग्रहणीपदं भम् ।
पश्चाद्विशुद्धं भवति द्वितीयग्रहणं शुध्यति मासषट्कात् ॥ १ ॥"

इति सर्वज्ञः । यत्र भे केतोरुदयः स्यात्तदेव षण्मासान् केतुरिति तदपि षण्मासीं त्याज्यं । यस्मिन् दिनभे ग्रहणमभीमौमादिपञ्चान्यतरयोर्मिथो भेदनं स्यात्तदपि भं षण्मासीं त्याज्य । उक्तं च विवाहवृन्दावने—

"यस्मिन् धिष्ण्ये वीक्षितौ राहुकेतू, भेदस्ताराखेटयोर्भेन च स्यात् ।
आषण्मासीं तत्र कुर्यान्न शुभानि, मासिष्वन्यो स्यान्नो शुभं कर्म किञ्चित् ॥ १ ॥"

यत्र दिनभेऽर्केन्द्वोर्ग्रहणं स्यात्तत्र राहुर्भीमिव इत्युच्यते, यत्र भे केतोरुदयः स्यात्तत्र केतु वीक्षितः कथ्यते । ननु क्व केतूदयभं ज्ञायते इति चेदुच्यते—

"मेषेऽर्के सति रेवत्यां यदि याति विधुन्तुदः । भाद्रमासोत्तपर्वे स्यात् पुष्ये केतूदयस्तदा ॥१॥
सूर्ये वृषाश्रितेऽश्विन्यां यदि याति विधुन्तुदः । आश्विनस्योत्तपर्वे ह्युद्रोहिण्यां केतुरीरितः ॥२॥

भरणीं मिथुनस्थेऽर्के यदि याति विधुंतुदः । कार्तिकस्योत्तरार्धे स्यादार्द्रायां केतुदर्शनम् ॥३॥
कर्कस्थेऽर्के कृत्तिकायां यदि याति विधुंतुदः । मार्गशीर्षोत्तरार्धे स्यात्केतूदयः पुनर्वसौ ॥४॥
सिंहेऽर्के सति रोहिण्यां यदि याति विधुंतुदः । पौषमासोत्तरार्धे स्यादश्लेषायां शिखीक्ष्यते ॥५॥
कन्यास्थेऽर्के मृगशीर्षे यदि याति विधुंतुदः । माघमासोत्तरार्धे स्याच्चित्रायां दृश्यते शिखी ॥६॥
तुलार्के सति चार्द्रायां यदि याति विधुंतुदः । फाल्गुनस्योत्तरार्धे स्यान्मूले केतूदयस्तदा ॥७॥
वृश्चिकेऽर्के पुनर्वस्वोर्यदि याति विधुंतुदः । चैत्रमासोत्तरार्धे स्यात् स्वातौ केतूदयस्तदा ॥८॥
धनुःस्थिते रवौ पुष्यं यदि याति विधुंतुदः । वैशाखस्योत्तरार्धे स्यान्मूले केतूदयस्तदा ॥९॥
अश्लेषां मकरस्थेऽर्के यदि याति विधुंतुदः । ज्येष्ठमासोत्तरार्धे तज्ज्येष्ठायां दृश्यते शिखी ॥१०॥
कुम्भस्थेऽर्के मघा पित्र्यं यदि याति विधुंतुदः । आषाढमासोत्तरार्धे श्रुतौ केतूदयस्तदा ॥११॥
मीनेऽर्केऽपरफल्गुन्यां यदि याति विधुंतुदः । श्रावणस्योत्तरार्धे स्याद्भाग्ये दृश्यते शिखी ॥१२॥

इदं त्रिविक्रमशतकटीकायाम् । ग्रहणपातपरिवेषादयमपि च षण्मासीस्थायीत्येके ॥

वेधेनैकार्गलोत्पातपातलत्ताभिधैरपि ।
दोषैरुपप्लवाद्यैश्च नक्षत्रं दुष्टमुत्सृजेत् ॥ १७ ॥

व्याख्या–वेधेन सप्तरेखाचक्रोक्तलक्षणेन वर्णितेन । उत्पाता भौमादयस्ते यस्मिन् दिनमेऽभ्युदितास्तन्नक्षत्रमुत्पातदूषितं । अपिशब्दादन्यदुष्टान्यपि एकयोगदुष्टान्यपि च भानि यद्योपप्लवमात्रं वर्ज्यमुक्तं सुप्तानि त्यजेदिति रत्नमालायां ॥

वैधृतमाह—

अर्केन्द्वोर्भुक्तांशकराशियुतौ क्रान्तिसाम्यनामायम् ।
चक्रदले व्यतिपातः पातश्चक्रे च वैधृतस्त्याज्यः ॥ १८ ॥

व्याख्या–सूर्येन्द्वोः सायनयोर्भुक्तांशराशियोगे राशिषट्कसमे षट्के द्वादशके वा यदि स्यात्तदा क्रान्तिसाम्यसंभवः, तदुक्तं च त्याज्यः, स च क्रान्तिसाम्यनामा पातो यदि चक्रदले चक्रार्धे षड्राशिरूपे स्यात्तदाऽस्य व्यतिपात इत्याख्या । यदि च चक्रे द्वादशराशिरूपे स्यात्तदाऽस्य पात इति वैधृत इति चाख्या । अत्रायं तत्त्वं–क्रान्तिसाम्यस्य शास्त्रविद्भिः वक्तुं न पार्यते, मतिभ्रंशं तत्स्वरूपमस्मात् । तदुक्तं विवाहवृन्दावने—

' त्रिभागशेषे भुवनाधिपे वेन्दुरर्धांशे यत्र संगति संगमोऽस्य " । इति

यत्तु च केचिदूचु–" पूर्वार्धे पुत्रैन्द्रस्य पश्चिमार्धे गुरस्य च " इति

श्रीपतिस्तु–" चरणत्रये गते गुरस्य चरणे गते ।
तत्समय इत्यादुर्बुधाः ॥ "

कोऽत्र प्रत्यय इति चेत् उच्यते–चन्द्रार्कयोरयनांशसंस्कारेण राशिभागादिरूपतया स्फुटीकृत्य तयोर्योगे सायनांशयोगेन भागादिभिर्मौक्तिके वेधांशानां षट्के द्वादशके वा स्यात्तदा क्रान्तिसाम्यमभवत्प्रतीति ज्ञेयं । तत्रापि विशेषः–यदि निरुद्धमेव षट्के द्वादशके वा स्यात्तदा तदानीमेव क्रान्तिसाम्यं । यदि तु किंचिदधिकं तदा क्रान्तिसाम्यमतीतं । यदि तु किंचिन्न्यूनं तदाऽग्रतः पर

मानि । कियता कालेन प्राग् भूत भविष्यति चेति ज्ञातुमिच्छा चेत्स्यात्तदाऽर्केन्द्वोर्गती कलाविकलात्मिके सवर्णीकृत्य मिथः समीकृत्य विकलारूपे कार्ये । तदनु सायनार्केन्दुमीलने यत्किञ्चिदधिकषड्राशिकल्पे राश्यादिकमस्ति तस्मात्षड्राशीं त्यक्त्वा शेषस्य विकलाः कृत्वा तस्मात्तस्य विकलारूपेण गत्यन्तरेण भागो देयः, लब्धम् दिनम्, शेषं षष्ट्या सगुण्य पुनस्तेनैव भागो लब्धम् वा घट्यः, तथैव पुनर्भागे लभ्यन्ते तानि पलानि। इमान्यतीतानि द्युदिनघटीपलेभ्यः प्राक् क्रान्तिसाम्यमतीतमित्यर्थः । यदि च षड्राशितः वा किञ्चिदून तदा तत्सर्वं षड्राशिमध्यात् पातयित्वा शेषस्य विकलाः कार्याः, तस्मात्तस्य भाग द्युगतिविकलान्तरेण भागो लब्धं दिनं, पुनः भागलब्धमने भजने च लब्धं घटीपलानि, एतानि एष्याणि इष्टदिनघटीपलेभ्योऽग्रे क्रान्तिसाम्यं भविष्यतीत्यर्थः । यदि च प्रथमवारभजने भागा न प्राप्नोति तदा दिनस्थाने शून्यं क्रान्तिसाम्यात्पूर्वोत्तरदिनं गतमेष्यं वा नास्ति, किन्तु घटीपलान्येव भियन्ति सन्ति । यदि च द्वितीयवारभजनेऽपि भागो नाप्यते तदा घटीस्थानेऽपि शून्यं, कोऽर्थः ? क्रान्तिसाम्यात्पूर्वोत्तरं घट्योऽपि गता एष्या वा न सन्ति, किं तु पलान्येव कियन्ति सन्तीत्यर्थः ॥

तत्र पूर्वोदाहरणं यथा—संवत् १५१२ वर्षे वैशाखशुक्लदशम्यां १० गुरौ मघायां प्रातर्घटी१ पलानि४५ समये व्यतीपाते गते सति क्रान्तिसाम्यं विचार्यते । तथाहि—तदानीं राश्यादिकला विकलारूपः स्फुटोऽर्कः ०–१८–९ –२६, तत्र्वे आयनांशाः१५ कला १४ युता सन्ति, तथा जाते सायनोऽर्कः १–४–२४ २६ । रविगतिः स्फुटा कला ५७ विकलाः५८ । तदा च स्फुट इन्दुः ४–११–२–१० । अयनांशकलाः १५ (विकला) १४, योजने सायनेन्दुः ४–२६–३१–१० । चन्द्रगति स्फुटा कला ७५० । सायनार्केन्दुमीलने जात ६–१–०–१६ । अत्र क्रान्ति साम्यमतीत, कियता कालेनेति ज्ञातुमशा (त्र्या) भारद्वयं षष्ट्या संगुण्य विकलारूपं कृत्वा ५६ विकलाक्षेपे (च) जात ३६५६ । सूर्येन्दुगती अपि मीलयित्वा षष्ट्या ६० गुणने विकलाः कृताः, ५८ (विकला) क्षेपे जात ४८४७८ । अनेन भाजनाहृत्य ३६५६ भजने भागा न लभ्यत इत्य तो दिनस्थाने शून्य । ततः साऽङ्कः ३६५६ षष्ट्या गुणने जात २१९३६०, पश्चादेनाङ्केन ४८४७८ भागे लब्धं घटी ४ । शेषं षष्ट्या संगुण्य पुनस्तेनैव भागे लब्धं ३१ पलानि, एतत्घटी४पलैः ३१ क्रान्तिसाम्यं भागतीतम् ॥

आगामिनोदाहरणं यथा—संवत् १५१२ वर्षे कौलिकशैवारम्भाष्टम्याम्८ भौमे धनिष्ठायां घ० १८ प० ५८ समये आयनयोगसाम्यपाते क्षेपे सति क्रान्तिसाम्यं विचार्यते । तथाहि—तदानीं राश्या दिरूप स्फुटोऽर्कः १–८–४१–१३ । अयनांश (१५–१४) क्षेपे सायनोऽर्कः १–१६–१५–१३ । रविगतिः स्फुटा क०५७ वि०३० । तदा च स्फुटेन्दु ९–२९–१०–५३ सायन(१५–१४) इन्दु १ –१८–२४–५१ । चन्द्रगति स्फुटा क० ८४२ वि० ६ । सायनार्केन्दुमीलने जात ०–१–०–६ । अत्रापि क्रान्तिसाम्यमतीतं कियता कालेनेति ज्ञातुमथापि भागमन् कृतेन लब्धं घट्य४, पलानि॰ प्राक् क्रान्तिसाम्यमतीत । एवं किञ्चिन्न्यूनषड्राशौ एष्यमपि क्रान्ति साम्यस्य पूर्वोक्तयुक्त्या एष्यदिनघट्यादानेयं । महापातौ तद्गतीनां च स्फुटीकरणविधिरग्रे वक्ष्यते । इदं च स्थूलमानेन क्रान्तिसाम्यसमयानयनमेव सुखबोधार्थं। अस्माभिरपि तदनुक्तमथातदेव लिखितम्। ननु सूक्ष्मेक्षितार्थी स्यात् तथाहि—क्रान्तिसाम्यं कदा भवितुं महत्व ? कियती वेला भूत्वा कदा

च समाप्ते । क्रान्तिसाम्यप्रान्तस्य च कोऽर्थः ? कथं च पञ्चाशदंशकक्षेत्रेष्वपि क्रान्तिसाम्यं न स्यात् ? कथं न पञ्चाशदंशकन्नपुरुषताकिनि क्रान्तिसाम्यं स्यादिति ? कथं च क्रान्तिसाम्यं सदपि दोषकारि न स्यात् ? इत्यादि, तेन करणकुतूहलभास्करसिद्धान्तादयोऽवगन्तव्याः । ननु यदुक्तं भगवद्भिः क्रान्तिसाम्यस्य स्थानं प्रतिमासवर्षं परावर्तते इति तदस्ति अपि तत्परावर्तस्थानसीमा पञ्चा नास्ति ? उच्यते—अस्ति सीमा, तथाहि—

"गंडोत्तरार्धमूलकाले क्रान्तिसाम्यस्य संभवः ।
सार्धपञ्चसु योगेषु तत्परं परिवर्जयेत् ॥ १ ॥"

अस्यार्थः—गण्डोत्तरार्धादारभ्य सार्धं योगपञ्चकं यावत् क्रान्तिसाम्यसङ्गः । एवं शुभयोगस्यादि गारभ्य सार्धयोगपञ्चकमपि क्रान्तिसाम्यस्य प्रभा तदनन्तरं तु न तदुत्पादपीति तद्दलत्वमा-प्यादौ । एतत् स्थानद्वयेऽपि सार्धं योगपञ्चकमेव क्रान्तिसाम्यस्य परावर्तनस्थानं, सार्धयोगपञ्चकं व्यतीत्य तु न कदापि पातं पश्यति वेत्यर्थः । तत्स्थानमिति अस्याप भावः—अस्यास्तत्पादप्रभावप्याद स्याद् उक्तस्थानेषु पश्चाद्युक्ततत्क्रान्तिसाम्यं कदाचित्तद्दिने भाति अमतो तस्य च कदाचिदन्यमहिने पातोऽस्य क्रान्तिसाम्यसंभवस्थानमाश्रित्यैव दिनं चतुरः पूर्वे चैकैकमपि विनिनी त्याज्या । अन्य धाति वा प्रत्य स्थानं । यदुक्तं—

"मघ१मैत्र्य२हस्तमाने३ मूल१ कस्याश्युणी१ क्रमात् ।
क्रान्तिसाम्यं शुभेष्वपि स्यात् तेनात्र वर्जयताम् ॥१॥"

केचित्क्रान्तिसाम्यात्मस्वमेवमेव दिनं त्याज्यमाहुः । अन्ये तद्दिनेऽपि क्रान्तिसाम्यसमयसमयमेव त्याज्यमाहुः । पठन्ति च—

'विषमरिश्मेन दवस्य पञ्चिना, मृगस्य मांसं सुखदं प्रजायते ।
यथा तथैव व्यतिपातयोगे, दग्धोऽत्र कर्मो न तिथिनं भारः ॥१॥"

क्रान्तिसाम्यस्य वेलाप्रासश्चानिति यथावत्परिज्ञानं च करणकुतूहलपुस्तकादिविना निर्णेयमिति तूष्णीमेव भाव् । महादोषत्वात् । यतः—

"लग्नदग्धोऽग्निना दग्धो नामदग्धोऽपि जीवति ।
क्रान्तिसाम्यदग्धो मियते नात्र संशयः ॥१॥"

अथाष्टादशदोषसंयुतसारमसंग्रहं यथा—

"सूर्येश१ पाप२ऋक्ष३ भमागिनशुद्ध४ कूरपारा५ स्तमानो,
जन्मर्क्ष६ तिथिअर्धभूयरष्ट८कुलिकी९यमद१०अजन्स११ वस्ता१२ ।
कर्तोस्पातादि१३घेदो१४विपत्कर्कशी१५ पुरुषोमार्गकान्ता१६
गंडान्तो१७ व्याघ्रारिकामुखसिद्धि१८ख्यो नामतोऽष्टादशैते ॥१॥"

अत्र विषमत्वगमनिका—मरेण मतिर्न "क्रूरेण युक्तमाकान्तं" इतिश्लोकोक्तदोषयुक्तं नक्षत्र वस्तादशात्वसंज्ञाप्राप्तं च भं । क्रूरा इति क्रूरोदय अन्यत्र वस्ताः । महापात जन्मर्क्षं "मघति शुक्रे' स्याद्युक्तं 'निशापाडपिते" समीरस्थोक्तं च । अर्धमहदिकोडिति "यामार्धेन भवेच्चैव कुलिकन्न स्तुमन्त्रः" इति स्यातः । यथा—

"अर्कं पञ्चगुणेन लुप्यति कुरङ्गोरगा ।
अपि गर्गसशुद्धं कुलिकेन विहन्यते ॥१॥"

इति रत्नमालाभाष्ये । अत्र कालवेलार्धयामोपकुलिका अपि ग्राह्याः, तेन यथाशक्ति तेऽपि त्यक्तव्याः । उपग्रहेति सुतरविभोगा अप्यत्र ग्राह्याः । क्रान्तीति अर्कसंक्रान्तिः क्रान्तिसाम्यं च । अवस्था दुष्टा इन्दोः प्रोषितायाः । कर्णोत्पातादीति भादिसम्पाते योगास्तिथिनक्षत्रसंभवाः उत्पातादि-स्वरूपा मृत्युकालदग्धयमघण्टकपातादयस्तेऽत्र सर्वेऽपि ग्राह्याः । घंटो यमघंटः सप्तमांस्य मासमेविषम । अस्य पृथगुपादानमतिदोषप्रकाशनार्थं । यतः—

"यमघंटे गते मृत्युः कुलोच्छेदः करग्रहे ।
अङ्गुर्मृत्युः प्रतिष्ठायां शिशुर्मोक्षो न जीवति ॥१॥"

विगतबलग्रहमिति अत्र शास्त्रविहितविरुद्धोऽपीन्दुः, कृष्णपक्षे विरुद्धताय चोक्ताः । दुष्टयोगा विष्कम्भादयः । अर्केति एकार्गलः, स च विष्कम्भादिकुयोगनामान्तरीयकत्वात्तद्वर्णितैव एव पठेत् । गण्डान्त इति अत्र तिथ्यादिसन्धिदोषोऽपि विवाहादन्तादिनायुक्तो ग्राह्यः । प्रत्युतस्यमेन पञ्चमिछद्र कुपितविग्रहकत्युतिनिग्रहः । यदाह —

"सूर्योदये यथा तारा विनश्यन्ति सर्वतः ।
यथाऽग्निरम्बुना शमं तथा गुणिदोष दिवि ॥१॥"

शेषं स्पष्टम् । एतेऽन्यत्र दोषाः शुभतमप्रभावेन व्यायामघातो यथा मतिशारीरादिकार्ये किंतर स्याम्या एव, इतरेषामपि तु किं वाच्यम् । एषु च कर्मोक्तिदोषाणां भंगविधिः पूर्वाचार्यैरुक्तः, तथाहि—

'उग्रे शुभाः सौम्ययुतेक्षितो वा, कथापियो ह्यभगतस्तथा वा ।
क्रूराल्पघोरा च यदा शुभा स्यान्नेषपदोषस्य तदा हि भंगः ॥ १॥ "

इति वसिष्ठः । अत्र भवेषेति नक्षत्रदोषस्यैव भंगो न तु तत्कालदोषस्येति भावः । व्यवहार प्रकाशे लग्नस्य दीक्षा यत्र प्रस्तुत शुभोऽप्युक्तः यथाहि—"सौम्यैश्वरत्वाम्बरितः शुभः शुभे केन्द्र गैर्वा" । इति वेधदोषभंगः १ ।

"मृत्युर्गलोपग्रहपातलत्ताक्रमित्रकर्तरीपुरस्ताद्दिशाः ।
कर्मे केन्द्रेऽर्कजके विनश्यन्त्यर्कोदये मतरो तमांसि ॥ १ ॥"

इति स्मृतिपर । तथा—

"अंगेषु वंगेषु वदन्ति पातं, सौराष्ट्रमाम्ये लवगस्य लत्ताम् ।
उपग्रहं माल्यवसेन्यवेषु गंगाश्रयुक्तिं सकलां पृथिव्याम् ॥ १ ॥"

इति केचित् । नामदेवस्त्वाह—

' लत्तां बंगालदेशे च पातं कौशलिके स्वदेश ।
उपग्रहं गौडदेशे वेधं सर्वत्र वर्जयेत् ॥ १ ॥"

इति पातलत्तोपग्रहैकार्गलानां भंगः ५ ।

"होराः क्रूराः सौम्यवर्गोऽपि के स्युर्भे मोघाः सौम्यवारे च राम्याम् ।
चपारिष्टं निष्फलं चक्रिमाणां, स्याद् षड्गे कामगे सद्ग्रहाणम् ॥ १ ॥"

त्रिविक्रमोऽप्याह—

' क्रूरस्य कालहोरां च क्रूरवारे दिवा त्यजेत् " इति

अस्यार्थः—यदि क्रूरे दिनवारे दिवा च कार्यं तदा क्रूरहोरां त्यजेत्, किं तु सौम्यया काल-
होरया क्रूरवारदोषस्यापगमात्सा ग्राह्या, सौम्यवारे तु दिवा रात्रौ वा होरया नास्त्यधिकार
इत्यर्थः । इति सूर्येन्दुग्रहणजन्मदमासिनोः १ क्रूरवारहोरा२दोषयोर्भङ्गः ७ । जन्मर्क्षदोषभङ्गस्तु यस्य-
मात्यकर्मोदिर्भङ्गस्थम पत्र८ । विष्टेस्तु नास्ति भङ्गः, अस्ति वा "विष्टिपुच्छे शुभं जय " इत्यादि९ ।
अवस्थादोषभङ्गस्तु यस्यमासविगतपक्षेष्वदोषभङ्गवच्चिन्त्यवक्तव्येन कार्यः १० । कर्कोत्पातश्चेति—
अयोगास्तिथिवारर्क्षजाता येऽमी मया ईरिताः । कर्मे प्रधानपेते प्रभवन्ति न ते क्वचित् ॥१॥
यत्र कर्म विना कर्म क्रियते शुभसंज्ञकम् । तत्रैतेषां हि योगानां प्रभावाज्जायते फलम् ॥२॥"
इति व्यवहारसारे । इति कर्कोत्पातादिदोषभङ्गः ११ । कट इति अस्य गुरुपक्ष्य एवं—

"पन्नरस१ तेरस२ बारस३ एगार४ सत्त५ सत्त६ अट्ठ७ पडिमाओ ।
चमपंचस्स ज गुरु रविमाइसु सत्तवारेसु ॥ १ ॥'

इत्यर्थकः मौहरिमग्रन्थमान्ये । अन्ये त्वाहुः—

"तिथि१५रस६रुद्रा११मारगुण३ सार्पद्या७ऽम्बुर्द१ मगुण३ नितपटिकाः ।
त्याज्या मंदे रव्यादिवारा वारास्तु शनिगुरुभ्योः ॥ २ ॥"

भेरवक्रमत्सगुरुप्रवोऽपि यमघण्टदोषभङ्गः १२ । निष्ठावकस्थदोषस्तु ' कर्मे गुरुर्भरस्येति "
श्लोकोक्तपञ्चपाम्बवरस्यापि चन्द्रानुकूल्यपरस्य सर्वथाऽप्यसमर्थे शिवचक्रबलेन हन्यते चन्द्रारेः
नास्तिदूरस्थं इत्यीक्तके १३ । कुयोगानां तु विष्कम्भादीनां कुत्सपक्ष्य प्रवाचर्क्ष हेमा; शेषाणां त्यागे
तु कामचार इत्युक्तेः स्वतः एव दोषभङ्गः १४ । गण्डान्तस्य तु कर्माविप्रकृष्टौ विधिमार्गान्तरे ताम्य-
मानस्य नास्ति भङ्गः । यत्तु सर्वतिथिसयोगानां सन्धिषु सन्धिनामा दोष उक्तस्तन्नेन एवं—

'धिष्ण्यस्यादावन्ते त्वर्धवशो नाड्यः करग्रहणे ।
यदि शुद्धे च धिष्ण्ये विवाहयोग्ये तदा भेद्ये ॥१॥"

इति व्यवहारप्रकाशे । तथा—

"पुनर्भगुर्वा केन्द्रे वा त्रिकोणे वा यदा भवेत् ।
नवान्यास्तिथिसन्धिस्थ योगसन्धिर्न दोषदः ॥ १ ॥
येऽन्ये सन्धिरता योगास्ते सर्वे विलयं यान्ति ।
इति मोक्षं तु गर्गेण वसिष्ठाभिप्रायतः ॥२॥"

इति भतिथियोगादिसन्धिदोषभङ्गः १५ । तिथिदोषस्तु तिथिरेकगुणा प्रोक्ता" इतिवचनात्स्वु-
सत्व एव, यथा दिने चक्रवर्ती तिथिः " इति ' तिथ्यर्धे तिथिफलं समादेर्श " इति च १६ ।
अपि च—

सा युक्तियुक्ता । यदि तु कालार्थनिर्भागमासा भवति वा सुमुहूर्तस्तदा यथोक्तदोषा क्षयमन्ते पर निवर्तन्ते । यच्छौनकः—

'योगा यथोक्तफलदाः कालापचिप्रगतविधानां तु ।
अप्राप्तकालानामिच्छमात्रं फलं तेषाम् ॥१॥"

विवाहदीक्षयोः साधारणमाह—

विवाहदीक्षयोर्लग्ने धूनेन्दू ग्रहवर्जितौ ।
शुभौ केचित्तु जीवज्ञयुक्तमिन्दुं शुभं विदुः ॥२६॥

व्याख्या-ग्रहवर्जिताविति सप्तमं गृहं ग्रहशून्यं शुभम्, यदाहु सप्तमेषु—

' वैधव्यं१शापत्न्यं२बन्ध्यात्वं३निष्प्रजत्व४दौर्भाग्यम्५ ।
वेश्यात्वं६गर्भच्युति७ रर्काद्या लग्नतोऽस्तगाः कुर्युः ॥१॥"

चन्द्रस्यैकाकिस्थित शुभः । केचिदिति ते दीन्द्रोर्बुधगुरुवर्जग्रहयुते फलमेवमाहुः, तथाहि—

'रविणा१ससिर२ भोमेहिं३सुक्क४केउहिं५राहुणा६ । एगरासिगए चंदे जुदजोसो पजुग्गए ॥१॥
दरिद्दा१सवत्ती२चेव मरए३सव्वसिमाए४ । कसाविणी५दुस्सीला६कमा नारी विवाहिमा ॥२॥"

शुभेन्द्वोर्युतिर्विवाहे सर्वथा त्याज्येति व्यवहारसारे । वस्यसूरिस्त्वाह—

"अन्यर्क्षेऽप्यगुरो वा कुजबुधगुरुशुक्रधीरिभिः सार्धम् ।
न भवति दोषाय शशी भवति निर्भं याति यदि चैषाम् ॥१॥"

विशेषस्तु—

"ग्रहाद्यैः क्रूरैर्युते चन्द्रे व्ययु मनभितः शुभैः ।"

इति दैवज्ञवल्लभे ॥

अथ शुभकूपामित्रगुणादिस्वरस्य मतान्तरेणापवादमाह—

पञ्चपञ्चाशमेषांश जामित्रं परमं परे ।
अथानुज्ञन्ति लग्नेन्द्वोर्गर्हितग्रहदूषितम् ॥२७॥

व्याख्या-अंशादिति लग्नेन्द्वोः सत्कायषिकृत्वारमात् पञ्चपञ्चाशमेषांशे । गर्हितग्रहदूषित सर्वं तत्र एव देवो परमजामित्राप्य तं दोषं परे व्यवस्यन्तीत्यन्वय । भावना त्वेवं—यत्संख्यो न वांशो लग्नेऽभिहतस्तत्संख्यः सप्तमस्थानराशावंशः पञ्चपञ्चाशः स्यात्, इन्दुरपि राशौ यत्सं ख्यांशोऽस्ति तत्सप्तमराशेस्तावत्संख्योऽंशस्तत्राक्रान्तत्वात् पञ्चपञ्चाशः स्यात् ततो लग्नांशाच्च न्द्रांशाच्च पञ्चपञ्चाशोंऽशे चेत्क्रूरग्रहोऽस्ति शुभो वा तदा परमं जामित्रं । यथा-मेषस्याद्यांशे लग्ने चन्द्रो वा तुलायामाद्येऽशे क्रूरग्रहः शुभो वेति, मेषस्य द्वितीये चेत्तदा तुलाया अपि द्वितीये, एवं ग्रहोऽपि तृतीये शुभे चेत्यादि । एतत्साम्यमेव । यदुक्तम्—

" लग्नेन्दुसंयुतांशात् पञ्चपञ्चाशदंशके ।
ग्रहोऽन्यो यदृशो दोषो न शुभैरपि शाम्यति ॥१॥'

इति दैवज्ञवल्लभे । यदि तु पञ्चपञ्चाशान्न्यूनोऽधिको वा स्यात्तदा स जामित्रांश[१] एव दोषो

१ वसन्तोपम ।

न तु परमग्रासिप्रायेण । यथा मेषस्य तृतीयेंऽशे कुम्भस्य सिंहस्तुर्यो तुलायामाद्ये द्वितीये वा कूरग्रहः शुक्रो वा स्थितस्तदा साऽऽसन्नविपञ्चाशदग्रतुःपञ्चाशो वा स्यात् । यदा च मेषस्याद्येंऽशे कुम्भसि हस्तुर्यो तुलायाम द्वितीये तृतीये तुर्ये वाऽपि कूरग्रहः शुक्रो वा यदा स तस्मात् पट्पञ्चाशः सप्तपञ्चा शोऽष्टपञ्चाशो वा स्यादित्यादि । अर्थं च दोषो नातिगुरुः इति तन्मतं । बहुमतं चैतत् ॥

प्रतिष्ठायां ग्रहयुतिफलमाह—

स्थापने स्युर्विधौ युक्ते दृष्टे वाऽऽरादिभिः क्रमात् ।

अग्निभी१र्मार्दि२सिद्धार्थो३भी४पञ्चत्वा५ग्निभीतयः६ ॥२८॥

व्याख्या—स्थापने प्रतिष्ठायां भौमेन युते दृष्टे वा चन्द्रेऽग्निभीः१ । बुधेन मार्दिः२ । गुरुणा सिद्धार्थो कोऽर्थः ? प्रतिमा सातिशायिका स्यात् "गुरुणा सर्वपूजिता" इति तु वैवस्वतमते३ । शुक्रेण भीः४ । शनिना मृत्युः५ । रविणा त्वग्निभीः ६ । अत्र दृष्टिः सामान्योक्तेऽपि पूर्णा ज्ञेया ॥

अथ सर्वकार्येषु कामानां साधारण्यपि त्याज्यानि षड्भिः श्लोकैराह—

जन्मराशिं जनेर्लग्नं ताभ्यामन्त्यं तथाष्टमम् ।

लग्नलग्नांशयोर्मेशौ लग्नात् षष्ठाष्टमौ त्यजेत् ॥२९॥

व्याख्या—जन्मराशिं मूर्तौ जन्मेन, स च दीक्षायां शिष्यस्य प्रतिष्ठायां स्थापकारिसदर्भिर्बोद्धे व्यजन्मलग्नेस्पष्टे, एवमग्रेऽपि । जन्मेशेऽष्टममिति इदं प्रारम्भे वर्जितं नास्ति । तथाऽष्टममिति केचि दुर्गमपि त्याज्यमाहुः, यथाहि—

'दम्पत्योरष्टमवर्मं जन्मलग्नेदुरष्टमग्नमम् ।
निधनं व्ययं च रिपुं नेह शेषाणि मध्यानि ॥१॥'

इति व्यवहारप्रकाशे । तथा—

"चतुर्थादशे कार्ये लग्ने बहुगुणे यदि ।
अष्टमं तु न कर्तव्यं यदि सर्वगुणान्वितम् ॥१॥"

इति गर्गः । विशेषस्तु—

"जन्मर्क्षजन्मलग्नयोर्वापि भवति नाशकः ।
कर्मेशाष्टमराशीशौ मित्रो मित्रे यदा तदा ॥१॥"

इति वृहस्पतिः ।

"तथा चतुर्थे रिपुं वा मित्रत्वेन शुभं स्मृतम् ।
गुरुणा भृगुणा केन्द्रत्रिकोणस्थेन वेष्टितम् ॥१॥"

इति नारदः । तथा—

' होराष्टमं जन्मगृहाष्टमं वा, कर्म शुभं केन्द्रत्रिकोणगैर्वेत् " ।

इति केशवः । तथा—

"जन्मगृहजन्मलग्नाभ्यामष्टमभवनं मृतिप्रदं कर्मे ।
भवति शुभकेन्द्रसंस्थैः शुभग्रहैः शोभनं यदि ॥१॥

इति व्यवहारप्रकाशे । लग्नलग्नांशयोरेवेति चकाराद्द्रेष्काणस्यापि ग्रहणम्, षष्ठाष्टमौ त्यजेदिति । यतः—

"लग्नस्थेऽपि गुरौ दुष्टः षष्ठस्थो लग्ननायकः" । इति

लक्ष्मीधरेऽप्याह—

"विलग्नाधिपतौ षष्ठे वैधव्यं स्यात्तदंशपे ।
द्रेष्काणाधिपतौ मृत्युर्विलग्ने बलवत्यपि ॥ १ ॥"

अष्टमस्तु लग्नेशस्तावदशुभ एव । ततोऽपि यदि लग्नेशोऽष्टमभवने लग्नद्रेष्काणाद् द्वाविंशे द्रेष्काणे स्यात्तदा सुतरामशुभम् । यदि च लग्नरविमृत्युरवी एकद्रेष्काणस्थौ स्यातां तदा सुतरामशुभम् । अथ षष्ठाष्टमान् लग्नांशद्रेष्काणेशानाश्रित्य रत्नमालाभाष्ये श्लोकोऽयम्—

"वर्षमासदिनैर्लग्नद्रेष्काणनवमांशपाः ।
षष्ठाष्टमेन नाशयन्ति फलमित्याह शौनकः ॥ १ ॥"

षष्ठाष्टमादिस्थपरमनस्त्वाद् द्वादशोऽपि लग्नेशो न शुभः । विशेषस्तु "लग्नलग्नांशयोरीशौ" इत्यस्यापवादोऽयम् । वृश्चिके लग्नेऽस्ते वा गृहमाने षष्ठीशे भौमे मेषस्थे सति, तथा वृषे लग्नेऽस्ते वा गृहमाने षष्ठीशे शुक्रे तुलास्थे सति, तथा कुंभे लग्नेऽस्ते वा गृहमाने षष्ठीशे शनौ मकरस्थे सति न कश्चिद्दोषः, एकस्वामिकत्वात् । उक्तं च—

"न वृश्चिकं हन्ति कुजोऽष्टमस्थो, वृषं न शुक्रोऽपि तुलाधरस्थः ।
तथैव कुंभं रविजो न हन्ति, मृगस्थितो वा सगुणं व्ययस्थः ॥ १ ॥"

तथाऽन्यैव युक्त्या मेषे तुलायां वा जन्मलग्ने सति जन्मराशौ वा सति षष्ठाष्टमाधिपौ वृश्चिकवृषौ एकत्वेन गृह्यमाणौ न दोषाय । तदुक्तं विवाहवृन्दावने—

"व्यतिक्रमे जननर्क्षविलग्नयोर्भवनमष्टममप्युदितं त्यजेत् ।" इति

तथा—"जन्मराशिजन्मलग्नाभ्यां द्वादशमष्टमं च लग्नेशं त्यजेदित्यपि" रत्नमालाभाष्ये ॥

इन्दुक्रूरयुतं लग्नं तथा लग्नोदितांशकात् ।
अधिकांशग्रहं दूष्यग्रहादर्वागपि त्यजेत् ॥ १० ॥

व्याख्या—इन्दुक्रूरेति, यतः—

"सौम्यग्रहयुतमपि नाथ शशिनं विवर्जयेल्लग्ने ।
क्रूरग्रहं न लग्ने कुर्याद्भवपञ्चमभवने वा ॥ १ ॥"

तथा—

"लग्नस्थे तपने व्याली१ रसातलमुखः कुजे२ ।
द्वयो मन्दे३ तमो राहौ४ केत्वन्तकसंज्ञितः५ ॥ १ ॥
योगेष्वेषु कृतं कार्यं मृत्युदारिद्र्यशोकदम् ।"

इति दैवज्ञवल्लभे । लग्नोदितांशकानिति लग्ने उदिताः कथिताः कन्याद्याश्च नवांशास्तेऽपी न्दुक्रूरयुता ह्येयाः, कोऽर्थः ? यस्मिन् राश्यंशे इन्दुः क्रूरग्रहो वा स्यात्तन्नामा लग्नस्य नवांशोऽपि त्याज्यः । यद्वाऽपरा—

"यस्मिन् राशौ भवेच्चन्द्रस्तमंशं परिवर्जयेत् । तस्मात्क्रूरेण वेध्यमभावपर्यान्मुनयो जगुः ॥१९॥
यस्मिन् राशौ भवेत् क्रूरस्तमंशं परिवर्जयेत् । अन्ये त्वस्तु विमानीतात् पञ्चमेऽपरे न संशयः॥२०॥"

तथा यथिकायामस्मिन्निलग्नेऽधिकृत्य तत्प्रथमांशो योऽवस्थाप्यधिकेऽग्रेतनेंऽशेषु यो ग्रह स्थितिः स भावरीत्याऽथवमगृह एव स्थित उच्यते, तत्रात्वफलस्यैव दायकत्वात् । ततोऽनयापि रीत्या येन ग्रहेणाधिष्ठितमानं तत्तद्गृहं यदि भूपमीयतां प्राप्नोति तदाऽभावाङ्कुरितफलमपि ग्रह स्वगेन तद्गृहोत्पन्नमपि तद्गृह भूम्यते प्रयच्छेत् । आह च भास्करः—

"लग्नोदितांशाभ्यधिको ग्रहो यो, भावेऽग्रिमे भावफलेन स स्यात् ।
ग्रहो यदा भावफलेन याति, स्थाने निषिद्धे तमपीह भावात् ॥१॥"

तदयं भावः—येऽंशा लग्नस्योदितास्तेषु तिष्ठन् ग्रहस्तद्भावफलप्रदः । यस्तु तदनुक्रम स्थितः सोऽग्रेतनभावफलप्रदः । एवमन्यभावेष्वपि धनसहजादिषु विचार्यं । उक्तं च भास्करेणैव—

'लग्नस्य येऽंशा उदिता ग्रहो यस्तेषु स्थितः स्यात्तनुभं स दत्ते ।
यस्त्वागतोऽतः स भवेद् द्वितीयः, स्थानेषु शेषेष्वपि चिन्त्यमेतत् ॥१॥"

वैद्यनाथेऽप्युक्तम्—

"लग्नस्थः भाव्यते सोऽत्र ग्रहो य उदितांशगः ।
द्वितीयोऽनुदितांशस्थः सर्वत्रापि क्रमः ॥१॥'

अत्र पर्यालोचितमिति भवं तावद्याख्यायः—भावविभोऽसौ लग्नसत्कः कार्ये वर्तमानतयाऽधिकृतत्वात्तिय यदासौ ग्रहसत्त्वपि भावेषु वर्तमानतयोच्यते । एवं च सति यत्र तत्रापि भाव यो ग्रहो वर्तमानभसमुल्लंघ्य स्थितः सोऽग्रेतनभावस्य एव ज्ञेयः । तत्र भूम्यगृहादर्शनापि स्वजोदितस्थाप भानः । अनयाऽपि रीत्याऽथवमभावस्थोऽसौ ग्रहो यदि स्यात्स्थानेनोक्तः स्यात्तदा तदर्कं लग्नं न मन्ये । यथा प्रतिष्ठायां कन्यालग्ने षष्ठे मिथुनांशे गुरुभागे सति कुम्भराशौ यदि सप्तमांशेषु क्रूरः स्यात्तदा भावरीत्या मीनस्थत्वात् सप्तम पर्वेऽस्वस्थलग्नमपि त्याज्यमेव । तत्स्थापना यथा—

एवमन्यत्रापि भाव्य । ननु यथेदं भूम्यगृहं त्याज्यमुक्ते तथाऽस्मिन्नेव रीत्या तद्गृहं ग्रहेण भूयमाण स्यात्तथापारग्रहीपतताऽपि भविष्यति, नैवं, ईदृग्गुणानामाचार्यस्त्वेनान्यरूपीभूतस्यैवार्हत्वात् । उक्तं च—

'नाशीकारे भावकानां गुणानां, दोषाणां तत्वतस्त्याग एव ।
भावन्यत्वाद्यमत्वं यथोऽपि त्याज्यो भासाससमः सदापि ॥१॥"

यथा—

'सप्तमस्थो यदा चन्द्रो भवेद्भावफलप्रदः ।
न तदा दीयते कर्म शुभेः सर्वदैरपि ॥१॥"

"सर्वेषां तु कुयोगानां वर्जयेद्घटिकाद्वयम् ।
उत्पातमृत्युकाणानां सप्त षट् पञ्च नाडिकाः ॥१॥"

इति नारचन्द्रटिप्पनके । केचिन्मृत्युयोगे प्रहरं पञ्चस्याज्या इत्याहुः । यथा—

'यमघंटे नवाष्टौ च काणमृत्यौ विवर्जयेत् ।
दग्धे तिथौ कुवारे च नाडिकानां चतुष्टयम् ॥१॥'

इत्यप्यन्ये । यथा—

"कुतिहि कुवारकुजोगा विट्ठी वि अ जम्मरिक्ख दड्ढतिही ।
मज्झण्हदिणाओ परे सव्वं पि सुहं भवेऽवस्सं ॥१॥"

इति हर्षप्रकाशे । अन्योऽप्याह—

"विष्टावङ्गारके चैव व्यतीपाते च वैधृते ।
प्रत्यरे जन्मनक्षत्रे मध्याह्नात् परतः शुभम् ॥१॥"

अत्र प्रत्यरे इति सप्तमतारायाम् । उपलक्षणं चैतत् तृतीयपञ्चमाधानतारयोः, तेन तास्वपि मध्याह्नात् परतः शुभमेव इति सामान्येन प्रतिष्ठायां मुहूर्तोपसर्गः ॥

अथ प्रतिष्ठायां लग्नांशनियममाह—

लग्नं श्रेष्ठं प्रतिष्ठायां क्रमान्मध्यमथावरम् ।
द्व्यङ्गं स्थिरं च भूयोभिर्गुणैराढ्यं चरं तथा ॥१९॥

व्याख्या—जैनप्रतिष्ठायां द्विस्वभावलग्नं श्रेष्ठं, स्थिरं तु मध्यमं, चरं त्ववरमिति अधमम्, तथा अतिबलवद्बहुशुभग्रहान्वितं चेत् स्यात्तदा तृतीयभङ्गे ग्राह्यमपि । स्थापना यथा—

३	६	९	१२	उत्तम
२	५	८	११	मध्यम
१	४	७	१	अधम

देवान्तरप्रतिष्ठायां तु लग्नान्येव—

"सिंहोदये दिनकरो घटभे विधाता, नारायणस्तु युवतौ मिथुने महेशः ।
देव्यो द्विमूर्तिभवनेषु निवेशनीयाः, क्षुद्राश्चरे स्थिरगृहे निखिलाश्च देवाः ॥१॥"

इति रत्नमालायाम् । अत्र क्षुद्रा इति व्यन्तराद्याः । निखिला इति सकलेशा इत्याद्याः ।
अन्यस्त्वाह—

"सौम्यैर्देवाः स्थाप्याः क्रूरैर्गन्धर्वयक्षरक्षांसि ।
गणपतिगणांश्च नियतं कुर्यात्साधारणे लग्ने ॥१॥"

अंशास्तु मिथुनं कन्या धन्वाद्यार्धं च शोभनाः ।
प्रतिष्ठायां वृषः सिंहो वणिग्मीनश्च मध्यमाः ॥२०॥

व्याख्या—धन्वाद्यार्धमिति धनुरंशस्य प्रथमार्धं तत्समस्थायिसद्धस्तरूपं । मध्यमा इति देवस्य सुप्रयत्नभवनेऽपि कर्मस्थापकानां हानिकरत्वात् । सामर्थ्याच्चेद् लभ्यते शेषा मेषकर्कवृश्चिकमकर कुम्भांशा धनुरंशान्त्यार्धं चाधमान्येव । उक्तं च नारचन्द्रटिप्पनके—

मिथुने स्थापितो देवो वर्द्धिताद्यमासदः १ ।

वृषांशे म्रियते कर्ता स्थापकश्च मासत्रयेऽ९ ।
मिथुनांशे शुभो नित्यं भोगदः सर्वसिद्धिदः१ ॥१॥ चतुष्पदी ॥

कुमारं तु हन्ति कर्के कुलनाशं मासत्रये । विनश्यति ततो देवः वह्निरग्नैर्न संशयः४ ॥२॥
सिंहांशे शोकसन्ताप कर्तृस्थापकशिल्पिनाम् । कन्यांशे पुनः स्यात्तु कोऽप्यर्थो सर्वदैव हि५ ॥३॥
सोम एवैव कन्यांशे देवदेवस्य जायते । धनधान्यसुतः कर्ता मोदते सुचिरं भुवि६ ॥४॥
उच्चाटनं भवेत्कर्तुर्वेषम्येण सदा भवेत् । स्थापकस्य भवेन्मृत्युस्तुलांशे वत्सरत्रये७ ॥ ५ ॥
वृश्चिके च महाकोपं राजपीडासमुद्भवम् । अभिचारं महाघोरं दिनत्रये विनिर्दिशेत्८ ॥६॥
धन्वांशे धनवृद्धिः स्याद् सद्भोगं च सदा हरेः । प्रतिष्ठापककर्तारौ नन्दतः सुचिरं भुवि९ ॥७॥
मकरांशे भवेन्मृत्युः कर्तृस्थापकशिल्पिनाम् । कन्याप्त्यब्जाद्वा विनाशमभिमिरन्वैर्न संशय१० ॥८॥
घटांशे म्रियते देवो जलपातेन वत्सरात् । वक्षेश्वरेण कर्ता च म्रियते वैनिनश्यति११ ॥९॥
मीनांशे लभ्यते देवो वासवाद्यैः सुरासुरैः । मनुष्यैश्च सदा पूज्यो विना कारापकेन तु१२ ॥१०॥"
रत्नमालायां तु सौम्यवर्गसर्वमध्याश्वं चतुर्थः प्रतिष्ठायामनुज्ञाताः ॥
अथ दीक्षायां लग्नांशानाह—

प्रताप राशयो द्व्यंगा स्थिराश्चापि वृषं विना ।
मकरश्च प्रशस्याः स्युर्लग्नांशादिषु नेतरे ॥ २१ ॥

व्याख्या—प्रशस्या इति एवं मिथुन१ सिंह२ कन्या३ वृश्चिक४ धनु५ मकर६ कुंभ७ मीना।८ एतऽष्टौ शस्याः । इतरे इति मेष१ वृष२ कर्क३ तुला४ एते चत्वारो लग्नेषु नवांशेष्वपि सप्तादशस्थानेष्वपि न देयाः । एतच्च नारचन्द्रे—
'भृगोरस्त१ बाल्य२वृद्ध३ भवने४ क्षय५ पक्षके ।
चन्द्रांशो१ भवर वारे च३ दर्शने च४ न दीक्षयेत् ॥१॥"
अत्र भृगोरस्तेति शुक्रस्योदयास्तयोरस्तत्वमित्यर्थः१ । तथा शुक्रबाल२ । तथे शुक्रवृद्ध३ । शुक्रभवनयोर्वृषतुलयो।४ । यदि सप्तमगतश्च शुक्रो मूर्धि सप्तमगृहे वा पश्यतीति५ पक्षके । तथा चन्द्रांशे१ । चन्द्रस्योदयास्तत्वे कोऽर्थः ? अस्तत्वे२ । तथा चन्द्रवारे३ । चन्द्र दर्शने च४ । दीक्षालग्नं न देयमिति चतुर्णत्वाद्धि । यथा—
' दीक्षामन्त्रगुणार्थानां चतुर्थे चारदर्शने ।
शुभावहानि दीक्षायां न दशानां कदाचन ॥१॥"
हर्षप्रकाश तु दर्शांशा शुक्रस्तत्रोऽपि वर्गोत्तमत्वात्शुभावहः तथापि—
'मेसविंसायं शुक्कं सिसराशीण पंचमे अंसे ।
न य दिक्खिज्ज जओ सो विसमद तह तह पओगामो ॥१॥"
अथ विवाहे लग्नांशानाह—

विवाहे नाशदः कोऽपि लग्नानामिह केवलम् ।
नवांशा धनुराद्यार्धयुग्मकन्यातुला शुभा ॥ २२ ॥

व्याख्या—नामर्द इति एतानि समानि नामानि एतानि देयानीति यो नियमः स नामर्द । स किल यथा प्रतिपादितस्तथोक्तलक्षणया विवाहे कोऽपि नास्ति । करग्रहमिदेति विवाह पत्तथान्तरस्तु परमंशा एव एव मनुष्यसाद्धाया नान्ये, "मनुष्यांशेऽपोऽन्यथासती दग्धिता च स्यादिति" इत्न माण्डमाण्डव्योक्तेः । "मनुपि परामवयुक्तो" इति केऽप्याहुः । मन्मथन्मत तु मनुष्यस्यार्थमेव विवाहं पूर्वाचस्य मनुष्यत्वात् । रत्नमालायां तु समाम्यपि निषिद्धानि—

"कन्या मृगुगम च विश्व मिथिनयमे, मिथो विवाहः शुभमात्मपास्ति" । इति

परं तत्प्रयत्ननियमो यथोक्त एव । यद्वाहुकराः—

"निम्यऽपि समे द्विपदांश इष्टः, कन्यादिकमेष्वपि नाग्रभागः" । इति

व्यवहारप्रभे सोमसूने—

"कन्यांशा न शुभास्ते भौमांश्च मौ शुभोगक काय ।
म शुभांशश्चरभमे देयमशुभमकलमेष्विन्द्रौ ॥ १ ॥"

अथ सप्तकर्मसाधारणमाह—

त्रिष्वपि क्रूरमध्यस्थौ शुक्रक्रूराश्रितधुनौ ।
नेष्टौ लग्नविधू केन्द्रस्थितसौम्यौ तु तौ मतौ ॥ २३ ॥

व्याख्या—त्रिष्वपीति मतिपादितमाराह्येषु । मध्यस्थाविति एतेनाकमर्थ—क्रमग्न द्वयोरपि पार्श्वयोर्द्वितीयद्वादशगृहयोर्गमनेन क्रूरग्रहो चन्द्रस्यापि चैवमिति द्वयोऽपि क्रूरकर्तरी । इयं च प्रत्यक्षं त्रेधा—अतिदुष्टा१ दुष्टा२ मन्ददुष्टा३ च । तथाहि—यदा धनस्थः क्रूरग्रहो वक्री व्ययस्थस्तु मन्द मति क्रूरस्तदोभयतः संघटमानत्वात्क्रूरकर्तर्येवातिदुष्टा । स्थापना यथा—

यदा तु व्ययस्थः क्रूरोऽतिचारितस्तदा विशिष्यातिदुष्टा शीघ्रमेव संघटमानत्वात्१ । यदा धनव्ययमारपि मन्दगामी क्रूरौ, यदा द्वयोरपि वर्षीः वक्रगती क्रूरौ तदा मन्ददुष्टा सा, एकत्र एव संघटमानत्वात्२ । यदा तु धने मन्दगति क्रूरो व्यये च वक्री तदाऽप्यदुष्टा, कर्तरी उभयतोऽपि विघटमानत्वात्, तथापि धनस्थक्रूरेऽतिचार शीलस्तदा तु विशिष्य स्वल्पदुष्टा, शीघ्रमेव विघटमानत्वात्३ । भावना स्थापनायां कार्या । एवं चन्द्रस्यापि पार्श्वद्वयग्रहः क्रूरकर्तर्याविवेचना भाव्या । किंतस्तु—

"क्रूरग्रहस्थान्तरगा तनुर्भवेन्मृतिप्रदा शीतकरश्च रोगः ।
शुभैस्तनुर्भैरथवान्त्यगे गुरौ, न कर्तरी स्यादिह मार्गवा विदुः ॥ १ ॥
त्रिकोणकेन्द्रगो गुरुर्बलाढ्या रविभिरा ।
तदा न कर्तरी भवेत्ततः गात्ररूपम ॥ २ ॥"

अपि चागमप्रमाणेन यदि क्रूरकर्तरी स्यात् तु न जायते तन्न समग्रामसपाधम । प्रत्यक्ष पञ्चग्रामो द्विर्नाशा मध्ये यदि क्रूरग्रहो स्यात्तदा सा क्रूरकर्तरीदग्धा । एवं चन्द्रस्यापि । यदुक्तं व्यवहारप्रकाशे—

"पूर्वं पश्चात् क्रमादिन्द्वीशा१५ पाटमध्यगश्चन्द्रः ।
वर्जनीयस्तथा योगे यस्माद्यावर्णमत्तराशिसंयुतिः ॥ १ ॥"

शुक्रक्रूरेति क्रमाच्चन्द्रात् सप्तमे शुक्रः क्रूरग्रहो वा चेत्स्यात्तदा जामित्रदोषो स्यात् । यत्र च—

"दृग्यात्सप्तमर्क्षस्थे शुक्रे सूर्येऽथवा शनौ राहौ ।
वैधव्यं क्षितितनये सप्तमगे कन्यका म्रियते ॥ १ ॥"

इति सारंगः । तथा —

'शुक्र१गारय२मंगलाण३ सत्तमे ससहरे गहिम्मि ठिएसो ।
पीडिज्जए भयस्सं सत्य१कुलीकत्त२ माहीर्हि ॥ १ ॥'

इति लल्लसूरी । तथा—

'शुक्रार्कशनिभौमानां सप्तमेन्दौ विवाहिता ।
सपत्न्या१थ विधवा२ निष्पुत्रा३ स्वैरिणी४ क्रमात् ॥ १ ॥"

इति दैवज्ञवल्लभे । राहुस्तु विशेषाशुभो सर्वत्र शनिवत् । विशेषस्तु—

'यं ग्रहो यदि जामित्रे क्रूरौ सौम्यौ च उस्थितौ ।
भक्त्यन्वयेन हारिकं कन्या माप्नोति कारणम् ॥ १ ॥'

इति दैवज्ञवल्लभे । अथ शुभक्रूरेत्यत्राप्याक्षमाह—केन्द्रस्थितेस्यादि जामित्रदोषाच्चतुर्ष्वपि कन्येषु सौम्यग्रहाणेन स्फुरत्यस्य शुभराशिपुनानपि क्षयेन्दू मत्यायिति । कोऽर्थः ? जामित्रदोषं वीर्यायपि । सारस्तु चन्द्रात्सप्तमस्थक्रूरस्य दोषमेवमाह—

'क्षमा१गुरु२सत३व्योम४स्थो सप्तक्रूरग्रहो विधोः ।
भामीरा१चैव संपीडा२ मृत्यापाय३वर्जिता४क्रमात् ॥ १ ॥
व्यस्मानो१बन्धुवर्गस्य२वायाया३कर्मणः४क्रमात् ।
विनाशो जायते नूनं तत्रैवापूर्वकारिणः ॥ २ ॥"

ननु किमित्यत्र लग्नेन्द्वोर्गुणदोषयोः समकक्षतया ऽभ्यास ? उच्यते—

"लग्नबलात्पञ्चगुणं चन्द्रबलमन्यानसं ग्रहाः सर्वे ।
वपुर्लग्नाश्चन्द्रं शुभमशुभं वा फलं नियमात् ॥१॥"

इति व्यवहारप्रकाशे ॥

अथ चन्द्रात्सप्तमक्रूरस्य जामित्राख्यदोषस्य भंगमाह—

गुरुर्बुधश्च शीतांशुसप्तमक्रूरदोषहृत् ।
पुष्टयेन्दुं दृशा पश्यन् लग्न१खा१०म्बु४त्रिकोण९ ५ गः ॥२४॥

व्याख्या—शीतांशुरिति चन्द्रात्सप्तमस्थक्रूरग्रहस्य दोषं हरति । पुष्टयेति पूर्णया भावोऽथवा वा ॥

अथ दीक्षायां चन्द्रस्य फलः फलमाह—

दीक्षायां कुरुते चन्द्रः क्रमाद्भौमादिभिर्युतः ।
कलिं१भियं२मृतिं३नैः स्वर्यं४विपदं५भूमिमुत्तमम्६ ॥२५॥

व्याख्या—कलिमिति भौमादारभ्याक वासरक्रमेणामूनि फलानि । विशेषस्तु सौम्येऽत्वं यातो इत्यत्र ये महायामसप्तमपरिशिष्टे शास्त्रेण वक्ता सन्ति देवामर्थविभागे यदि महतां योगः स्यात्तदा

यथा—

"प्रत्यास्येमः पाक्षिकोऽपीह दोषः सम्यग्व्यापी यो गुणः सोऽनुगम्यः ।
यस्मादंशैर्वर्धमानादिकः सन् स्याद्भूत्यै मार्गवः पञ्चमोऽपि ॥ १ ॥"

इह विवाहमाभित्य विवाहप्रस्तावमाह ॥

भवेज्जन्मनि जन्मर्क्षान्मृत्युधामनि यो ग्रह ।
शुभोऽपि लग्नवर्ज्य सर्वकार्येषु नो शुभ ॥२१॥

व्याख्या—जन्मनि जन्मलग्ने । जन्मभादिति जन्मनक्षत्रस्योपलक्षणत्वेन जन्मराशितो जन्मलग्नाद्वा शुभोऽपीति किमन्ये तु किं वाच्यं ? । भास्करस्त्वाह—

"जन्मभजन्मलग्नाभ्यां यो रन्ध्रेशोऽष्टमे ।
लग्ने सौम्य सर्वेषां सर्वकार्याणामपि च त्यजेत् ॥१॥"

शनिस्त्रिकोणकेन्द्रस्थो बलीयान् सुहृदीक्षितः ।
कुज केन्द्रान्त्यधर्माष्टस्थितो वा भद्रभञ्जन ॥२२॥

व्याख्या—मविरुपेण बली बलीयान् । बलीयान् सुहृदीक्षित इति कुजेऽपि योज्यं । अष्टस्थित इति वदुर्गर्ग —

"लग्नाद्व्ययेऽष्टमग वक्रयोर्बलिना युतिः समकम् ।
जन्मानि यो बाऽष्टमगस्त्वर्मितमं गत बाऽपि ॥१॥"

भद्रभञ्जन इति अस्य कुयोगस्य सञ्ज्ञैव ज्ञेया ॥

रवि कुजोऽर्कजो राहु शुक्रो वा सप्तमस्थितः ।
हन्ति स्थापकर्कतारौ स्थाप्यमप्यविलम्बितम ॥२३॥

व्याख्या—कर्ता प्रतिष्ठाया गुर्वादि । अथ श्लोकः प्रतिष्ठामाभित्य ज्ञेयः ॥

लग्नात्व्युरस्त७गो राहु सर्वकार्येषु वर्जित ।
त्रिषडेकादश शस्तो मध्यम शेषराशिषु ॥२४॥

व्याख्या—सर्वकार्येष्विति प्रतिष्ठाविवाहादिषु । चतुर्थ जन्मसप्तमस्थः शनिर्युतश्च त्याज्यः, त्रिषडेकादशगा मन्दः, शेषस्थानेषु मध्यम इति तात्पर्यार्थः । अनया च चतुर्थपञ्चमादशस्थोऽपि भद्र इत्यागत । अन्यथा केवलस्थितग्रहवशात्स्थानसम्भवात् । इत्युक्तं सामान्येन प्रतिष्ठालग्नेषु त्याज्या दोषा ॥

अथ सर्वकार्येषु प्रतिष्ठालग्नेषु साधारणी ग्रहाणां ग्रहसंस्था वाच्यते—शनिरवी कुजौ मा लग्न स्थाः, चन्द्रमोऽपि बुधगुरुशुक्रा अष्टमस्थाः, चन्द्रगुरुलग्नगतास्ता पञ्चगाः, सर्वे सप्तमगा अशुभा । श्रीत्रिविक्रम—

"त्याज्या लग्नेऽव्ययोऽष्टमस्थान् षष्ठे शुक्रेन्दुलग्नपाः ।
रन्ध्रेऽष्टचन्द्रादयः पञ्च सर्वेऽस्तेऽष्टमगुरु शमी ॥१॥"

अत्र मन्दादिति राहुरपि मन्दवज्ज्ञेयः। समाविति सर्वेऽप्यस्तेऽशुभाः, केचाचिन्मते तु च-न्द्रगुरू सप्तमे व्यासीनाविसर्गः। सर्वकार्येषु शुभमहर्संस्था त्वेवं—

"जन्माशुपचयस्थ३-६-११ऽर्केऽन्त्या१२व्यक्कर्मा१०य११गे विधौ।
सौम्यीपुत्रेऽर्कपुत्रे च दुश्चिक्य३रिपु६काम११गे ॥१॥
त्याकरिप्या१२ष्टमे८सौम्ये जीवेऽष्टा८रि६व्ययो१२ज्झिते।
सर्वकार्याणि सिध्यन्ति त्यक्तचद्सप्तमे सिते ॥२॥"

इति दैवज्ञवल्लभम्। एतत्प्रकारद्वयोचीर्णा तु मध्यमा महर्संस्था। त्रिविधानामप्यासां स्थापना—

	उत्तम	मध्यम	अधम
रवि	३-६-१०-११	२-४-५-८-९-१२	१-७
चन्द्र	११-७-१०-११	१-२-४-५-९	१-८-१
मंगल	३-६-११	२-४-५-९-१०-१२	१-७-८
बुध	१-२-३-४- -६-७-९-१ -११	१२	८
गुरु	१-२-३-४-५ ७-९-१०-११	६ १२	
शुक्र	१-२-३-४-५-८-९-१०-११ १२		६-७
शनि	३-६-११	२-४-५-८-९-१ -१२	१-
राहु	३-६-११	२-५-८-९-१ १२	१-४-७
केतु	३-६ ११	२-५-८-९-१०-१२	१-४-७

एवं सत्यपि दीक्षालग्नेऽसाधारणीं शुभमहस्थामाह—

दीक्षायां तरणिर्वमश्त्रिर्३स्तमया५रिव६स्थः शशी द्वि२त्रि३षट्६,
व्योम१०स्थः क्षितिभूस्त्रिषट्दशमगो ज्ञोऽप्यो व्यया१२ष्टो८ज्झितो१

२ ३-४ ५ ६-७-९ १० ११

शुक्रोऽन्त्या१२रि६सुत५त्रि३धर्म९धन२गो मन्दो धन२भ्रातृ३षट्६,
पुत्र५च्छिद्र८गतश्च शोभनतम सर्वे च लाभस्थिताः ॥ ३५ ॥

व्याख्या—एवं यथोक्तस्थानस्था दीक्षालग्ने श्रेष्ठास्त्रेसामतः। हर्षप्रकाशादिषु तु महालग्न-स्थादिभिर्नन्येवमूचे—

"तु पण छ रवि ति दु छ ससी कुज ति छ दह बुह ति दु छ पणदसमो।
जिय तिकोणे य गुरू सुक्को ति न छ नव बारसमो ॥ १ ॥
मंदो दु पण छ अट्ठमो सुक्क विना सव्विगारसट्ठा सुहया।
चंदाउ कूर सत्तम अट्ठमसुहा दिक्खलग्गम्मि ॥ २ ॥
रवि ति१ ससि सत्त दसमो बुहेग चउ सत्त नव गुरू ति छ वो।
सुक्को दु पंच सणि तिम मज्झिम सेसा जहुह सम्मे ॥ ३ ॥"

स्थापना—

	उत्तम	मध्यम	अधम
रवि	३-५-६-११	२	१ ४ ७-८-९-१०-१२
चन्द्र	२-३-६-११	७-१	१-४-५- -९-१२
मंगल	३-६-१०-११		१-२-४-५-७-८-९ १२

बुध	१ २-६-५-७ -११	१-४-७-९	८-१२
गुरु	१-४-७-१ -९-५-११	२-६-३	८-१२
शुक्र	२-६-९-१२	३-५	१-७-४-८-१०-११
शनि	३-५-६-८-११	२	१-४-७-९-१०-१२
राहु-केतु	३-६-११	२-५-८-९-१०-१२	१-४-

हरिभद्रसूरिरप्याह—

"मज्झिमवर्क कासण सणि गुरुं च बलमंतं ।
अवर्क सुक्क समो छो दिक्ख विस्स सीसस्स ॥ १ ॥"

इति श्रीहरिभद्रसूरिवचः । एते च क्रमान्मध्यमोत्कृष्टहीनबला एवमेव स्युः, तथाहि—स्वनिर्दिष्टपञ्चाष्टैकादशगः पणफरस्थत्वान्मध्यमबलः । षष्ठस्तु आपोक्लिमस्थत्वेऽपि त्रिगवलाध्यत्वान्मध्यमबलः। गुरुस्तु केन्द्रत्रिकोणेषु बलिष्ठ इति स्फुटमेव । एकादशस्तु गुरोर्लाभस्थानं बलवत्तेन तथापि बलिष्ठः। शुक्रस्तु त्रिषड्नवद्वादशेष्वापोक्लिमस्थत्वाद्धीनबलः । उक्तं च त्रैलोक्यप्रकाशे—

"रूपा२०र्ध१०पाद५वीर्याः स्युः केन्द्रादिस्था नभश्चराः " ।

तेनैते उत्तममध्ये न्यस्ताः । शेषग्रहास्तु मत्रस्थाः सर्वसम्मतत्वेन रेखाप्रदाने उत्तममध्ये । येषां तु रेखाप्रदत्वे ग्रन्थान्तरविसंवादस्ते मध्यममध्ये । चन्द्रस्तु सप्तमः प्रस्तुतगाथानुसरणार्थमेव मध्यममध्येऽस्त्येति । एवम्ग्रहयोर्जीर्णोत्सवमध्ये । शुक्रस्त्वेकादशः सूत्रे रेखाप्रदत्वेनोक्तोऽपि नारचन्द्रलग्नशुद्ध्यादिषु निषिद्धत्वादधममध्येऽस्त्येति ॥

विवाहलग्नरेखाप्रदां ग्रहसंस्थामाह—

विवाहे स्वर्क्षेऽर्कौ त्रि३रिपु६निधना८ऽयेषु११ शुभदौ,
विधुः स्व२त्र्या३ऽऽयेषु११ क्षितितनय आय११त्रि३रिपु६गः ।
बुधेज्यौ सप्ता७ष्ट८व्यय१२विरहितावास्फुजिदरि६-
स्मरा७ष्टा८न्त्या१२न्मुक्त्वा वितनु१सुख४कामे७ष्वथ तमः ॥३६॥

व्याख्या—स्वत्र्यायेष्वपि, यतः—

"चन्द्रेन्दुनायगतो न तृतीयो न द्वितीयगश्चापि ।
अनुकूलैरपि खेटैस्तल्लग्नं वर्जयेन्मतिमान् ॥१॥"

सप्ताष्टेति पञ्चकौनकः—

"सप्तमगते बुधे सति सप्ताब्दान्मारयेत् पतिं कन्या । मासत्रयेण कन्या निधनगते पञ्चतां याति ॥१॥
आयुर्धीमान्ययोर्भङ्गः पुंसां मूर्त्तिगते गुरौ । भृगौ तु योषितामाह विवाहे देवलो मुनिः ॥२॥"

भास्फुजित् शुक्रः । अरिस्मराष्टेति, यदुक्तं दैवज्ञवल्लभे—

"लग्नस्थेऽपि गुरौ बुधे यदि भृगुः षष्ठोऽष्टमः कुजः ।" इति

वितन्विति पञ्चकौनकः—

"लग्नस्थो वरमरणं राहुर्विदधाति युवते पत्नीमरणम् ।" इति

अत्र मन्दादिति राहुरपि मन्तव्यस्तेन। समाविति सर्वेऽप्यस्तेऽशुभाः, केषाञ्चिन्मते तु च-न्द्रगुरू सप्तमे उदासीनाविस्यर्थः। सर्वकार्येषु शुभग्रहसंस्था त्वेवं—

"लग्नात्तुपचयस्थे३-६-११ऽर्केऽन्त्या१२न्त्य७कर्मो१०प११गे विधौ।
क्षोणीपुत्रेऽर्कवुधे च दुश्चिक्य३रिपु६भव११गे ॥१॥
स्वकारिष्या१२ष्टमे८सौम्ये धीवेऽस्त्र८रि६व्ययो१२ज्झिते।
सर्वकार्याणि सिध्यन्ति स्वकचदूसप्तमे सिते ॥२॥"

इति दैवज्ञवल्लभे। पञ्चप्रकारश्चोत्तीर्णो तु मध्यमा ग्रहसंस्था। त्रिविधानामप्यासां स्थापना—

	उत्तम	मध्यम	अधम
रवि	३-६-१०-११	-४-५-८- -१२	१-७
चन्द्र	११-७-१ -११	१-२-४- -९	१-८-१
मंगल	३-६-११	२-४-५-९-१०-१२	१-७-८
बुध	१-२-३-४- -६-७-९-१०-११	१२	८
गुरु	१-२-३-४-५ ७-९-१०-११	६ १२	८
शुक्र	१-२-३-४-५-८-९-१०-११ १२		६-७
शनि	३-६-११	२-४-५-८-९-१०-१२	१-७
राहु	३-६-११	२-५-८-९-१ -१२	१-४-७
केतु	३-६-११	२-५-८-९-१०-१२	१-४-७

एव सत्यपि दीक्षालग्नेऽसाधारणी शुभग्रहस्थामाह—

दीक्षायां तरणिर्धन२त्रि३स्तनया५रिपुस्थः शशी त्रि३त्रि३षट्६,
व्योम१०स्थः क्षितिभूस्त्रिषड्दशमगो ज्ञेज्यौ व्यया१२ष्टो८ज्झितौ१
२ ३ ४ ५ ६-७-९ १०-११
शुक्रोऽन्त्या१२रि६सुत५त्रि३धर्म९धन२गो मन्दो धन२भ्रातृ३षट्६,
पुत्र५च्छिद्र८गतश्च शोभनतमः सर्वे च लाभस्थिताः ॥ ३५ ॥

व्याख्या—एते यथोक्तस्थानस्था दीक्षालग्ने श्रेष्ठत्वेनाभिमताः। सर्वकार्येषु तु महाप्राभु-पमादिनिर्मग्मेवमूचे—

"तु पण छ रवि ति दु छ ससी कुज ति छ दह बुह ति दु छ पणदसमो।
जिर तिकोणे म गुरू सुक्को ति ण छ नव बारसमो ॥ १ ॥
मंदो दु पण छ अट्ठमा सुक्क विणा सव्विगारसद्धा सुहया।
चेराउ कूर सत्तम अट्ठमसुहा हिरन्नसम्मम्मि ॥ २ ॥
रवि ति१ ससि सत्त दसमो बुहेग चउ सत्त नव गुरू ति छ ठो।
सुक्को दु पंच मणि तिम मज्झिम सेसा असुह सव्वे ॥ ३ ॥"

स्थापना—

	उत्तम	मध्यम	अधम
रवि	३-५-६-११	२	१ ४-७-८-९-१०-१२
चन्द्र	२-३-६-११	७-१	१-४-५-८-९-१२
मंगल	३-६-१०-११		१-२ ४-५-७-८-९ १२

बुध	२-३-६-५-१०-११	१-४-७-९	८-१२
गुरु	१-४-७-१० ९-५-११	३-६-२	८-१२
शुक्र	१-६-९-१२	२-५	१-७-४-८-१० -११
शनि	३-५-६-८-११	१	२-४-७-९-१०-१२
राहु-केतु	३-६-११	२-५-८-९-१० -१२	१-४-७

इत्यमिह तत्त्वं—

"अहवा वि मज्झिमगहं काऊण सर्णि गुरुं च बलवंतं।
मयकं सुक्क लग्गे तो दिज्जइ दिक्ख सीसस्स ॥ १ ॥"

इति श्रीहरिभद्रसूरिवचः। एते च क्रमान्मध्यमोत्कृष्टहीनबला एवमेव स्युः, तथाहि—शनिर्हि पञ्चाष्टमनवमः पापकारकत्वान्मध्यमबलः। चन्द्रस्तु सापोक्षिमस्थलेऽपि त्रिगमसाक्षात्वान्मध्यमबलः। गुरुस्तु केन्द्रत्रिकोणेषु बलिष्ठ इति स्फुटमेव। एकादशे तु गुरोरर्थस्थानं वदयते तेन तत्रापि बलिष्ठः। शुक्रस्तु त्रिषड्दशद्वादशेष्वापोक्लिमस्थत्वाद्धीनबलः। उक्तं च त्रैलोक्यप्रकाशे—

"रूपा२०र्ध१०पाद५पौर्वा' स्यु केन्द्रादिस्था नभश्चराः"।

तेनैते उत्तममध्ये न्यस्ताः। शेषग्रहास्तु मध्यस्थाः सर्वसम्मतत्वेन रेखाप्रदानेऽप्युत्तममध्ये। येषां तु रेखाप्रदत्वं मध्यान्तरविरुद्धत्वात्ते मध्यममध्ये। चन्द्रस्तु सप्तमः प्रस्तुतगाथानुसरणार्थमेव मध्यम मध्येऽप्येति। एवमङ्गारकयोषीर्यास्त्वधममध्ये। शुक्रस्यैकादशः सूत्रे रेखाप्रदत्वेनोक्तोऽपि नारचन्द्र लग्नशुद्ध्यादिषु निषिद्धत्वादधममध्येऽप्यस्ति ॥

विवाहलग्नरेखाप्रदां ग्रहसंस्थामाह—

विवाहे सर्कार्की त्रि३रिपु६निधना८येषु११ शुभदौ,
विधु स्व२ऽपा३येषु११ क्षितितनय आय११त्रि३रिपु६ग ।
बुधेज्यौ तत्ता७ष्ट८व्यय१२विरहितायास्फुजिदरि६-
स्मरा७ष्टा८न्त्या१२न्मुक्त्वा वितनु१सुख४कामे७ष्वथ तम ॥३६॥

व्याख्या—सप्तमेऽप्यपि, यतः—

"यत्रेन्दुर्माष्टगतो न तृतीयो न द्वितीयगश्चापि।
मनुजैरपि सर्वेस्तल्लग्नं वर्जयेन्मतिमान् ॥१॥"

सप्तमेऽपि पञ्चौनकः—

"सप्तमगते बुधे सति सप्ताब्दात्मारयेत् पतिं कन्या। मासत्रयेण कन्या निधनगते पञ्चतां याति॥१॥
माङ्गल्यसौभाग्ययोर्भङ्गं पुंसां धूनगते गुरौ। भृगौ तु योषितामाह विवाहे देवलो मुनिः ॥२॥"

भाग्वन्नित शुक्रः। अरिस्मराष्टेति, यदुक्तं वैवस्वतम—

"लग्नस्थेऽपि गुरौ बुधे सद्युः षष्ठोऽष्टमः कुजः।" इति

वितन्विति पञ्चौनकः—

"लग्नस्थो यरयणं राहुर्दिशति धुने पत्नीमरणम्।" इति

" लाभा कर्मोऽम्बुपो मन्मथः " इति श्लोकोक्तमाङ्गल्यानामति तुर्यं च विना शेषेषु पञ्चमसप्तमेषु नवमदशमानामन्यतमे सौम्यक्षेत्रे शुभग्रहस्य दृष्टी रेनाममन्द् पश्येति त्रिविक्रम ॥

अथ षष्ठाष्टमद्वादशस्थानानामशुभत्वात्तत्र ग्रहस्थितिनिषेधमाह—

विवाहे नाष्टमाः श्रेष्ठा पञ्च सूर्यशनी विना ।
षष्ठौ चेन्दुसितौ तद्वत्त्येऽन्त्य इति केचन ॥३७॥

व्याख्या—सूर्यशनी त्वष्टमावपि श्रेष्ठौ, न शेषाः । षष्ठौ चेन्दुसितौ तद्वदिति चन्द्रशुक्रौ षष्ठौ न श्रेष्ठौ, शेषाः पञ्च श्रेष्ठा एव । केचित्त्वाहु'-अन्त्ये द्वादशेऽन्त्यः केतुर्न श्रेष्ठ' । एषा विलोचनमते मतसंख्या । विशेषस्तु—

"भौमे सप्तकलत्रनैधनगते शुक्रेऽरिसप्ताष्टगे, चन्द्रे रन्ध्रविलग्नषष्ठनिरते कर्मास्तगे मान्मथि ।
लग्नग्रामसुते गुरौ निधनगे सौम्येऽष्टजामित्रगे, जायाम्भोनिधिविक्रमभाजि तमसि माहुर्न पाणिग्रहम् ॥१॥"

एतेऽधमा कविवद्भमोक्ताः । मद्गुरवोपोक्तास्तु मध्यमभंगे । त्वाधमा त्वियम्—

विवाहक्रमग्रहस्थेयम्

	उत्तम	मध्यम	अधम
रवि	३–६–८–११	२–४–५–९–१०–१२	१–७
चन्द्र	२–३–११	४–५ ७–९–१०–१२	१–६–८
भौम	३–६–११	२–४–५–९–१०–१२	१–७–८
बुध	१–२–३–४–५–६–९–१ –११	१२	७ ८
गुरु	१–२–३–४–५–६–९–१०–११	७–१२	
शुक्र	१–२–३–४–५–९–१ –११	१२	६–७–८
शनि	३–६–८–११	२–४–५–९–१०–१२	१–७
रा के	२–३–५–६–८–९–१ ११	१२	१–४–७

अथ चतुर्भिः श्लोकैर्विवाहलग्ने विशेषानाह—

चन्द्रे च लग्ने च चरेऽङ्गनामदेहेऽथ च केन्द्रे बलिनि स्थिते चरैः१ ।
युग्मर्क्षगे वाऽथ विधौ विलोकिते पापग्रहैःरस्पाशुयते पतिव्रयम् ॥३८॥

व्याख्या—चन्द्रे चरराशिस्थे सति लग्ने च चरे सति तयोश्च चन्द्रलग्नयोः स्त्रीग्रहाणां दृष्टौ सत्यां । तथा केन्द्रे इति पञ्चमिसप्तपि केन्द्रे किं पुनस्त्रिषु चक्रवर्तिमध्येऽपि स्थितैः, सूर्येन्दुकुजगुरुशनीरूपैरधिष्ठिते च सति इत्येको योगः१ । मिथुनस्थे चन्द्रे पापग्रहः पूर्णदृशा दृष्टे चेति द्वितीयः२ । उक्तं च दैवज्ञवल्लभे—

'चरराशौ विलग्नेन्द्वोरङ्गनाग्रहदृग्युतो' ।
बलिभिर्ग्रहैर्युगिनि केन्द्रे मखचारी पतिव्रयम् ॥१॥'
चन्द्रे युग्मस्थिते पापैर्दृष्टेऽथवा बोधितः पतिः । " इति

तथा—

रविचन्द्रकुजैर्नीचे१ऽर्केऽमेशे शत्रुराशिगे२ ।

निर्वीर्ये चापि जामित्रेशे युवत्या निरपत्यता ॥३९॥

व्याख्या—जामित्र सप्तमं स्वामिनोऽस्यग्रहयुतिदृष्टिभावक्रूरदृष्ट्यादिना निर्वीर्येत्व। अत्र त्रिभिः पादैस्त्रयो योगाः ॥

तथा—

जामित्रेश पतिः स्त्रीणां श्वशुरौ भृगुभास्करौ।
तेषुच्चादिस्थितैस्तेषां श्रेय स्यादन्यदन्यथा ॥४०॥

व्याख्या—श्वशुरमिति भृगु श्वश्रूः, रवि श्वशुरः, एकशेषे श्वशुरौ। तैरिति जामित्रेशाद्यैः। उच्चादीति स्वोच्चे दीप्त १। स्वर्क्षे स्वस्थः२। सुहृद्गृहे मुदितः३। स्ववर्गगः शान्तः४। स्फुटकिरणभृत् शक्त ५। स्व नीचमतिक्रान्त्वा स्वोच्चाभिमुखः प्रवृद्धवीर्यः६। स्वांशस्थः सौम्यैर्दृष्टोऽपि वीर्ये ७। सूर्यहतो विकलः८। शत्रुगृहे खलः९। ग्रहविजितः पीडितः१०। नीचर्क्षे दीन ११। इति श्लोकात्मेकादशसु महावस्थासु शुभावस्थैः तेषां पत्यादीनां। अन्यदन्यथेति आसेवावस्था स्वशुभावस्थैर्जामित्रेशभृग्वर्कैः क्रमात्तेषां पत्यादीनामश्रेयः॥

तथा—

लग्नोदितांशः स्वेशेन युतो दृष्टोऽथवा नृणाम्।
तद्वज्जामित्रग स्त्रीणामिष्टोऽनिष्टो विपर्यये ॥ ४१ ॥

व्याख्या—लग्नऽवस्थित नवमी यो नवांश स लग्नोदितांशः तन्नामा राशियत्र तत्र स्थितोऽपि वेशस्तस्वामिना युतो दृष्टो वा स्यात्तदा लग्नोदितांशः स्वेशयुतदृष्ट उच्यते। स नृणामिति नरस्य इष्ट इति सम्बन्धो यत्सप्तमोऽस्य नवमी तत्संस्थः सप्तमगृहस्थांशो यदि पूर्ववत् स्वेशयुतदृष्टस्तदा स्त्रीणामिति कन्यायाः शुभदः। विपर्यय इति नवमी लग्नांशस्येन् स्वेशयुतदृष्टे न स्यात्तदा यस्य पुंस्य। एवमस्य सप्तम लग्नांशस्येन् स्वेशयुतदृष्टे न स्यात्तदा कन्या मृत्युः। तदयं भावः—एवं विशेषमासनशुद्धिप्रकारोऽयं। यदुक्तं मतिविक्रमे—

"लग्नोदिते लग्नगुणा नवमि दृष्टे युते बोदयशुद्धिरुक्ता।
सप्तसप्तमस्थि तु कलत्रभाजि, स्वस्वामिनैव कथिताऽस्तशुद्धिः ॥ १ ॥"

अत्र सप्तसप्तमांशे स्थिति कोऽर्थः? लग्ने यावतिथोऽश उदित सप्तमभावस्य कलत्रास्यस्य तावतिथोऽशो लग्नोदितांशतुल्यतया सप्तम एव स्यात्, इत्येकोऽयमुदयास्तशुद्ध्योः प्रकारः। अन्य आप्ते वक्ष्यते। तथापि बोदयास्तशुद्धिप्रकारौ विवाहकर्मेष्वस्य भावौ। भास्करस्तु भवनगृहे तावदिम पुत्रनवांशमपि स्वेशयुतदृष्टमिच्छति। आह च—

"नावासुरेषिता कन्यामार्पुत्रनवांशकाः।
स्मात् पुंलीलावान् भन्ति न भन्ति युवर्णाश्रिताः ॥१॥"

अथ नवभिः श्लोकैः सर्वकर्मसाधारणान् महर्षस्यारम्भकान् शुभाशुभयोगानाह—

लाभेऽर्कारौ शुभा धर्मे श्रीवत्सो यथरौ२ रवि १।
अर्थेन्दुर्विक्रमे मन्दो रविर्लाभे रिपौ कुज २ ॥४२॥

व्याख्या—यथयाविधि ये च ग्रहाः स्थानेषु नियमितास्ते तथा विज्ञेयमन्य, तथा तु यथर्थं । एवं सर्वत्रापि यथासंभवं ज्ञेयम् ॥

शंख शुभग्रहैर्य घुधर्मकर्मास्थितैर्भवेत्३ ।
ध्वजः सौम्यैर्विलग्नस्थे क्रूरैश्च निधनाश्रिते ४ ॥४३॥
गुरुर्धर्मे व्यये शुक्रो लग्ने त्वर्थेसद्रा गज ५ ।
कन्यालग्नेऽलिगे चन्द्रे हर्षं शुक्रेऽपयोर्मृगेद् ॥४४॥

व्याख्या—कन्याधि हर्षयोगे कन्यालग्नं नियमयन् मासत्राधि भरत्योगेषु स्थाननियमाः कोऽपि नास्तीति । हर्षयोगस्थापना—

धनुरष्टमगैः सौम्यैः पापैर्व्ययगतैर्भवेत्७ ।
कुठारो मागथे षष्ठे धर्मस्थेऽर्के शनौ व्यये८ ॥ ४५ ॥
मुशलो (ल) चन्धुगे भौमे शनावन्त्येऽष्टमे विधौ९ ।
धर्मे च प्राचि चक्राय चन्द्रात् पापशुभैः क्रमात्१० ॥४६॥

व्याख्या—प्राचि चक्रार्थे इति क्रमश चारत्नाद्या कथिताः एवमत्र चन्द्रयोगेऽष्टमस्थ मति ... गमन शुभाय ... सर्वं तत्र मुनि ... शुभाश्च मह ... चक्राख्यः । स्थापना—

शनी १२भौ

कुर्मे पुत्रार्थधर्मलग्नान्त्ये१२स्थारम रे शुक्रस्करैः११ ।
पापी पापैस्तु ये ग्रन्थे१२पांगा स्युद्वादशोऽपमी ॥४७॥

"अत्र मतेऽप्येकादश रुद्रा इत्येकादशं गृहं लक्ष्यते ।
व्ययरिपुरिहिबुकेषु चक्षुःक्रमुमतिमुखैः क्रमशः कुठार एषः ॥ १ ॥
रविकविरविजेन्दुमि क्रमश, व्ययधनपहूनिधनेषु कूर्म एषः ।
व्ययनिधनतनुषु मन्दचन्द्रारुणकिरणैर्मुसलं मुनिभिरुक्तः ॥ २ ॥"

एभ्य श्रीवत्सपूर्वा षट पूर्वे सर्वेषु कर्मसु ।
श्रेयस्तमा धनुर्मुख्यास्त्वन्यथा स्यु परुत्तरे ॥ ४८ ॥

व्याख्या—श्रीवत्सपूर्वा इति श्रीवत्साद्याः षट् पूर्वे प्रथमाः । अन्यथेति अत्यन्तमशुभाः विप्रपत्तु—

"उदयट्ठमगे मर्म्म१ नवपंचमि कूरकंटय भणिय२ ।
दसमचउत्थं सल्लं३ कूरा उदयम्मिव छिद्दं४ ॥ १ ॥
मम्मदोसेण मरणं कंटयदोसेण कुलक्खओ होइ ।
सल्लेण रायसत्तू छिद्दं पुव्वं विणासेइ ॥ २ ॥"

इति पौ (पू)र्णभद्रः ॥

आनन्द१जीव२नन्दन३जीमूत४जय५स्थिरा६मृता७योगा ।
ज्ञगुरुसिते प्रत्येक त्रिकत्रिकेऽथापि लग्नगते ॥ ४९ ॥

व्याख्या—लग्ने स्थितैः प्रत्येक ग्रहैः क्रमेणानन्दादि यथा१, गुरुकर्म्या जीमूत४, ज्ञगुरुभ्यां जय५ गुरुशुक्राभ्यां स्थिर६, त्रिभिरपि अमृत७ । त्रिकत्रिकैरेति त्रिका द्वय रूपाः, त्रिकासमरूपाः ॥

योगा यथार्थनामान सर्वेपूत्तमकर्मसु ।
ऐश्वर्यराज्यसाम्राज्यविघातारः क्रमादमी ॥५०॥

व्याख्या—साम्राज्येति "सम्राट् तु शास्ति यो नृपान्" । अमी इति क्रमाद्व्युत्क्रमिता एककद्विकत्रिकयोगाः । एवमेते सर्वमागाद्ययोर्विवादि ॥

प्रतिष्ठाकर्मे रत्नागवमहस्रयामाह—

प्रतिष्ठायां श्रेष्ठो रविरुपचये३ ६ १० ११ शीतकिरण,
स्वधर्माढ्ये तत्र२ १-६ ९ १० ११ क्षितिजरविजौ त्र्यायरिपुगौ३ ११ ६ ।
बुधस्वर्ग्याचार्यौ व्ययनिधनवर्जौ१ २ ३-४ ५ ६ ७-९ १० ११भृगुसुत.,
सुत यावल्लग्नाग्रवमदशमायेष्वपि तथा१ २ ३ ४ ५ ९ १० ११ ॥५१॥

व्याख्या—भगवत्स्वर्ग त्रिविक्रमेणोक्ताः—

"क्रमसुग्मुषास्तेषु पापा रन्ध्रे शुभाः स्थिता" ।
स्यात्सा देवप्रतिष्ठायां क्रमयशस्करः शशी ॥१॥"

अत्र पापा इति रव्यारशनिराहवो नान्ये, तत पञ्चस्वपि भंगस्थानस्थे ग्रहे सति रव्यादि किंऽपि लग्ने प्रतिष्ठा न कार्या, भगवर्ग विना नेपुषिविषेषु केन्द्रायपरनिष्ठपु च सत्स्वपि रेखाधिक

क्रमे मतिरत्र कार्या । यत्तु कैश्चित् पञ्चदशी प्रविंशत्यां रेखाप्रद इत्युक्तं तद्योगशतादेव नापरथेत्यूह-मिति त्रिविक्रमशतकटीकायां । मारचक्रे उत्तम१ मध्यम२ विमध्यमा३ धम४ चतुर्भंगी महत्वान-मूचे । तथाहि—

> "सिरिसा१ वासुदवसर स्वाग्निकोणकेन्द्रे३ विरैसमरेऽत्रा४ स्पर्शे५ ।
> कामे६ मूर२गुवार२चित३ मृत्यु४ धर्मि५ सर्वे६ क्रमेण शुभाः ॥१॥"

भासुवेति आपात् पञ्चमं यावन्ति स्थानानि तेषु । विरैसमरेऽत्रेति स्वाग्निकोणकेन्द्रेषु स्थानानि ३४ स्थानानि तन्मध्यात् रैसमरेति द्वितीयसप्तमे स्वामे शेषपञ्चस्थानेष्विस्पर्शः । अग्निस्तृतीयं धर्मो द्वितीयं । भाषितो गुरुः । अपि च—

> 'केन्द्रे केन्द्रारिधर्मेषु शशी क्रोऽरिनवास्तगाः । षष्ठेऽन्य' स्वत्रिग शुक्रो मध्यमाः स्थापनक्रमे॥१॥
> मारे दूर्गाः शुवेऽस्तारिरिष्पे शुक्रत्रिगे गुरुः । विमध्यमाः शनिर्षष्ठे सर्वे शेषेषु निन्दिताः ॥२॥"

स्थापना—

प्रविशनायां गृहसंस्थैवम्

	उत्तम	मध्यम	विमध्यम	अधम
रवि	३-६-११	१	५	१ २-४-७-८-९-१२
चन्द्र	३-३-११	१-४-६-७-९-१	५	-१२
मङ्गल	३-६-११		५	१-२-४-७-८-९-१०-१२
बुध	१-२-३-४-५-१०-११	६-७-९		८-१२
गुरु	१- -४-५-९-७-१ ११	६	३	८-१२
शुक्र	१-८-५-९-१ ११	२-६	६-७-१२	
शनि	३-६-११		५-१	१-२-४-७-८-९-१२
रा.के.	३-६-११	१-४-५-८-९-१०-१२		२-७

पूर्णमासस्तु महर्षस्वाक्षमाम्येवमाह—

'मासावमंग१ हानी२ मर्त३ स्वजन४ पुत्रपीड५ रिपुघाता ।
स्त्रीमृति७ मृति८ धर्मगमा९ सुख१ र्द्धि११ शोका१२ स्तनोः प्रमृति सूर्यवत् ॥१॥
कर्तृविनाश१ धनागम२ सौभाग्य३ मङ्गल४ दैन्य५ रिपुविभवा ६ ।
धर्षिणोऽसुख७ मृति८ विभ्र९ नृपपूजा१० विभव११ बहुहानी१२ ॥ २ ॥
दहन१ धनक्षर्मगो२ मूत्रामो३ रोग४ पुत्रधनमृतौ५ ।
रिपु६ नारी७ स्वजन८ गुणभ्रंशा९ रोगा१० र्थे११ हानयो१२ भौमात् ॥ ३ ॥
चिरमहिम१ धन२ रिपुवध३ सुख४ सुत५ परिपन्थिमरण६ बरकन्याः७ ।
भाग्येन मृतिसुख८ नसु९ कर्मा१० मरण११ रैनाशा१२ ॥ ४ ॥
कीर्ति१ वृद्धिः२ सौख्यं३ रिपुनाशः४ सुतसुखं५ स्वजनशोक६ ।
स्त्रीसुख७ गुरमृति८ धन९ काम१० मायायो११ हानि१२ रमरगुरोः ॥ ५ ॥
सिद्धि१ धन२ मान३ वधः४ स्त्रीसुत५ दुःखौत्पत्ति६ सुतादिसुखा ।
पित्रादि सर्वदा॥७ व्यासुख८ चित्तरेणुर९-१ -११-१२ पूर्णता शुक्रात् ॥ ६ ॥
पूजा१ कर्तृविपात२ मृति विभव३ मासावकम्पुत्रवाः४
पुत्राच्छमन५ विपक्षगा६ गविभव६ मातामिवाम्यापदः७ ।

गोत्रभागिविपत्ति८ पातकपरित्यागौ च९ कार्यक्षतिः१०,
कान्ताकाननरत्नभीतिवपनं११ मन्त्रेन मान्योदयः१२ ॥ ७ ॥

" सकलकुलमिकासु विपुलदः, शनिसमानफलो हि विनायकानाम् । "

भद्रस्याह—

"बलवति सूर्यस्य सुते बलहीनेऽङ्गारके शुभे चैव ।
मेषवृषस्थे सूर्ये क्षपाकरेऽर्चाहरी स्थाप्या ॥ १ ॥"

"मेषवृषगस्थे सूर्ये" इति कश्चित् पठन्ति ।

"बलहीने त्रिदशगुरौ बलवति भौमे त्रिकोणसंस्थे वा । असुरगुरौ चापस्थे महेश्वरार्चा प्रतिष्ठाप्या ॥ २ ॥
बलहीने त्वसुरगुरौ बलवति चन्द्रात्मजे विलग्ने वा । त्रिदशगुरावायस्थे स्थाप्या ब्राह्मी तथा प्रतिमा ॥ ३ ॥
शुक्रोदये नवम्यां बलवति चन्द्रे कुजे गगनसंस्थे । त्रिदशगुरौ बलयुक्ते देवीनां स्थापयेदर्चाम् ॥ ४ ॥
बुधलग्ने अपि वा चतुष्टयस्थे भृगौ हिबुकसंस्थे । वासवकुमारयक्षेन्दुभास्कराणां प्रतिष्ठा स्यात् ॥ ५ ॥
यस्य ग्रहस्य यो वर्गस्तेन युक्ते निशाकरे । प्रतिष्ठा तस्य कर्तव्या स्वस्ववर्गोदयेऽपि वा ॥ ६ ॥
अस्मात्कालाद्धस्ते कारकसूत्रधारकर्तॄणाम् । क्षयमरणबन्धनामयविवादशोकादिकृत्क्रूरः ॥ ७ ॥"

निक्षेपस्तु सर्वमते रेखामते सर्वकार्येषु विंशतिविंशोपकं कर्म स्यात् । तथाहि—

"मच्छुह विसा रविणो पण ससिणो तिण्णि हुंति तह गुरुणो ।
दो दो बुहसुक्काणं सड्ढा सणिभोमराहूण ॥ १ ॥"

एवं लोकमते विंशतिविंशोपाः ॥

प्रतिष्ठाक्रमे विशेषमाह—

बलहीनाः प्रतिष्ठायां रवीन्दुगुरुभार्गवाः ।
गृहेश१गृहिणी२सौख्य३स्वानि४घ्नन्युर्यथाक्रमम् ॥ ५२ ॥

व्याख्या-बलहीना इति अस्तङ्गता नवमा वाऽबल्या मागुक्ता यद्वा नीचः क्रूरयुतोऽस्तमितो वा ग्रहो विबल एव ॥

यथा—

तनु१बन्धु४सुत५द्यून७धर्मेषु९ तिमिरान्तक ।
सकर्मसु१० कुजार्की च सञ्चरन्ति सुरालयम् ॥ ५३ ॥

व्याख्या—तिमिरान्तकोऽर्कः । सकर्मस्विति कुजार्की च चारित्रदशमस्थावपि । सुरालयं नाशयेत् ॥

अथ सर्वकार्ये शुभग्रहाणां शक्तिक्रममाह—

सौम्यवाक्पतिशुक्राणां य एकोऽपि बलोत्कटः ।
क्रूरैरयुक्तः केन्द्रस्थः सद्योऽरिष्टं पिनष्टि सः ॥ ५४ ॥

व्याख्या—वर्गोत्तम इति मदे मिश्र वर्ग विंशतिका, तथाहि—

"स्व१मित्र२र्क्षे३च्च४मार्गस्थ५स्व६मित्रवर्गगो७दित ८ ।
श्मी९ योत्तरचारी च१० सुहृत्११ सौम्याबलाकितः१२ ॥ १ ॥
त्रिकोणा१३वगतो क्रमात्१४ द्र्ष्टी१७ वर्गोत्तमांशग १८ ।
शुभुमिर्क्ष१९मूलरिर्क्ष२० मदि सौम्यैर्महैः सह ॥ २ ॥
सर्वयोगे मबरेवं कमना विंशतिर्मिह ।
यावद्बन्युताः खेटास्तावद्विंशांशकाः फलम् ॥ ३ ॥"

द्र्ष्टीति कोऽर्थः ? ग्रहाणां तावच्चतुर्थो दृष्टस्थानं, तथाहि—

" गो१०स्व३रै४का१म११वी९रिप्प१२स्थानानि भास्करादिषु ।
दर्पस्थामभिदं पूर्वे १ सर्वेषु स्वोच्चमं परम् ॥१॥
निधि साव १ दिने २ बोधित् १ पुमरैश्च२ परं क्रमात् ३ ।
द्रवं स्योम्नस्तनुं यावच्चतुर्थांयावच सप्तमम् ॥२॥
पुंमहेषु तनोयांवच्चतुर्थ सप्तमतो नमः ।
स्त्रीग्रहेषु सुदः स्थानं ४ फलं सदनुमानतः ॥३॥ "

एपूर्व मत्युक्तत्वात गमितमिति त्रिधा हर्षितः । पूर्वोक्तैकादशावस्थासु शुभावस्थः पञ्चविधा मित्रयुक्तो वा बली । एवमन्यत्रापि सत्कृत्ता माम्या । सयो रिष्टमिति तात्कालिकं रिष्टयोगं । कोऽर्थ ? तत्काले यानि अप्रतिविचारादीनि स्फुरन्तां योगेनैतनो रिष्टमयो मधुसर्पिषः समसमा योगन विषयोगवत् तं । स चैवं—

" स्वबालुतक्रममिति(ति)संप्रत्नैर्मुखैतदिवसमिति विपुरुषाम् ।
षैतं च विभाग बुधः पृथक् पृथक् पचमा न्यसेत् ॥१॥
क्षिप्त्वा तत्र क्रमशः तिथि१५रवि१२दश१ वसु८मुनीन्७भक्रेणभिः ।
शेषादा सप्तस्या यदि भवति तदा वदेत्रिपुत्रः ॥२॥
क्रक१हस्तानुमीति२र्भूरमर्य३ मीतविद्वो४युस्त'५ ।
क्रमशो भवेत् महिषा पारिणमनारी तथा रिष्टम् ॥३॥

इति स्वादिपयारादी । यद्वा—

" तिथिनारमलमाद्यन् संमील्य न्यस्य पचधा ।
रसा६रामा३मही१नागा८वेदा४स्वेषु क्रमाद्युता ॥१॥
धेयात्सनो महै ९ भगि पचवने फलं क्रमात् ।
हजा१मि२मिति३श्रीरमर्थ४युत्युमयं ५तथा ॥२॥
शशिपत्रऋक्षेषाणां मध्ये तु मघमिति ।
पञ्चम भवक्लागमीतिर्क्रमे मिश्रागत ॥३॥

। इति पुष्यप्रकरणोपः ।

पिनष्टीति आतङ्कदायकयमुक्त यस्तु पुनर्गुरुशुक्रयोर्व बलोदरूपेण योगकर्मसहापरि तयो पुष्टत्वया च सखर्णा स्थितागतानां निवारयितुमिवौहापि तथवाच ॥

एषामेव पुनरेव शक्तिफलमाह—

चालिष्ठ स्वोच्चगो दोषानशीतिं शीतरश्मिजः ।
वाक्पतिस्तु शत हन्ति सहस्रं चासुरार्चित ॥५५॥

व्याख्या—मतिशयेन बलवान् पष्ठिष्ठः रविबिम्बाद्युक्तादिना इर्के स्वोच्चग इति च गुरुशुक्र योरपि योज्यं । अत्र निति पारगतवेधक्रान्तिसाम्यादसाम्यदोषजातानिति स्वयमूह्य । अर्थात् सहस्रसंख्या बहुत्वपरत्वमात्रबोधकाः, न तु यथोक्तसंख्यानियमा । एष्वीदृशेषु सत्सु अविघ्न मितिस्त्राशयः । एवमन्येऽपि ॥

एषामेव चन्द्रस्यस्य शक्तिमाह—

बुधो विनार्केण चतुष्टयेषु, स्थित शत हन्ति विलग्नदोषान् ।
शुक्र सहस्र विमनोभवेषु सर्वत्र गीर्वाणगुरुस्तु लक्षम् ॥ ५६ ॥

व्याख्या—विनार्केणेति त्रिष्वापि योज्यं । विमनोभवेष्विति सप्तमवर्जकेन्द्रेषु । सर्वत्रेति चतु र्ष्वपि केन्द्रेषु । रत्नमालासमाप्ये तु विमनोभवेष्विति त्रिष्वापि योजितं । तत्र विवाहदीक्षे मधिकृत्या त्रापि सम्यग्यार्थं विवाहदीक्षमार्द्धमे शूनेर्गुरुमदन भंवो" इत्युक्ते । सप्तमिति वर्ज्यं च—

"तिथिवासरनक्षत्रयोगलग्नक्षणादिमान् । समस्तान् हरतो दोषान् गुरुशुक्रौ विलग्नगौ ॥ १ ॥
त्रिकोणकेन्द्रगा वाऽपि मत्र दोषस्य कुर्वते । पक्षनीचारिगा वाऽपि अशीतिमुगत शुभा ॥२॥

शुभा इत्यस्यार्थ माह—

'बक्रारिनीचराशिस्थः शुभदत्वोऽस्यति गुरुः ।
स्वोच्चांशस्थः स्वर्गाम्यो भृगुणा क्षेन वा बुधः ॥ १ ॥

इति व्यवहारप्रकरणं । विशेषस्तु—दोषाः किल द्विधा—एकाकिनाऽप्येके लग्नयुक्तत्वेऽपि , के चित्तु द्विशा मिलितैरेव भवन्ति न स्वैकाकिन । ते चैवं—

दीक्षायां पूर्णिमा तिथिः १ । प्रतिष्ठायां मंगलवार २ । प्रतिष्ठायां गुरोश्चन्द्रलग्नं न ३ । शिष्यस्याचार्यस्य वीर्येऽङ्ककलानि समुचितानि विशेषपक्षे तानि न सन्ति ४ । विवाह बरस्य चन्द्रलग्नं न ५ । कन्यायास्तु वीर्येऽङ्करनानि समुचितानि विशेषपक्षे तानि न स्युः ६ । शिष्य स्याचार्यस्यायां जन्मराशिलग्नानि १ न नवमपञ्चमानि ११ तान्यामपाष्टमानि २० द्वाद शानि च समानि १० । तेषामेव शिष्याचार्यणां जन्मराशितो ३४ जन्मलग्नाच्चाष्टमस्थमगानां तान्साधिकमस मूलानयस्थान ३८ । तेषामेव जन्मनमानि ४२ । प्रतिष्ठादिसर्वत्रापक्षमयु च क्रूरयुक्त- ४३मोच्या४४क्रान्तमानि ४५ । प्रहविद्धं वा ४६, ग्रहाभिन्नं वा ४७ ग्रहोदयवा ४८रलक्षणेन दूषितं वा ४९, लग्नमहाक्रान्तं वा ५०, उत्पातग्रस्तादूषितं वा भे ५१ । सप्त ५२तिथि ५३नक्षत्र गान्ताः ५४ । एकार्गल५५रिक्ति५६व्यतिपात५७वैधृत५८कालिमास्यादि५९ । सक्रान्तयादि

पार्श्वयोः षोडश षोडश भस्य ६० । कर्तर्याम ६१ कुलिके ६२ । ग्रहणभे ६३ । ग्रहणदूषितधिष्ण्ये ६४ । उत्पाते ६५ चन्द्रात् ६६ समाप्ये वा परमनीचमित्रस्थः क्रूरग्रहः ६७, शुक्रो वा ७० । अशुभ वासरे युगपत् ७१ । अशुभस्थानेषु ग्रहाः ७२ । शास्त्रोक्तापि निषिद्धस्थानेष्वाक्रान्ता ग्रहाः ७३ । लग्नस्य ७४ चन्द्रस्य ७५ उभयोरपि वा प्रत्यक्शुभयतः पश्चात्पार्श्वद्वादशसप्तमे क्रूरग्रहाविति क्रूरकर्तर्या ७६ । लग्नेशः ७७ चन्द्रेशः ७८ उभावपि वास्तपद्यौ ७९, तथैव मासाष्टमौ वा ८२ । अनुक्तो नवांशः ८३ । चन्द्रेण ८४ क्रूरेण वाऽभिमतेनाक्रान्तं लग्नं ८५, मध्यांशो वा ८७ । द्वयोः ८८ स्वयोर ग्रहे ८९ इति ॥

“ एषो मध्यादेकेनापि हि दोषेण दूष्यते लग्नम् ।
त्रिभिर्दोषैर्भिन्नैर्दोषैर्न शुभ दानवो यस्य ॥ १ ॥
चन्द्रस्य मृत्युस्थानस्था १ यमादिरष्टोऽपि रिपुः क्षपा यत्र २ ।
नवमे त्रिभिस्तथा १ भवेत्तदा लग्नमशुभाय ॥ २ ॥
पापग्रहश्च १ केन्द्रग्रहः २ स्यादष्टमगः पापः ३ ।
आसेव त्रिभिरेतैर्भवेत्तदा लग्नमशुभाय ॥ ३ ॥
द्विप्रस्थगाश्चेत् क्रूराः १ सौम्यानां केन्द्रसंस्थितिर्न भवेत् २ ।
लग्नपतिर्दुष्टयुतो ३ भवेत्तदा लग्नमशुभाय ॥ ४ ॥
शुभदृग्हीनं लग्नं १ प्रसूतिम नो शुभैर्युतं स्यात् २ ।
केन्द्रस्थाश्चेन शुभा ३ भवेत्तदा लग्नमशुभाय ॥ ५ ॥ ”

अत्र प्रसूतिममिति षिष्ठ्यास्थापकमन्यायान्वतरस्य लग्नराशिः शुभैर्युतदृष्टो न स्यादित्यर्थः ।

‘ रविभौमौ समरेखौ युक्तौ १ लग्नेऽपि सभामायपर्मे २ ।
केन्द्रगतौ नो सौम्यौ ३ भवेत्तदा लग्नमशुभाय ॥ ६ ॥
व्ययगः सौरे १ नवमे पापस्थगः सद्ग्रहैर्वियुक्तः स्यात् २ ।
लग्नगुरुयुक्तलग्नो ३ भवेत्तदा लग्नमशुभाय ॥ ७ ॥ ’

प्रतिष्ठायां शुक्रेन्दुयुतिः श्रेष्ठा । तेन विवाहादावस्य योगो योज्यः ।

“ जन्मचतुर्थं लग्नं जन्मतिथिः २ मास एव जन्माख्यः ३ ।
जन्मानुजन्मभैर्युतिर्भवेत्तदा लग्नमशुभाय ॥ ८ ॥ ’

इत्यमे समुदायिनो दोषा पृथक्पृथक्च केन्द्रादिस्थैर्न्यग्दे , यदुक्तं व्यवहारप्रकाशे—

‘ हन्ति शतं दोषाणां शशिजः समुदायिनां हि केन्द्रस्थः ।
शुक्रो हन्ति सहस्रं लक्षं गुरुस्तमेकं हि ॥ १ ॥

अथ ये एकाकिनो दोषास्ते द्विधा—साध्या असाध्याश्च । तत्र गण्डान्तविष्टिपरमनीचमित्रकमेव दोषो साध्याः , तेषु सत्सु सर्वमहत्कारिनानागुणसम्भवेऽपि कार्यं न भवति । यदुक्तं—

“ एकोऽपि दूषयेद्दोषः प्रहर्षं गुणसंचयम् ।
संपूर्णं पञ्चगव्येन यथापि सुरा यथा ॥ १ ॥ ”

ये तु साम्यदोषास्तेषां सर्वापहारं श्लोकद्वयेनाह—

लग्नजातान्नवांशोत्थान् क्रूरदृष्टिकृतानपि ।
हन्याज्जीवस्तनौ दोषान् व्याधीन् धन्वन्तरिर्यथा ॥ ५७ ॥

व्याख्या—तनाविति मूर्तिस्थोऽप्रतिबद्धो गुरुरेतान् दोषान् हन्ति । लग्नजातानिति "लग्न दर्शि सनेर्लग्ने" इत्याद्युक्तम् । नवांशोत्थानिति अनभिज्ञनवांशस्वामिना जातान् । क्रूरदृष्टिकृतानिति उक्तं हि " रवावने स्वर्भिपौ दृष्टे युक्ते च " इत्यादि । तथा सति—

" दर्शने यदि स्यादेकस्यद्वादशकमध्यग क्रूरः ।
इन्दोर्लग्नस्य तथा न शुभः सर्वेषु कार्येषु ॥ १ ॥ '

अस्यार्थः—लग्ने चन्द्रेऽन्येऽपि च ग्रहाः स्वस्वत्रिंशांशकस्यास्वात्मकांशिका स्पष्टीकार्या । ततो वैर्मर्दितेन्दू दृश्येते तेषां लग्नेन्दोर्भ मुक्तत्रिंशांशानां विक्षेपे कृते चत् द्वादश यावदुद्यन्ति तावत् क्रूरग्रहो न शुभः, सौम्यग्रहस्तु शुभः । यथा शनिर्दिग्भागस्थो लग्नं चन्द्रं वाऽष्टमांशस्थ पश्यति, न त्वरे कृते द्वादश, एवमेकस्यप्रकारयोऽपि यथा द्वादशभ्योऽन्येम्य उपरिस्थस्य तु क्रूरस्य दृष्टिर्न शुभेति भावः । कृतानपीत्यपिशब्दात् क्रूरयुतिकृता अपि दोषा इह ग्राह्याः । उक्तं हि—" दीक्षायां शुभदो चन्द्रः" इत्यादि । व्याधीनिति यथा वैद्यो मर्धरे धन्वन्तरिर्व्याधीन् हन्ति ॥

शुभग्रहाणां दृष्टेः शक्तिमाह—

लग्नात् क्रूरो न दोषाय निन्द्यस्थानस्थितोऽपि सन् ।
दृष्टः केन्द्रत्रिकोणस्थैः सौम्यजीवसितैर्यदि ॥ ५८ ॥

व्याख्या—निन्द्यति उक्तं हि—"निधनेऽपि क्रूरग्रहस्थौ ' इत्यादि । "मदेऽम्भसि जन्मभांत्" इत्यादि । "शनिस्त्रिकोणकेन्द्रस्थ " इत्यादि । रविः कुजोऽर्कजो राहुः" इत्यादि । " तनुचन्द्र शुक्रपून " इत्यादि च, तेषां तेषां दोषाणामपवादोऽयं । दृष्ट इति च सामान्योक्तेऽत्र दृष्टिः पूर्णाऽभ्यूह्या । यदि च तस्य क्रूरस्य सौम्यजीवसितैः सह मैत्री नैसर्गिकी तात्कालिकी वा स्यात्तदा दोषेऽपि स्वल्पतरो विशेषः । केन्द्रत्रिकोणस्थैरिति बलवत्त्वप्रसङ्गात् लोकगस्तादिमा बलिष्ठतरैरिति भावः । लोकेऽपि उक्तं च—

' क्रूरा हवंति सोमा सोमा सुगुण फलं पयच्छन्ति ।
जइ पासइ किंद्रट्ठिओ तिकोणपरिसंठिओ वि गुरू ॥ १४ "

शुभग्रहसंस्थां सप्रकारमाह—

त्रिकोणकेन्द्रायगतैः शुभग्रहै-
र्विसप्तमेनासुरपूजितेन च ।
स्युः क्रूरचन्द्रे रिपुदुश्चिक्रमाश्य११गे ,
कर्तुः श्रियः सन्निहिताश्च देवता ॥ ५९ ॥

व्याख्या—सप्तमवर्जकेन्द्रेषु त्रिकोणे वा स्थितः शुभः। क्रूरपञ्चैरिति क्रूरग्रहमध्येऽपि स क्रूर ग्रहः प्रतिष्ठितादिलग्ने त्रिषडायगत एव शुभा इत्यत्रापवादोऽयं—

' पापोऽपि कर्मलग्नेशः केन्द्रस्थः शस्यते ग्रहः।
मध्यस्थानि च केन्द्राणि मूर्तौ त्रिदशमार्गवाः ॥१७॥"

अस्यार्थः—कर्तुः प्रतिष्ठाकारयितुः स्थापकस्य प्रतिष्ठाप्यस्य श्रीदेवाचार्यगुरोर्वा जन्मनि नाम्नि वा यो राशिस्तत्स्वामी पापोऽपि केन्द्रस्थोऽपि शस्यते, केन्द्राणि च शुभग्रहैरधिष्ठितानि श्रेयांसि न तु शून्यानीति भावः। सम्मिलिताभेति देवतामतिमायामवतिष्ठते इत्यत एतल्लग्ने प्रतिष्ठा च मैति भावः। इह प्रतिष्ठोद्देशेनोक्त परमोदयी महसंस्था सर्वकार्येषु सिद्धिदेति ज्ञेयम्॥

अथोदयास्तशुद्धी आह—

पञ्चवर्गांशाधिपो लग्नं भवेदुदयशुद्धये।
अशस्तेऽस्तु लग्नास्तमस्तशुद्ध्यै विलोकयन् ॥ ६० ॥

व्याख्या—षड्वर्गाधिप इति षड्वर्गशब्देनात्र सर्वत्र नवांश एव ग्राह्यः, यतैव उदयास्तशुद्धी अन्येऽपि, "शुद्धिरिह नवांश" इत्युक्तेः, न तु द्वादशांशत्रिंशांशेषु। उदयशुद्धये इत्यत्र तादर्थ्ये चतुर्थी प्रथमाऽपि, तत उदयनवांशेशः स्वस्वामिस्वो लग्नं पश्येच्चेदुदयशुद्धिः स्यात्। लग्नवीक्षणे तत्स्वस्य नवांशस्यापि तद्गृहभूतत्वेन वीक्षणमवगन्तव्यम्। षड्वर्गाधिप इत्युपलक्षणं, तेन पृथ्व्यादिवर्गेषु भवेद्‌ एव लग्नं पश्यन् विलोकयत्, "स्थिरः शुभं तदा लग्नं यदा स्वामी न पश्यति" इत्युक्तः। अशस्तेऽस्तु नवि भर्त्व सप्तमं ततो लग्ने सप्तमाधिपस्य नवांशस्तत्स्वराशितो यत्स्थं सप्तमं स्थानं तद्राशीशोऽपि पश्येत्तदाऽस्तशुद्धिः। इयमत्र भावना—मिथुनलग्नस्य तृतीये नवांशे गृह्यमाणे मेषवांशसप्तमस्थानस्य मारसप्तमस्थानस्य मीनराशेः स्वामी गुरु मेषवृश्चिकवृषकन्यातुलमिथुनकर्कांशानामन्यतमस्य कर्कलग्नस्य सप्तमकरराशिं पश्येत्तदा कर्कलग्ने च-न्यानवांशेऽस्तशुद्धिः। एवमन्यत्रापि भाव्या (व्य)। अन्ये त्वाहुः—'लग्ननवांशसप्तमाभ्यां राशिभ्यां तत्स्वामिभ्यां स्वस्वदृष्टः स्यात्तदोदयशुद्धिः स्यात्"। श्रीहरिभद्रसूरयस्त्वाहुः—

उदयास्तशुद्धिमिर्वाद्द भणामि उदया नवंसगा इत्थ।
तस्मि च लग्गाविद्दग्गे सगाइविट्ठे उदयसुद्धी ॥१८॥"

अस्योदाहरणं यथा—मिथुनलग्ने मीननवांशे गृह्यमाणे वरीराजीनेन मीनराशौ दृष्ट सत्युदयशुद्धिः, एवं सर्वत्र। स्थापना यथा—

व्यवहारप्रकाशे सोदाहरणमपि चतु भवे। तथाहि—
'अंशाधिपलग्नदर्शितांशःआस्तसस्य प्रागाम१।
मागसत्तमं वाक्यांशाम्तपतर्निसमास्ते१ ॥१॥
उदयास्तस्य च यदि दृष्टेः शुद्धिमवाप्तिकमत्र।
कान्त्याया मत्रस्यान्यतत्तुनि तना मनायम्ते ॥२०॥"

पतिवद्धमे सेवमप्यस्ति—

"उदयास्तांशतुल्यास्मरयोरपि विलोकन ।
योगेऽथवा परे प्राहुरुदयास्तविशुद्धताम् ॥ १ ॥"

विलोकने इति स्वस्वामिभ्यामिति शेषः । योग इति उदयास्तांशाम्बराशयोः स्वस्वाम्यायिपि तयोः सतोरित्यर्थः । इह चोदयास्तशुद्धाधिकारे दृष्टिमात्रेणैव कार्यं, तेन पुष्टाऽपुष्टा वा दृष्टिरिति विशेषो नान्वेष्यः ॥

विवाहेषु द्वयोर्ग्राह्या विशुद्धिस्तयास्तयो ।
प्रतिष्ठादीक्षयोस्तावानस्तशुद्धौ तु नाग्रहः ॥६१॥

व्याख्या-माहेत्यावश्यके ग्रहण् अवश्यग्राह्येत्यर्थः । नाग्रह इति उदयशुद्धिस्तु सर्वकार्येष्वपि विलोक्यत एवेत्याशय' । श्रीहरिभद्रसूरयस्त्वाहुः—

"पयगइणपइट्ठासु उदयत्थविसुद्धिवज्जियं पि सुहं ।
मन्नंति केइ कम्म त च मयं बहुमयं नेयं ॥१॥"

अथ प्राग्वे लग्ने लग्नांशादौ च गुणदोषचिन्तां कृत्वा निर्णीतेऽपि तत्समय कथा मम्नीति क्षमात्काऽऽज्ञानपर्न वक्ष्यते, तत्रादौ लग्नानां मानमाह—

मध्ये मेषपन्नमी द्वैर्भनयनै२२७र्मातगतस्त्रे२५८र्वृष ,
कुंभो वा मिथुन पुनर्मकरवत्तर्कोग्रवमव्यजैः३०६ ।
कर्की धन्विवदम्बराम्बुधिगुणै३४०र्न्नाग्विरामैरलि ३४०,
सिंहश्चाथ कन्नीघटौ भद्दरसै१२९रुयन्त्यमी राशयः ॥६२॥

व्याख्या—मध्य इति दिमवद्विन्ध्ययोर्मध्य" मित्यादिनिर्दिष्ट मध्यदेशे पले ग्ने राशय उपमि उदयं यान्ति इत्यादिरिषुभिः पलैपत्याः पश्चिमाद्वैः पलमानं च पद्भिर्गुर्वक्षरैः, तथाहि—

"द्वः श्रीसत्को विषभीशः सिद्धिर्भीकान्तः, कामद्रुदोलामिर्नागादाधामप्याजीराग ।
चन्द्रश्वेतलोकः स्याद्दारामाप्ते काकाद्यां, वीतापाचः शान्त्या लोकम्याऽसंन्म्यं शीघ्र्यं दधाना॥१॥"

कामकीचन्दः । ईदृशस्य पलप्रमाणवृत्तस्य पद्धिवाद्यन् पठने घटी स्यात् । ननु ध्रुव द्रुततरं मध्यरं मध्यतरं वा पलप्रमाणवृत्तस्य पठनसंभवात् कथमिदं पलमानं न विसंवदन ? नैवं, अद्रुत मन्थरं मध्यमगत्या पठनस्यैवाभीष्टत्वात् , सर्वेष्पदहारायां मध्यमगमेनैव लोके प्रवृत्ते । सूत्रमभिव्य पिता लेखे वा वाच्यं-संगीतशास्त्रप्रसिद्धस्य पञ्चमातृकानाम्यादिरिष्टन चतुर्विंशतिशतन् द्रुतमु त्ताभ्यां सम्यगुद्पन्न सर्वमाऽऽविसंवादि जन्मसमेव स्यात् इति । ताकस्य स्वरुप तदुद्रुपटनादि पिध संगीतशास्त्रवेदिनां सुगमाश्रयः । भनयनैरिति, अत्रार्थ सम्प्रदायः—

'शंकोदया भागपुरंगदसार७८, गोऽष्टाधिना२९९ रामरसा ३२३ गिनाद्यः ।
क्रमोत्क्रमस्थाश्चरसंडके स्वा, क्रमोत्क्रमस्थैश्च विहीनयुक्ता' ॥ १ ॥
मेषादिषण्णामुदयाः स्वदेशे, तुमादितोऽन्त्री च तदुत्क्रमस्थाः ।"

अस्यार्थः—उक्ताया दद्या क्रमानि विभाज्यः पलानि, ततो लङ्कोदयप्रमाणानां क्रमोत्क्रमेण स्थापनेय—

मेष	१०८	मीन
वृष	१११	कुंभ
मिथुन	१११	मकर
कर्क	१११	धन
सिंह	१११	वृश्चिक
कन्या	१७	तुला

यस्य एव अयनकाले 'स्यादिकरणकुतूहलनीमाऽऽश्रलसदेशचरखण्डानां क्रमेण शोधनमेपाभ्यां स्वस्वदेशीयानि लग्नमानान्यायानि। सा रीतिश्चेयं—

'अयनक्रमदिनैः मार्भेपसंक्रान्तिकाल—
कयाति दिवसमध्ये या प्रभाऽऽयमा सा।
दश१०गज८दश१ निघ्नी सा मध्यऽन्त्या त्रिभक्ता
मतिमद्वरमथामीति० ॥ १ ॥"

अस्यार्थः—यद्दिने मेषेऽर्कः संक्रामति तद्दिमान् भागयन्तं समितदिनानि मुक्त्वा पाश्चात्यदिने मध्याह्नसमये यत्र देशे यावती देहच्छाया स्यात्सा विषुवच्छायाऽऽयमा चोच्यते, सा त्रिर्धृत्य क्रमाद्दश१०गज८दश१०भिर्गुण्यते, अन्त्या च त्रिभिर्भज्यत, तत्र्य चरखण्डानि स्युः। एवं च मध्य देशे पलप्रभास्त्य पलकर्णाद्वित् सप्तत्व चेलेतानि५१–४१–१७ चरखण्डानि। क्रमोत्क्रमस्थापर संकेतैः लैरित्यादि ततो यथा लंकोदयानां पाठित्रयं क्रमोत्क्रमेण न्यस्तं तथा चरखण्डानां पाठि-त्रयमपि क्रमोत्क्रमाभ्यां न्यस्य पूर्वेभ्यश्चिभ्यो क्रमेभ्यः शोध्यते, अमेतनेषु त्रिषु क्षिप्यते, ततो मेषादीनि षट् क्रमानि मध्यदेशस्थलग्नमानि यथोक्तानि स्युः तान्येव च षडुत्क्रमेण तुलादीनि क्रमाणि स्युः। तेषां स्थापना—

मेष	११	मीन
वृष	२	कुंभ
मिथुन	२१	मकर
कर्क	१४	धन
सिंह	१४	वृश्चिक
कन्या	११९	तुला

अथ तथैव रीत्याऽणहिलपत्तने त्रिपञ्चाशदशाङ्गुलपलप्रभात्वात् चेत्ले तानि ५१–४१–१८ चरखण्डानि स्युः। कर्ण ? —

'अणहिलपुरे तस्मिन् दिने मध्याह्नसंभवा।
छाया विषुवती पञ्चाङ्गुलाऽर्धाङ्गुलाधिकास्ति ॥१॥
दशादिभिर्गुणे चरपा हतेऽन्त्यांगुलाधिक।
कर्णे चोपरि संयोज्य भागमयं तदा भवेत् ॥२॥"

इति मुहूर्तसार ॥

तत एवैः संस्कृतानि लङ्कोदयमानि पत्तनीयानि क्रमानि स्युरित्याह—

श्रीमद्गौर्जरपत्तने त्वजझपो तत्त्वाक्षिभि२२५र्गोघटौ
पद्दृतस्वैः२५९ शरखाश्विभिर्धनुर्१०५मिथुनो मार्गाननो वा पले ।
कर्की क्ष्मातिशयै३२१र्धनुर्मृदलिवरिसिंहो द्विवेदत्रिकैः३४२
कन्येन्दुत्रिवह्नी३११रसुलाद्वयं यान्तीति मेषादय ॥३॥

व्याख्या—स्पष्टं यान्तीति इयद्भिरिर्गतिः पलैरेतान्येतानि लग्नान्युदयन्ते। स्थापना—

मेष	२३५	मीन
वृष	२५६	कुंभ
मिथुन	३ ५	मकर
कर्क	३४१	धन
सिंह	३४२	वृश्चिक
कन्या	३३१	तुल

अथ क्षमानां घटीमानं होरादीनां च पलमानमुदयसत्कं प्रसङ्गाल्लिख्यते, तथाहि—

क्षमाणां मानं घटी पल	होराणां मानं पल—अक्षर	द्रेष्काणानां मानं पल—अक्षर	नवांशानां मानं पल अक्षर व्यक्षर	द्वादशांशानां मान पल—अक्षर	त्रिंशांशानां मानं पल अक्षर
मेष ३—४५	११२—३	७५	२५	१८—४५	७—३
वृष ४—१६	११८	८ —२	२८—३६—४	३१—	८—१२
मिथुन ५—१५	१५२—३	१ १—४	३३—५३—२	२५—३५	१ —१
कर्क ५—४१	१ —३	११३—४	३७ ५३—२	२८—२५	११—२१
सिंह ५—४२	१ १	११८	३८	२८—३	११—२४
कन्या ५—३१	१६ —३	११ —२	३६—४६—४	२७—३५	११—२
तुल —३१	१६५—३	११ —२	३६—४६—४	७ ३५	११—२
वृश्चिक —४२	१७१	११४	३८	२८—३	११—२४
धन —४१	१७ —३	११३—४	३७— ३—२	२८—२५	११—२१
मकर ५—५	१ २—३	१ १—४	३३—५३—२	२ — ५	१ —१
कुंभ ४—१६	१	५ २	२८—३६—४	३१—२	८—१२
मीन ३—४५	११२—३	५	२५	१८—४५	७—३

विशेषस्तु—

'रसयुगमारभ्यादीन्युदयफलानि चक्रपदैः क्रमशः' ।
मिथ्रान्यान्यृतुनन्दै९६स्त्रिखरूपै१०२रष्टसायनिभिः१०८ ॥ १ ॥
शरकुभिः११५सद्विकुभिः१२०र्युगगुणरूपैः१३४वसुदधिमृगाङ्कैः१४८ ।
शशिपक्षकुभिः१५१स्त्रिशरक्ष्माभिः१५१करविषयवसुमाभि १५२ ॥ २ ॥
श्रीपुकुभि१५१रष्टयुगकुभि१४८रगयुगैके १४७रसाब्धिकुभि१४६रेवम् ।
इत्यादेः प्रतिमानं व्यस्तापुदय क्रमान्मानम् ॥ ३ ॥
अभिमिष चतुर्दिनैः२९८रिति क्षणाणामुदयपलसंख्या ।"

स्थापना—		
१	९६	अ
ध	१ २	अ
पू	१	इ
ध	११५	ऐ
श	१२	अ
भ	१३४	आ
क	१४८	उ
पू	१५१	पु
मू	१५३	भ
ज्य	१५२	म
ज	१ ३	पू
मि	१४८	च
स्वा	१४	इ
	१४६	मि
अभिजित २९८		

एभ्यश्चिह्नैः सपादभद्वयमानमीक्षन यथोक्तं राशिमानं स्यात् ॥
राशिषु संज्ञाविशेषांस्तत्प्रमाणानि चाह—

भावशराशिर्भगणो राशिस्तु त्रिंशता भवति भागे ।
भागे षष्टिर्लिप्ता लिप्ता षष्ट्या विलिप्ताभिः ॥६४॥

व्याख्या—भागस्य त्रिंशांश इति नामान्तरं । तस्मात् चैव—
"लग्नानां सर्वदेशेषु यन्मानं घटिकादिकम् ।
तत्र त्रिंश पलार्थं स्यान्मानं त्रिंशांशकस्य हि ॥ १ ॥"

लिप्ताविलिप्तयोः कलाविकलेति नामान्तरं । विशेषस्तु—विलिप्ता षष्टिः परमविकलास्तासामक्षरेष्वाख्यामान्तरं । अक्षरेऽपि षष्टिक्षराणि सूक्ष्माणि चातिसूक्ष्मत्वादस्माभिरुक्तान्यपि ।

इह छमानो मार्ग । अथार्कं सद्दचिषु द्वादशसंक्रान्तीनामन्तरावपटीयाह—

संक्रान्त्यन्तरनाडिका अथ धृति१८र्मेषादितोऽश्वेषुभि५७-
भूतेभै८५र्मुनिगोभि९७ रष्टवसुभि८८र्नेत्रर्तुभि६२र्भै२७स्तथा।
अत्यष्टिभ्र१७ समन्विता त्रिनवभिः९१ खेटर्तुभि ६९खर्तुभि ६०,
सप्ताङ्गै६७र्निधिकुञ्जरै८९रथ धृति१८भ्रन्द्रेक्षणैभ्र२१क्रमात् ॥६५॥

व्याख्या-संक्रान्त्योर्अर्कस्य द्वादशराशिषु यासामन्तरे नाड्य पलाद्यस्य पलाक्षरः स्युः। धृत्यष्टादश्यष्टादशसप्तपञ्चाशत्यो क्रमोमाशी। मेषादित इति मेषवृषसंक्रान्त्योरन्तराले धृति१८ रश्वेषुभि५७ समन्विता, कोऽर्थः? अष्टादश घटानि सप्तपञ्चाशत्पलानि घटीनां स्युरित्यर्थः। एवम मेऽपि। अथ संक्रान्त्यन्तरधुक्तीनां स्थापना—

मेष	१८५	वृष
वृष	१८ ५	मिथुन
मिथुन	१८९७	कर्क
कर्क	१८८८	सिंह
सिंह	१८६२	कन्या
कन्या	१ २	तुल
तुल	१ ११	वृश्चिक
वृश्चिक	१ ६६	धन
धन	१ ६	मकर
मकर	१ ६	कुंभ
कुंभ	१ ८६	मीन
मीन	१८११	मेष

अथ भानुवोर्ग्यं स्पष्टीकर्तुमाभिर्मानोः स्पष्टीकरणमाह—

स्फुटोऽथ भानुर्गतनाडिकाभ्य, सक्रान्तितः खण्वलना३०हताभ्यः।
भागादिभि स्वान्तरभुक्तिलब्धैः, राश्यादिकं स्याद्गतराशियुक्तैः॥६६॥

व्याख्या—गतनाडिकाभ्य इति इष्टकाले वर्तमानार्कसंक्रान्तेर्यावत्यो घट्यो गताः स्यु' याः सताः संर्गस्य धनकनेवि त्रिंशता गुण्यन्ते स्वान्तरभुक्तिः संक्रान्त्यन्तरनाडिकाभेस्येकोऽर्थः। ततः स्पष्टीपयाऽन्तरभुक्त्या भागं दत्त्वाआप्स्यादिकलाद्यं त्रिर्यं फलं भावे। गतराशीनि यावन्तो एममार्गेण भुक्ताः स्युस्तदंक उपरि देय' एवं राश्यादिक इति राश्यंशकलादिकरूपोऽर्कः स्फुटः स्यात्—

अत्रोदाहरण यथा—विक्रमसंवत् १५१२ वर्षे वैशाखशुक्लसप्तम्यां ७ सामे पुष्ये मेषेऽस्तगमना इष्टु महवण दिने कयकमस्य कन्यालवांसा गृहमाचोऽस्ति तदानीं मेषसंक्रान्तेर्गतघट्यः ११४। कथ? तिथिरधिक १६ त्रिंशत्याद्वादशरहस्याऽर्केण मेषस्य १६ त्रिंशांसा भुक्ताः, शेषाः १४ त एषसंख्या १ ५, वृषमार्ग पल २५१, मिथुनमार्ग पल ३०५ कर्कस्यापनवांशदपपलानि ७५

मध्यर ४६ भर्गाविकत्वात्पग्रहणे पञ्च ७६ मीळने पञ्च ७४२, पद्मया भाग लब्धं १२, एवा धमादिनस्य पम्यः, (शेष पञ्च) २२ । मेषसङ्क्रान्तिदिनशेषपम्यः २२ । संक्रान्तिदिनक्षमदिनयो न्तराळे दिन १६ सवृपम्याः ९९० सर्वमीलन आर्त गतपत्याः ९९४, पलानि २२, गतपन्य ३० गुणिता:, मार्त २९८२०, यासां मेषपूपसङ्क्रान्त्यन्तरभुक्त्या १८५७ घटीलरमा भाग लब्ध १६ भागा अंशा इत्यपुक्रन्ते (ते) । शेष १०८, तत् ६० गुणने २२ अपे च मात ६५०२ पुनः १८५७ भाग लब्ध ३ कलाः, शेष ९११, तदपि ६० गुणने जात ५५८६०, तस्मापि १८५७ भागे लब्धं ३० विकलाः, शेष १५०त्यक्त, इति भागकलाविकलाभिरंशादिकार्कः स्फुटः।उसूर्य। गतराशिषु तरिस्युक्तेष्वादिसंक्रान्तिषु गतराशयः पूर्वं क्षिप्यन्ते तथा राश्यादिकोऽपि स्यात्, इह तु मुक्तराशिकोऽपि नास्ति, तेन राशिस्थाने शून्य दत्तं, जात कार्यवेळायां स्फुटाऽर्कः राशि ०, भागाः १६, कलाः ३, विकलाः ३० ॥

अथ स्फुटार्कात्सायनांशार्कस्य भोग्यमानश्च—

गणितविदुपदेशात्तत्र दत्त्वाऽयनांशान्,
पुनरपि भगणार्धं ६ राशिलब्धे तु क्षयात् ।
अथ इत उदयस्थिर्भुक्तशेषैर्लवाद्ये—
रुपरि च खगुणा३०प्त स्यात्पलात्मार्कभोग्यम् ॥ ७॥

व्याख्या—तत्रेति स्फुटार्केऽयनांशान् पुनरपि भगणाख्यपूर्णीयाः क्षिप्यन्ते, अयनांशानिरयतो चेऽपि कदापि लभ्यते, तासां तदशस्वलात्, एव सर्वत्र । पुनरपीति अथ चन्द्रादिक्रम स्यात्तथा पुनर्भगणार्धं षड्रूप राशिमध्ये क्षेप्यं । अथ इत इति एवं कृते उपरि यो राशिस्तगतः स भुक्तः, परन्तु तद्मेवना राशि स उदय उच्यते तस्मात् पञ्चरूप त्रिः स्मात्पत भयत्र या अंशसख्या विकला सन्ति ता भुक्ता ता र शेषा या अंशकलाविकला सन्ति तामिस्तत्प्रमान त्रिम्याः च क्रमानुण्यते, अथोऽङ्कयोः पद्मया भ ग दत्ता दत्ता उपर्युपरि क्षेपे योऽङ्क ऊर्ध्व स्यात्तस्य खगुणेति त्रिंशता भागे यल्लभ्यते तत्सकरमकमकभोग्यं स्यात्, तदुरितांकम पद्मया सगुण त्रिंशा भागेऽधोऽङ्कराशयस्यायान्ति ।

अथोदाहरणमनुस्रियते—अयनांशानयने तावद्गणितविदामुपदेशोऽयं—शैकमानात्पञ्चशा५ ७१ दपात् ग्राशाशु अभ्यन्त्यपि४४४ वर्षादारभ्य अभिवर्धमाना१२ ४क्ष्मानि यावत् मतिवर्षमेरा कळेषा विवसा विंशतिः परमविकलाश्च वर्धन्ते, पदया कलाभिरयनांशाः । एवं १९०८ वर्षेः २३ अंशाः ५५ कलाः १२ विकलाश्च वर्धन्ते इत्ययनांशावृद्धिरिष्टा, पुनस्तमैव क्रमेण हीयमानाश्च तावद्दिता १४०८ वर्षैर्निर्विशेषमिष्यन्ति एव पुन पुनस्वद्वृद्धिह्रासौ भाव्ये, एवं च क्रम काऽतिसाम्य अयनपने चोपपाताः । उक्तं च —

" अयनांशाः सदा देया क्रमे क्राम्तौ चराममे । "

इदानीं चायनांशानयनाय करणमिदम्—

'आषाढ विक्रमे गन्धषष्ठेषु ५७९न त्रिषा ग्ने१ मूर् ।
मसे२०निर्मं भवेत् यद्धया कम्भे सुरमनोधका ॥१॥'

व्याख्या-चैत्रादिः किल शाकाब्दः स पञ्चत्रिंशोत्तरशत११५अपे वैक्रमाब्दः स्यात् , स चाप राशिः सविक्रमाब्द स्थाप्यते, स चात्र १५१२ रूपः, अस्मात् ५७९ कर्षणे जातं ९३३, इदं त्रिंशद्भक्तम् क्रमात् १-१-२० भाद्रैर्भुज्यते, यद्यया यद्यया भक्त्वा भक्त्वा लब्धमुपरि स्थाप्यते काऽ अंशाः १५, कलाः ५१, विकलाः ४४। इदं १५१२ वर्षेऽयनांशपरिमाणं सूक्ष्मेक्षिकयाऽऽयाति, परं मध्यममतेन कला विकलादिविम वर्धते इति स्थूलमानमेव बाहुल्याधिर्विज्ञो सम्मतं, ततोऽत्रा भिरपि तदेवात्रादृतं। तथा च १५१२ वर्षे १५ अंशाः ३४ कलामात्राप्यन्वि, इह सुक्ष्मार्के मिश्रे यातं भागा एकत्रिंशत् ३१ कलाः ३७ विकलाः १०। ततो राशिविभागसमानताकरणोऽपि सपार्धकारशिलोऽपि मेषराशिर्मुक्तः वृषस्य चैत्रेऽशाः १७ कलाः १ विकलाश्च भुक्ता इत्यायातं, स्थापना-१-१-३७ १०, अयं सायनार्कः।

अत्रायोदयो वृषलग्नमानं २५१ त्रिः स्थाप्यते यथा-२५१ २५६, २५१ ततः सूर्य भुक्तांशाद्यपेक्षया लेषमंशानुत्पादते, यथेर-अंशाः २८, कला २२, विकलाः १०। एतै क्रमात्त्रय अपि राशयो गुण्यन्ते, जात ७११८-५११२-७१८। क्रमात् ६ भक्त्वा रूपं मूर्धं सप्त जावमुपरि७२६४, अस्य ३० भागे लब्धं पलानि ११२, इदमर्कभोग्यमने ज्ञपयोदयते इत्यम: स्थाप्यम् ॥

अथाऽऽत्ममुक्तानयनेऽसमय स्फुटीकर्तुमाह—

इष्टाद्भुक्तनवांशकैर्वशगुणैस्त्र्याप्तैर्लवाद्यं फल,
लग्ने सायनमूर्ध्वराशिसहितं सैकप्रवृत्त्यंशकम् ।
तद्भुक्तेन लवादिना तदुदयः क्षुण्णो हृतस्त्रिंशता,
भास्वद्भोग्ययदन्तरोदययुतः कालः पलाद्यमा भवेत् ॥६८॥

व्याख्या-लग्ने यो भवांश इष्टोऽस्ति तस्मात्प्राग् यऽवांशो दशगुणीकृत्य त्रिभिर्भज्यन्ते लब्धं मेनाद्यं कलरूपं त्रिरव फलं स्यात्। फलमिति तदेव कम धेयं। तच सायनमूर्ध्वमतीतराशियुत च इतरा पञ्चः मयूर्घगोऽभिकृतनवांशसत्यमिभागात्पो मध्ये देवः। भवुत्थ तु भविष्यविभाद कार्यमामे नवांशत्रिभागस्यार्थे क्षिपेत्, तत्र पनुर्गापूर्वापरस्येत्यलाभ्। ततः एवं कृते मध्यात्स्येन युतन लग्नमाविभक्तरूपमेवकममाम पलरूप त्रिम्पस्य क्रमाद्गुणयत। भागम् यद्भया लब्धं धवे उपरि योऽर्कःस्थापरस्य क्रिया भाग यद्र्ं पलादयरूप तदिष्टमभुक्तमुच्यते। तम्मध्ये पूपानी वमर्कभाग्यं क्षिप्यते। तथाऽन्तकाम्तराशेरिष्टमध्य पाम्यराए यावन्ति पलानि स्युस्तेषां भागानि पञ्चकाणि तन्मध्ये क्षिप्यन्ते। एवं कृत भोऽर्कः स्यापातकृतः पलैरर्कोदयाद्धा इष्टलग्नस्य इष्टाऽऽः समनाद् ॥

यथाऽत्र कर्कलग्नस्य तुर्यांशे कम्यावधारि भुज्यमाने इष्टाभवांशात्प्राग्भुक्तनवांशो द्वौ दशगुणो
२ कृता त्रिभिर्भक्तो लब्धास्त्रिंशल्लाः षट् सार्धं ६। षऽयः ? वाऽर्यैस्त्रिभिर्विभक्ताः स्याप्याद्यो

१ इष्टाद्भु० इत्यपि पाठः।

शयांशौ। एतावदंशाः पद् कलाश्च चत्वारिंशदिति स्यात्, एकैकस्य त्रिंशांशस्य पष्टिकलात्मिकत्वात् ग्राभ्यां त्रिभागाभ्यां स्थिताभ्यां चत्वारिंशत्कलाः स्युरिति भावः। एतच्च छम सायनं क्रियते, अयनांशाः १५ कलाश्च ३४ मीस्यन्ते। तथाऽतीता राशयो ये सुखेयामङ्को राशिस्थाने दीयते, स चात्र त्रिक एव, कर्के लग्नस्य गृह्यमाणत्वात्। वर्तमानाङ्कस्थाने एकः प्रकृत्यंशो दीयते कलास्थाने च, यत एकैकस्मिन्नंशे त्रयस्त्रिंशांशाः कलाविंशतिश्च स्युः, तस्मिन्नागे कृते यथोक्तमेवायातीति, ततो जात त्रयो राशयोऽतीताः, वर्तमानकर्कलग्नस्य चांशाः २१ कला २१ एतावत्कुर्म्भ, गततिथिभिश्च नास्यत्रोपयोगः, ततस्तत्कुर्म्भेन वर्तमानकर्कलग्नकुलेन १३ भाग २१ कलारूपेण ततु भमोऽत्र प्रस्तावात् कर्कोदयः ३४१ पलरूपो त्रिन्निर्भस्य गुणितः, यदि विकलाः स्युस्तदा त्रिन्निर्भस्य तृतीयस्थाने विकलाभिरपि गुण्यते, इह तु ता न सन्तीति त्रिरेव न्यास कृते, जातं क्रमात् ७८४३—७१६१, अयः ६० भागे लब्धं ११९, अस्योपरि क्षेपे जातमुपरि ७९६२, अस्य ३० भागे लब्धं पलानि २६५ क्षेपं १२, तस्य ६० गुणने ३० भागे च लब्धं अक्षराणि ७७, इह २६५ पल २४ अक्षररूपं कर्कलग्नभुक्तं। रविभोग्ययुक्तमन्तराले लग्नपलप्रमाणरूपान्तरोदयपुत च क्रियते, यथाऽत्र रविभोग्यं पलानि २४२, आन्तरोदयस्तु मिथुनमेव, तस्मात् ३०९, प्रयातो मीलने जातं ८१२ सूर्योदयादिपलतैः, कोऽर्थः? ११ घटीभिः १२ पलैश्च गते कर्कस्य कन्यांशः समेतीति। विशेषस्तु—

"ध्रुवोर्मेषांशमोः शुद्धि प्रतिष्ठायां विशेष्यते। व्याखेऽधिवासनाविम्बे द्विगैर्ग च लग्नांशिका ॥१॥
संस्थाप्य लग्नमानं गुणयेन्मध्यमसत्वांशकैः। नवभिस्तु हृते भागे लब्धेऽन्तरपलागमः ॥ २ ॥"

अत्र कश्चिदमुदाहरणमात्र यथा—अत्रैव कर्कलग्ने प्रतिष्ठायां तृतीयः कन्यानवांशोऽष्टमः कुंभ नवांशश्च गृह्यमाणौ स्तः। ततश्च कुंभनवांशादर्वाक् कन्यादयो नवांशाः पञ्च सन्ति, अतः कर्कमानं ३४१ पञ्चभिर्गुणयत् जात १७ ५, अस्य नवभिर्भागे लब्धं १८९, इदं च तृतीयकन्या नवांशग्रहणाय स्पष्टीकृते ११ घटी १२ पलरूपे काले क्षिप्यते, जातं घटयः १६ पलानि ४१, इयति काले गते कुंभनवांशवेला ॥

अथ लग्नांशसमयस्पष्टनाधायनांशनिरपेक्ष प्रकारमाह यथा—

संक्रान्तिराशेर्गतनाडिकाभ्रे, माने विना निश्चयथ सप्तमस्य।
संक्रान्तिभोगेन हृते तदीयऽपशान्विते शेषमिहार्कभोग्यम् ॥६९॥

व्याख्या—दिनलग्ने सूर्याक्रान्तराशेर्याम संक्रान्तिसमवात् प्रभृति लग्नसमयावधि या घटयो गतास्ताभिर्गुण्यते। रात्रिलग्ने तु सति सूर्याक्रान्तराशेः सप्तमो राशिस्तन्मानं ताभिर्गुण्यते। ततः स्वान्तरमुक्तया भज्यते। यल्लब्धं तन्मध्ये प्रस्तुतराशेस्त्रिभागाः पृथक्कृत्य दिप्यते। ततस्तया हृते अपि यस्यास्तदर्कभुक्तं सूर्याक्रान्तराशिमध्यात् पत्यते, यच्छेष तदर्कभोग्यं।

यथाऽत्रैव दिनलग्ने संक्रान्तिराशेस्तदानीं सूर्याक्रान्तराशेर्मेषस्य मान २२५, तत्संक्रान्तिसमवादनु लग्नतोऽर्वाग् या गता घट्य ९९४, ताभिर्गुणितं जातं २२३६५० । अस्य स्वान्तरमुक्तया

१८५७ लब्धा भागो लब्धं पलानि १२ । तत्पश्चार्कोकान्तरांशेर्मानस्य त्रिभिर्भागे महत्यत्र लब्ध स्मे क्षेप्यं । यथाऽत्र अयमानस्य २२५ त्रिभिर्भागे लब्धं पलानि ७५ । इदं भागागीत १२० मध्ये क्षिप्तं, जातं १९५ इदं सूर्यभुक्तं । सूर्याकान्तरांशेर्मेषस्य मानात् २२५ रूपात् पात्यते, जातं ३ पलानि इदमर्कभोग्यं, एवं दिनलग्न कार्यं ।

रात्रिलग्ने त्वर्काभ्यन्तरांशस्थितः सप्तमस्य राशेः सूर्यभुक्तघटीगुणनतदन्तरमुक्तिमननाय सर्वम-
प्यर्काकान्तरांशिवत् कार्यम् ॥

मुक्तेऽथ लग्नस्य तदंशकाद्य, द्वयाविभागाद्युदयप्रवृत्यो ।
तल्लग्नमुक्तं च तथार्कभोग्यं, कालोऽन्तरालोदययुक् पलात्मा ॥७०॥

व्याख्या—मथेति तदनन्तरं । तदंशकादिति इष्टमर्वाभागार्काकृतने लग्नस्य भुक्ते त्वयमप्रवृत्यो-
विभागौ यथाविस्तन्नयः । अवमर्मा—भविकृतनर्वाभागांशार्, यावन्मात्रं लग्नस्य भुक्त तत् सार्धी
इत्य तन्मध्ये तल्लग्नस्य विभागं तमर्वाशस्य च विभागं प्रवृत्त्यंसापराह्णं क्षिपेत् तदन्तलग्नमुक्तं
पूर्वोक्तमर्कभोग्यमन्तराललग्नपलमानं च मीलयेत्, यत्स्याताभिः पलैः सूर्योदयात् इष्टलग्ने
होऽस्तः स्यात् ॥

यथाऽत्र कर्कस्य मानं ३३१, मत्रिभिर्भागे लब्धं पलानि ३८, इदमेकनवांशमानं इदस्य
तृतीयस्य नवांशस्यार्धांद् च द्वौ नवांशौ स्त तेन ३८ द्विगुणाः, जातं पलानि ७६, इदं लग्नं
भुक्तं, ततोऽत्र कर्कमानस्य ३४१त्रिभिर्भागे लब्ध पलानि ११४, अयमुदयमर्धांशो लग्नमुक्तस्य ७६
पलरूपस्य मध्ये क्षिप्यते जातं १९ । तमनु यो नवांशो यतोऽस्ति तस्य पम्मानं १८ पलरूप,
तस्य विभागः पल ११ रूपः, सोऽपि तन्मध्ये क्षिप्तः जात पलानि २०२ । रविभोग्यं च
पलानि १ । तदर्काभ्यन्तरांशेस्थितलग्नस्य भान्तपके वृषमिथुनौ स्तः तयोर्मानं २५६–२०५ ।
सर्वेषां स्थापना—२ २–२०–२५६–२०५ मीलने पलानि ७९३, एषां ६० भागे लब्धं
घटयः १३ पलानि १३ । एवमिष्टलग्नेनार्कोदयात् कन्यांशागमः । कलान्तरत्वात् पलेषु वैसदृश्यं
न दोषाय । एवमन्यत्रापि भावनीयम् ॥

एव समात्करानयनमुक्तं, अथ प्रत्ययार्थं वृत्तद्वयेन कालानयनमाह—

स्वस्वाऽर्कभोग्यं च पलात्मकालान्नागादिभोग्यं तरणौ निदध्यात् ।
क्रमेण शेपानुदयान् विशोध्य, राशीन्न्यसेत्स्त्प्रमितांश्च भानौ ॥

व्याख्या—कश्चिदिष्टघटीपलमानमुक्त्वा तदानीं कलग्नमांशादयस्तीति पृच्छेत्तदा
तद्युत पलादि सर्व पलीकार्यं । ततस्तत्र यावत्कमानमर्कभोग्यं स्यात्तस्मात्पलीकृतकालात् शोध्यं,
भागादीति सायनस्फुटार्केण यो राशिराक्रान्तस्तस्य शेषपलकमविकलात्मं सूर्यभोग्यं तत्राविति
सायनस्फुटार्के एव न्यसेत् स राशिः पूर्वोक्तरूप शेषः इत्यर्थः । ततस्तस्मात् पलीकृतकालाच्च

कान्तरात्मभेदनानि पञ्चरूपाणि क्रमानि यावन्ति भुज्यन्ति तावन्ति संशोध्य तावद्राशीनाम् झोऽर्के देयः ॥

शेषादथ खगुण१०गुणादविंशुद्धोदयपदतास्तदवाप्तेन ।
भागादिना सनाथो विननाथो निरयनांशको लग्नम् ॥७२॥

व्याख्या—यत्र क्षये सति लग्न शोधयितुं न पार्यते तस्मात्क्षयात्, खगुणेति त्रिंश३०गुणीकृ-तादशुद्धलग्नमानेन भागे यल्लभ्यते भागकलाविकलात्मकं तत्सूर्ये दत्त्वा ततोऽयनांशा कल्प्यन्ते, शेष स्फुटमिष्टकाले लग्न नवांशाश्च ॥

इष्टमापप्रकारे भाष्यते—यथा घट्यः ११ पलानि १८, गतो पृथा पलीकृतो जात ८१२ पलानि, पल्योऽर्कभोग्यपलानुस्य २४२ रूपस्य शोधने स्थित ५७० । अथ सायनस्फुटार्के १-१-१७-२० रूपे वृषराशेः शेष २८ भाग ७२ कला ३० विकलात्मके भागादिभोग्य स्थित, जातोऽर्क २-०-०-० । तदनु पलीकृतकालात् ५५७ रूपात् भवाभवन्तदूपरात्रयप्रवतनस्य मिथुनस्य मान३०५रूप शुद्धमित्येकराशिक्षेपे जातोऽर्कः ३-०- -० । शेषस्य २६५ रूपस्य मध्यात् कर्कस्य मानं ३४१ रूपं न शुध्यतीत्यतः शेषं ३० गुणने जात ७०५० । अशुद्धस्य कर्कस्य मानेन ३४१ भागे लब्धं त्रिस्थ फलं भागाः ७१ कलाः १८ विकलाः ४९। इत्यर्के योजितं जात ३ २१ १८ ४९ अस्मादयनांशाः भाग१५कला१४रूपाः शोध्यन्ते, जात लग्नं ३ ७-४४ ४९। अत्र कर्कस्य सप्त ७ भागाः४४कलाः४९ विकलाश्च भुक्त्वा इत्यागत । एकैकस्मिंश्च नवांशे त्रिंशांशत्रयं तुर्यत्रिंशांशस्य विंशतिकलाश्च स्युरिति पञ्चमोगे४ नवांशश्च नवांशमुपगत, उपरि चैका भागः कलासप्तकं च महत्स्वर्श एवं अमूर्ता ते स्व इति ज्ञेयं । विकलाविक्षेपे च न दोषः, कलाविकलानामतिसूक्ष्मत्वात् । विशेषस्तु स्थूलतयाऽपि कालांशमंशानयनमेवं—

भ्रमांशं प्रति घटिका४५ सक्रान्तेर्गतवासराः । तदेकभाद्भरामा३०र्धं लग्नमाक्रान्तराशितः ॥१॥
क्षेपे पश्चिहते भक्ते त्रिंशता लग्नमंशकः । होरादृकाद्यभकोऽत्र होरायमपि लभ्यते ॥२।

व्याख्या—सर्वांशो यामस्य प्रति ४५ पलानि भुवक' । तत आद्य याम पूर्ण ४५, द्वितीय ९०, एवं ध्रुवकोत्पत्तिः । यदा च यावद्दिनमानं तदा तदेव चतुर्भक्तमर्कयाममानं । ततो याम मानघटीविभक्त ४५ ध्रुवकायत्तक्रमते तदेव घटीं घटीं प्रति ध्रुवको ज्ञेयः । यथाऽत्र मध्यर्क-भवनदिनाद्यनु सप्तरसोऽपि त्रिभागेनाष्टघटीकयामेषु घटीं घटीं प्रति त्रिभिन्नमघट्पलानि ध्रुवक-क्षेपाधिक्येन गमेति । कथ ? तद्दिनसत्कं ७ घटयः ४२ पलानि चेत्तद्यामममानं पलीकृतं जात ४६२ । ततो यदि ४६२ पलैः ४५ पलानि ध्रुवकः राशयः १ घटीमान६० पलैः किं स्या दिति राशित्रयस्थापना—४६२-४५-६० मध्यराशिरन्त्येन गुणितः, जात २७०० । आद्यरा शिना भागे लब्धं पल ५ अक्षर ५०, यद्यपि चैवमस्ति तथापि किंचिन्न्यूनत्वात् षट् पलानि पूर्णा न्येव विवक्ष्यन्ते, ततोऽत्र ११ घट्य पदगुणाः, जातं ७८ । उपरितन १२ पलानेभ्यः पलत्रये

क्षिप्ते जातं ८१, संख्यान्येर्गतविना १६ मीलने ९७, अस्य १० भागे लब्धं ९ शेषं ७, अमनव गतं, तुर्यस्य कर्कटस्य त्रिंशांशसप्तकं चेत्यर्थः । नवांशानिनीषायां तु ७ षष्ट्या हता जातं ४२०, द्विशत्या २०० भागे लब्धं ४ शेषं २०, नवांशचतुष्टयं गतं तृतीयस्य २० कलाश्च गता इत्यर्थः । होरायामपि षष्टि-हताङ्कस्य होरार्धैः ९००–६००–१५०–६० भागे क्रमात् होराद्रेष्काणनवांशत्रिंशांशा अपि लभ्यन्ते । नवांशस्य तु प्रमुखया गुरुत्वात् पृथगुक्तिः । अनेन विधिना लग्नस्येव स्पष्टीस्थान ग्र-विकला:, अत एव स्थूलोऽत्र विधिरित्यूचे । ननु च सर्वत्र नवांशस्यैव चेत् प्रमुखा तदा किमर्थं लग्नानां ग्रहाणां च त्रिंशांशा व्यक्तीक्रियन्ते ? उच्यते—' त्रिंशति क्रूरसंश्रयस्थौ " इत्यत्र लग्नेन्द्वोः पञ्च-दशत्रिंशांशसम्भवक्रूरग्रहत्वविचारः । तथा सति " दर्शने यदि स्यात्सग्रहसम्भवगः क्रूरः " इत्यत्र लग्नेन्द्वोः क्रूरग्रहदृष्टिविचार इत्याद्युक्त एव त्रिंशांशानामुपयोगः । तथा लग्ने पञ्चमे क्रूर-ग्रहसत्कः सौम्यग्रहसत्को वा, अयं ग्रहः स्ववर्गस्थोऽन्यवर्गस्थो वा इत्यादिचिन्तायामपि । ननु न यदि तर्हि लग्नादिस्पष्टीकृतिः क्वोपयोक्ष्यते ? उच्यते—यदा लग्नराशिः षडंशपेक्षयाऽधिकः स्या-त्तदा रूपं गृहीत्वा त्रिंशांशेषु दीयते । एवं विकलानामर्धाधिके कलासु रूपं देयमित्यादि, यावच्चन्द्रो-ष्णांशुः—विंशद्गुणसाम्यगणनायने क्रान्तिज्याकर्णकिल्पोपयोग इत्यलं प्रसंगेन ।

एवं दिवा लग्नानयनमुक्तं ।

> "राशौ तु मूर्ध्नि यद्धिष्ण्यं तस्मात्सप्तमम् ।
> उदेति पूर्वस्यां तेन लग्नोदयविनिर्णयः ॥ १ ॥"

तथा येनयुगपदयनमभिमुखं यावन्त्यभिज्या एव चत्वारः पादा गच्छन्ति, एवमभिमुखयाच्च अस्यमुखं यावद्दृश्या एव चत्वारः पादा गच्छन्तीत्येवं शिरःस्थस्य पादकल्पनयोदयी नवां-शोऽपि निर्णीतं । इत्युक्त्वा लग्नस्फुटीकृतिः ।

अथ दिवा लग्नज्ञानं यथ छायाभ्यामापत्तमित्यत्र छायालब्धा ज्ञाताः ज्ञानमामीव दर्शयति । तत्रादौ तावत्सूक्ष्मदिनमानानयनमेवम्—

> "दत्तायनांशा रविभुक्तभागाः फलेन गुण्या दिनखण्डिताम्याः ।
> षड्याभिलब्धं घटिकाद्यमेतत् स्याद्धाम(प)नूनं भवमप्रभामात् ॥२॥"

व्याख्या—तत्कालस्पष्टेन स्वाक्रान्तराशेर्गम्यत्रिंशांशा भुक्ताः सुस्पष्टमध्ये तद्दीपायनांशान् क्षिप्त्वा स्वर्याग्रतराशिसत्केन दिनखण्डिकानिष्कलेन कर्कस्थादिना पूर्वोक्तेन संगुण्य षष्ट्या भागे यल्ल-भ्यते तद्घटपलादिकं रसद्विनाद्य इत्याद्युक्तस्य स्वदिनार्धमानस्य मध्ये क्षेप्यं मृगादिषट्केऽर्के, कर्कादिषट्के ११८ तस्मादूनं कार्यं एवं स्पष्टं दिनमानमायाति, तस्मिन् षष्टिघटीरूपाहोरात्रमध्यात्प्रो-ज्झिते शेषं स्पष्टं रात्रिमानं । अनयोश्च इष्टिकस्पष्टीकरणादावुपयोगः । यथाऽत्र मेषेऽर्कस्य गमनादेव सप्तमेऽह्नि यावत्स्पष्टं ११ पल १२ समये "स्फुटोऽत्र भानुः" इत्यादिकरणेन संजाताः स्फु-टार्कभुक्तभागाः १६ कलाः १ विकलाः १० । एतन्मध्येऽयनांश १९ कला १४ क्षेपे जाता राशिः १

भागाः १ कलाः २७ विकलाः १० । अत्र सायनार्केण मेषराशिः पूर्वोऽपि भुक्तो वृषस्य चैको ऽशः १ कलाः १७ विकलाश्च १० भुक्ता इत्यागत, ततोऽत्र वृषराशिसत्का दिनवृद्धिः पल २ अक्षर ५२ रूपा गता, ततोऽस्यापाद्य गोमूत्रिकारीत्या स्थानद्वये न्यस्य एकत्र द्विकेन अपरत्र द्वा पञ्चाशता च गुण्यन्ते । स्थापना । २–५२ गुणिते च जातं क्रमात् २–७४–६० । ५२–१९२४–१५६० । सर्वाधःस्थस्य ६ भागे लब्ध २६, इदमुपरिस्थे क्षिप्तं, जातं १९५० इद मधस्तनसमस्थाङ्केन ६० रूपज सह समर्पणस्यत्वात् मीलितं, जात २०१० । अस्य ६० भागे लब्धं ३३ उपरिस्थिते जातं पलानि ८५। एतन्मध्ये मायराशिसत्का ७४ रूपेऽङ्क समपक्षिरथ स्थान् क्षिप्तो जात १५९ । अस्य ६० भागे शेषं अक्षराणि १९, लब्धं पले २ उपरि क्षिप्तं जातं पलानि ४ । अस्य ६० भाग लब्ध घटीस्थाने शून्यं । स्थापना—घटी० पलानि ४ अक्षराणि १९, इदं दृषाधादिर्मनि घटी ११ पल ४६ रूपे क्षिप्तं, जात घट्यः ११ पलानि ५० अक्षराणि १९ इदं स्पष्टं तद्दिनमान । तद्रात्रिमानं तु घट्यः २८ पलानि ९ अक्षराणि २१ ।

अथैतो मध्यच्छायानयनं यथा—

> 'ज्येष्ठदिनार्धमिं शोध्यं शेषाद्दशगुणात् स्वतः।
> स्वांशेस्सप्तशरै५७र्लब्धं सूर्यै१२र्माच्छायाऽन्तःस्वयाः ॥१॥"

व्याख्या—दिनार्धमानं ज्येष्ठार्धमानाच्छोध्यते, शेष दशभिर्गुण्यते, ततश्च स्वत इति तदेवाधो न्यस्य ५७ भाग लभ्यते तन्मुख्याङ्गुलान् कर्ष्यते, भागाप्राप्ती यदि ५७ अपेक्षयोर्ध्वस्थाङ्कोऽधिकः स्यात्तदा रूपं गृहीत्वा मुख्याङ्गुलान् कर्ष्यते, तदनु तस्य सूर्यै१२र्भगे यल्लभ्यते ते मध्याह्नच्छायायां पादाः शेषाण्यङ्गुलानि । यथाऽत्र तद्दिनमानं ज्येष्ठार्धमानात् घटी ३३ पल ४८ रूपाच्छोधित जात घटी १ पलानि ५७ अक्षराणि २१, इदं शेषस्थाङ्कैर्दशभिः संगुण्य पष्ट्या भक्त्वा भक्त्वा उपरि क्षेपे जातमधः २१ ऊर्ध्वं च १९ । अस्य च ५७ भागो नाप्यते,नापि१७ अपेक्षयाऽस्याधिक्यं, तत स्वलब्धिकामङ्गुलैककोमविशतेः १२ भागे लब्धं पदं १, शेषमङ्गुलानि ७ व्यङ्गुलानि ३३, इय तद्दिने मध्याह्नच्छाया ।

अथेत इष्टकालच्छाया

> "समदीकर २१० हतदिवसे विहृते वाञ्छितपलैर्युगतशेषै ।
> लब्धं मध्यपदैर्युग् नग७रहितं स्यात् पदच्छाया ॥ १ ॥"
> घायमर्क१२गुण हत्वा वाञ्छितैस्तु पदैर्हृतम् ।
> लब्धमङ्गुलसंज्ञं स्यादेवं छायाङ्गुलागम ॥ २ ॥"

स्पष्टो । उदाहरण यथा—तद्दिनं घट्यः ११ पलानि ५० अक्षराणि १९ , इदं २१० हतं जातं ६५१०–१०५००–८१९ । पष्ट्या भक्त्वा भक्त्वा उपरि क्षेपे जातमधः १० तदुपरि १६, तस्यापूर्व ६६८७ । ततोऽस्य गुणवेति पूर्वाह्ने गतपलैर्भागः, अपराह्ने तु सपपलैः । अत्र पूर्वानीत १२ घटी १२ पलसत्कै८१२भागे लब्धं पलानि ८, शेषं १९१, तत् १२ गुणनेऽत्र स्य १६ क्षेपे च जात २३०८ अस्य ८१२ भाग लब्धं अङ्गुलस्य २, शेष ६८४ इदं व्यङ्गुलानय नाय ६० गुणं, अधःस्थ ३० क्षेपे जातं ४१०७०, तस्यापि ८१२ भागे लब्धं व्यङ्गुलानि ५०,

शेष ४७ त्यक्तं । अस्य पद ८ अङ्गुल २ व्यङ्गुल ५० [५१] रूपस्य मध्ये मध्यच्छायापदा ङ्गुलव्यङ्गुलक्षेपे पदाद्यात्८कर्षणे च जातं पद २ अङ्गुल १० व्यङ्गुल २१ [२४] । एवं समाङ्गुलछाया ११ घटी ११ पलसमये स्यादित्यागतं ।

अथ मध्यपार्श्वेऽभिच्छायायातोऽर्थं काल आनीयते—

"सारिंशत्शङ्कुपदैरर्क१२गुणैर्मध्याङ्गुलोनितैः ।
द्विघ्नैः१२ मे दिने भक्ते पुनर्दं क्षेपमाप्यते ॥ १ ॥

यथाऽत्र सारिंशत्शङ्कुपदाऽर्क१२ गुणाः १०८ अथाऽस्य १० अंगुलक्षेपे जातं ११८ । इतो मध्यच्छायायाः १ पद ७ अंगुलरूपत्वादङ्गुलरूपतावत्करणेः १९ अङ्गुलरूपमे जातं ९९ । अथ तद्दिनमानाद्वयं ४२ गुणीकृत्य पलत्वा भक्त्वा मध्योपरि क्षेपे जात अथा ४२ उपरि २८, तस्याप्युपरि ११३७ । अस्य ९९ भागे लब्धं घटी ११ शेषं ५० । तत् ६ गुणनेऽस्य २८ क्षेपे च जातं १०२८ । अस्य ९९ भागे लब्धं पलानि १० शेष ५८ । तत् ६० गुणनेऽस्य ४२ क्षेपे च जातं १५२२ । अस्यापि ९९ भागे लब्धमक्षराणि १५ शेषं ५७, तत्र ९९ अर्धे अपार्श्वोऽधिकमित्यतो रूपप्रक्षेपेऽक्षराणि १६ । अयं च ११ अङ्गु १० अपेक्षपार्श्वोऽधिकोऽस्ती त्यताऽस्मात् १ पलप्रक्षेपे जातं पलानि ११ तत आगतं पदे २ अङ्गुलानि १० व्यंगुलानि २४ छायायां घटी ११ पल ११ सूर्य चलितदिनं । अपराह्णे त्वेतावत्यां छायायां शेषदिनमेवमानं स्यात् । एकद्विपलविसंवादे च न दोषः, स्थूलान्तरत्वात् । इति प्रसंगाच्छायाकालानयनसूत्रे ।

अथ मध्याह्नच्छायां च तद्दीर्घं च लघ्वीकृतिरुच्यते—

"गर्भिताङ्ग्रो गुणिताः ससैर्भा ८ ०–१००–४ ०–२ ०, सपर्वणार्णविहृताः कलाद्यम् ।
मुक्तर्क्षयुक्तं सकला भवाः स्युः, पश्च हतेष्वपरेषु भुक्ति ॥ १ ॥"

अस्य भाष्यं—

"इष्टात् प्रागगताध्योऽन्तरतार्धैर्गुणितास्ततः । सर्वेर्धवर्जितं भक्ताः कलाद्याः स्युरिति स्फुटम् ॥ १ ॥
मुक्तकलाद्यसमासादिप्रमाणसहितास्ततः । पश्चिमेऽपक्रादि स्यात्पूर्वे चाधिगुणे ततः ॥ २ ॥
सवर्णपटिभक्ते कर्म स्यादिक्रमादिकम् । एवं लब्धा भवाः सर्वे कर्तव्या गतशोधने ॥ ३ ॥"

स्पष्टाः । सर्वर्तं मध्यमतामेपीति समप्रमाणमस्यगतभावीगुणने तत्कृमस्य ८० कलारूपत्वात् ८ ० गुणकारः । भावतत्त्वात् पञ्च मध्यमपादमध्यस्य इष्टस्य मध्यैकपादस्य वा गतभाव्य इष्टा, तत्र १००–४००–२०० कलाः क्रमकृमचारा इति स्वयमूह्यं । सर्वेऽपि अत्रापि समप्रमाणं पश्चात्क्रमपादपारिषात्मनिरथ सर्वनाडीभिस्तत्र तत्र मतमूह्यं । एवं मुक्तकलाद्यसमासादिप्रमाणे कतिविधायशुभ्रमयसंमते २००–४००–१०० कलानां क्रमकृमारु क्षेपोऽप्यूह्यः । क्रमस्थानेन च यातोऽन्यून्यन्त येन यदि कथमपि राशिवर्गेण प्रयेव मुक्ताः स्युस्तदा तेऽप्युपरि मध्यमाः । अथमेवार्थो व्यक्तीक्रियते—

"इन्दोर्मुण्या गता घटके ऽप्यसत्य यदि मे सदा । भौमसूर्यबुधादीनां गुण्या चतुःशताविति ॥ १ ॥
शनिराहुगविराहुणां द्विघ्न्या पादगततः । गता भव्यो हताभ्यामिद्रमटयातं स्यात् क्रमादिकम् ॥ २ ॥
राशांशोमगभिरेन कला वा विकलाः कलाः । योऽप्यास्तां द्विगुणीमस्याप्येतेर्भोगस्त्या इव ॥ ३ ॥"

व्याख्या—भद्रयेति अत्र चारस्य सर्वत्र नक्षत्रापेक्षयैव टिप्पणकेषु लिखनात् । अष्टधा त्रिभिरिति भौमादीनां चारस्य नक्षत्रापेक्षया राश्यपेक्षयाऽपि च लिखनात् द्विसतेति चन्द्रादीनां चारस्य तु नैकपादापेक्षयैव लिखनात् तदपेक्षयैव वर्तनीयं, तत्र यथा इसस्थानेत्यादयः २०० गुणिता भपादात् प्राक्तान्तरस्यक्रमणान्तरस्यसर्वपटीभिर्भक्ताप्ते, कार्यं कलाद्य भुक्तं स्यात् । राहोस्तु वामगतिस्तेन पञ्चम्यते तत् २०० मध्यात् पात्यते, शेषं च तुना तस्य पादस्य भोग्यं ज्ञेयं, तस्य च भोग्यकालाद्यत्यादियोग एव कार्यः, राशयोऽपि तत्र भोग्या यथोपरि देयाः, एवं सूर्यादीनां क्वचित् पादापेक्षया क्वचित् पादत्रयनक्षत्रापेक्षया च स्वधिया वर्तना कार्या । केवलमनया रीत्याऽर्कोपाः सप्त ग्रहा भुक्तापेक्षया स्फुटीस्युः, राहुस्तु भो ग्यापेक्षया स्फुटीस्यात् । यदि च राहुराशर्यकमध्ये पर्वं क्षिप्यते तदा केतुरपि भोग्यापेक्षयैव स्फुटी-स्यात् । पन्था इत्येपाद्यग्रहेषु भुक्तिरिति सर्वभनाडीविहतेत्यादि शेषः । अयं भावः—अश्विन्यादितो यथा समयं पञ्चचतुर्विंशतीनां वा पष्ट्या सगुण्य सर्वभनाडीभिर्यथायोगं त्रिद्व्येकपादनाडीभिर्वा भागे हृते यल्लभ्यते तिर्यं कर्म तत्कलाविकलारूप ग्रहाणां दैवसिकगतिमानं ज्ञेयं ॥

अथात्र गत्यभिकमनं नवग्रहाणां स्फुटीकरणेनोदाहरणं दर्शयति—तत्रार्कस्तावत् प्रागेव स्फुटी कृतोऽस्ति, तस्य च द्वादशसंक्रान्तिषु क्रमात् कलाविकलारूपं दैवसिकगतिमानं प्राय एवविधं स्यात्, तथाहि—

"कन्यायां नियपो५८–९ नवेपुसश्रुतिः ५९–१८द्वि घटूसर्५६–५६म्यूनिका,
यहिकस्य५७–१२कुञ्जरेपुगगनं५८–०पैकोनषष्टिर्वयाः ५९–७ ।
षष्टिर्विभ्युता६०–१३ कुपट् च सगुणा ६१–३ष्वाश्र द्विगुर्विंशतिः ६१–२२,
स्वाश्च शशिभि ६१–९षष्टिश्च युगयुग२१ केन्द्रेषु पूर्वा युतम्५९–१८ ॥१॥

इष्टुस्तु दिने पुष्पोऽस्ति तस्य गतघट्यः कार्यसमये १७ ताः८०० गुणा, जातं १३६००। पुनर्वसर्वघट्यः६६, ताभिर्भागे लब्धकलाः२ ६ विकला ३ शेषं १२, तस्य ६६ अपवर्त्याऽर्धा प्यधिकस्यादिकला ४ । पुनर्वसोरन्त्यपादस्य २ ० कलाः कलामध्ये क्षिप्ताः, जाताः कलाः ४०६, भाम्यां ६० भागे लब्धं ६ अंशाः कलाः ४६ विकलाः ४ । भुक्तराशित्रयस्योपरि दत्ते जा तस्तदानीं स्पष्टेन्दुः ३–६–४६–४ । तद्गतिस्तु कलाः ७२७ विकलाः १६ ॥

अथ भौमस्फुटीकरणेपूर्वभाद्रपदास्त्यस्ति । तदा गतघट्यः १४९ । कर्मो ? च भ० मंग०४४ । तद्दिनशेषघट्यः १६ । कार्येष्टिघट्यः १३ । अन्यराशिदिनद्वयस्य घट्यः १२० मीलने १४९ । ताः ८०० गुणा जातं ११९२०० । सर्वभनाड्यः १०९२ । आभिर्भागे लब्धं कलाः १११ विकला ३८ । पूर्वभाद्रपदान्त्यपादस्य २०० कलासहिताः जाताः ३११ कला । तासां ६ भागे लब्धं पञ्च ५ अंशाः उपरि ११ राशिदाने जात स्पष्ट भौम ११–५–११–३८ । तद्गतिस्तु कलाः४१ विकलाः ५८ ।

अथ बुधस्फुटीकरणेषु बुध हस्तिभस्यास्ति । तदानीं गतघट्यः १७० । कर्मे । पूर्वे बुध २१ त दिनशेषघट्यः ३७ । कार्येष्टिघट्यः ३३ । अन्यराशिदिनद्वयघट्यः १२० मीलने १७० । ताः हस्तिकापादत्रयस्यैव ह्रस्वत्वात् ६०० गुणा जातं १०२००० । अथेह हते बु० द्वयस्य आरम्भ

यदि० बु रेवतीऽर्वाक् पादत्रयस्य यात्वाः सर्वर्क्षनाडयः ४५७ । तामिर्भागे लब्धं कलाः २२१ विकलाः ११ क्षेपे ३११, तस्य ४५७ अपेक्षयाऽर्योविक्याद्विकलाः १२ । कलानां ६० भागे लब्धं २ अंशाः उपरि बुधराशि १ स्थाने जाताः स्पष्टो बुध' १-३-४१-१२ । तद्गतिरपि च दूरस्था एवं ६० गमने पादत्रयं नाडीभि४५७र्भगमे च जाताः कला' ७८ विकलाः ४६ ॥

अथ गुरुस्ताद्दिनेष्वार्द्रायपादेऽस्ति । तदानीं गतपदम' २७६ । कथ ? ऐंद्र प्र गु० ३७ । तद्दिनक्षेपनाडयः २३ । कार्येदिनपदयः ११ । अन्तराकदिनचतुष्कपदयः २४ मीलने २७६ । ता गुरोः पादगतत्वात् २०० गुणा जातं ५५२०० । आर्द्रायपादभागसर्वनाडयः ११९१ । ता मिर्भगे लब्धं कलाः ४६ विकला १८ मृगार्धसत्वा' ४० कलाः कलासु क्षिप्ता जातं ४४६ । तासां ६० भागे लब्धं ७ अंशाः उपरि गुरुराशिस्थाने जाताः स्पष्टो गुरु २-७-२६-१८ । तद्गतिरपि द्विसत्वा एव६० गुणमे आर्द्रिकपादसर्वनाडीभिर्भगमे च जाताः कला१०विकला ४॥

अथ शुक्रस्तद्दिनेषु पूर्वभद्रपदास्वस्ति । तदानीं गतपदना ५४१ । कथं ? पू० भ० सि० १२ तद्दिनक्षेपपदना४८ । इष्टदिनपदयः ११ । अन्तराकदिन८पदय ४८० मीलने ५४१ । ता पूर्वभद्रपदपादत्रयस्यैव कुंभस्थत्वात् ६०० गुणा जातं १२४६०० । अथ मीने सि रेवतो-ऽर्वाग यात्वा पद सर्वनाडयः ५८९ । तामिर्भागे लब्धं कलाः ५५७ विकलाः४४ शुक्रनवां-शानां पण्णां कलाः १२० कलासु क्षिप्ता जाताः १७५७ कलाः विकलाः४४ । तासां ६० भागे लब्धाः २९ अंशाः उपरि१० राशिस्थाने जाताः स्पष्टः शुक्रः १०-२९-१७-४४ । तद्गतिस्तु कलाः ६१ विकलाः ५१ ॥

अथ शनिर्थाभी तद्दिनेष्वाश्विन्याभाद्रपदपादेऽस्ति । तदानीं गतपदनाः १४७७ । कथं पुनरत्र च शा ११ । तद्दिनक्षेपपदयः २४ । इष्टदिनपदयः १२ । अन्तराकदिन२४ पदयः १४४० मीलने १४७७ । ता शनेः पादगतत्वात् २ ० गुणा जातं २९५४०० । पूर्वपादभागसर्वपदया ४१८२ । तामिर्भगे लब्धं कला७० विकलाः १८ । इदं शनेर्बेभित्वात् २०० सम्पात् कर्णमि जातं १२९ कलाः २९ विकलाश्च । उपरितनमत्वाच्चतुष्कसत्क ८०० क्षेपे जाताः ९२९ कलाः। तासां ६० भागे लब्धं १५ अंशाः उपरि ७ राशिस्थाने जाता' स्पष्टः शनिः ७-१५-२९-२९ । तद्गतिस्तु कले २ विकलाः ५२॥

अथ राहुस्तदा चित्रास्तपादेऽस्ति । तदानीं गतनाडय १२८१ । कथं ? चित्रा० च रा० ५० । तद्दिनक्षेपपदयः १ । कार्यदिनपदयः ११ । अन्तराकदिनानि २१ तद्पदयः १२६० मीलने १२८१ । ता राहोः पादगतत्वात् २०० गुणा जातं २५६१६०० । अत्र चित्रास्तपा-दभोगसर्वनाडया ३७७४ । तामिर्भागे लब्धं कलाः ६७ विकलाः ५९ । तासां २ ० लब्धात् पातने जातं कलाः ११२ विकलाः१ । कन्यायामपि चित्रातृतीयपादसत्क२०० कलाः क्षिप्ताः जाताः कला' ३१२ । कलानां ६० भागे लब्धं ५ अंशाः । उपरि ६ राशिस्थाने जातो भोग्यापंचमा स्पष्टो राहुः ६-५-११-१ । गतिस्तु कलाः ३ विकलाः ११॥

पश्चाद् राहवंके ६ क्षेपे जातः स्पष्टः केतुः —५-१२-१ । गतिस्तु राहुवदेव । अत्र तात्का-लिकस्पष्टीकृतग्रहाणां लग्नविकानां स्थापना यथा—

रवि	चन्द्र	मंगल	बुध	गुरु	शुक्र	शनि	राहु	केतु
	१	११	१	२	१	७	६	०
१६	६	५	१	०	२१	१५	५	५
१	४६	१६	४१	२६	१७	३१	११	११
१	४	१८	१२	१८	४७	२२	१	१
५८	७२७	४६	७८	१	६१		१	१
९	१९	५८	४६	४	५१	५२	११	११

ननु ग्रहाणां गतेः स्पष्टीकृतौ किं फलं ? उच्यते—कलाविकलात्मकतया प्रतिदिनगत्या पूर्वकार्य वेलायां स्पष्टीकृतग्रहकालानन्तरं द्वितीयकार्यकालावधिं यावत्या घटयो गताः स्युस्ताः स्थानद्वये संस्थाप्य क्रमाद्गुण्यन्ते । ततः षष्ट्या भागे लब्धं कलादिकं पूर्वकार्यवेलायां स्पष्टीकृतग्रहमध्ये क्षि प्यते । वक्रिग्रहमध्यात् भोग्यापेक्षास्पष्टीकृतग्रहमध्याच्च कर्ष्यते । ततो द्वितीयकार्यवेलायां ग्रहा स्पष्टाः स्युः । यथा प्रागुक्त एव वर्षमासपक्षे ११ दिने इस्तार्केऽष्टघटीषष्ठने केनचित् कार्यमिष्टं तद्वेलायाः प्रागुक्तग्रहस्पष्टवेलायामन्तरं घटयः १५५ । कथं ? वैसाखशुक्लसप्तम्याः १६ घटय प्राग्गु क्ताः । तद्दिनशेषघटयः ४० । इस्तार्कदिनस्थ ८ घटयः । मध्यगतदिनानि ५ तद्घटयः १०० मीलने १५५ । मेषस्यार्कस्य गतिश्च ५८–९ रूपा । अथवा १५५ स्थानद्वये गुण्यते, स्थापना ८९९०४५ जातौ राशी १३९५ अथः ६० भागे लब्धं ५१ उपरि क्षिप्त जातं २०६४१ । अस्य ६० भागे लब्ध कला १४४ शेष विकलाः १। एवमन्येषामपि ग्रहाणां कला मानीताः ताश्चैव जातास्तथाहि, स्थापना —

	रवि	चन्द्र	मंगल	बुध	गुरु	शुक्र	शनि	राहु	केतु
कलाः	१४४	४१ १	७	८६६	७२	२६५	१६	१८	१८
विकला	१	५९	५१	२	११	५६	५७	५	५

एताभिः सकलाः प्रागानीतग्रहा द्वितीयकार्यसमये एव विधा जाता यथाहि—

रवि	चन्द्र	मंगल	बुध	गुरु	शुक्र	शनि	राहु	केतु
	८	११	१	२	११	७	६	०
२१	१८	९	११	८		१५		५
६०	१९	५४	२२	२५	२१	१२	११	११
११	१	११	१४	५१	४	२५	११	११

अथ ये ग्रहा अनन्तरमेव त्यक्तवक्रा वक्राभिमुखा वा मार्गीभूता मार्गाभिमुखा वा स्युस्तेषां स्फुटीकृतिरुच्यते—

"वक्राभिमुखे मुक्ता भोग्या मार्गाभिमुखे । अन्तरालककला माध्यान्तासां सीमा च सर्वमम् ॥१॥
वक्रात्पूर्वं फलं लब्धं भुक्तमार्गोपवत्सक्षेत् । समेभ्यभुक्तमार्गोपात्त्याज्यं मार्गादितः फलम् ॥२॥"

अनयोर्भाष्यम्—

"वक्रात् पूर्वगता भाव्यो हताः स्वर्णकलादिभिः । सीमान्तसर्वभपटीविभक्ताः स्युः स्फुटं कला ॥३॥
शेषे षष्टिगुणसर्वसंख्ये विकलागमः । भुक्तभुक्ते तथाहे षष्टिभक्तेऽथकलादिकम् ॥ ४ ॥
वक्रपश्चात्परीत्यं स्यात्सीमापिण्डेऽग्रतः स्थिते । लब्धं फलं पुनस्त्याज्यं भुक्तमार्गोपवत्तदा ॥५॥
मार्गात् पूर्वगता घटयो गुण्या भोग्यकलादिभिः । सर्वं प्राग्वल्लभ्यभुक्तभुक्तांशेभ्यः फलं त्यजेत्॥६॥"
मार्गपश्चात्तु कुर्वीत वक्रिमार्गिग्रहः स्फुटम् इति

एवं व्याख्या—वक्रमपरिभ्रमे इति वक्रीभवनादनन्तरमर्वाक् चेत्ययः । मार्गमपरिभ्रमे इति मार्गीभवनादनन्तरमर्वाक् चलयः। अन्तरांशकला माघा इति यथात्समागतेर्मध्यम स्फुटीकृत्य गतेष्टनाडीनां ८० कलाभिर्भुक्तमुक्तं तथाऽत्र वक्रिमार्गीभवनसमयटिप्पनकलिखितभुक्तभागकला भिर्गुणनं कार्यं। केवलं वक्रीभवनदशमवतो भुक्तकलाभिर्मार्गीभवनस्योभयतस्तु भोग्यकलाभिरिति । तासां सीमा च सर्वमभिति तासां मध्यावासर्वनाडीनां । अयमर्थः—यथाऽत्र सर्वघनाडीभिर्भोग वक्रस्तथा इष्टसमये वक्रात्काम्यन्तमघ्नस्य तत्सामस्य वा लग्नादारभ्य वक्रिमार्गीभवनं यावत्। अथवा वक्रिमार्गीभवनादारभ्य मध्यमान्तरे तत्सामान्तरे वा संक्रमणं यावता सर्वघटकाभिर्भोगो देयः । तत्र वक्रात्पूर्वमिति यदि वक्रीभवनानन्तरं मध्यः स्पष्टीकरिष्यमाणोऽस्ति तदा यद्गम्यं कला- दिकं फलं तद्वक्रीभवनसमयटिप्पनकलिखितभुक्तभागकलादिमध्यात् कर्षणीयं । वक्रात् प्रथमं तु गतेष्टनाडीनां यथोक्तरीत्या भुक्तकलाभिगुणनं सर्वघटीभिर्भजनं च विधाय लब्धं भुक्तभुक्तं कार्य मिति सुगममेव। मार्गादिति इति यदि मार्गीभवनादर्वाग् मध्यः स्पष्टीकरिष्यमाणोऽस्ति तदा मार्गीभवन समयटिप्पनकलिखितभुक्तभागकलामध्ये तस्यैव भोग्यं भागकलादिकं समीक्ष्य तत्सिद्धमध्यमाग्रम्यं कलादिकं शोध्यते, मार्गीभवनानन्तरं तु क्षेप्येति, कोऽर्थः ? यदारभ्यागतीनां मध्यानां कला त्मकीय भुक्तक्षेपोग क्रियते तथा सोऽपि कार्य एव वक्रिणो मार्गिणस्तस्यानभिमुखत्वम मध्य स्पष्टास्तु । इदं बुधशुक्राभ्यामुपलक्षिते तयोः प्रायो वक्रिमार्गित्वस्य बहुशो भवनात् ।

तत्र वक्रात्पूर्वं वर्तनैव कार्या—वृषराशौ वक्रित्वस्य बुधस्य वर्तने यथा—वक्रदिनक्षेपघट्यः २६ जन्मदिनघट्यः १०, अन्तरालदिन४ घट्यः २४० मीलने २७६ । एतत् पृथक्कृत्वा स्थाप्यते । ततो बुधस्य वक्रीभवनदिने वृषराशिभुक्तं टिप्पनकलिखितं यथा भागाः २५ कलाः ४४, इदं सर्वं कलीकृत्य जातं १५४४ । अस्मात् कृत्तिकापादत्रयरोहिणीसत्क १४०० कलाः शुध्यन्ते, शेषं १४४ इदं मृगशीर्षस्य भुक्तं । एतेन वक्रमपरिभ्रमेऽन्तरांशकला भुक्ता माघा इति व्याख्यातं । ततोऽनेन १४४ मृगशिरोभुक्तेन पूर्वमीलिता गतेष्टघट्यो २७६ गुण्यन्ते जातं ३९७४४ । तत- ष्टिप्पनके निरीक्ष्यते । वक्रदिनादारभ्य पुना रोहिण्यां बुधः घट्यः ७ इत्यन्तं यावद् घट्यः सर्वा एकत्र मीलयन्ते, तथाहि—वक्रदिनक्षेपघट्य २६, पुना रोहिण्यां बुधः घट्य ७, अन्तरालदिन ६ घट्यः ३६ सर्वासां मीलने जातं ३९१ । अनेन सर्वघनाडीरूपेण पूर्वोक्तराशेः ३९७४४ भागे लब्धं कलाः १०१ विकलाः ८ । इदं पूर्वोक्तान्मृगशीर्षभुक्तात् १४४ रूपात् शोध्यते । एतेन वक्रात्पूर्वं कर्ष कर्षं भुक्तभागोपचयस्त्यजेदिति व्याख्यातं । शुद्धशेषं कला ४२ विकलाः ५१ इदं कृत्तिकापादत्रयरोहिणीसत्क १४०० कलायुक्तं कृतं जातं कलाः १४४२ विकलाः ५१ । अस्मात् ६० भागे लब्धं २४ अंशाः, उपरि भुक्त १ राशिस्थाने जातः स्पष्टो बुधः १- २४-२-५१ । अथ गतिः—मध्यसत्कीयामीयोऽङ्कः १४४ रूपः ६० संगुण्य सर्वघनाडीभिः ३९१ रूपाभिर्भक्ता, लब्धं कला २१ विकलाः ५९ । इदं वक्रात्पूर्वं जन्मदिने बुधगतिः । गति स्पष्टीकृत्येः फलं प्राग्वत् । मध्यमनया गत्या गतेष्टघटीनां प्राग्वद्रीत्या गुण्यते फलमानीय फल कल्प्यते एव द्वितीयवर्तिकायां पूर्वकार्यकालिनमोऽस्य शोध्यते, ततस्तोऽस्यपाता स्पष्टीस्तु ॥

अथ वक्रात् पूर्वं वर्तनैवम्—पुनर्वसुभुक्ता घट्यः ५९ इति दिवानन्तरं द्वितीये दिने १ घट्य मन्तरं धर्मं शुक्रमागमस्ति, अतो जन्मदिनघट्यः १० पुनर्वसुभुक्तायनदिनक्षेपघटी १ मीलने

११ । तत्टिप्पनके निरीक्ष्यते कदा शुक्रो वक्रीभविष्यतीति, ततो छमदिनादनु वक्री स्थितः पश्चात् ४९ भागाः २१ कलाः १० इति टिप्पनके लिखितं दृष्टं । एतच्च भागादि सर्वं कलीकृते जातं १२७०, एतस्मात्मान्मगार्धात्रांसकल १२०० कलाः हृयन्ते, शेष ७० । इदं पुनर्वसुभुक्तं । पतेन वक्रारम्भे पूर्व भाद्रपद् भुक्ता भागा इति स्याक्यार्थ । ततोऽनेन ७० पुनर्वसुभुक्तेन गतेष्टघटयो ११ गुण्यन्ते, जात ७७० । ततः पुनष्टिप्पनके विलोक्यते शुक्रपुनर्वसुगमनादिवसाय घटी१ वक्रदिनघटी४९मन्तरालदिन ५ घटी१००मीलने ३५० । आभिः सर्वर्क्षनाडीभिः पूर्वोक्ताङ्कस्य ७७० भागे लब्ध कले २ विकला १२ । इदं छमवेलायां शुक्रेण पुनर्वसोर्भुक्तं इद मगार्धात्रां सस्क १२०० कलामध्ये क्षिप्तं जात कला १२०२ विकला १२ । कलानां ६० भागे लब्ध २० भागा । उपरि राशिद्वयदाने जातो छमवेलायां स्पष्टः शुक्र २–२ –२–१२ । अथ गति – मष्टशतीस्थानीयाः७० रूपोऽङ्कः ६० संगुण्य सर्वर्क्षनाडीभिः ३५० रूपाभिर्भक्ता, लब्धं कलाः१२ विकला ० । इयं वक्रात्पूर्वं छमदिने शुक्रगतिः । अनया गत्या गुणने च पन् कलादिकं फलं लभ्यते तत्पूर्वकालीनमेषु योज्यं ॥

अथ मार्गात्पूर्वं वर्तमानं–पुना रोहिण्यां बुधः घटयः ७ इतिलिखितोपलक्षितादनन्तरमष्टमे दिने पञ्चघटयनन्तरं छमं गृह्यमाणमस्ति, अतो छमदिनघटयः ५ पुना रोहिण्यां बुध इत्येतद्दिनस्य शेषघटय ५१ अन्तरालदिन ७ घटयः ४२० मीलने ४७८, एता गतेष्टनाडयः । ततष्टिप्पनके निरीक्ष्यते, तत्र छमदिनादनन्तरं सप्तमे दिने मार्गी बुध घट्यः ४५ भागाः १३ कला १३ विकलाः ८ इति लिखित दृष्टं । तत इद भागादिकं कलीकृत जात ७९३ विकला ८, एतच टिप्पनके लिखित बुधेन वृषस्य भुक्तं ज्ञेय, भोग्यं तु कलाः १ २६ विकलाः ५२, अनेन भोग्येन गतेष्टनाडयः ४७८ स्थानद्वये न्यस्य क्रमाद्गुण्यन्ते, स्थापना यथा–' ' । एतेन भोग्या मार्गीमपश्चिमे इतिवचनादत्र भोग्या एव कला गतेष्टनाडीगमनाय गृहीताः । गुणने च क्रमाज्जातं "१२८७६" अयो ६० भागे लब्धं २१४ आये मिलितं जातं ४८१२८२ तत पुना रोहिण्यां बुध इत्येतद्दिनस्य शेषघटयः ५३ मार्गी बुध इति दिनस्य घटयः ४५ अन्तरालदिन १४ घटय ८४० मीलने ९३८ । आभिः सर्वर्क्षनाडीभि पूर्वोक्ताङ्कस्य ४८१२८२ भाग लब्ध कलाः ५१३ विकलाः ६ एतच लब्धं फलं छमदिनादग्रमे दिने टिप्पनकलिखितात् मार्गी बुध भाग १३ कला १३ विकला ८ रूपात् पूर्वराशिभुक्ताद्भाग्यकला १० ६ विकला ८ सहितात् मीलने १८०० कलारूपीभूतात् शोध्यते समेत्यमुक्तभागोपारपात्र भागादिन फलमितिवचनात् जातं १२८६ कलाः ५४ विकलाश्च । कलानां ६० भागे लब्ध २१ भागाः कलाः २६ विकलाः ५४ । इदं भागान् पूर्व छमदिने बुधेन वृषराशेर्भुक्तं । उपरि १ राशिदाने जातः स्पष्टः बुधः १–२१-२६–५४ । गतिस्तु १००६–५२ इत्याद्यङ्कस्य ६ संगुण्य ९३८ सर्वक्षनाडीभि- भजने लब्धं कलाः ६४ विकलाः १३ । अनया लब्धं कलाद्यं पूर्ववदेभ्यः शाल्यम् ॥

मार्गात्पूर्वं स्वेच वर्तमानं–मार्गी बुध ४५ इति मरनमादनु सप्तमे दिन सप्तघटयनन्तर छमं गृह्यमाणमस्ति । तदा मार्गी बुधः ४५ दिनस्य शेषघटी १५ छमदिनघटी ७ अन्तरालदिन ६ घटी ३६० मीलने ३८२ । एता गतेष्टनाडयः स्थानद्वये न्यस्य मार्गी बुध घट्यः ४५ भागाः १३ कलाः १३विकलाः ८ एवं टिप्पनकलिखितशेषाभिभोग्यकलाविकलाभि १ ०६ ५२ क्रमाद्गुण्यन्त भो-

गमागोमध्यमिमे इतिवचनात् जातं २८४१२१-४ । ततः बुधाद्दिनमर्क निरीक्ष्यते मार्गशिरसमा पसु १४ दिने मृगे बुधः ४७ इति लिखितं स्त । ततो बुधमार्गशिरदिनसेवघटी १५ मृगे बुधा गमनदिनघटी ४५ अन्तरालदिन ११ घटी ७८० भोग्ये ८४२ । आभिः सर्वदेनाडीभिः पूर्व-स्थाङ्कस्य १८४१२१ भागे लब्धं कलाः ४५६ विकलाः ४८ । कलानां ६० भागे लब्धं ७ भागाः शेषं कलाः ३६ विकलाः ४८, इत्य मार्गशिरदिनविभक्तिलिखितभाग ११ कला ११ विकला ८ मध्ये क्षिप्त मार्ग पश्चात् स्वल्पेविवचनात् जातं भागाः २० कलाः ४९ विकलाः ५५, इदं लग्न-वेलायां बुधेन इष्टराशेर्भुक्तं । उपरि १ राशिदाने जातः स्पष्टो बुध १-२०-४९-५५ । गति स्तु १० ६-५२ इत्याद्यङ्कस्य ६ गुणने १८९ सर्वदिननाडीभिर्भागे लब्ध कलाः ७१ विकलाः ३२ । अनया कलं कलाद्य फल पूर्वानीतमध्येषु योज्यं । एवमन्येषामपि ग्रहाणां वर्तमानस्वानुसा रेण साधिता कार्या । इत्य सर्व ज्योतिर्विदां सर्वदेश्यत्वात् मस्ताभाव दर्शितम् ॥

अथ विवाहे गोधूलिकलग्नमाह—

सन्ध्यालग्नमपि श्रेयो गोखुरोत्खातधूलिभि ।
गोपानां हीनवर्णाना प्राच्या च स्यात्करग्रहे ॥ ७१ ॥

व्याख्या—सूर्यस्यास्तसमयेऽर्धबिम्बमस्तमयन्तु गोखुरोत्खातधूलयो यत्र सायमपि यावद्गो-धूलिकलग्नसमय, अत एव धूलिभिरित्युक्तं यावत्ता भेस्यन्ते तावदिति भावः । अत्रापि च त्रैव मधुमासादपरमाभिन्नासुदनिकुलकोपसङ्कमाचार्यैरिति स्थानाभिरिर्णितं । अत इति लोकस्वनोक्तं । हीनवर्णानामिति सामान्येनोक्तं वक्तृपरा— "अटिकाग्रमामात्रे ब्राह्मर्णं गोरजोऽपि विवेम" । इति ॥

अथ गोधूलिके वर्जनीयेन दुष्टिरपेत्य इत्याह—

शीतद्युतिं षष्ठमथाष्टमं च, मध्यार्धयामौ कुलिकं च हित्वा ।
विनापि लग्नांशखगानुकूल्य, गोधूलिक प्रामहरं वदन्ति ॥७२॥

व्याख्या—षष्ठमिति लग्नात् षष्ठमष्टमेन्दुः चन्द्रामृत्युः, भौमोऽपि मूर्त्यष्टमगः मृत्युर्मृत्यु-स्थानस्थश्च म्योति सारगः । मध्यामौ कुलिकं चेति अनेन गोधूलिके गुरुशनिवारे त्याज्यौ यदि मध्योत्तरानी अर्धेयामकुलिकोदयादेरिरपद्युचि । केशवार्कस्त्वाह—

'सार्के शनौ निशिविवाहोदितिसूनी, उल्लेख्य कुलिकयामदलोपकर्मण ।"

अत्र सार्कमिति शनौ सूर्ये सति गधूलिक कार्यं, यस्मात् कुलिकमवचनात् । गुरौ तु सूर्यास्ता न्तु कार्यं, प्रथममर्धयामसद्भावादिति । यत्र मत । विनाऽपीत्युक्तेऽपि च किञ्च कान्तिसाम्यादयो दृष्टदोषास्त्याज्या एव । उक्तं व्यवहारप्रकाशे—

"कुलिकं क्रूरयुक्तं व्यतिपातं वैधृतिं च संक्रान्तिम् ।
षष्ठं चाष्टं मदनमथाग्निगुरुविमनाम्बिताम्याणि ॥ १ ॥
दम्पत्योरष्टममर्भ लग्नस्य् मध्याष्टमं च शीतांशुम् ।
परिवर्जयोरुक्तदिं विवर्ज्य गोधूलिकं शुभदम् ॥ २ ॥
गोधूलिकपरिणयने येषा केन्द्रोपगः शुभो न गुरौ ॥ ३ ॥

मान्यतरमिति दोषान्तरैरप्यसत्त्वात् प्रधानं । यत्सारंगः—

"आसिन्धुं न विचिन्तयेद्युतं क्वचाप्यच्छवाह्यथा, नो वेधं न कुनावसं न च गतं नागामि नं चाग्निमि ।
नो होरां न नवांशकं न च खलान्मूर्त्यादिभावस्थितान्, हित्वा चन्द्रमसं चतुष्कमगतं गोधूलिकं शस्यते ॥ १ ॥"

अत्र यद्यपि पञ्चाङ्गमेतन्नुस्याग एवापेक्ष्यते, न लग्नमत् किमपीत्युक्तं, तथापीदं क्षेपं-गोधूलिक लग्नेऽपि वैवाहिकमेव मे, तच्छुद्धिर्वर्षमासपक्षदिनशुद्ध्यभावस्य गवेष्यन्त एवादि । अत्राह परः— यदि दोषान्तराभयस्यागोधूलिकस्य प्राधान्यं तदा पूर्वोक्तकर्मादिष्वाहानामप्राधान्यापात , सत्यं, मनु तत्कुलदेशधर्मानुसारात्तेषां कश्चित्प्राधान्यापातोऽपि नानिष्ट । यदुक्तं—

"न शास्त्रदृष्ट्या विदुषां कदाचिदुल्लङ्घनीया कुलदेशधर्माः ।
देशे गताऽप्येकविलोचनानां निमीलयेन्नेत्रं निवसेन्मनीषी ॥ १ ॥"

एवं यथोक्तकुलदेशेषु गोधूलिकस्यैव प्राधान्यं न तु लग्नादिपञ्चाङ्गानामिति न कश्चिद्दोषः । अपि च न केवलं गोधूलिकविषया एव ग्रहगोचरादिविषया अपि कुलदेशधर्माः सन्ति । तथाहि— विवाहे नागराणां षडष्टकायगणनं । भार्गवेषु मातृपक्षसपिण्डानामेव विवाहः । एते कुलधर्माः । देशधर्मा यथा—गौडदेशीयाः सूर्यं गोचरेण शुभमपेक्षन्ते गुरुं लग्नाष्टकवर्गेण । दाक्षिणात्या गुरुं गोचरेण शुद्धमिच्छन्ति, सूर्यं लग्नाष्टकवर्गेण । लाटदेशीया रविगुर्वोरष्टकवर्गं गोचरं नेच्छन्ति । मालवीयानां गोचरे न प्रमाणं, किं लग्नाष्टकवर्ग एव प्रमाणं । शेषेषु देशेषु गोचरेऽष्टकवर्गेण प्रमाण्यम् ॥

अथ पूर्वोक्तकल्पाभावप्रसङ्गागतं ध्रुवचक्रमाह—

स्युर्दीक्षास्थापनादीनि ध्रुवचक्रे तिर स्थिते ।
ऊर्ध्वे खातध्वजोच्छ्रायप्रायाणि प्रायश श्रिये ॥ ७५ ॥

व्याख्या—स्थापना प्रतिष्ठा, आदिशब्दादन्यदपि स्थिरकर्म । तिर इति तिर्यक् । ऊर्ध्व इति ऊर्ध्वस्थिते ध्रुवस्य परितः स्थितं नक्षत्रचक्रं ध्रुवमभितः भ्रमदहोरात्रे त्रिस्तिर्यक् स्यात् त्रिरूर्ध्वं । तदुक्तम्—

"तिर्यगूर्ध्वं स्थिते चक्रे तत्काल्यगततारकं ।
समसूत्रे यदा स्यातां ध्रुवकर्म भवेत्तदा ॥ १ ॥"

तत्समयप्राप्तिसूक्ष्मप्रातिभ्या स्वदृशा ध्रुवभ्रमयन्त्रेण वा निर्णेयं । स्थूलदृश्या त्वेवं पूर्वाचार्यैर्निर्णीतोऽस्ति । तथाहि—

" उदए महापयिद्वस्स सुद्धे सगुराहम्मिपि ध्रुम तिरिओ " त्ति ।

यद्ध्रुवसमागम अस्य तथा स्पष्टं दृग्गोचरीकर्तुं न पार्यते, तेन शिरःस्थनक्षत्रापेक्षया ध्रुवचक्रस्वरूपं कल्प्यते, तथाहि—अश्लेषायां भरणे च मस्तकमुपचरति सति ध्रुवस्तिर्यग्लीनः स्यात् । भरण्यां विशाखायां च मस्तकमुपचरन्त्यां ध्रुव ऊर्ध्वः स्यादिति तथा—

"स्यादूर्ध्वो मृगकर्के तु समस्तिर्यक् तुलाजयोः ।
यथा तथा तु शेषेषु लग्नेषु स्याद्ध्रुवं ध्रुवः ॥ १ ॥"

तदुक्ता च ताराणिकोणकमनर्षाणामाश्रितेषेके। तस्यापि मध्यमत्रिभागमात्रमिति लभ्यते। रात्रि क्रमेण तिर्यगूर्ध्वत्वं ध्रुवकमनुभवते, न तु दिनत्र रविकरलुप्तत्वात्। प्रायाणीति प्रायशब्दत्वात्रापि प्रश्ने। यदुक्तं—

"पृष्ठतो वा रविं कृत्वा मध्याह्रक्षिणगं तथा।

उत्तानपादपुत्रस्य सेवते पोर्ध्वसंस्थिते ॥ १ ॥"

यत्रोत्तानपादपुत्रो ध्रुवः। हर्षप्रकाशेऽपि ध्रुवकमसूचे, यथाहि—

"यत्र ध्रुव दुरितं कर्तुं हरिश्च लग्न न कम्पए सुर्द।

त्य अमातुयकर्णं भरिमम्म सयलकम्मसु ॥ १ ॥"

अत्र राजाद्यभिषेकमाह—

अभिषिक्तो महीपालः श्रुतिज्येष्ठालघुध्रुवे।

मृगानुराधापौष्णेश्च चिरं शास्ति वसुंधराम् ॥ ७६ ॥

व्याख्या—एवमभिषेकमाणि प्रयोगः॥

सबलत्वे जन्मदशा लग्नेशानां कुजार्कयोरपि च।

राज्ञां शुभोऽभिषेकः सितगुरुशशिनां च वैपुल्ये ॥७७॥

व्याख्या—जन्मनि यज्ञेन्दुस्थप्राप्तो जन्मेशः। अभिषेकसमये यस्य महस्य दशाऽस्ति स दशेशः। जन्मलग्नपतिर्लग्नेशः। वैपुल्यं बहुदिनोदितत्वेन विशालबिम्बत्वं स्फुरत्किरणत्वं च॥

नृस्थे स्वस्वत्रिकोणो१च्च२गृह३मित्रर्क्ष४गैर्ग्रहैः।

अभिषेको न नीचारिक्षेत्रगास्तमितैः पुनः ॥ ७८ ॥

व्याख्या—स्वस्थेति पदं त्रिकोणादिचतुर्ष्वपि योज्यं। एवंविधैर्ग्रहैरेवाभिषेकः श्रेष्ठः। यतः—

"शुभत्रिकोणस्वगृहोच्चसंस्थाः, श्रियं च कीर्तिं च दिशन्ति खेटाः।

अस्तंगताः शत्रुगनीचगा वा, भयाय शोकाय भवन्ति राज्ञाम् ॥ १ ॥"

ग्रहैरिति सामान्योक्तेऽपि विशिष्य गुर्विन्दुशुक्रैर्लग्नगतैः प्राप्नोत्यभिषिक्तः। यदुक्तम्—

"विशेषाज्जन्मलग्नेशबलेशादिनमर्त्त्र।

यस्माद्यस्मात् प्रयत्नेन सौख्यमेषां प्रकल्पयेत् ॥१॥"

ताराबले शशिबले शुद्धौ तिथिवारधिष्ण्ययोगानाम्।

त्रिषडायस्थैः पापैः सौम्यैस्त्व्यायत्रिकोणकेन्द्रगतैः ॥ ७९ ॥

व्याख्या—धारे योर्द्वयोरपि बले राज्याभिषेकेऽवश्यं मार्ग, तेन शुक्लकृष्णपक्षापेक्षयोभयोर्बल मिति न व्याकरोतं। तिथेः शुद्धिर्लग्नरिक्तादित्यागात्। वारशुद्धिः सौम्यवारैः। धिष्ण्यशुद्धिः क्रूराक्रान्तादित्यागात्। योगशुद्धिः कुयोगोपयोगवर्जनात्। व्यायेति उपलक्षणत्वात्तन्मध्येऽपि सौम्यर्क्षेद्रेव सहिते। सामर्थ्यादेवेयपि लभ्यते। अष्टमद्वादशगृहे लग्ने एव मध्ये तत्रस्थानां शुभा नाशुभानां च ग्रहाणामनिष्टत्वात्॥

अन्मर्क्षादुपचयमे स्थिरेऽथ शीर्षोदयेऽथवा भवने ।
सौम्यैर्विलोकितयुते न तु पापैर्नृपमभिषिञ्चेत् ॥ ८० ॥

व्याख्या—अभिषिच्यमानस्य पुंसो जन्मराशित उपचयम लग्नस्थ सति, यद्वा स्थिरे लग्ने, अथवा शिर्षोदयिनि। न तु पापैरिति क्रूरग्रहैरदृष्टेऽयुते चेत्यर्थः ॥

यमार्कयोस्त्र्याय३।११गयोर्गुरौ तु,
सुखाम्बर४।१०स्थे नृपतिः स्थिरश्री ।
यद्वा त्रिकोणो९।५दयगे१सुरेज्ये,
शुक्रे नभ१०स्थे क्षितिजे रिपुस्थे६ ॥ ८१ ॥

व्याख्या—यमः शनि ॥

अभिषिक्तो बलीयोभिर्ग्रहैः केन्द्रत्रिकोणगे ॥
क्रूरः पापे शुभे सौम्यो मिश्रे साधारणो भवेत् ॥८२॥

व्याख्या—यदि केन्द्रत्रिकोणगा बलिनो ग्रहाः सर्वे क्रूरास्तदा नृपः क्रूरः स्यात्। सर्वे शुभा श्चेत्तदा सौम्यः। यदि मिश्राः, कोऽर्थः? केचित् क्रूराः केचिच्च सौम्या इति तदा साधारणो नातिक्रूरो नातिसौम्यश्च। अपि च "त्रिषुगुरुयुक्तैः सर्कि" इति यः श्लोक उपनयाधिकारे प्रोक्तः सोऽत्रापि योज्यः ॥

अभिषेके दुष्टयोगमाह—

चन्द्रे सौम्येऽपि वाऽन्यस्मिन् रिपुरन्ध्र६।८स्थिते ग्रहैः ।
क्रूरैर्विलोकिते मृत्युरभिषिक्तस्य निश्चित ॥ ८३ ॥

व्याख्या—विलोकिते इति पुरदृष्ट्या ॥

अभिषेके लग्नादिषु पापग्रहस्थिते फलमाह—

रोगी तनु१स्थैरधनो धनान्त्य२।१२गै
र्दुःखी च पापैर्नृपतिस्त्रिकोण५।९गैः ।
पदच्युतोऽस्ताम्बु७।४गतैर्मृति८स्थिते
रल्पायुराकाश१०गतैरस्वकर्मकृत् ॥ ८४ ॥

व्याख्या—अस्वकर्मकृदिति अभिषिक्तो निजधर्म त्यजति ॥

इति वक्तव्यता येयं भूपालस्याभिषेचने ।
आचार्यस्याभिषेकेऽपि सा सर्वाप्यनुवर्तते ॥ ८५ ॥

व्याख्या—मतिसम्मतम्मत्रापि पट्टस्थापने । तदेवं राज्याभिषेकसूरिपदादौ ग्रहविशेषं सिद्धं । यथाहि—

	उत्तम	मध्यम
रवि	३-११	१-२-४-५-६-७-८-९-१०-१२
चन्द्र	१-२-३-४-५-७-९-१० -११	६-८-१२
मङ्गल	३-६-११	१-२-४-५-७-८-९-१० -१२
बुध	१-२-३-४-५ ७-९-१० -११	६-८-१२
गुरु	१-२-३-४-५ ७- -१०-११	६-८-१२
शुक्र	१-२ ३-४- ५-७-९-१० -११	६-८-१२
शनि	३-११	१-२-४-५-६-७-८-९-१०-१२
राहु	३-६-११	१-२-४-५-७-८-९-१०-१

विशेषस्तु—

"राजयोगाः सद्योगाश्च चन्द्रयोगास्तथाशुभाः ।
सर्वेऽप्यत्र विकल्प्याः स्युर्वास्तुकमगुणाश्च ये ॥१॥"

इति दैवज्ञवल्लभे । अस्यार्थः—राजयोगा मागुक्ता । सद्योगा नामसंयोगा । चन्द्रस्यान्यग्रहैः संयोगाः चन्द्रयोगाः । अशुभो योगा इति कोऽर्थ ? येऽरिष्टयोगा उक्तास्तेषां मध्यात् ये योगास्ते अशुभो रिष्टाशुभौ योगा इत्युच्यन्ते । एषां सर्वेषां स्वरूपं ज्ञातव्यमेव । अत्रेति अभिषेककाले विकल्प्या विचार्याः । वास्तुकमगुणा मागुक्ताः । अपि च सर्वप्रथमकरणकृत्यसाधारणमे सर्वेष्वपि कार्येष्वेवं ज्ञेयं—

"पञ्चभिः प्रस्यते कर्म मध्येऽन्यसमन्विते ।
चतुर्भिरपि चरन्त्ये त्रिकोणे वा गुरुर्भृगुः ॥२॥

अत्र पञ्चभिरित्युक्तेऽप्ययं विशेषो ज्ञेयः—गुरुर्भृगुमध्यादेकस्यापि बलाभावेऽन्यैः पञ्चभिः स बलैरपि कर्म साध्यते इति रत्नमालाभाष्ये । केऽप्याहुः—

'अप सौम्यग्रहा यत्र कर्म स्युर्बलवत्तराः' ।
बलवत्स्वपि केन्द्र सर्वेष्वप्यर्बलेष्वपि ॥ १ ॥

॥ इत्येकादशं विमर्शद्वारम् ॥ ११

अथ सकलग्रन्थार्थं समर्थयति—

इत्युक्तखेटबलशालिनि दोषमुक्ते,
लग्ने शुभेश्च शकुनैः शशिनः प्रचारे ।
कार्याणि भूमिजलसस्वगतौ कृतानि,
निर्वंभमाप्नुवपिकीं प्रथयन्ति लक्ष्मीम् ॥ ८६ ॥

व्याख्या—येऽष्टाधीतापि वस्तुबलं कुर्वीति सद्गुणवत्स्वपि खेटा ग्रहा' येषां बलं, अनेन तिथ्यादिबलमपि लक्ष्यते । दोषमुक्ते इति इष्टदोषवर्जिते इति भावः । सर्वथा निर्दोषस्य कालस्यासत्त्वादिति अल्पसम्भवात् अत स्वल्पदोषे महागुणे च लग्नमात्रात् कार्याणि कार्याणि न तु सर्वथा निर्दोषकल्पनापेक्षया बहुवर्षविलम्बः कार्यः, मनुष्यजीवितस्य स्थैर्याभावादित्याशय' । उक्तं च—

"यस्मादशेषगुणसम्पदहोभिरस्मैर्होराशिवाऽपि गणकेन न लभ्यतेऽत्र ।
तस्मादनल्पगुणसंयुतमल्पदोषं, लग्नं, मिथोऽन्यमखिलेष्वपि मङ्गलेषु ॥१॥

स्वल्पो नानर्थकृद्दोषो लग्ने बहुगुणे भवेत् । तोयबिन्दुरिव क्षिप्तः समिद्धे कृष्णवर्त्मनि ॥२॥"

शकुनैरिति शकुना ज्ञापिकारम्य । प्रधानं च शकुनिकाः । यदुक्तं व्यवहारप्रकाशे—

"नक्षत्रस्य मुहूर्तस्य तिथेश्च करणस्य च ।
चतुर्णामपि चैतेषां शकुनो दण्डनायकः ॥ १ ॥"

अन्यान्यङ्कुरार्पणप्रसरस्मारितनिमित्तमपि सर्वं । यभिः संकुनादिभिः शुभैर्लग्नशुद्धौ निर्णीतायां तल्लग्नावरणे कार्यकर्तृर्भयः स्यात् । यतोऽप्याह—

"अपि सर्वं गुणोपेतं न ग्राह्यं शकुनं विना ।
लग्नं यस्मान्निमित्तानां शकुनो दण्डनायकः ॥ १ ॥"

श्वासिनः प्रवाहे इति अध्यात्मशास्त्रे किल वामदक्षिणनाडे चन्द्रसूर्यसंज्ञे । तथा—

"सार्धं घटीद्वयं नाडिरेकैकार्कोदयाद्भवेत् । अरघट्टघटीभ्रान्तिन्यायान्नाड्योः पुनः पुनः ॥१।
शतानि तत्र जायन्ते निःश्वासोच्छ्वासयोर्नव । खबाणद्वयकृक्षैः २१६००संख्याऽहोरात्रे सकले पुनः ॥१॥
षट्त्रिंशद्गुरुवर्णानां या वेला भणने भवेत् । सा वेला मरुतो नाड्या नाड्यां संचरतो लगेत् ॥२॥"

तत्र वामनाड्यां प्रविशत्पवनापूर्णायां सर्वं शुभकार्यं कार्यं । यदुक्तं—

"लाभे यानेऽप्ययने गुरुबान्धवनृपार्चने विवादविधौ ।
पुरमन्दिरप्रवेशे गमागमादौ शुभा वामाः ॥ १ ॥"

तथा—

"पूजाद्रव्यार्जनोद्वाहे दुर्गादिसरिदाक्रमे । गमागमे जीविते च गृहक्षेत्रादिसंग्रहे ॥ १ ॥
क्रये विक्रयणे वृष्टौ सेवायां विद्विषो जये । विद्यापट्टाभिषेकादौ शुभेऽर्थे च शुभः शशी ॥२॥"

भूमिजलतत्त्वगताविति । उक्तं हि—

"वायोर्वह्नेरपां पृथ्व्या व्योम्नस्तत्त्वं वहेत् क्रमात् ।
वहन्त्योरुभयोर्नाड्योर्ज्ञातव्याऽयं क्रमः सदा ॥ १ ॥"

एषां प्रवाहा एवं—

"ऊर्ध्वं वह्निरधस्तोयं तिर्यक्स्थितः समीरणः ।
पृथ्वीमध्यपुटे व्योम सर्वगं वहते पुनः ॥ १ ॥"

प्रमाणं तु—

"पृथ्व्याः पलानि पञ्चाशत्५०चत्वारिंशत्४०तथाऽम्भसः ।
अग्नेस्त्रिंशत्३०तथा वायोर्विंशति२०नभसो दश१० ॥ १ ॥"

एवं सार्धशतं १५० पलान्येकैकनाडीप्रमाणं । एवं च वामनाड्यामपि यदा पृथ्वीजलतत्त्वे स्यातां तदा शुभकार्यं कार्यं न तु वह्निवाय्वाम्बरतत्त्वेषु । यतः—

"तत्त्वाभ्यां भूजलाभ्यां स्याच्छान्ते कार्ये फलोन्नतिः । दीप्तास्थिरादिके कृत्ये तेजोवाय्वम्बरैः शुभम् ॥१॥
पृथ्व्यप्तेजोमरुद्व्योमतत्त्वानां चिह्नमुच्यते । आद्ये स्थैर्यं स्वचित्तस्य शैत्यकामप्रवौ परे ॥२॥
तृतीये कोपसन्तापौ तुर्ये चञ्चलता पुनः । पञ्चमे शून्यतैव स्यादथवा धर्मवासना ॥३॥"

यथा—

"मुत्तीरश्चपकौ मध्याङ्गुली मासापुटार्थी । वृक्षजोः मान्त्यभ्रीपान्त्याङ्गुली ते पे स्थगन्तयोः ॥१॥
न्यसेदाभ्यस्तु पृथिव्यादितत्त्वज्ञानं भवेत् क्रमात् । पीत१श्वेता२रुण३श्यामै४र्बिन्दुभिर्निरुपाधि
खम्५ ॥ २ ॥
पीतः कार्यस्य संसिद्धिं बिन्दुः श्वेतः शुभं पुनः । भयं सन्ध्यारुणो ब्रूते हानिं भृङ्गसमद्युतिः ॥३॥
जीवितव्ये जये लाभे सस्योत्पत्तौ च कर्षणे । पुत्रार्थे युद्धप्रश्ने च गमनागमने तथा ॥ ४ ॥
आप्यतत्त्वे शुभे स्यातां वह्निवातौ च नो शुभौ । सर्वसिद्धिः स्थिरा पृथ्व्यां तु शीघ्रमम्भसि निर्दिशेत् ॥५॥

अपि च—

"षोडशाङ्गुलिका पृथ्वी१ वार्द्धं तु द्वादशाङ्गुलम् २ ।
चिन्ताष्टाङ्गुलं३ वायुश्चतुरङ्गुलको मतः ४ ॥ १ ॥
नैकमप्यङ्गुलं व्योम५ वहतीति विनिर्णयः ।"

अत्र षोडशाङ्गुलिकेति यदा वायुर्वहन् षोडशाङ्गुलमाकाशं व्याप्नोति तदा पृथ्वीतत्त्वमित्यादि ज्ञेयं । यद्वा नासाभिरम्भसा व्याप्तमाये, तथादि—दोषमुक्ते क्रमे भूमिजलतेजोवायुगगनमिति संबन्ध नीयं । भावार्थ—शुद्धस्वरेऽपि यदा भूजलतत्त्वे स्यातां तदा शुभं कार्यं कार्यं, न त्वग्निवायुव्योम तत्त्वेषु । यदुक्तं—

"पृथ्वी स्वर्ण१ जलं चित्तं२ वह्निर्लासि३ समीरणः ।
चतोर४ गगनं वचे पञ्चतो५ सर्वकामदः ॥ १ ॥"

तत्त्वानां मानार्थं—

'शिरांसि पञ्चधा ह्यादहा१०८पद्५गुणा२धि२भि' ।
भू१जला२म्भ३नि४ व्योम५ समर्षे आयते मितिः ॥ १ ॥
इ२मम४ नू५मु यमि१०त्वाहिर्भोसकादयः ।
गा१निला२नि३ मयेखाना५मीजपको मितिः स्मृता ॥ २ ॥"

अनयोरर्थः—अमातां पञ्चरूपाणां शिरांसि त्रिंशो मता । यथा मेषलग्नस्य पञ्चविंशतिपलि-छिपाठी २२५ पलमानस्य त्रिंशांशः पलसमुच्चयविभागरूपः ७–३० । इमं पञ्चधाऽभ्यस्य वि षमराशौ इमप्रत्याग्निभिर्गुणयन क्रमात्पृथ्व्यादितत्त्वानां मानमेति । समराशौ तु दशादिभिर्गुणयेत् क्रमात् पृथ्व्यादितत्त्वानां मानं स्यात् । यद्य वस्य लग्नस्य मस्तकमानं तदुप पञ्चराशिभिर्गुणे पत्र स्यते पञ्चमाद्यग्निचतुष्पञ्चभिर्गुणितमात्रपाले व्योमादितत्त्वानां मानं स्यात् । समराशौ तु पञ्च-चतुरादिगुणात क्रमात् पृथ्व्यादितत्त्वानां मानं स्यात् । एवं च लग्नायते तस्य व्यापमानमपिरेवम्—

मेषमान पल २२५	वृषमान पल २५६	मिथुन मान पल ३०५
त्रिंशांशः पल ७ अक्षर १	त्रिंशांशः पल ८ अक्षर १२	त्रिंशांशः पल १० अक्षर १०
व्योमतत्त्वं पल १५	पृथ्वीतत्त्वं घटी १ पल २५ अ२	व्योम प २०-१०
पवनतत्त्वं पल ३०	जलतत्त्वं घ १-८-१६	पवन प ४०-४
तेजस्तत्त्वं पल ४५	तेजस्तत्त्वं घ ५१-१२	तेज घटी १-१
जलतत्त्वं घटी १	वायु प ३४-८	अप् घटी १-२१-२
पृथ्वीतत्त्वं घटी १ पल १५	व्योम प १७-४	पृथ्वी घटी १-४१-३०

कर्कमान पल ३४१	सिंहमान पल ३४२	कन्या मान पल ३३१
त्रिंशांशः पल ११ अक्षर २२	त्रिंशांशः पल ११ अक्षर २४	त्रिंशांशः पल ११-२
पृथ्वी घटी १-५१-४०	व्योम पल २२-४८	पृथ्वी घटी १-५ -३०
अप् घटी १-३०-५६	पवन पल ४५-३६	अप् घटी १-२८-१६
तेज घटी १-८-११	तेज घटी १-८-२४	तेज घटी १-६-१२
पवन पल ४५-२८	अप् घटी १-३१-१२	पवन पल ४४-८
गगन पल २२-४४	पृथ्वी घटी १-५४	गगन पल २२-४

तुला मान पल ३३१	वृश्चिक मान पल ३४२	धनुर्मान पल ३४१
त्रिंशांशः पल ११-२	त्रिंशांशः पल ११-२४	त्रिंशांशः पल ११-२२
गगन पल २२-४	पृथ्वी घटी १-५४	गगन पल २२-४४
पवन पल ४४-८	अप् घटी १-३१-१२	पवन पल ४५-२८
तेज घटी १-६-१२	तेज घटी १-८-२४	तेज घटी १-८-११
अप् घटी १-२८-१६	पवन पल ४५-३६	अप् घटी १-३०-५६
पृथ्वी घटी १-५०-२	गगन पल २२-४८	पृथ्वी घटी १-५१-४०

मकर मान पल ३०५	कुंभ मान पल २५६	मीन मान पल २२५
त्रिंशांशः पल १० १०	त्रिंशांशः पल ८-१२	त्रिंशांशः पल ७-१
पृथ्वी घटी १-४१-३०	गगन पल १७-४	पृथ्वी घटी १-१५
अप् घटी १-२१-२०	पवन पल ३४-८	अप् घटी १
तेज घटी १-१	तेज पल ५१-१२	तेज पल ४५
पवन पल ४०-४	अप् घटी १-८-१६	पवन पल ३०
गगन पल २०-२	पृथ्वी घटी १-२ -२०	गगन पल १५

एवं क्रमे क्रमे पञ्च तत्त्वानि क्रमोत्क्रमेण स्युः। त्रिंशांशस्तु भूमण्डलवाह्यिकान्यपि पलानि यदि चन्द्रार्गलगुणितानि पञ्चवर्गगुणितानि वा मुक्तान्यष्टसमं गुणानि। तानि यथा—मेषस्य मानमाद्य तुलांशस्याद्येन चोरण १८ पञ्चतु समाहृतः पञ्चवर्गगुणितः पृथ्वीतत्त्वं च। तथा मेषस्य प्रथम पञ्चदशांशस्येन द्वारा १८ पञ्चतु पञ्चवर्गगुणितः पृथ्वीतत्त्वं च १। वृषस्य तृतीये मीनादि भावतु सम० मन्तु पञ्चवर्गगुणितं पृथ्वीतत्त्वं च। तथा वृषस्य पञ्चमस्य तृतीयांशस्य चतुरस्र १४ पञ्चतु पञ्चवर्गगुणितमस्ता च २। मिथुनस्य षष्ठस्य मीनांशस्यारम्भ ८ पञ्चतु पञ्चगुणितमस्तत्त्वं च। पञ्चवर्गगुणितेषु तैरूर्ध्वेऽपि नवांशेऽपि ह्यत्राप्युदा ३। कर्कस्य भाग कर्कांश भाग अष्टाविंशति २८ पञ्चतु पञ्चगुणितः पृथ्वीतत्त्वं च। तथा कर्कस्य नवांशे कर्कांशे तैरूर्ध्वे पञ्चगुणितः पृथ्वीतत्त्वं च ४। सिंहलग्ने षष्ठे कर्कांश स्वांशस्याष्टाविंशति १८ पञ्चतु पञ्चगुणितः पञ्चवर्गगुणितस्तत्त्वं च ५। कन्यालग्ने तृतीय मीनांश सप्तमस्यांशस्य सप्तविंशति १७ पञ्चतु पञ्चगुणितः पृथ्वीतत्त्वं च ६। तुलालग्नेऽष्टम तृतीय भागस्यांशस्य पञ्चतु पञ्चगुणित ८

धुधिकलग्ने तुर्ये तुलांशे भाद्यमेषार्धस्थित्वाविंशति २८ पलेषु लग्नाशुद्धेः पञ्चवर्गशुद्धिर्भवत्वर्थं च ८ । धनुर्लग्ने षष्ठे कन्यांशे संपूर्णेऽपि पञ्चवर्गशुद्धिर्लग्नाशुद्धेर्भवत्वर्थं च । तथा धनुर्लग्ने सप्तमे तुलांशेऽन्त्येषु नव९ पलेषु लग्नांशाशुद्धेः पञ्चवर्गशुद्धिः पृथ्वीतत्त्वं च । तथा धनुर्लग्ने नवमे धनुरंशे आद्येषु नव९पलेषु लग्नांशाशुद्धेः पञ्चवर्गशुद्धिः पृथ्वीतत्त्वं च ९ । मकरलग्ने पञ्चमे वृषांशे आद्येषु षोडश १६ पलेषु लग्नाशुद्धेः पञ्चवर्गशुद्धिर्भवत्वर्थं च १० कुम्भलग्ने पञ्चमे वृषांशस्या न्त्येषु विंशति २० पलेषु लग्नाशुद्धेः पञ्चवर्गशुद्धिर्भवत्वर्थं च । तथा कुम्भलग्नेऽष्टमस्य वृषांशस्या न्त्यानि चतुर्दश१४ पलानि नवमस्य च मिथुनांशस्याद्यानि सप्तविंशतिपलानि२१पलेषु लग्नाशुद्धेः पञ्चवर्गशुद्धिः पृथ्वीतत्त्वं च ११ । मीनलग्ने आद्ये कर्कांशे आद्येष्वष्टादश१८पलेषु पञ्चवर्गशुद्धिः पृथ्वीतत्त्वं च । तथा मीनलग्ने तृतीये कन्यांशे संपूर्णे पञ्चविंशति२५पलरूपे पञ्चवर्गशुद्धिः पृथ्वी तत्त्वं चेति १२ । कृत्यामीति अत्र कृत्याः मांगु'—दीक्षाप्रतिष्ठावतिष्ठादीर्घयात्राप्रस्थानादिकार्येषु यत्र कार्ये यस्मल्लग्ने यो वारो वा तिथिर्वाधिकृतास्ति तानि कृत्यानि सम्यगेवलोक्य सर्वमासिद्धियोगादियुतां पूर्वं विनशुद्धिस्ततो लग्नशुद्धिर्नवांशशुद्धिश्च विलोक्यते । सर्वथापि शुद्धलग्नाभावे कार्यस्यात्यावश्यकत्वे च शुभदिनशुद्धौ छायालग्ने शुभलग्ने विजयमुहूर्ते शुभचतुर्घटिके वा कार्यं कार्यमिति संक्षेपमभ्यस्यं । प्रकरणमिति यत्र कृत्यानि कार्याणि सर्वाण्यपि तत्प्रकरणं प्रबन्धमिव ॥

इति श्रीमति आरंभसिद्धिवार्तिके विलग्नविमर्शद्वारपरीक्षात्मकः पञ्चमो विमर्शः संपूर्णः ॥५॥

श्रीसूरीश्वरसोमसुन्दरगुरोर्निर्ग्रन्थचिन्तामणी-
 गच्छेन्द्रः प्रभुरत्नशेखरगुरुर्यद्दीप्यते साम्प्रतम् ।
तच्छिष्यामयहेमहंसरचितस्यारंभसिद्धेः सुधी
 श्रृङ्गारादिमवार्तिकस्य सुषमा ५ संख्यो विमर्शोऽभवत् ॥ १ ॥
 विमर्शैः पञ्चभिः सम्यग्विमर्शैरिव संहितम् ।
 न कस्याद्भुतदायीदं सुधीश्रृङ्गारवार्तिकम् ॥ २ ॥

शब्दन्यायतिथ्यादिशास्त्रमयनिस्तुषनिपुणशास्त्रया सारं सारं शुद्धिमयमुपसदाय किमपि ।
सुधीश्रृङ्गारोऽयं स्मराधि रुचिरः सेव सुधियां, करे कण्ठे कर्णे हृदि च सुषमां पाठपदं ॥३॥

अथ प्रशस्तिः ।

श्रीमच्चन्द्रकुले पुराऽजनि जगच्चन्द्रो गुरुर्यस्तपा
 चार्यख्यातिमवाप तीव्रतपसा तस्यान्वयेऽजायत ।
सौरः श्रीवरदेवसुन्दरगुरुस्तत्पट्टपूर्वागिरेः,
 भानुः श्रीमत्सोमसुन्दरगुरुर्भानुर्नवीनोऽभवत् ॥ ४ ॥

यतः—

मानोर्मानुषगानि षोडश यशस्येकम मास्याभिने,
 यच्छिष्यास्तु तपोऽभिधा अपि महीमुख्योदयन्ते सदा ।
तस्यान्वे चरणानुपालितपि चिरं श्रीमत्तपागच्छप-
 क्षोणीविश्रुतसोमसुन्दरगुरोर्मारिमित्रूरामणेः ॥ ५ ॥

आचार्येण निवारिताऽऽसुरकृता संभूय शान्तिस्तवं,
सूरिः श्रीमुनिसुन्दराभिधगुरुर्दीक्षागुरुः सोऽव मे ।
यस्य ध्यानसरस्वतीति बिरुदं विख्यातमुर्वीतले,
गुर्वी श्रीजयचन्द्रसूरिगुरुरध्यापनात् प्रसत्तिं स मे ॥ ६ ॥

साम्प्रतं तु जयन्ति श्रीरत्नशेखरसूरयः । नानाग्रन्थकृतस्तेऽपि पूर्वाचार्यानुकारिणः ॥७॥
एतानाचार्यहर्यक्षान् प्रत्यक्षानिव गौतमान् । वीतमायः स्तुवे स्फीतश्रीतपागच्छनायकान् ॥८॥

अपि च—

एकोऽप्यनेकशिष्याणां यश्चित्ताम्भोजान्यबोधयत् । तं श्रीचारित्ररत्नं भो नमोऽरत्नसमं स्तुमः ॥९॥
चिन्त्यमाना मयाऽपीयं पूर्णा शुभप्रसादतः । हेमहंसाभिधानेन वाचनाचार्यताजुषा ॥१०॥

श्रीमद्विक्रमवत्सरे मनुतिथौ १५१४ शुक्लद्वितीयातिथौ,
नक्षत्रे गुरुदैवते गुरुदिने मासे शुचौ सुन्दरे ।
आशापल्लिपुरे पुरः प्रणितिभिः श्रीमद्युगादिप्रभोः-
ग्रन्थः सैष समर्थितः प्रथयतादायं पुमर्थं सताम् ॥ ११ ॥

इति श्रीतपागच्छपुरन्दरश्रीसोमसुन्दरसूरिश्रीमुनिसुन्दरसूरिश्रीजयचन्द्रसूरिप्रभुश्रीगुरु-साम्प्रतविजयमानश्रीगच्छनायकश्रीरत्नशेखरसूरिचरणकमलसेविना महोपाध्यायश्रीचारित्ररत्नगणिप्रसादमासादितविद्यालवेन वाचनाचार्यश्रीहेमहंसगणिना स्वपरोपकाराय सुधीशृङ्गारास्य श्रीआरंभसिद्धिवार्तिकं सर्वथा सावद्यवचनविरतैः सुविहिताचार्यवर्यैर्वाच्यमानं चिरं नन्दतात् ॥

अथ ग्रन्थकृत्स्वाभिप्रायं प्रकाशयति, तथाहि—

विद्यारम्भतपःक्रियाप्रभृतिकप्रारम्भवर्गे समे-
ऽप्यारम्भा अशुभाः शुभाश्च नियतं सावद्यतादूषिताः ।
सर्वारम्भविशेषसिद्धिकरणादारम्भसिद्ध्याह्वयो,
ग्रन्थोऽयं तत एव पापकटकायोग्यो विमुक्तारम्भम् ॥ १ ॥

ततश्च—

येन श्रीप्रभुसोमसुन्दरगुरोः काले कलौ सङ्गम-
श्रीमत्तीर्थकरस्य चारु सुचिरं सेवा कृता तस्य च ।
एतज्ज्योतिषवार्तिकप्रणयने भो युज्यते सर्वथा,
ग्रन्थोऽयं तदपीह येन विधिना जातस्तदाकर्ण्यताम् ॥ २ ॥
केचित् क्वचिदपि क्वचित् क्वचिदपि ग्रन्थे विचारा मया
दृष्टा ज्योतिषगोचराः किल समुच्चेतुं च ते चिन्तिताः ।
अकान्तश्च समुच्चयो रचयितुं सत्प्रमाणः पुनः,
सोऽप्यत्र घने घने समभवद्ग्रन्थानुरूपाकृतिः ॥ ३ ॥
मार्गः साऽप्यपरिस्थितापि यदा ग्रन्थस्य रीतिं तदा,
चित्तेऽप्यचिन्ति मया धिया निपुणया सम्यग्विचार्यापि तद् ।

निःशूकैर्यतिभिस्तथा गृहिभिरप्याद्रास्यतेऽसौ यदा,
सावद्यमपि वेद्यधिकरणं संपत्स्यतेऽस्य तदा ॥ ४ ॥
चैत्येऽस्य प्रथमप्रवृत्तविधिग्रन्थस्य निर्माप्यते,
नोत्सर्पत्यपवादमधिकाधिकरणस्याविर्भावाऽस्मादिति ।
तत्कर्तु न भवत्येव विविधग्रन्थोऽभ्युदयाय कृता,
गच्छेऽस्य स्थितिमातरस्तु करणमप्येते विशेषा इति ॥ ५ ॥
एवमस्मादभिसम्भवः परिवृढान्मीयमानः सज्जनः
सोऽयं ग्रन्थ उपागमत् करतले पुण्यात्पुण्यवताम् ।
सत्याज्योऽस्य तथा कथमन पथाऽऽरम्भकाकारण,
यस्याज्ञामपि कर्मणां भवभवे नाशेन नो जायते ॥ ६ ॥

यथा हि ।

सद्मः संजनोत्सवे जनमनस्यादीपने मीयते,
नो सफयापदि सोऽपि सोत्सवनिकोपच्छेदाय वज्रायते ।
दिवासोऽपि दिनेशतामपि गतो यथापि तथापि चेत्,
संपोरयेव यथा यथा ननु तदा स्वं सार्थकं जायते ॥ ७ ॥
एवं ज्योतिषशास्त्रमेतदसिर्द्धं सावद्यसम्बन्धतां,
चैत्यादेरपि येन सूत्रकरणे व्यापार्यते साधुभि ।
तदेषामनवद्यमार्गममयं याति ध्रुवं सर्वथा,
भिन्नमर्थेऽपि च पातकेन महता ते शास्त्रकर्ता समम् ॥ ८ ॥
सम्येरं यदि जैनचैत्यरचनामीर्षीर्ष्ययावादिनः,
पुण्यस्यापि मुहूर्तमात्रमपि मिनों देयमित्युच्यते ।
तत्पुण्योपचयः कथं नु भविता गार्हस्थ्यमार्गां नृणां,
नानाग्रामनिवासिनामथ यतेः स्यात्पुण्यकाम' कथम् ? ॥ ९ ॥

कथ्यते—

पुण्यं स्यादनुमोदनैव यतिनां चैत्यादिनिर्मापणे,
मौहूर्ताः पुनरर्थयन्ति परिकरागुडादनादादिव ।
चैत्यादावपि मुहूर्तमद्भुतवरं संबादमेषां पुन
र्यथाविधा यतयो दिवस्पतिसमस्मेयं सुपुर्कं भवेत् ॥ १० ॥
एवं सत्यपि कर्मगौरवभयाद पातकामीलुकः,
पातकस्य वचनेन यस्यापि जने मूढो मुहूर्तादिकम् ।
तस्यैतत्वं पतिष्यति चिरस्थारंभसंमारजं,
नैतद्ग्रन्थविधायिनस्तु मम तत्सम्बन्धतोऽपि हि ॥ ११ ॥

यस्मादस्तमिदं क्वापि यदिदं शास्त्रं रहो भण्यतां,
शिष्याणामपि भाष्यतामयमवास्ते चेदस्य श्रीरस ।
पर्यायान् परिवर्धयन्तु च बुधाः सर्वेऽपि बोधस्य वे,
यस्मात्कल्पमेवरेण हि फल मेऽभीप्सितस्कृतेः ॥ १२ ॥

मतम—

ज्ञानाशीतयशैकपेयफलमस्तुर्वपि वार्तिकं,
कुर्वाणेन मया गुणाधयवज्ञापयसुम्यकर्मार्जितम् ।
दिष्ट्या तेन भवे भवे भवतु मे सज्ज्ञानलाभोदयो
यस्मादद्भुतधाम शाश्वतचिदानन्दं परं प्राप्यते ॥ १३ ॥

॥ इत्येतानि ग्रन्थकर्तुरभिप्रायसूचकानि काव्यानि पाठयित्वा यथोपदिष्टमार्गानुगा-
नाय यतनीयं तरसा ॥

॥ इति प्रशस्तिः ॥

इत्यारंभसिद्धिः सटीका सपूर्णा॥

